

821/177/06

3-53

ВАСИЛЬ
ЗЕМЛЯК

4

Таб. 60а.

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

ТОМ
ЧЕТВЕРТИЙ

ПРЕЗИДЕНТ

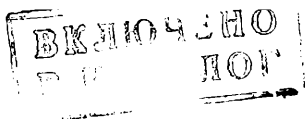
Трагедія на три дії

ОЛЕСЬ ЧОБОТАР

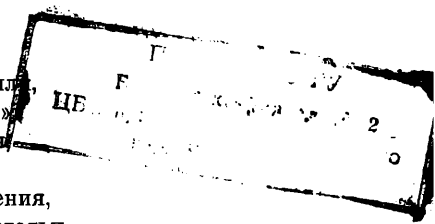
Кіноповість

ОПОВІДАННЯ, ПОЕЗІЇ,
ПУБЛІЦИСТИКА

Київ
Видавництво художньої
літератури
«Дніпро»
1984

В четвертый том произведений
известного украинского
советского писателя (1923—1977),
лауреата Государственной премии УССР
имени Т. Г. Шевченко
вошли пьеса «Президент»
о трагических днях
фашистского переворота в Чили,
киноповесть «Олесь Чеботарь»
о судьбе крестьянского парня-
строителя Днепрогэса,
а также рассказы, стихотворения,
публицистические очерки и статьи.

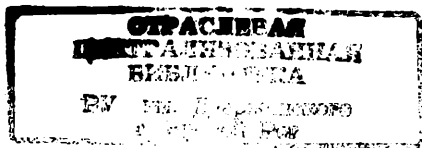
Упорядкування Л. П. Чубаря

Редакційна колегія:

М. Я. ЗАРУДНИЙ (голова),
П. В. ГУРІНЕНКО, В. П. ГУЦАЛО,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, Б. П. КОМАР,
О. К. ЧУБАР-ЗЕМЛЯК

*ад 401408 / 1 п
02*

Редактор тому М. Я. Зарудний

3 4702590200—228
М205(04)—84 передплатне

© Художнє оформлення,
упорядкування.
Видавництво «Дніпро»,
1984 р.

ПРЕЗИДЕНТ

Трагедія на Здії

Якщо ви хочете додати щось до про-
йдекого іншими — у вас повинні
бути ідеї. Без них ви можете жити
тільки ідеями минулого.

*(З висловлювань
Сальвадора Альєнде)*

ДІЙОВІ ОСОВИ:

Сальвадор Альєнде Госсепс — президент.

Ортеґсія Буссі де Альєнде — його дружина.

Беатріс }
Ісабель } — доньки президента.

Пабло Неруда — поет.

Лучо — друг поета (Луїс Корвалан).

Лілі — дружина Корвалана.

Марчелла де Вінья — лікарняна няня Пабло Неруди.

Лікар — господар приватної клініки,
друг президента замолоду.

Барріос }
Оліварес } — радники і сподвижники президента,
Вергара } які розділили з ним останні години його життя.

Матео Тейбісіо — журналіст.

Кастільє — офіцер }
Жінка в яскравому плащі } — герої оборони палацу
«Ла Мопеда».

Віктор Хара — народний співець Чілі.

Джоан — його дружина.

Аугусто Піночет — генерал, керівник хунти.

В епізодах — інші представники хунти й буржуазних партій.

У масових сценах — робітники, селяни, карабінери, студенти.

Дія відбувається в Чілі у вересні 1973 року.

В пресі широко використані документальні матеріали подій.

Перед закритою завісою на сцену виходить молодий чілієць з гітарою, він веселий і безтурботний, тримається вільно, розкуто, перебирає одну, другу струну і стиха наспівує під власний акомпанемент. Схоже, він імпровізує, легко і невимушено, мовби розповідаючи про свою землю:

«Чілі — це я, Віктор Хара, мої пісні, мої струни...»

«Чілі — це вірші Пабло Неруди, що облетіли світ, як облітають його перелітні птахи, — то з півночі на південь, то з півдня на північ, і так без кінця. Тільки для птахів Чілі — все навпаки, ніж в інших країнах. Для них південь — це холод, це боротьба за життя, це Вогняна Земля...»

«Чілі — це обличчя гірників, завжди ледь припорошені мідним пилом і від цього, як мені здається, завжди сумні... Зверніть увагу, мідь блищить сумніше від золота...»

«Чілі — це мрії простих людей про краще майбутнє, це сподівання й сумніви... Бо це боротьба відтоді, як ми, чілійці, пам'ятаємо свою землю...»

«Я про це співаю... Як умію, як відчуваю, як можу. Одним до душі мої пісні, іншим вони ненависні, але саме тому я співаю їх для всіх. Адже пісня — це теж боротьба...»

Він співає. Співає по-іспанському, але нам зрозуміла його пісня*. Можливо, він співає зараз про птахів Чілі, в яких усе навпаки — північ тепла, ласкава, а південь — непривітний, холодний. Хоч і Вогняна, але ж рідна Земля... Та ось у цю легку, задушевну мелодію вривається інша музика, дедалі виразніше нагадуючи фашистські марші тридцятих років, від яких ставало моторошно на душі... Дріб барабанів, гул кроків... Уривається пісня про птахів Чілі.

Завмер співак...

Гасне світло. Це й справді музика для п'єтми. Вона звучить майже загрозливо, людству вона знайома й завжди ненависна. На щастя, вона уривається.

В тиші піднімається завіса. І ледь-ледь долинає вечірній дзвін. Чілі ще живе... Проте вже в тривожному передчутті того, що має бути, невідомого...

---

* Запис пісень Віктора Хари випущений Музфондом СРСР.

ДІЯ ПЕРША

СЦЕНА ПЕРША

Палата Пабло Неруди в приватній клініці. Палата обжита і нагадує кімнату в міській квартирі. Біля ліжка, просто на підлозі, — стос газет і журналів. За величезним, на всю стіну, вікном вгадуються обриси міста. Виразніше за інші будівлі окреслений силует дзвіниці кафедрального собору Сантьяго. Це звідти долинає вечірній дзвін.

Біля вікна, у кріслі-гойдалці, Пабло Неруда. Він у халаті, в кімнатних козячих тапцях. Слухає, похитуючись у такт дзвону. В кутку, на дивані, доглядальниця Марчелла. Вона плете, клубок червоної вовни час від часу оживає на підлозі.

Неруда (*кутаючи ноги в плед*). І все-таки наш Сантьяго до біса гарний. Надто в ці хвилини, коли тільки починає сутеніти. Або, як кажуть араби, коли білу нитку вже не можна відрізнити від чорної.

Марчелла (*хреститься*). Я не бачила інших міст, тому Сантьяго для мене — це Сантьяго. Все дуже звичайне. І холодно...

Неруда. Жодного міста не бачили, крім Сантьяго?

Марчелла (*плете*). Жодного...

Неруда. Навіть Вальпараїсо?

Марчелла. Навіть Вальпараїсо. А що там особливого, у Вальпараїсо? Кораблі приходять з усього світу. Тільки і всього...

Неруда. Кораблі, океан, матроси... Адже, гадаю, океан ви бачили?

Марчелла (*усміхнулась*). Наш океан? А що там? Вода! Багато води. Хвилі, кажуть... У кіно одного разу бачила, але було тихо. Зовсім тихо... Як на озері Сан... На нашому озері.

Неруда. Ну, тітоп'яко Марчелло, ви унікум!

Марчелла (*не розчула*). Хто-хто?

Неруда. Унікум. Рідкість...

Марчелла. Коли ж мені було все це бачити, якщо я вже відколи — в доглядальницях. Люди вмирають і вмирають, а я сиджу. Який же тут океан?..

Неруда. Ви від народження тут, у Сантьяго?

Марчелла. Мене продали дівчинкою з озера Сан-Мартін. Батьки померли, і дядько продав мене сюди, в Сантьяго. Одному панові...

Неруда. За скільки?

Марчелла. Звідки мені знати. Тоді арауканів продавали дуже дешево. А в мене до всього була трахома...

Неруда *(перестав похитуватись, затих дзвін)*. Ось що, Марчелло. Коли мене випишуть, я заберу вас на Чорний Острів. В Ісла Негра, моє село. Там у мене будинок. Я вже говорив з Матільде про вас.

Марчелла. Туди є міст? На ваш острів?

Неруда. Чорний Острів — це не острів. Ні. Ми доберемося туди на машині. Ви повинні побачити океан. Чілі — це величезний балкон над океаном. Балкон на тисячі кілометрів. І ви, чілійка, повинні постояти на цьому балконі. Пожити... Інакше... Як же вам зрозуміти, хто ми?.. І що таке Чілі?

Марчелла. Ой боже мій! Вас хвилюють такі дрібниці. Ну що зміниться від того, що я постою на цьому балконі? Тепліше у вас в палаті не стане. Вам потрібно попрохати меншу палату. Ці холоди можуть протриматися ще довго. *(На підлозі оживає клубок)*.

Неруда. Ні, ні. Звідси відкривається чудовий краєвид. *(Підходить до письмового столика, щось занотовує)*. І дзвіниця. Вечірній дзвін заспокоює... Вас теж, тітонько?

Марчелла. Що?

Неруда. Заспокоює вечірній дзвін?

Марчелла. А я й так завжди спокійна...

Неруда. Мені б ваші нерви, тітонько Марчелло.

Марчелла. Коли в людини все закінчилося на самому початку життя — їй нема чого нервувати. Це ви, великі, завжди в тривозі... А чому?

Неруда *(повертається до вікна, в крісло)*. Яка там великість. Я проста людина. Великим я почуваю себе тільки тоді, коли стою на березі океану. Декого гнітить його велич, його сила. А мене — навпаки. Я почуваю себе його живою краплиною, я ширяю над ним білим гребенем хвилі й гину в його безодні. Але потім моя душа здобуває крила і здіймається в небо, як альбатрос. *(До Марчелли)*. Усе це ви відчуєте на Чорному Острові. Там є скеля. На ній побував сам Сальвадор Альєнде.

Марчелла. Президент? *(Перестала плести. В кімнаті зовсім тихо)*. Кажуть, він лікар. Але чому лікарі так не люблять його? Я весь час чую, як вони... Тут, наші... лають його. Кленуть... Я вже мовчу... Я боюсь чіпати президентів...

Неруда. Усе це складно, тітонько Марчелло. Так, він лікар. І неабиякий. Я б сказав, видатний лікар. Але

він ще й дуже порядна людина. Ставши президентом, він вирішив покласти край приватній практиці. Він хоче взяти всіх лікарів на утримання держави, щоб у них могли лікуватися не тільки багаті, а й бідні. Ось лікарі й здійняли галас. Разом із крамарями, власниками вантажних машин, разом з усіма, хто боїться щось втратити. Ну, а далі всі оці барріос... Що більший власник, то міцніше він тримається за свою власність...

Марчелла *(стиха)*. Вони з вас багато беруть?

Неруда. Чимало. Та не кожний може платити лікареві, як робить це ваш покірний слуга. Якийсь Пабло Неруда.

Дзвінок-мелодія.

Марчелла. Біжу...

Марчелла виходить, причинивши за собою двері, потім повертається з кошиком. Проголошує:

Корвалан! *(Ставить перед хворим кошик)*. Це вам.

Неруда. Нарешті! *(Виймає з кошика пляшку)*. А, «пінто», моє улюблене «пінто»! І ще щось. *(Виймає пиріг. Роздивляється, нюхає)*. А це вам, Марчелло. *(Дивиться на двері)*. Де ж він пропав?

Марчелла. Роздягається. *(Кладе пиріг у свою тумбочку)*. Це той самий Корвалан?

Неруда. Той самий. А що?

Марчелла *(довіриливо)*. Його тут теж недолюблюють... *(Прибирає клубок з підлоги)*. А за віщо?.. Не знаю. Не знаю...

Неруда. За те саме, тітонько Марчелло... Що й президента.

Заходить Луїс Корвалан у білому халаті.
Обіймає Пабло Неруду.

Корвалан. Пробач, Пабло. Все ніяк не міг вибратись.

Неруда. Ну, ну, які ще там пробачення. Це я повинен вибачитись, що в такий момент сплехував... Сідай. *(До Марчелли)*. Подайте нам дві скляночки. *(Тихо до Корвалана)*. Моя няня, тітонька Марчелла. Чарівна. Жодного разу не бачила океану. Коли вийду звідси — неодмінно заберу її на Чорний Острів.

Корвалан *(з усмішкою)*. Чи захоче тітонька Марчелла жити на вулкані?

Марчелла насторожується.

Неруда *(помігивши це)*. Мій друг жартує. Правда, там є один маленький вулкан, та й він ледь дихає. Нам би сюди трішечки його тепла...

Корвалан *(зрозумівши свою помилку)*. І взагалі жити поряд із вулканом навіть цікаво.

Марчелла. Сеньйори, коли тобі за сімдесят, можна жити й на самому вулкані. *(Запалює свічки)*. Може, принести вечерю?

Корвалан. Я там *(показує на кошук)* приніс... півників.

Марчелла. Живих?

Корвалан. Мною приготовані і з моєї власної ферми.

Неруда. І ти власник, Лучо?

Корвалан. Усе життя мріяв завести курчат і завів цього літа у дворіку. Тридцять штук. За красою ніщо не може зрівнятися з щойно вилупленим курчам. Ледь обсохло — і вже побігло, вже клює. А як чудово потім, коли починають співати півники. В центрі Сантьяго співають півники. Це ж просто диво! Будять тебе твої власні півники!

Неруда. Тому ти й вирішив їх порізати?

Корвалан. Годувати пічим. Немає зерна. Уявляєте, в столиці неможливо купити зерна для курчат.

Марчелла. За долари на чорному ринку можна все купити. *(Виймає курчат, кладе на тацю)*. З-під поли, звичайно.

Неруда. Товариш Лучо одержує ескудо...

Марчелла. Їх беруть неохоче...

Корвалан. Ескудо оскуділи... Це правда...

Марчелла. Я все-таки принесу вам вечерю.

Неруда. Добре, несіть, але спочатку з'їмо півників.

(Запрошує Корвалана до столика посеред палати. Відкорковує вино, наливає).

Марчелла виходить.

Корвалан. А де Матільде?

Неруда. Поїхала в Ісла Негра. Скоро повернеться. (Відпив вина). Весняні турботи. Квіти. Парники. Ти ж бо її знаєш.

Корвалан. Коли повернеться?

Неруда. Матільде? Вона не стане баритися. Я тут без неї — як на ворожому острові. Лікарі розгнівані, хворі нарікають, холод, недоїдання, світимо свічками. (Показує на свічки). А що в Чілі? «Мумії» продовжують шаленіти?

Корвалан. Якщо мені не зраджує інтуїція, то становище близьке до критичного. (Озирнувшись). Тут не підслуховують?

Неруда. А біс їх знає... Все в цьому світі можливо. Начебто ні. Навіщо підслуховувати помираючого?

Корвалан. Чи сміє Пабло Неруда думати про смерть у такий момент?

Неруда. А я про неї й не думаю... Але якщо варта души моєї стомилася, як сказав би Платон, і захоче змінитися, то що ж... Нехай. Хоч я десь і писав, що псхай ніхто не думає, що я можу померти. Як поет... певна річ.

Корвалан. Усі ми смертні. Та тільки не зараз, Пабло, не зараз про це. Я ще сам не в усьому розібрався, але обстановка складна як ніколи. Ми на тій грані, Пабло, коли події розвиваються з такою диявольською швидкістю, що не все в них можна і передбачити. Наші «мумії» називають це колапсом. А я називаю це хрестовим походом проти нашої революції. Чим ближчі ми до мети, тим страшніші для них. Тому вони й шаленіють...

Неруда. А влучно народ їх назвав: «мумії»... Війна «мумій». Невже знову їм удасться накинути своє ласо на шию Чілі?

Пауза.

Посол повернувся?

Корвалан. Ти маєш на увазі Девіса? * Так, він пробув у Вашингтоні всього два дні й повернувся сьогодні вранці.

Неруда. Дуже спішно повернувся...

Корвалан. Сюди йдуть їх кораблі... Вслід за ним.

Неруда. Цей Натанієл Девіс починав ще у Гватемалі. Президент Арбенс — його жертва. Альєнде хоч знає, який персонал у посольстві Девіса?

* Матеріали про діяльність Девіса почерпнуто з нашої преси. Тепер втручання ЦРУ офіційно визнано у США. (Прим. автора).

Корвалан. Знає. Самих офіцерів тридцять. І майже всі колишні розвідники.

Неруда. Та чи колишні? А тепер він матиме під боком свої військові кораблі. Навіщо вони тут? Яка морська держава готується напасти на Чілі? Яка, Лучо?

Корвалан. Нема такої... Чілі ніхто не загрожує з моря.

Неруда. Крім хіба що власних адміралів з Вальпараїсо. Сюди мають іти кораблі із хлібом, а не з гарматами. Що, підтягуються резерви? Коли я почув про це, мені стало моторошно.

Корвалан. Заспокойся, Пабло. Адже не я запрошував ці кораблі. Хвилюватися тобі шкідливо...

Неруда. О, коли б хвилювання моє могло зарадити справі! Я ладен перетворитися на вулкан, стати бурєю, чим завгодно, аби запобігти нещастю. А от як запобігти? Ось у чому заковика. Адже всі, починаючи з Фрея, клянуться, що вони патріоти Чілі. Генерали теж клянуться. І в народі нібито немає підстав не вірити цим негідникам. Проти них немає прямих доказів. Немає прямих звинувачень. Але в кожному з них живе Роберто Віо. Не чути цього мерзотника?

Корвалан. Ні. Затих в еміграції. Попоїж, Пабло. Півники зовсім молоденькі...

Неруда (*намагається їсти*). У Франції для таких чоловіків, як ми з тобою, готують старих галльських півнів. Старих і худих. На вині. Кажуть, вони піднімають життєвий тонус.

Корвалан (*з іронією*). Ну й як?

Неруда. Мені було не до галльських півнів... Я жив там як на голках.

Корвалан. Нам тут тебе не вистачало... Надто у червні, коли піднялося все це шумовиння. Не лише для них, для нас це також була репетиція. Вже тоді не обійшлося без людей цього самого Девіса...

Неруда. Ти не уявляєш собі, Лучо, як тяжко мені було сидіти в Парижі, коли батьківщина вирує, коли на батьківщині — революція. Адже жодна революція не тривала так довго, як наша. Більшовики зробили революцію за десять днів. Якщо вірити Джону Ріду. Ми ж боремося вже три роки. І кінця не видно...

Корвалан. Зате світ знає про віа Чілена. Однак, як виявилось вже тепер, чілійський шлях побудови соціалізму не такий мирний, як того хотілося і нам, і Альенде.

І все ж це дещо нове на нашому континенті. Попереду в Альєнде ще три президентських роки, а за три роки можна встигнути багато...

Неруда. Вони саме й бояться цих трьох років. Відставка Пратса — кульмінаційна точка цього страху. Демонстрація генеральських дружин біля його будинку видалася мені в Парижі не такою безневинною, як вам тут.

Корвалан. Нам вона теж видалася не безневинною. Це була інспірована демонстрація. Інспірована генералами. Стало ясно, кому заважав Пратс. І хоч Альєнде і досі вважає це «відставкою» Пратса, а насправді це була зрада. Хоча так і не можу зрозуміти, що за цим — страх чи політична незрілість Пратса? Напевне, те і друге.

Неруда. Біс з ним, із Пратсом. Я і не чекав від нього чогось іншого. Капітулянт. *(Перегнувся через столик)*. Але ми хоча б маємо вірні війська на крайній випадок?..

Пауза.

Корвалан. Маємо... Ну, хоча б андські стрільці полковника Кантуріаса *. У Консепсьоні надійний гарнізон...

Неруда. А тут, у Сантьяго?

Корвалан. Тут? *(Подумавши)*. Робітники... Командос комуналес. Комунальні ради, що виникли в робітничих кварталах.

Неруда *(з гіркою)*. Обеззброєні?

Корвалан. Майже обеззброєні... За наполяганням армії. І за згодою президента, як це не дивно. *(З іронією)*. Конституційна акція...

Неруда. У час революції зброю можна одібрати лише у переможених. І то переможених у бою. У відкритому бою. Невже уряд не розуміє, для чого роззброєно робітників? І чому генерали так спішно провели цю операцію?

Корвалан. Розуміє. Альєнде марксист, окрім всього. Але його поставили перед фактом: або нейтралітет армії, або роззброєння. Довелося відступити. Хоч Альєнде і розуміє всю небезпечність цього кроку. Розуміє...

Неруда. Лучо! Але ж ми з тобою вивчали Леніна. Де червона гвардія Чілі? Де революційні екіпажі на кораблях? Полкових комітетів також немає...

---

* Начальник училища андських стрільців. Покипчив із собою 5 жовтня 1973 року.

Корвалан (*перебиває його*). О, якби перерахувати все, чого немає! Зате є народ, який пізнав величезні переваги нової влади. Я стою на тому, Пабло, що народ захищатиметься, він повинен захищатися, якщо йому дорогі його завоювання. Іншого виходу в нього нема. Я не бачу іншого виходу...

Неруда. Громадянська війна?

Корвалан. Якщо народ до цього змусять. Хоча Альенде робить усе, щоб її не було. Щоб уникнути кровопролиття. Однак компромісам також є межа... Ми майже на цій межі, якщо дивитися правді у вічі.

Неруда. Я це відчуваю тут, по лікарні. І по тону всіх оцих листків. (*Показує на стос газет на підлозі*).

Корвалан. Я прийшов сказати тобі, що все можливо. Я не прийшов заспокоювати тебе. Ні, ні! Ти не з тих, щоб щось приховувати від тебе.

Неруда (*зворушено*). Дякую, Лучо. Як жаль, що я знову не можу забратися на коня, як тоді, коли нас зрадив Відела. У сорок шостому... Тільки цього разу я не став би втікати через Анди. О, ні!

Корвалан. Двадцять років я знаю Альенде по спільній боротьбі. Цей ніколи не зрадить ні нас, ні Чілі. Вірю йому до кінця. Людина високої класової порядності. З таким не страшно іти і на смерть... (*Підводиться*). Так, так, дорогий Пабло, свобода Чілі може поставити перед нами вимогу й такої ціни...

Неруда. Що ж... Я готовий... Аби тільки померти у вільному Чілі...

Корвалан. Тільки без відчаю, Пабло. Ніякого відчаю! Сьогодні ми випускаємо важливий номер «Сінгло». Настав час називати речі своїми іменами. Відступати далі нікуди...

Неруда. Пришли. Неодмінно пришли.

Корвалан. Там твої останні вірші... Я пришло...

Прочиняються двері. З'являється Еміліо, ще молодий, у шкіряній куртці. Вклонившись Неруді, звертається до Корвалана.

Еміліо. Компаньєро, щойно повідомили з ЦК, що вас терміново запрошує президент. Що сказати?

Корвалан. Скажіть, що зараз буду. Але звідки вони знають, що я тут?

Еміліо (*розводить руками*). Не можу знати. (*Виходить*).

Неруда. Це був Еміліо?

Корвалан. Так, це він. Наш шофер.

Неруда. Не пізнав його.

Корвалан. Одружився. Змужнів. Уже батько. А в мене онук! Сім місяців... Лучо! Справжній чілієць. Страшенно любить гратися моїми вусами.

Неруда. Мужчина.

Корвалан (*встає*). Ми пришлемо сюди свою охорону. З робітників.

Неруда. Мене, Неруду, охороняти?.. Лучо!

Корвалан. Це не моя примха. Ми можемо чекати будь-яких провокацій цих молодиків з «Патріа і Лібертад». З Екватору таємно повернувся їхній фюрер. Головний фашист з «Лібертад».

Неруда. Родрігес?

Корвалан. Пабло Родрігес Грес. Переховується десь на півдні. Убивця, який утік від правосуддя.

Неруда. Альєнде знає про це?

Корвалан. Знає. Я наполіг, щоб туди послали карабінерів, але вони Родрігеса не знайшли... Більше того, генерал Мендоса звинуватив нас, що ми поширили брехливу чутку. Тоді я послав на південь нашого кращого репортера, і той, здається, напав на слід Родрігеса в Темуко.

Неруда. Темуко — вотчина фермерів. Замки, огорожі, вівчарки. Коли померла мати, ми з батьком переїхали в Темуко. Містечко здалося мені дуже похмурим. У лісах, як усі міста Арауканії. Потім ми з батьком будували міст Мальско. З цього мосту й почалися мої вірші. Кого ж ви послали в Темуко?

Корвалан. Пам'ятаєш по підпіллю Матео Тейбісіо?

Неруда. А, Тейбісіо. Такий жвавий, низенький. Арауканець.

Корвалан. Побував у Гватемалі, в Болівії і навіть у Гвінеї-Бісау. Але чи повернеться з Темуко... Там лігво цих молодиків. Є вони й тут. Ось чому...

Неруда. Сподіваюсь, охорона без зброї?

Корвалан. Не з кайлами ж і ломами...

Заходить Марчелла з тацею.

Марчелла. Не хотіли давати дві вечері. Ледве умовила...

Неруда. Пошліть у Темуко робітників... Озброєних робітників.

Корвалан. Я пропонував. (З іронією). Бачте — порушення конституції!

Марчелла (гостеві). Ви ідете?

Неруда. Його чекають, Марчелло.

Корвалан. До побачення, тітонько Марчелло...

Марчелла. А куховарки, бідненькі, так старалися, так старалися. (До Корвалана). Я сказала, що ви така людина... Така людина, яка може пустити сюди цю саму... електрику... Адже правда?

Корвалан (усміхнувся). Я спробую, тітонько Марчелло. Якщо тільки сьогодні вночі на електростанцію підвезуть паливо. Якщо прийде ешелон.

Марчелла. Пабло соромиться вам сказати, що йому холодно. Він мерзне тут...

Неруда. І зовсім мені не холодно!..

Марчелла. Я мовчу... (Ставить тацю на столик).

Обов виходять. Марчелла стоїть біля столика. Їй хочеться вина. Взяла повний келих гостя. Смачно. Поставила, потім ковтнула ще. Повернулася до столика, налила келих, випила одним подихом і одразу ледь сп'яніла. Повернулася до вікна. Наспіває без слів. Повертається Неруда.

Неруда. Хто тут співає?

Марчелла наспіває по-арауканському.

Неруда (глянув на столик, зрозумів, у чім річ). Сьогодні ви почуєте кращого співака Латинської Америки. Він співатиме для всіх хворих. У холі.

Марчелла. Це ж хто?

Неруда. Мій друг Віктор Хара.

Марчелла (зовсім хоробро). А краща співачка Латинської Америки перед вами, Пабло. Ви хочете, щоб зараз згасли свічки? Оці свічки?

Неруда. Ні, ні, я боюся темряви.

Марчелла. За мої платівки з арауканськими піснями ще й зараз платять шалені гроші.

Неруда. Зачекайте. Які платівки, які гроші? Ви, власне, про що?

Марчелла. Я Марчелла де Вінья...

Неруда. Ви? Марчелла де Вінья? Та сама?.. Яка співала піввіку тому?.. Скільки ж років вам тоді було, Марчелло де Вінья?

Марчелла. Суддя сказав, що співучі пташки в Андах у такому віці вже помирають, ця ж юна індіанка тільки

розспівалася, а її пісеньки крамольні. Вони заборонили мені співати...

Н е р у д а. Президентом тоді був Ібаньєс? Фашист.

М а р ч е л л а. Здається, так. Віп, він. Відтоді я в доглядальницях. Президенти вмирають, а я живу...

Заходить л і к а р. Уже немолодий, у пенсне і халаті.

Л і к а р (*глянув на столик, а потім на Марчеллу*). Марчелло, прошу вийти. У мене розмова з хворим.

М а р ч е л л а. Слухаю, лікарю. (*Виходить*).

Н е р у д а. Ви знаєте, хто ця жінка?

Л і к а р. Знаю... (*Підходить до вікна, дивиться на подвір'я*). А це знову був Корвалан?

Н е р у д а. Так, мій друг... Лучо. Давній друг...

Л і к а р. А я колись дружив з Альєнде. Замолоду. Тепер ми — вороги. Майже вороги... (*Довірно*). Між іншим, можете попередити свого Альєнде, що в Темуко повернувся Дабло Родрігес. Це не на добро. Я міг би сам попередити президента, але я лікар і вважаю за краще не втручатись у політику.

Н е р у д а. Спасибі, лікарю. Президент знає про це.

Л і к а р. Сьогодні вранці привезли з Темуко багатого фермера. Схоже на те, що Родрігес переховується в його домі. Можете передати президентові прізвисько фермера. Георг Шольц. Німець. Колоніст...

Н е р у д а. Спасибі, лікарю. Ви — справжній лікар.

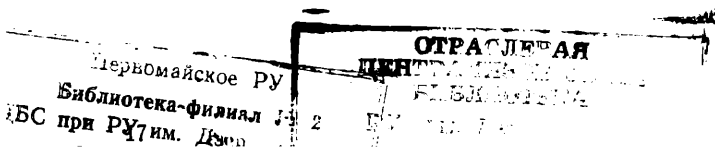
Л і к а р. Я просто чілієць.

Н е р у д а. Накажіть принести мій костюм. Тільки не Марчеллі. Ось я сам...

Л і к а р (*рішуче іде до дверей*). Марчелло! Одяг хворому! І нехай подадуть мою машину!.. (*Але, повернувшись, помічає, що хворому погано, підхоплює його під руку, веде до ліжка, садовить*).

Н е р у д а (*з гіркою в голосі*). Зовсім розклеївся ваш Неруда. Доведеться, лікарю, їхати вам самому. Якщо ви справжній чілієць... З цим гаятись не можна... Ані хвилини...

Л і к а р (*вкрай збентежений*). Я забороняю вам займатись політикою! За-бо-ро-няю!!! І його... щоб я тут більше не бачив!..

Вітальня у стилі фермерських будинків півдня Чілі. Грубої роботи стіл, важкі крісла, оббиті буйволячою шкірою, що падає їм похмурості й старовинного вигляду. На стіні — фамільні портрети, можливо, ще іспанських часів. Один з предків — у перуці. Маски, луки й стріли індіців, старовинна іспанська зброя. Горить камін. Біля каміна сидить Пабло Родрігес Грес. Чоловік середніх років, у цивільному, гріє руки. Поряд стоїть паруб'яга років двадцяти, він суворий і перухомий. «Ведуть», — говорить він, зиркнувши у вікно. Родрігес підводиться, біжить до столу, сідає в крісло з найвищою спинкою, з досить потертою на рівні голови оббивкою. Можливо, це «трон» господаря ферми. Вартовий стає поряд з кріслом.

Двоє вводять Тейбісію з пов'язкою на очах. «Можете розв'язати», — каже Родрігес, пильно дивлячись на Тейбісію. Тейбісію протирає очі, намагається розгледіти того, хто сидить у кріслі.

Тейбісію. Болять очі... Без звички...

Родрігес (*ледь ховаючи усмішку*). Звикайте... Ми змушені вдаватися в цій хваленій демократичній державі до таких пересторог. Вибачте, звісно...

Тейбісію. Я з «Меркурію». Ось моє... (*Намагається вийняти посвідчення*). Ой, я забув, що воно у них (*показує на своїх конвоїрів*).

Родрігес (*виймаючи з кишені посвідчення Тейбісію*). Візьміть. Воно в мене...

Тейбісію (*здивований*). Ну, потрапити до вас не так-то й просто. Навіть мені, який брав інтерв'ю в самого Че Гевари.

Родрігес (*явно задоволений з цього і здивований*). Невже? І ви не побоялися?

Тейбісію. Це трапилось у Болівії. Незадовго до його смерті. Тоді я був там кореспондентом «Меркурію».

Родрігес. Але звідки «Меркурію» знати, що я тут, у Темуко? Адже я повернувся в Чілі таємно.

Тейбісію. Коли ви ще тільки виїжджали з Еквадору, мій шеф уже знав про це.

Родрігес. Але звідки?

Тейбісію. Мабуть, у нього в Еквадорі теж є своя людина. Тобто я так гадаю. Бо вчора він викликав мене до себе і сказав: «У Чілі таємно повернувся Пабло Родрігес Грес. Поки що про це ніхто не повинен знати, крім нас двох...» (*Примовк*).

Родрігес. Ну, ну, говоріть.

Тейбісіо. Потім він показав на карті саме це місто на півдні: «Він тут». Я погодився. І тепер радий, що мені усміхнулося щастя...

Родрігес. Побачити тут цього *(показує на себе)* загнаного вовка? Чи не так?

Тейбісіо. Взяти у вас інтерв'ю для «Меркуріо».

Родрігес. Ви самі в якій партії?

Тейбісіо. Я? Шеф не велів нам вступати... Приналежність до якоїсь партії скоує. А сам він, здається, член ХДП. Християнський демократ.

Родрігес. Не здається, а саме так. Але там є крило Радомира Томича, який перший вітав Альєнде з перемогою на виборах. Томичу можуть це пригадати.

Тейбісіо. Але ж ви знаєте, що в «Меркуріо» інша орієнтація, ніж у Томича. «Меркуріо» орієнтується на Патрісію Елвіна, керівника партії. Якщо навіть не правіше Елвіна. На самого Фрея тобто...

Родрігес. Орієнтація «Меркуріо» мені відома...

Тейбісіо. Сподіваюся, сеньйор...

Родрігес. Коли ви збираєтесь умістити інтерв'ю? Адже я поки що в підпіллі.

Тейбісіо. Зрозуміло, в потрібний момент. Ні на хвилину раніше чи пізніше... Так мені наказав передати мій шеф. Я можу розпочати?

Родрігес. Гарзд. Я відповім на ті запитання, на які знайду за потрібне відповісти. І не більше.

Тейбісіо *(пожвавівшав)*. Звичайно... Звичайно... Нічого зайвого... Тільки найнеобхідніше для справи...

Родрігес. Про Темуко ні слова. Десь на Півдні... *(З гіркою)*. Хоча й душа моя вже в Сантьяго...

Тейбісіо. Певна річ, певна річ... Вибачте, сеньйор, але я працюю тільки на машинці. Накажіть, хай дістануть мою «Колібрі».

Родрігес кивком голови дозволяє дати Тейбісіо друкарську машинку. Конвоїри самі виймають її з футляра і, попередньо оглянувши, ставлять на стіл перед Тейбісіо. Тейбісіо закладає в машинку аркуш.

Ну, от, я готовий. *(До Родрігеса)*. Як ви як вожак «Патріа і Лібертад» оцінюєте ситуацію, що склалася в даний момент у Чілі?

Вартовий. Не вожак, а вождь... *(Знову завмер)*.

Родрігес. Як найбільш сприятливу для нас з вами.

Тейбісіо *(друкує, не дивлячись на клавіші)*. Ви втекли з Чілі після двадцять дев'ятого червня, точніше, змушені були втекти... після того, як не вдався переворот?

Родрігес. Так, нам тоді не все вдалося. Зате пощастило пав'язати Альєнде генералів. А в «Меркурію», здається, знають, що це означає. Руїс Даніо й інші...

Тейбісіо *(записавши сказане)*. Хіба Руїс Даніо чимось не влаштовує Альєнде?

Родрігес *(засміявся)*. Чому ж? Руїс Даніо виявився справжнім міністром громадських робіт! Адже тисячі грузовиків, які він конфіскував і зібрав на подвір'ях казарм, виявилися лише купою брухту. І не більше. Що гіршого можна було вигадати для Альєнде?

Тейбісіо. Коли вдуматися, ви маєте рацію. Це справді обернулося проти Альєнде. Але таке могло статися не з волі генерала. Ми в «Меркурію» вважаємо Даніо лояльним щодо Альєнде. Щодо Єдності. Можливо, генерал діяв аж надто запонадливо? Перестарався. Чи не так?

Родрігес. Так можуть думати тільки в «Сигло». Цього не пишть. Не хочеться ображати вашу газету. Даніо є Даніо.

Тейбісіо *(забиває рядок)*. Мій старий не терпить, коли дають його газету... Це до слова. Та ще про генералів. Про військових. Ми в «Меркурію» гадаємо, що з відставкою Пратса...

Родрігес *(перехоплює думку)* ...з армійським нейтралітетом покінчено. Зараз у Чілі нічого не робиться без військових. Я теж повернувся... Не без їх відома... Не вам казати, хто стоїть за військовими...

Тейбісіо. Це в «Меркурію» знають... Мета вашого повернення?

Родрігес. Мета? Мета в нас спільна. Я повернувся, щоб скинути Альєнде. Можете так і написати.

Тейбісіо. На півдні ваша «Патрія і Лібертад» активніша, ніж на півночі.

Родрігес. Так, мої хлопці не дримають.

Тейбісіо *(мимоволі зиркнув на пов'язку, що висить на спинці сусіднього крісла)*. Я це відчув на собі...

Родрігес. Незабаром ми знову дамо про себе знати й там, на півночі... У самому Сантьяго. Так, так, у Сантьяго... Поки що ми залишимо його без хліба й без палива...

Тейбісіо. А як швидко може статися основне?

Родрігес. Це вже питання стратегії. Їх не розголошують. Але чим раніше, тим краще. Ще за три роки

Альенде може зайти надто далеко. Генерали це теж розуміють. Звісно, не такі, як Даніо... А далекоглядніші.

Тейбісіо *(записав)*. Але хто з них? Кому ви особисто віддаєте перевагу?.. Шеф просив мене задати вам це запитання. Можливо, він хоче протегувати цій людині або мав на увазі ще щось. Я, природно, не насмівився уточнювати, але він звелів запитати вас про це. Про по-стать запитати, чи що...

Родрігес. Якщо в нього є свої люди в Еквадорі, то, мабуть, є вони й тут, у Чілі, серед військових. Вони знають... Можливо, вже знають. Або незабаром знатимуть...

Тейбісіо *(записав відповідь)*. Я теж так думаю. Поки я в дорозі, можливо, йому вже все відомо. Мій шеф каже, що до влади можуть прийти тільки жорсткі люди... Такі, як генерал Густав Лі, командуючий авіацією.

Родрігес. Не завжди. Та нам і не потрібні жорсткі, які потім стають м'якими. Нам потрібні помірні, які стають жорсткими. Стануть жорсткими...

Тейбісіо. Наприклад, Аугусто Піночет? Чи не так?

Родрігес *(підкреслено ухильно)*. Не знаю, мій друже, не знаю. Поки що він нікого не переміг у відкритому бою. В армії його називають «танцюристом». Та киньте ви вицокувати все підряд!..

Тейбісіо. Пробачте. Звичка...

Родрігес. Танцюристи тут ні до чого.

Тейбісіо. Я заб'ю. *(Забиває)*.

Родрігес. Адже президент Джонсон теж був танцюристом... Важливо позбутися Альенде. Його ідей. Його єдності з комуністами. Ось що важливо. Решту ми зробимо самі... Без «танцюристів». Вони лише виконавці... Солдати, яким платять. Ви знову все підряд?

Тейбісіо. Ні, ні... Все в нормі... нічого зайвого...

Родрігес. Дасте мені потім прочитати...

Тейбісіо *(засміявся)*. Який збіг! Точнісінько про це ж мене попрохав тоді Че Гевара...

Родрігес. А цей наш Че Гевара ще живий?

Тейбісіо. Ви про кого?

Родрігес. Пабло Неруда.

Тейбісіо. А, Неруда! Він у Сантьяго... Віддає кінці в якійсь миршавій клініці.

Родрігес. Швидше б... Духовний наставник Альенде. А яка саме клініка?

Тейбісіо. Цього я не знаю. Але, кажуть, йому краще. Набагато краще. Весь учений світ допомагає йому. Навіть індійські знахарі надіслали йому своє зілля.

Пауза.

От, здається, і все...

Родрігес. А про Еквадор я запитаю у вашого шефа. Потім... *(До конвоїрів)*. Проведіть його і нагодуйте.

Тейбісіо. Дякую, сеньйоре. Я таки добре вбігався, поки знайшов вас. Та ще одне і, мабуть, останнє запитання. Вже просто для шефа — не для інтерв'ю.

Біля будинку різко зупиняється машина. Тейбісіо прислухається, зберігаючи зовні спокій і начебто обдумуючи запитання.

Родрігес. Так, останнє... *(Теж мимовільно прислухався)*. Ну, ну, я слухаю...

Тейбісіо. На які зовнішні сили ми можемо розраховувати? Шеф сказав, що для «Меркуріо» дуже важливо знати...

Родрігес. Так, так... Звичайно...

Тейбісіо. Щоб не допустити якогось промаху щодо наших зовнішніх...

Родрігес. Ворогів?

Тейбісіо. Ні, друзів...

Родрігес. Зараз. *(За дверима чути кроки)*. Це дуже делікатне питання.

У супроводі здорованя, одягнутого так само, як і ті, що привели Тейбісіо, заходить жінка. Вже літня, одягнута по-дорожньому: білі штани, шкірянка, вельветовий кашкет, сумка через плече. Той, хто привів її, підходить до Родрігеса і щось шепоче йому на вухо. Потім показує жінці, що вона може відрекомендуватися їх вождю. Та, глянувши на Тейбісіо й усміхнувшись безневипно, виймає з сумки посвідчення, подає Родрігесу. Він читає, показує гості на крісло навпроти Тейбісіо. Вони дивляться одне на одного через стіл. Жінка закурює. Застигла в чекапні охорона. Чекає, що скаже

Родрігес.

Німа сцена.

Тейбісіо. Що, стара вовчице, дивишся? Приїхала брати інтерв'ю для «Меркуріо»?.. Я вже взяв... *(Показує на аркуші)*. Можеш скористатися. Краще не запишеш...

Родрігес. Ви пізнали його, сеньйора?

Барбара. Так, це людина Корвалана. Я знаю його в обличчя... Я пізнала його... Це Матео Тейбісіо... З «Сягло».

Родрігес *(торжествуюче)*. Матео Тейбісіо?!

Барбара. Він. Це його стара підпільна кличка...

Родрігес. Вони знову пішли в підпілля? Ха-ха-ха!
Тейбісіо. Смішно тобі, фашистська гадино. Але я все-таки знайшов тебе. А більшого мені й не треба. Тепер ми знаємо, де твоє лігво! У Темуко! На фермі старого фашиста...

Родрігес *(до охорони)*. Візьміть його! І потримайте в сараї, поки я дам інтерв'ю сеньйорі Барбарі... Для «Меркуріо»...

Трое накидаються на Тейбісіо, маленького, слабосилого, заламують на потилицю руки, виводять.

Барбара. Я зараз *(виймає папір, олівці)*.

Родрігес *(кивнувши головою на двері, куди вивели Тейбісіо)*. Він і справді брав інтерв'ю у Че Гевари?

Барбара. Брав. Для «Сигло». Я пам'ятаю. Читала... Вони тоді теж були в підпіллі...

Родрігес. Подумати, яка шельма! Я відчув, що тут щось не те. І майже впіймав його на генералах. Та хіба встоїш перед таким дияволом?

Барбара. Почнемо, сеньйор. Чесно кажучи, я поспішаю.

Родрігес. З чого почнемо? *(Усміхнувшись)*. З того ж? *(Показує на машинку Тейбісіо)*.

Барбара. Почнемо з того, що вже почалося цієї ночі у Вальпараїсо...

Родрігес *(зірвався з місця)*. Там заколот???

Барбара. Там заколот...

Родрігес. Браво, Барбаро! Браво!

Починає дикий шалений тапок довкола столу. Він поводить як для вождя, і вартовий цим помітно приголомшений, але такий же непорушний і суворий. А вождь підняв руки догори:

У Вальпараїсо заколот! *(До вартового)*. Поверніть його! Поверніть!

Вартовий. Кого?

Родрігес. Ну, цього! Тейбісіо! Нехай дізнається перед смертю!.. У Вальпараїсо — заколот!..

Вартовий виходить, але одразу ж повертається:

«Робітники! Озброєні робітники!»

Німа сцена.

Лунають кроки робітників, вони наростають у нічній тиші.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Десь далеко годинник б'є північ. Чутно кроки нічних патрулів на вулиці Томаса Мора, біля будинку президента. У домашньому кабінеті президент, накинувши на плечі плед темних тонів, повільно ходить з кутка в куток. Гості — хто сидить, хто стоїть біля підвіконь — теж трохи пригнічені. Їх небагато, всього четверо. Генерал Піночет і найближчі помічники Альєнде: радник з економіки Хайме Барріос, прес-аташе Аугусто Оліварес і заступник міністра внутрішніх справ Даніель Вергара. Цим трьом завтра, а точніше вже сьогодні, доведеться брати участь разом з президентом в останній сутичці у палаці «Ла Монеда».

Альєнде *(зупиняється біля столика з телефонами)*. А Вальпараїсо мовчить... Це погана ознака. Якщо заколотників не переконає Альтамірано, тоді доведеться йти на крайність...

Піночет. Тому я і радив вам послати на переговори Данію. Генерал, міністр...

Альєнде. Генерала до адміралів? Ні, це вже було б занадто. Зачекаємо ще трохи. Ми домовились з Альтамірано, що він зразу ж подзвонить сюди.

Оліварес *(до Вергари)*. Він з охороною?

Вергара. Не смішіть мене, Оліварессе. Яка охорона проти есмінців?

Альєнде. Є обставини, коли зброя лише викликає недовір'я... *(Жугаючись, підходить до вікна, з якого видно заснуле місто)*. Не пригадую такого холодного вересня в Сантьяго. Ми неначе перемістилися на південь, до Вогняної Землі. Просто Досон...

Барріос. Завтра прибувають два ешелони палива. Я наказав видавати паливо поза чергою багатодітним сім'ям. Діти не сплять від холоду, менші не ходять до школи, хворіють...

Альєнде. Почати з робітничих кварталів... Там гірший одяг, гірше харчування. Слабші діти...

Оліварес. Знову галасуватимуть у «Меркуріо»: несправедливість! Президент ділить дітей на класи!

Вергара. Так, не можна цього робити. Паливо для всіх у порядку живої черги. Тільки так.

Альєнде. Компаньєро Вергара завжди відзначається передбачливістю. *(До радника з економіки)*. Отже, Барріос, я можу сказати, що паливо прибуло й далі надходитиме регулярно?

Барріос. Звичайно. Якщо ці бестії з «Лібертад» не дізнаються про ешелони. Адже частина палива необхідна

нам для пекарень... Принаймні на перші п'ять-шість днів. Вони це теж добре знають.

Альєнде (*до Вергара*). Ви передбачили охорону ешелонів?

Вергара. Так, я попросив у генерала Мендоси дві роти карабінерів. Крім того, робітнича охорона.

Альєнде. Він дав карабінерів?

Вергара. Адже карабінерам теж потрібен хліб.

Альєнде. Це правда. Все тепер залежить від хліба й тепла. Голодна людина дуже чутлива до холоду. Особливо дитина. Які все-таки безжалісні бувають батьки. Як можна забирати хліб і тепло у дітей? У власних дітей. Адже в заколотників теж є діти.

Барріос. Мене це теж завжди жахало. В мого сусіда по будинку Мітаса три машини стоять на приколі, а семеро дитинчат ось уже місяць живуть надголодь. Говорив я з ним сьогодні вранці.

Альєнде. І що ж?

Барріос. «Нехай їх годує Альєнде», — буркнув Мітас.

Альєнде. Посіяти ненависть до мене серед дітей — легко. Та зруйнувати нашу турботу про них — важче. Вони пізніше дізнаються, що ми робили для них все, що могли. (*До Барріоса*). Ех, якби не ваш сусіда Мітас!.. Як багато ми могли б зробити для його дітей...

Барріос. Відчуваю свою вину. Сусід повинен якоюсь мірою відповідати за сусіда...

Альєнде. Чілієць за чілійця. Як з'ясувалося, ми погано знаємо одні одних. Не все знаємо про свій народ. Учора подзвонив мені Фрей і сказав: «Ви не поступливі, як справжній чілієць, і це вас загубить». Фрею хочеться, щоб я поступився владою. Але кому поступитися? Фрею? Ніколи! Фрей уже одного разу скористався з влади... Для багатіїв.

Піночет. У Сантьяго надто багато екс-президентів...

Альєнде. Не хвилюйтеся, компаньєро Піночет, четвертого не буде, поки не скінчиться мій термін. (*Дивиться йому в очі*). Це я вам обіцяю...

Піночет. Ні, я до того, що компаньєро Вергара мало знає про них. Заступник міністра внутрішніх справ мав би знати про такий дзвінок Фрея не з ваших уст, сеньйоре президент.

Вергара. Справедливий докір.

Альєнде. Якщо хто-небудь з вас стане колись президентом, а я ходитиму в екс-президентах, то прошу мене

не підслуховувати. «Людина прекрасна своєю свободою!» — казали французи, скинувши короля.

Піночет. Однак Дантон, здається, дивився на це інакше...

Альєнде. Для мене найбільшою людиною у французькій революції залишився Томас Джефферсон, хоча він був тільки послом у Парижі... Добре, що я згадав. Ми надіслали запрошення Неруді з приводу Дня незалежності?

Пауза.

Оліварес. Зовсім закрутилися... Я завтра перевірю.

Альєнде. Чудові останні вірші Пабло. Я ледь не пропустив їх у цій метушні. *(Поривчасто прямує до столу)*. До вони? Тут стільки паперів... Ніяк не розчищу. *(Знаходить)*. А, ось... *(Розкриває книжку на останніх сторінках)*. *Поправляє окуляри, читає суворо*:

Іди зі мною, борися.

Віднині твій —

Мій віршований

Склад пороховий.

Отакий Дантон нам потрібен. Бити ворога словом, переконанням. *(Хоче читати далі. Дзвонить телефон. Наполегливо)*. Міський. Візьміть трубку... *(Однак сам біжить до телефону, знімає трубку)*. Так, так! Я слухаю... За дорученням Лучо? Чому він сам не подзвонив? А, на заводі. Виступає. Так пізно? Зрозуміло. Зараз з'ясую. *(Кладає трубку. Стоїть, щось зважуючи)*. З Сан-Феліче на вантажних машинах переправляють сюди війська. В Сантьяго. Вночі. Без мого відома. *(До Піночета)*. Ви не давали таких вказівок?

Піночет. Звісно, ні. Та й навіщо? Тут і без того великий гарнізон, який слід добре перетрусити.

Альєнде. Виявляється, комусь це знадобилося... Зараз *(шукає потрібний йому номер)*. Начальник гарнізону Сантьяго повинен знати про це. *(Набирає номер. Плед падає з плечей на крісло)*. Генерал Бреді? Так, я. Добрий вечір... Тобто вже ніч... Пробачте, компаньєро. Але справа термінова. Які війська пересуваються на вантажних машинах з Сан-Феліче сюди, в місто? Хто дозволив це і чому я, головнокомандуючий, про це не знаю?.. Ви теж нічого не

знаєте?.. Як же так?.. Прошу з'ясувати. Негайно. Я чекаю: По прямому. Природно. Я чекаю... Тут, удома. *(Кладає трубку)*.

Піночет *(підходить до телефону)*. Дозвольте скористатися. Не вірю я генералові Бреді. Не всі друзі Пратса варті Пратса. *(Набирає номер)*. Мені майора Костоньяса. Розбудіть. *(Чекає)*.

Вергара. На мою думку, Бреді поки що тримається добре.

Піночет. Зараз перевіримо. Компаньєро майор. Це я, Піночет. Терміново відправте дозор на дорогу Сан-Феліче. Зупиніть війська, які йдуть звідти, і від імені президента... *(До Альєнде)*. Зупинити чи повернути назад?

Альєнде. Зупинити і чекати вказівок до ранку. До сьомої ранку.

Піночет *(у трубку)*. Ви слухаєте? Іменем головнокомандуючого зупинити їх і чекати вказівок до ранку. До сьомої ранку. Ідьте туди особисто. Я приїду до вас. Через... через... півгодини. Сорок хвилин максимум.

Пауза.

Альєнде. Коли це так... Я завтра ж зніму винних.

Піночет. Завтра вже настало... Схоже на те, що сюди стягують надійні війська. Отже, не вірять гарнізоніві Сантьяго... Це вже добре. Без гарнізону Сантьяго піхто не наважиться щось розпочати.

Дзвонить прямий.

Альєнде *(рвучко бере трубку)*. Вальпараїсо?! А, це ви... Мені це стало відомо шойно. Так. Ви самі дзвонили туди?.. Ну, гаразд. Спасибі. Доброї ночі... *(Кладає трубку. До Піночета)*. Ідьте і самі перевірте дорогу. У Сан-Феліче все спокійно. Війська стоять на місці. Це страх, компаньєро, страх! І нічого більше. Час відпочивати і вам, і мені. Завтра важкий день... *(Прощається з гостями)*.

Піночет. І все-таки я більше вірю в Данію...

Альєнде. Данію я послав у Консепсьон.

Піночет *(ледь тамуючи подив)*. Даруйте, я цього не знав. Але якщо нам доведеться мати справу з морськими піхотинцями... з Вальпараїсо, то це справді найкращий гарнізон. *(Прощається з президентом)*.

Оліварес. На добраніч, компаньєро президент. Я чекатиму в «Ла Монеда».

Альєнде. Так. Ви оголосите про мій виступ. Становище до біса складне. Я все розумію. Та що робити, коли історія покликала на цю годину саме нас із вами... Але спокій і тільки спокій... Головне зараз погасити Вальпараїсо. До побачення, Оліваресе. Не запізнуйтеся.

Оліварес *(тисне руку)*. Ні, ні. *(Виходить)*.

Барріос *(також прощається)*. До ранку.

Вергара затримується перед дверима. Альєнде помічає, що тому хочеться сказати щось один на один.

Вергара. Ви справді послали в Консепсьон Данію?

Альєнде. А що? Послав.

Вергара. Боюсь, компаньєро президент, що це помилка. Гарнізон Консепсьона міг би обійтися й без Данію. Там вірні нам люди.

Альєнде. У мене не було під рукою кращого... і ближчого генерала.

Вергара. Як би цей Данію не посіяв там розпачу... І ще одне. Дозвольте мені самому перевірити дорогу із Сан-Феліче.

Альєнде. Я щойно також про це подумав. Але так, щоб не принизити його. *(Показує на вікно)*.

Вергара. Я розумію... *(Виходить)*.

Одна за одною від'їжджають машини. На вулиці настає тиша. Альєнде повертається до стола, до телефонів. Знімає трубку на прямому, але кладе назад.

Альєнде *(голосно)*. Але хто ж зрадник?.. Хто?

Заходить Ортенсія.

Ортенсія. Ти про кого?

Альєнде. Я ще точно не знаю. Тому не називатиму його імені. Тим більше, що мене переконували: це найбільш далекий від політики генерал... Тільки солдат. Хоча я завжди побоювався цих тільки солдатів. Вони легко стають маріонетками. Знаряддям політиканів.

Ортенсія. Чи не про Пратса?

Альєнде. Ні, ні. В нього були переконання. Хоча він і солдат. Справжній...

Ортенсія. Що, однак, не завадило йому залишити тебе...

Альєнде. В Росії я чув гарне прислів'я: «Утро вечера мудренее». О восьмій я виступлю. Це не рано? Щоб застати людей вдома.

Ортенсія. Сантьяго прокидається рано. Холод будить людей.

Альєнде. Ісабель спить?

Ортенсія. Вона слухає радіо. Всі трублять про нас. Американські військові кораблі підійшли до наших берегів.

Альєнде. Вже прийшли? Надто зарано. Вони мали бути тут до Дня незалежності. Тринадцятого...

Ортенсія. Навіщо вони тут?

Альєнде (*з гіркою посмішкою*). Всі мене про це питають. Для підтримки нашого флоту. Дружній візит... Спільні навчання... Довелося задовольнити забаганку моїх адміралів. Зрозумій же — я не диктатор, не якийсь Сомоса з Нікарагуа... Я всього лише президент. А президент не все може заборонити. Йй-богу, ти так дивишся на мене, ніби Чілі належить мені, а не я — Чілі. Ти краще подумай про плаття до Дня незалежності. Буде багато високих гостей. З дружніх країн.

Ортенсія. Я розумію...

Альєнде. Ну, ось так краще. Дружина Альєнде принаймні повинна зберігати самовладання і підтримувати спокій удома і в Чілі.

Ортенсія. Я зберігаю... Ось уже три роки і більше тридцяти літ...

Альєнде. Моя горда Буссі! Адже ти знаєш, що я не забуваю добра і не пам'ятаю зла. Так, Буссі. Важко бути дружиною президента Чілі. Важко. Це правда. Але в нас з тобою немає іншої батьківщини. Це ще більша правда. Ось бачиш. Я вже зовсім як Альтамірано на мітингу. Ох, коли б я вмів так красиво говорити, як уміє говорити Альтамірано... Я б умиць заспокоїв тебе разом з Вальпараїсо.

Ортенсія. Сальвадор, я переконана принаймні в одному: мій чоловік ніколи не зрадить Чілі.

Альєнде. Ти пам'ятаєш, як сказав Пабло, повернувшись з Парижа: «Я не хочу бачити свою країну в крові, це означало б для мене смерть». Він уміє отак просто сказати. В нас знайдеться пляшка «пінто»?

Ортенсія. Ти хочеш? Звичайно, ти стомився. Я зараз. (*Поривається іти за вином*).

Альєнде. Ні, ні. Для Пабло. Завтра я відвідаю його.

Ортенсія. Тоді й дві знайдуться.

Альєнде. Нагадавш мені в кінці дня. Разом поїдемо. Це клініка мого давнього знайомого. Мабуть, тепер він теж проти мене. Помирюся з ним, що зробиш. Нехай тільки врятує Пабло.

Ортенсія. Ісабель теж захоче поїхати. Адже вона обожаює Пабло...

Альєнде. Не треба їй туди. Не кажи їй... Вона в нас надто вразлива. Що там ще по радіо про нас?

Ортенсія. Перон говорив про тебе на якомусь передвиборному мітингу. Дуже добре говорив про Чілі й про тебе.

Альєнде. Його оберуть... Старий Перон дуже змінився. На краще. Після вигнання... Добре, що ти нагадала... Привітання Перону... *(Підходить до стола, записує)*. Дивними шляхами крокує історія на нашому континенті... *(Знімає окуляри)*. Страшенно болять очі... Спати, спати, спати! Вимкни світло, Буссі... Я спатиму тут. Мені можуть кожної хвилини подзвонити...

Ортенсія. Ти хоч наказав його заарештувати?

Альєнде *(вражений)*. Ти про кого?..

Пауза.

А, про цього самого, в Темуко? Так, наказав. Цього разу полковникові Ернану Раміресу. Начальник гарнізону в Темуко.

Ортенсія. Чесна людина?

Альєнде. Рамірес? Мені здається, так. Принаймні був таким досі. Тепер їм ніяк не викрутитись. Нам точно відомо, що Родрігес у Темуко.

Ортенсія. Тобі показували «Меркурію»? Там торжествують, що він повернувся...

Альєнде. Я не став читати... про вбивцю...

Ортенсія. Але за що так ненавидить тебе «Меркурію»?

Альєнде. Не за те, що я президент Чілі... А за те, що я марксист. *(Підходить до дружини)*. Моя чарівна Буссі! Не «Меркурію» ненавидить мене, а Фернандо Леніс — видавець «Меркурію». Він боїться, щоб з його газетним трестом не сталося того, що сталося з мідними рудниками Чілі. Ось у чому річ. Вони тільки одного не можуть зрозуміти: рано чи пізно їм доведеться повернути народові все, що належить народові. Моє лихо в тому, що я зрозумів це задовго до того, як став президентом. *(По-*

думавши): А інакше й ставати ним мені було б зовсім ні до чого. Відкрив би собі теж приватну клініку десь у Вальпараїсо і лікував би людей... І моя Буссі не знала б горя. Чи не так?

Ортенсія (*цілує чоловіка*). Я не нарікаю на долю...
Альєнде. Ти справжня дружина президента.

Вбігає Ісабель. У халаті, чимось збентежена.

Ісабель. Тату! Швидше, швидше сюди! Якись дивні переговори в ефірі. На місцевій хвилі... Я ніколи не чула таких...

Ісабель вибігає.

Альєнде (*показує дружині на прямий*). Побудь тут, Ортенсіє. Має дзвонити Альтамірано з Вальпараїсо. З хвилини на хвилину.

Ортенсія. Він там?

Альєнде. Так, він там... Тобто він виїхав туди. Важка місія.

Ортенсія. Добре, мій Госсенс...

Альєнде виходить. Ортенсія гасить світло, підходить до вікна, дивиться на сонне місто. З вулиць доносяться кроки президентської сторожі. Дзвонить телефон. Міський. Ортенсія біжить до столика, знімає трубку.

Я слухаю вас. Я слухаю вас... Хто? Вергара?.. Що, що? Ідуть війська із Сан-Феліче? Я зараз передам... Ні, ні, він ще не спить.

Вбігає Альєнде. Ортенсія кладе трубку, повертається до чоловіка.

Альєнде (*стоїть посеред кімнати*). Це зрада...

Ортенсія (*спокійно*). Вергара зараз приїде сюди...

ДІЯ ДРУГА

СЦЕНА ПЕРША

Міський дворик невеличкого особняка. Надвірні віконниці ще зачинені. У глибині дворика — голуб'ятня, двоповерхова. Голубів не видно, зате внизу співають півники. Драбинка, що веде на другий поверх, до голубів, — обірвана. На траві кілька вбитих голубів. Біля ганку повалено кам'яну чашу з квітами. Входить Крваллан, роз-

глядається, бачить убитих голубів, сплюндровані квіти. Піднімає чашу, ставить на місце, тоді виходить на ганок, тихо стукає в двері. Їх відчиняє жінка, вже немолода, це дружина Корвалана Лілі.

Лілі (вражена). Лучо!..

Корвалан. Я бачу... Давно?..

Лілі. Годину тому. Ще було зовсім сіро. Що це? Навіть тоді не було такого звірства.

Корвалан. Заколот...

Лілі. І тут, у Сантьяго???

Корвалан. І тут. Заспокойся, Лілі.

Лілі. Шукали тебе...

Корвалан. Хлопці вдома? Я приїхав їх попередити... Взяти з собою...

Пауза.

Лілі. Забрали обох...

Корвалан. І Альберто? За віщо ж Альберто?

Лілі. І Альберто...

Корвалан. Він сказав їм, що він агроном?

Лілі. Вони не дали говорити... Я ніколи не бачила таких звірів. Нені пішла з Альберто... Якби не маленький Лучо, карабінери забрали б і мене... Бачиш, я вже одяглася. Потім вони стріляли тут...

Корвалан. Ні. Когось-бо їм треба залишити, щоб повернувся хазяїн. Мене чекають, Лілі. Тому я лише на одну хвилину.

Лілі. Де чекають?

Корвалан. Текстильники на «Ярурі». Там поки що наша влада. Там барикади... Зводимо барикади.

Лілі. Невже це кінець, Лучо?..

Корвалан. Нені даремно пішла з Альберто. Навіщо ця жертвенність? Ти не могла зупинити Нені?

Лілі. Невістка. Хіба її вмовиш? Я і так, і сяк. Одне — піду і піду... Пішла... І гордо пішла за Альберто...

Корвалан. Справжня чілійка... Там, у моїй кімнаті, в кутку, стояв мішечок. Вони не знайшли його?

Лілі. Наче ні. А втім... Хіба ж я пам'ятаю щось...

Корвалан. Винеси його. Я тут зачекаю.

Лілі. Це отой, з металом?

Корвалан. Той самий. Із шрифтом.

Лілі. Знову підпілля?.. Все життя...

Корвалан. Дорога Лілі. Два життя люди не обирають. Обирають одне життя... Іди, я тут постою...

Лілі йде до хати. В голуб'ятні геть розспівалися півники. Корвалан пібні тільки зараз розчув їх, замилювався співом, підійшов до хлівця, та ледь прочинив двері, як півники затихли. Прочинив двері, підняв білого вбитого голуба, впізнає його.

Поштар...

Входить Лілі, ледь тягучи певеличконого мішечка.

Лілі. Цей?

Корвалан. Він. *(Залишає голуба)*. Розгромили друкарню. Схопили Вараса... Добре, що я згадав про цей мішечок...

Лілі. Вараса? З друкарні?

Корвалан. Я саме виїхав на «Ярур»... *(У бік воріт)*. Еміліо!

Від воріт іде Еміліо. З автоматом на плечі. Сторожкпії.

Еміліо *(вклонився сеньйори)*. Компаньсро, ви просто дивуєте мене. Певже ви не чусте гуркоту танків?

І тут знову заспівали півники. Дискантами.

Корвалан. Чую... Забери цей мішечок у машину. Зберігся в мене ще з часів... з підпілля...

Еміліо *(хапає мішечок, гадаючи, що він легенький. Мішечок випорскує. Піднімає обіруч, завдає на спину)*. Ого-о! *(Несе до воріт)*.

Лілі *(показує на дім)*. Лучо прокинувся.

Корвалан *(радісно)*. Вишеси.

Лілі. Я зараз...

Вибігає.

Еміліо *(вже за ворітьми, стривожено)*. Компаньсро!

Корвалан. Вже йду...

Входить Лілі з онуком на руках.

Дитя не впізнає Корвалана, не чіпає його вусів.

Лілі. Сонний ще...

Корвалан. Ну, Лучо. *(Цілує онука, кладе руку на плече дружині, мовчки, очима, прощаються)*. Виносъ його слухати півників. Виносъ...

Лілі. Годувати їх нічим...

Корвалан. Ну, страждальнице моя... *(Усміхнулися очі)*.

Лілі. Бувай...

Корвалан іде до воріт. Швидко йде.

Лучо!

Корвалан (*зупиняється, повернувся круто*). Що, Лілі?

Лілі. Нічого, нічого... (*Стоїть горда, наче переродившись враз*).

А півники співають світанок.

СЦЕНА ДРУГА

Палац «Ла Монета». Кабінет президента. Письмовий стіл, крісла, на стіні портрети Маркса та О'Хіггінса *. Старовинний годинник у кутку б'є сім разів. Тільки сьома година ранку. У супроводі начальника охорони палацу офіцера карабінерів Кастільє заходить президент, за ним — Хайме Барріос, Аугусто Оліварес, Данієль Вергара. Барріос та Оліварес озброєні автоматами.

Кастільє (*пропустивши Альєнде, доповідає*). Компаньєро президент, мені наказано зняти охорону палацу.

Альєнде (*вислухавши*). Ким наказано?

Кастільє. Генералом Мендоса. Він уночі дзвонив сюди. І назвав себе командуючим корпусом карабінерів.

Альєнде. Я не знаю такого командуючого. Я не призначав його.

Кастільє. Я відповів, що, поки не доповім вам... Але він саме так назвав себе. Я добре розчув, компаньєро президент.

Оліварес (*роздратовано*). Мендоса зрадник і самозванець!

Альєнде. Спокійно, Аугусто. Адже майор міг про це і не знати. (*До офіцера*). Чи не правда, Кастільє?

Кастільє. Він загрожував мені відставкою і навіть військовим судом. Проте я сказав, що залишу палац лише після того, як дізнаюся в самого президента, як мені бути.

Альєнде. Виконувати свої обов'язки. Якщо, певна річ, вам не байдужа доля президента Чілі...

---

* Герой визвольної війни чілійського народу проти іспанського іра.

Кастільє. Компаньєро президент. Я соціаліст... Я у вашій партії... І ваша доля... Я хотів сказати...

Альєнде. Як видно, не всі в цій партії можуть лишатися в ній до кінця.

Барріос. Нехай іде!

Альєнде. Я досі гадав... *(Іде до столу)*. Виявляється, я помилявся...

Кастільє *(рیشуче)*. Щодо мене?.. Даремно. Однак не вся команда зі мною згодна. Позавчора сюди прислали «свіженьких». Я вам доповідав. Вони незадоволені. Вони хочуть піти. Готові піти... після погроз Мендоси.

Альєнде. Ідуть і скажіть: я дозволяю їм піти. Нехай ідуть охороняти зрадника Мендосу. Крайшого вони не варті...

Кастільє. Слухаю, компаньєро президент. Без них нам буде спокійніше. *(Виходить)*.

Вергара *(до Альєнде, з докором)*. Ви мені нічого не сказали про «свіженьких». Їх могли підіслати сюди.

Альєнде. Я не надав цьому значення... Тут нескінченно все мінялося. Міністри, генерали, охорона. Та найменше я думав про охорону, хоча Альтамірано не раз докоряв мені за необачність. Та коли вже ми прибули сюди, то тут якимось постоїмо за себе. Швидше вмикайте «Порталес». Занис, мабуть, уже доставили туди.

Оліварес *(настроює приймач на хвилю «Порталеса»)*. Ось...

Голос диктора. Увага! Увага! Говорить урядова радіостанція Чілі. Радіо «Порталес» передає запис звернення президента Сальвадора Альєнде до народу. Слухайте президента: «Громадяни Чілі! Трудящі! Сьогодні вночі безвідповідальні елементи на флоті вчинили антиурядовий заколот у Вальпараїсо. За останні три роки це вже другий заколот, що вкрив ганьбою наш флот, кинув тінь на всі наші збройні сили. Я закликаю народ, усіх, кому дорога доля Чілі, проявити пильність, не дати офіцерам-заколотникам обдурити вас. Я закликаю матросів Вальпараїсо вигнати з кораблів зачинщиків заколоту й обрати на кораблях командування, вірне республіці...»

Вибух на радіостанції. Оліварес відсахнувся од приймача.

Альєнде. Що сталося?

Вибух, ще вибух. Дзеленчать шибки в «Ла Мопеда».

Вергара. Бомби! *(Підбігає до вікна).*

Альєнде *(лишаючись на місці).* Подзвоніть до них...

Оліварес *(залишає радіорубку, намагається набрати номер телефону станції).* Алло! «Порталес»! «Порталес»!.. Так, так! Це я, Оліварес. Так. Аугусто Оліварес. Прес-аташе президента. Президент тут. Поряд. У «Ла Монеда». Що сталося? Чому перервали передачу?.. Бомблять?.. Хто бомбить?.. Невідомо? Починайте все спочатку. Ми слухаємо вас. Ви хто там? Алло! Хто ви, я питаю! От і добре. Ідіть у рубку і увімкніть запис. Ми чекаємо. *(Тримає трубку. Всі чекають, але «Порталес» мовчить).*

Альєнде *(знімає трубку блакитного телефону. Набирає номер).* Штаб військово-повітряних сил? Доброго ранку! Зв'яжіть мене з генералом Лі. Хто його просить? Президент. Так, я чекаю... *(Чекає).* Його ще немає? Тоді зв'яжіть з квартирою. *(Чекає).* Квартира не відповідає?.. Дізнайтеся, хто наказав бомбити «Радіо Порталес», і доповісте мені сюди, в «Ла Монеда». Ваше ім'я? Звання? Добре. Я запам'ятав. Чекаю відповіді. *(Кладає трубку. З гіркою посмішкою).* Густаво Лі зник... Від нас чи від заколотників сховався? *(Показує на вікно).* Що там за гуркіт?

Входить Кастільє.

Кастільє. До «Ла Монеда» рухаються танки. Ви не викликали?

Альєнде *(прислухається до гуркоту).* Я чую, Кастільє. Ні, не викликав...

Кастільє. Я відправив усіх, хто побажав піти. Таких виявилось небагато. Я забрав у них зброю і тепер можу роздати її цивільним особам. Вони в залі «Тюеска». Там є жінки. І обидві ваші доньки, компаньєро президент.

Альєнде. Якщо дійде до зброї... Це потім... потім... Багато танків?

Кастільє. Не знаю. Я наказав зачинити всі входи в «Ла Монеда». Поставив дозорців біля нижніх вікон. Чекаю ваших дальших наказів.

Альєнде. Яких, Кастільє?

Кастільє. Військових, компаньєро президент.

Альєнде. Так, так, вірно. Все вірно. Якщо це заколот...
Кастільє. Заколот, компаньєро президент.

Альєнде. Доручаю вам оборону «Ла Монеда». Нижні поверхи, Зимовий сад, арсенал. Цей поверх ми будемо обороняти самі... Доки підійдуть вірні нам частини.

Гастільє. Слухаю. *(Виходить)*.

Вергара. Нам би сюди бодай роту андських стрільців полковника Кантуріаса.

Альєнде. Чи встигне він? Ще вчора училище було на навчанні в горах.

Барріос. Я взагалі не вірю мундирам. Надія одна: на робітників!

Пауза.

Альєнде *(майже трагічно)*. Аж ось коли воно відгукнулось...

Вергара. Що, компаньєро?

Альєнде. Те, що ми дозволили їм *(показує на вікна)* розбрати робітників. Розв'язати руки цим «муміям»...

Оліварес *(ловить одну за одною радіостанції на шкалі. Чути голоси заколотників. Приглушує їх. І раптом стривожений голос)*. Хто це???

Альєнде. Голосніше! *(Прислухавшись, радісно)*. Це ж Корвалан!

Всі слухають, затаївши подих.

«...Не бійтеся їх! Заколотників менше, ніж нас. Створюйте бойові загони! Займайте фабрики, заводи, рудники, селянські кооперативи. Починайте збройну боротьбу з заколотниками. Зміцнюйте народну єдність. Робітники і селяни! Трудящі! До зброї! Хай живе Чілі! Хай живе президент Сальвадор Альєнде! Велсермес!»

Оліварес. Молодці комуністи! Утримують станцію...

Музика. Звучить гімн Народної єдності.
Урочисту мить порушує телефонний дзвінок.

Барріос *(бере трубку)*. Так, «Ла Монеда». Він тут... А це я, Барріос... Ми слухали... Передаю президентові. Ось він іде. *(Передавши трубку, каже для всіх)*. Фігероа веде сюди робітників!..

Оліварес приглушує музику.

Альєнде. Ми всі тут... Так, ми вирішили оборонятись. Альтамірано? Ні. Не повернувся... Тепер уся надія на вас... Тут уже танки. Так, я розумію, компаньєро. Я розумію... Якби ж то Консепсьон устиг! Добре, я одразу ж

продиктую звернення. Вас атакують?.. Тоді я через «Корпорасьон»*. (*Кладе трубку. До Олівареса*). Їх атакують. Викаликайте нашу...

Оліварес (*по іншому телефону*). «Корпорасьон!» «Корпорасьон!» Та що з вами? «Корпорасьон»? Алло! Алло! Це «Ла Монеда». Що? Карабінери? Не віддавайте їм станцію! Ви чуєте? Алло! Алло! (*До Альєнде*.) В «Корпорасьоні» карабінери... Єдина надія на «Магальєнес».

Альєнде. Хай покличуть Корвалана.

Оліварес (*викаликає*). «Магальєнес»? Це я, Оліварес. З «Ла Монеда». Мені Корвалана... (*До Альєнде*). Їх обстрілюють. Корвалан вийшов. Щойно вийшов...

Альєнде. Нехай підключать наш мікрофон.

Оліварес. Поставте на запис наш мікрофон. Зараз виступатиме президент. Ви не можете прямо в ефір? Тоді записуйте. Приготуйте все для запису. Я чекаю...

Дзвонить телефон.

Барріос (*бере трубку*). Слухаю. (*До Альєнде*). Вас.

Альєнде. Генерал Лі?

Барріос. Ваш ад'ютант по авіації майор Санчес.

Альєнде. Слухаю вас, Роберто. Так. Я розумію. Ви виконуєте волю зрадників. Але як же так, майоре? Адже ви мій ад'ютант... Що ж, це люб'язно з вашого боку. Ця втеча була б для мене такою ж пизькою, як зрада генералів. Скажіть йому, що цим літаком може вилетіти з Чілі він сам — генерал Лі. Роберто! Ви можете виконати волю президента? Будь ласка, передайте генералові Лі, що я знімаю його з посади командуючого авіацією. За зраду. Скажіть, він очолює заколот? А хто ж? Хто?.. Я розумію... Ви там не один...

Вергара. Під арештом?

Альєнде (*кладе трубку*). Мерзотники! Літак для Альєнде!..

Оліварес. Так, так. Зараз президент підійде. (*До Альєнде*). Тут усе готове, компаньєро.

Альєнде (*глянув у вікно, за яким наростає гуркіт танків*). Навіщо стільки танків?.. Адже нас тут так мало...

Підходить до магнітофона. Збирається з думками. Вже ладен горпіти. Але в цей час розчиняються двері. Вбігає Ісабель, молодша дочка президента.

---

* «Корпорасьон» — радіостанція соціалістичної партії.

Ісабель. Батьку! Вони бомблять наш дім!

Альєнде. Хто сказав?

Ісабель. Беатріс щойно говорила з мамою по телефону.

Оліварес *(до президента)*. Ми випередили їх. Вони гадають, що ви ще там.

Ісабель. Бомба вибухнула у дворі. Вони попередили маму, щоб вона залишила дім. Вони бомбитимуть його.

Альєнде. Заспокойся, Ісабель, вони не насміляться бомбити дім. Іди до Беатріс. Я зараз прийду до вас.

Ісабель виходить. Знову телефон.
Альєнде біжить до столу. Знімає трубку.

Хто це?.. Ну-ну, хто це?.. Та кажіть же нарешті!.. Генерал Піночет? Але ж ви повинні були прибути сюди, щоб доповісти про Вальпараїсо...

Пауза. Альєнде слухає.

Барріос *(гнівно)*. Це він!.. Чула моя душа...

Альєнде. Мені б належало із зрадником не говорити. Та обов'язок змушує мене... *(Різко)*. Кажіть!

Оліварес *(у підключений у мережу мікрофон, зовсім тихо)*. Президент зараз підійде. Зараз...

Альєнде *(вислухавши, в трубку)*. Приберіть тапки! І накажіть льотчикам, щоб вони не сміли бомбити мій дім. Там жінка. Дружина президента. Що ж до вашої пропозиції, то я відкидаю її. Рішуче відкидаю. Як нахабну й незаконну... І знімаю вас з посади, яку ви займали в моєму уряді. Відстороняю вас!.. Нам краще знати, яка в нас обстановка. Я не зраджу мого народу, як зрадили його ви... Штурмуйте! А що може бути священного у зрадника?.. Так, це моя відповідь... *(Кидає на важіль трубку)*.

Вергара. Чого вимагає цей тапцюрист в еполетах?

Альєнде *(майже байдуже)*. Вимагає здатися. *(Глянув на годинник)*. За півгодини почне штурм палацу. Треба відправити жінок і всіх цивільних. *(До Вергари)*. Піди в «Тоеска».

Вергара. Добре. Я піду до них... *(Виходить)*.

Оліварес. Там чекають...

Альєнде. Зараз. Дайте заспокоїтись. Ось вам солдат у чистому вигляді. Маріонетка політиканів. Ще вчора розлинявся у вірності ось тут *(показує на крісло)*. Але там,

удома, я вже відчував усю огиду до нього. Ви цього не помітили. Так, так, не помітили, як він заметушився, коли мені стало відомо про війська з Сан-Феліче.

О л і в а р е с. Дорога кожна хвилина...

А л ь с н д е (*рішуче підходить до мікрофона радіоустановки. Його голос ледь видає тривогу*). Громадяни Чілі! Робітники і селяни! Генерали-заколотники оголосили, що мене скинуто. Що мій уряд повалений. Не вірте їм! Я тут, у «Ла Монеда». При виконанні своїх законних обов'язків. Я тут не сам. Як президент Чілі, закликаю вас стати проти путчистів із зброєю в руках. Совість і правда на вашому боці. Ми з вами не бажасмо крові. Нехай помста і ненависть народу впадуть на тих, хто зрадив закон, совість і Чілі. З вами говорить Сальвадор Альсиде, ваш президент.

О л і в а р е с (*тихо*). Вони там скажуть це...

А л ь с н д е. Можуть забути...

Повертається В е р г а р а.

В е р г а р а. Ніхто не хоче йти. Всі вимагають зброї.

А л ь с н д е. Ти сказав їм, що за півгодини вони вже не зможуть виійти?

В е р г а р а. Сказав... Тобто... хотів сказати...

Брязкит гусениць на площі. Один за одним підходять танки, чути, як вони розвертаються. На бричочому польоті, майже над самим дахом, пролітають один за одним три літаки. Ось вони пролітають ще раз, лунає вибух у дальньому секторі будівлі.

А л ь с н д е (*дивиться на годинник*). Однак у цього Піночета перш слабкі. Які ж це півгодини?

О л і в а р е с (*вмикаючи мікрофон, говорить у телефонну трубку*). Ви записали? Передавайте в ефір. Тримайте з нами зв'язок і тримайтеся самі.

А л ь с н д е. Я зараз повернуся. Якщо подзвонить Корвалан, скажіть, що ми триматимемось, що ми чекаємо... (*Хоче йти, але раптом згадав, швидко набрав номер*). Алло! Алло! Буссі? Це я. Так, так, Сальвадор. Тут усе нормально. Майже нормально. Слухай зараз мій виступ по «Магальянес»... Вони лякають. Вони не наслідяться бомбити будинок, в якому перебуває дружина президента. Дівчата тут, обидві. Я зараз їх відправлю. Пробач, Буссі, я маю поспішати. (*Кладе трубку. Глянув на товаришів*). Не впадайте у відчай! «Бийте цих танцюристів по обличчю!» — сказав колись Юлій Цезар і виграв битву в Іспанії, переміг синів Помпея.

Барріос. Йому було легше. Сини Помпея не мали танків...

Альєнде. Я зараз повернуся... *(Виходить)*.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Зала «Тюеска» в палаці «Ла Монета». Це зала для прийомів. Стіпи увішані зброєю іпків, ритуальними масками, портретами президентів, серед них і останніх, які живуть нині в Сантьяго. Звідси на площу виходить знаменитий балкон, з якого Альєнде не раз звертався до народу.

У залі — доньки Альєнде, співробітники канцелярії, дружини деяких міністрів, захоплених заколотниками на світанку, ще до початку пугчу. Біля вікон і балконних дверей напоготові карабінери з охороши палацу. Вони спостерігають за площею, готові обороняти палац. Тільки вони ї мовчать зараз у цьому залі, вони тут бііці, захисники законного президента.

Решта ходить, метушиться, шепочеться. В далекому кутку зовсім ще молода жінка стоїть навколішках перед бронзовим розп'яттям і чи то шепоче молитву, чи то плаче.

Усі завмерли, коли в дверях з'явилися президент з Вергарою.

Альєнде *(помігивши жінку, що молиться біля розп'яття)*. Сеньйора Джоан де Хара?

Джоан *(підводиться)*. Вони на світанку вдерлися в дім, схопили Віктора й повезли на «концерт»... А я... Я лишилася. Потім видала себе за прибиральницю й прибігла попередити вас. Та ви вже були тут. Вони взяли його з гітарою...

Альєнде. Це вони *(показав на площу)*. Та заспокойтеся, Джоан. Ваш чоловік повернеться, як тільки закінчиться «концерт»...

Джоан. Але ж його пісні... Хіба ж вони для цих? *(Показує туди)*.

Альєнде. Пісні, яких бояться вороги, прекрасні... *(До всіх)*. Компаньєрос! Я прийшов сказати вам... Може статися так, що вірні нам частини й робітничі загони заїзняться сюди. Не так швидко проб'ються. А гармати націлені на палац. Версаль пішов проти Комуни. Ваше життя в небезпеці. Ви повинні залишити «Ла Монета». Я прийшов сказати вам про це...

Беатріс. Але ж, батьку!

Альєнде. Що, Беатріс?

Беатріс. Я не піду..

Ісабель. І я...

Джоан. Ми всі залишимося тут!.. Я чудово стріляю, сеньйоре президент. Мене навчив Віктор. Звичайно, хто не вмів стріляти...

Жінка в яскравому плащі *(виходить на передній план)*. Усі вміють...

Альєнде *(пізнає її не одразу)*. Здрастуйте, сеньйора.

Жінка в яскравому плащі *(захоплено)*. Ви пізнали мене?

Альєнде. Так, сеньйора. Ви з Концепсьона... Дружина губернатора... Як ви опинилися тут, Сесіліє?

Жінка в яскравому плащі *(виймає лист)*. Зв'язок перервано... Я всю ніч добиралася сюди... Привезла вам цей лист. Від Хосе. *(Вручає лист)*.

Альєнде *(розпечатує лист, швидко проглядає, передає Вергари)*. Ти мав рацію, Даніелю. Прочитай...

Вергара *(читає вголос для себе)*. «Компаньєро президент! Даруйте, що не можу прибути сам, посилаю листа дружиною... Сюди прибув генерал Даніо і почав умовляти гарнізон Концепсьона залишатись у казармах, не йти проти заколотників Вальпараїсо. негайно відкличте цього боягуза й зрадника. Гарнізон був і залишається вірний вам... Революції... Чілі... Ваш Х. М. Концепсьон, десяте вересня».

Вергара повертає листа Альєнде.

Альєнде *(ховає лист до кишені піджака)*. Дякую, Сесіліє. Якби на півдня раніше... На кілька годин... Скажете Хосе, що я не забуду цього ніколи. Я завжди був високої думки про нього.

Жінка в яскравому плащі *(зворушена цими словами)*. Хосе непавидить фашизм... А це він і є... *(Показує на майдан)*.

Альєнде *(підходить до вікна, дивиться на площу. Нібито про себе)*. Правда, Сесіліє. Це фашизм. Його мало непавидіти. З ним потрібно боротися...

Карабінер. Відійдіть од вікон, сеньйоре президент.

Ісабель. Тату! *(Підбігає і відводить батька в глибоку залу)*.

Альєнде. Саме тому я й пропоную вам... не гаяти часу. *(До карабінера біля балкона)*. Покличте майора Кастільє.

Карабінер. Слухаю. *(Побіг до виходу)*.

Альєнде. Ісабель, заберіть із собою сеньйору Сесілію. В посольство. Якщо вам вдасться туди добратись. Якщо не вдасться...

Ісабель. Добре. Ми не залишимо її. Але тебе ми теж тут не залишимо. Як собі хочеш. Ні, ні. Благаю тебе, тату! Ходімо!..

Альєнде. Ісабель, ніяка революція не переможе, коли її керівник у важкий момент не здатен зустріти небезпеку й боротися до кінця. Зрозумій, Ісабель. Це не вигадка твого батька. Ні. Це закон.

Вергара *(до Ісабель)*. Обов'язок є обов'язок.

Альєнде. А от безглузді жертви нічим не можуть допомогти справі революції. Навпаки, вони шкодять їй, знесилюють її. Ти знаєш, я проти того, щоб жінки бралися за зброю. В них інша місія, Ісабель. Ти знаєш мої погляди на це...

Увійходять Кастільє та карабінер.
З ними лікар Пабло Неруди.

Альєнде *(пізнає друга молодості)*. Колего, і ти тут?

Кастільє. Ми затримали його внизу...

Лікар. Я не взяв із собою ніяких документів і ледве прорвався сюди... Я забув, що їду до президента... Ти для мене Сальвадор...

Альєнде. Я слухаю, колего... Фернандо.

Лікар. Пабло Родрігес переховується в Темуко, на фермі Георга Шольца, мого пацієнта. Неруда сказав, що для тебе це дуже важливо. Та й сам я бачу... Прозрів на старості літ.

Альєнде. Зараз це не так важливо...

Лікар. Пробач, Сальвадоре, якщо я запізнився...

Альєнде. Як бачиш, запізнився я, а не ти...

Лікар. Дозволь мені залишитися з тобою...

Альєнде. Ні, колего. Життя Пабло Неруди зараз потрібніше для Чилі за будь-чиє інше. Тобі доведеться повернутися до нього... Кастільє!

Кастільє. Слухаю, сеньйоре президент.

Альєнде. Ми можемо відиравити їх через ті двері, якими я раніше користувався вночі? На завулок...

Кастільє. Так. Ті двері ще не блоковані. Єдині...

Альєнде *(до всіх)*. Прошу вас. Проведи їх, Кастільє. *(Прощається з лікарем)*. Вибачся перед ним... від мене. Я так і не встиг провідати його... Але я зроблю це, як тільки тут все скінчиться.

Лікар. Він чекав... Я передам йому... Приходь.
Кастільє. Тільки швидше! Швидше!

Усі йдуть за Кастільє.
Один з карабінерів теж залишає вікно.

Кастільє (*зупиняє його*). Мартосе, ти куди?
Карабінер (*благально*). У мене троє малюків... Голондних...

Альєнде. Нехай іде...

Карабінер. Пробачте, сеньйоре президент.

Альєнде (*показує на двері*). Ідїть!

Карабінер залишає залу.

Беатріс. Батьку, будь обережний.

Ісабель. Не підходь до вікон...

Альєнде. Я зараз подзвоню мамі. Скажу, що ви пішли. Вона заспокоїться. І подзвонить сюди, щоб я знав, де ви.

Прощаються. Ісабель цілує батька.

Ісабель. Тату! (*Розплакалась*).

Альєнде. Ісабель... Ну, ну, заспокойся. Плакати не треба...

Беатріс (*майже крикнула на сестру*). Ісабель!

Альєнде. Не кричи, Беатріс... Адже вона ще маленька...

Жінка в яскравому плащі. До побачення, сеньйоре президент. (*Цілує Альєнде, виходить*).

Джоан. Я вирішила залишитись.

Альєнде. Ні, ні. Прощайте, Джоан! Скажете Віктору, що він великий співак. Я люблю його пісні.

Джоан. Я виконаю волю президента. (*Виходить останньою*).

Лішаються Вергара, президент, карабінери.

Альєнде (*до Вергари*). А якщо мені вийти на балкон і звернутися безпосередньо до військ?

Карабінер. Вони вас можуть не впізнати...

Пауза.

Альєнде (*до карабінера*). Тоді принесіть мені автомат і каску. З арсеналу палацу. Там є. Той автомат. Мій. Кубинський...

Вергара. Два автомати й дві каски.

Карабінер. Слухаю! (*Виходить*).

Вергара (*пересилиючи гул танків на майдані*). Консепсьон! Тільки Консепсьон міг би вирішити все, якби не цей клятий Руїс Данію... Але я ще не втрачаю надії. Консепсьон ще може прийти...

Альєнде (*наблизившись до вікна*). Компаньєро! Вони повертають на палац гармати...

Вергара. В арсеналі є базуки?

Альєнде. Є. Мають бути...

Вергара. Будемо бити по них з базук...

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Іде бій. Президентського кабінету не пізнати. Шибки вибиті. На підлозі — штуркатурка. Оліварес і Барріос з автоматами, в касках ведуть вогонь з вікон. На більші крісла піджак президента, краватка. Президент і Вергара тримають оборону поряд із кабінетом, у приймальні, куди навстіж розчинені двері.

Дзвонить один з телефонів. Хайме Барріос залишає вікно, з автоматом підбігає до телефону. Слухає.

Барріос. Чудово, Ісабель! Батько буде дуже радий. Беатріс теж з вами? Це перемога, що ви там. Тепер йому нічого не страшно. Вони? Вони почали штурм, але поки ми всі живі... Тобто ми тримаємось... Що? Тут погано чути... А! Зараз я його покличу. Зараз!

Вибігає в приймальню, але одразу ж повертається.

Він вам подзвонить за кілька хвилин. Президент у касці, він стріляє з базуки. Тут пекло, ми задихаємось від диму.

Оліварес (*од вікна*). Нехай подзвонять на околиці. Чому немає підкріплень? Де робітничі загони?

Барріос. Подзвонить у «Ярур»*, на «Мадеко»***, в «Ла систерна»***. Де робітничі загони? Ми нічого не знаємо про Корвалапа, про Фігероа. Ага, пане посол?.. Компаньєро, це Барріос, радник президента. Що, що? Вони не можуть пробитися? Як же так?..

---

* Текстильна фабрика столиці.

** Мідний завод у Сантьяго.

*** Робітничча комуна на південній околиці.

Оліварес. Нехай пробиваються невеликими групами. Глухими вулицями. Дворами. Двориками...

Барріос. Компаньєро! Ви чуєте мене? Нехай пробиваються невеликими групами, глухими вулицями. Тут є зброя. Але тут багато вікон і мало людей. Добре. Ми чекатимемо. *(Кладе трубку)*.

Оліварес. Горить танк!.. *(Дивиться у вікно)*. Вони притихли. Що це означає? Ні, ми все-таки задали їм перцю, чорти б їх узяли! А хлопці внизу теж б'ються посправжньому. От тобі й Кастільє!

Заходить президент у сорочці з короткими рукавами,
з автоматом, на голові каска.

Альєнде. Загинув Кастільє... А я зараз теж, здається, запалив танк... Ви бачили, як він спалахнув?..

Оліварес. Не переживайте, компаньєро президент. Час зрозуміти, що це війна. Справжнісінька громадянська війна.

Альєнде. Так. Але я ніколи не стріляв з базуки. Це вперше... Вони змусили мене...

Пауза.

Я послав Бергару вниз, до карабінерів. Якщо ми переможемо, поховаємо Кастільє тут, на площі, перед «Ла Монета». Ви чуєте, компаньєрос, що на околиці ідуть бої?.. Справжні бої... Там гарячіше, ніж тут...

Оліварес. Це добре і погано.

Альєнде. Чому погано, Оліваресе?

Оліварес. Наші загони застрягли там. Ми відрізані. Якби вони здогадалися пробитися сюди через дворики, невеликими групами... Та ми не вчили їх цього. Не вчили тактики вуличних боїв...

Альєнде. Так, на жаль, ми багато чого їх не вчили... А ці нахаби з танками притихли...

Зпову телефон.

Барріос *(бере трубку)*. Так, «Ла Монета». Кабінет. Він тут. *(До Альєнде)*. Вас, сеньйоре президент.

Альєнде. Хто це?

Барріос. Хто це? *(До Альєнде)*. Піночет...

Альєнде *(показує)*. Покладіть трубку.

Барріос. Президент не бажає з вами говорити. *(Слухає, кладе трубку)*. Він дає нам останні п'ятнадцять хвилин. Потім відкриє вогонь з гармат.

Знову телефон. Барріос бере трубку. Слухає.

Барріос *(до Альєнде)*. Томич. Радомир Томич*.

Оліварес. Що, теж переметнувся до них?

Альєнде *(бере трубку)*. Я слухаю. *(Слухає)*. Це ви мені пропонуєте чи Фрей? Ах, ваша партія! Партія християнських демократів. Але ж ви перший, пане Томич, прийшли вітати мене після обрання. Тепер ви перший... Я відкидаю вашу великодушність. Партія, яка заодно з фашистами, — вже не партія, а секта. Я більше не знаю такого політичного діяча Радомира Томича... Так, так, я кажу як комуніст... Я шкодую, що не став комуністом раніше. Так, уявіть собі, щиро шкодую. Можливо, тоді нан Томич не насмілювався б виявляти до мене таку мерзенну великодушність. *(Кладе трубку. До Олівареса)*. Як ви вважаєте, «Магальянес» ще передає?

Оліварес. Станцію атакували півгодини тому. *(Підходить до радіоустановки. Шукає на шкалі «Магальянес»)*. Ось її музика. Пісня Віктора Харі. *(Набирає номер станції)*. Алло! «Магальянес»! Вітаю вас, друже! Так, я чую. *(До Альєнде)*. Їх атакують. *(У трубку)*. Підійшли робітники? Тримайтеся! Тримайтеся, компаньєро! Ставте на прямий вихід в ефір. *(До Альєнде)*. Ви хочете щось сказати?

Альєнде. Так. Я хочу... *(Швидко підходить до крісла, кладе автомат, знімає каску, одягає піджак, зав'язує краватку. Підходить до мікрофона. Говорить з триогою в голосі)*. Співвітчизники! Я звертаюся до вас, мабуть, востаннє. Вас можуть за допомогою насильства...

Унизу спалахнула стрілянина.

Альєнде показує на двері кабінету.

Оліварес причиняє їх. Президент продовжує:

Вас можуть знову загнати в рабство. Однак злочинами й насильством неможливо зупинити процеси, що відбуваються в суспільстві. Я вірю в Чілі, я вірю в її долю...

Дзвонить телефон. Наполегливо. Президент продовжує:

Історія належить нам, її творять народи...

Оліварес підбігає до вікна, визирає на площу.

Автоматна черга прошиває його. Президент закінчує:

---

* Керівник лівого крила християнських демократів.

Хай живе Чілі! Хай живуть трудящі! Якщо я загину, загибель моя не буде марною*.

Барріос *(намагається подати допомогу Оліваресу)*.
Убитий...

Альєнде *(кидається до Олівареса)*. Компаньєро!
(Бере руку вбитого, намагає пульс). Так, убитий...

Кроки в приймальні. Обидва пасторожуються.
Вбігає озброєний карабінер.

Карабінер *(збуджено)*. Вони ідуть сюди!

Барріос. Хто?

Карабінер. Робітники. Вони вже біля Технологічного інституту. Вони не можуть до вас додзвонитися.

Альєнде *(тільки зараз пізнає карабінера)*. Ви з «Тоеска»?

Карабінер. Вони зараз туди додзвонилися.

Альєнде. Спасибі, друже...

Карабінер. Якщо ви подзвонять... *(Дивиться на вбитого біля вікна)*. Не можна підходити до вікон. У них снайпери. Так, так, снайпери. *(Знімає формений кашкет)*. Ось я поклав кашкет на підвіконня... *(Залп з гармат. Один, другий. Знову починається штурм)*.

Альєнде. Як вас звуть?

Карабінер. Що?

Альєнде. Ваше ім'я?

Карабінер. Кемарас. Я індієць. З Вогняної Землі...

Альєнде. Кемарас! Якщо подзвонять, скажіть, що ми чекаємо. Ми тримаємось.

Карабінер. Добре. *(Виходить)*.

Альєнде *(до Барріоса)*. Може, нам теж перейти в «Тоеска»? *(Показує на телефон)*. Тут усі лінії вже перекрито.

Барріос. Може, й так, коли це не хитрощі індієця.

Альєнде. Барріосе, не смійте ображати індієців з Вогняної Землі. Я працював там лікарем. Можливо, совість Чілі прийшла саме звідти. З Вогняної Землі... Від індієців племені ́на...

Барріос. Пробачте, президенте.

Унизу автоматні черги.

Альєнде підходить до стола, шукає якийсь потрібний йому папір. Не може знайти. Барріос з автоматом стоїть біля розчинених дверей, прислухається.

---

* З останнього виступу Альєнде. Текст узято з газети «Правда» від 1 жовтня 1973 р.

Альєнде. Барріос! Ви поклали сюди декрет про гарячі сніданки в школах?

Барріос *(не обертаючись)*. Так, там у червоній пащі. Вчора.

Альєнде. Я його так і не підписав...

Знаходить червону папку, гортає. Знайшов. Читає.

Сідає в крісло. Поправляє окуляри.

У приймальні жіночий голос: «Не смійте сюди! Не смійте!» Альєнде підводиться, бачить жінку в яскравому плащі. З гвинтівкою. У неї закінчилися пабої. Вона не стріляє.

Альєнде *(суворо)*. Сесіліє! Чому ви не послухали мене? Чому залишились?

Жінка в яскравому плащі. Кастільє мені дозволив... *(Кричить у приймальню)*. Не смійте! *(Тупіт чобіт)*. Я не пушу вас!

Барріос *(веде вогонь)*. Кемарас! Сюди. Сюди, Кемарас! *(Падає)*.

Його місце в дверях займає Кемарас... На сходах усе чутіші кроки. Ось заколотники вже в дверях. Грубо відштовхують Сесілію. Падає індіаєць Кемарас. У дверях з'являється здоровань *(а можливо, так здається президентові)*, це піхотний капітан у маскхалаті й касці, з автоматом наготові. Він трохи розгублено дивиться на президента, перед ним абсолютно мирна людина.

Альєнде *(теж пізнає капітана)*. Гаррідо? Капітан Гаррідо?

Гаррідо. Ні, я Гільярдо*. Здавайтеся!

Альєнде. Я пам'ятаю, як ви одного разу відзначилися на навчаннях. Я тоді був ще головою сенату.

Гаррідо. Здавайтеся!

На столі дзвонить телефон.

Альєнде *(хапається за трубку, весь засяєв)*. Буссі! Яке диво!

Гаррідо *(до своїх, показуючи на вбитих)*. Приберіть їх.

Кілька штурмовиків вносять Барріоса, Кемараса.

Альєнде. Буссі! У мене дуже обмежений час... *(Дивиться на Гаррідо)*. Дуже, Буссі, обмежений. Передай

* Різні джерела дають різні написання прізвища вбивці президента: Гаррідо і Гільярдо.

Лучо, Карлосу... Так, Альтамірано... Всім, всім, кому зможеш... Нехай не здаються. Ні в якому разі не здаються! Це фашизм!.. Так, Буссі... Фашизм в агонії...

Гаррідо (*рішуче*). Досить. Сеньйоре президент, я мушу виконати наказ...

Альєнде (*голос у трубці зник, президент розуміє, що телефон знову вимкнено. Але тримає трубку*). Буссі, Буссі! (*Кладе трубку, звертається до Гаррідо*). Підійдіть сюди. Не бійтеся... Я без зброї.

Гаррідо не рухається. Піднімає автомат.

У приймальні кричить жінка:

«Що ви робите?! Це президент Чілі! Господи!»

Гаррідо (*не оглядаючись*). Приберіть її там!

Альєнде піднімає два аркушки декрету про гарячі спіданки в школах Чілі, аркушки, яких так і не встиг підписати і якими тепер ніби захищається.

Падає завіса. Постріли. Крик жінки за завісою: «Вони вбили його! Вбили!»

У темному залі виникає музика тридцятих років. Дріб барабанів, кроки кованих чобіт — музика, яку ми чули в пролозі. Завіса піднімається. І диво: у кріслі сидить президент, наче живий, з президентською стрічкою через плече, без каски, руки поклав на стіл. А впрочи нього стоїть Піночет, у маскхалаті, касці. З дверей приймальні визирають його прибічники.

Піночет. Усе вірно. Тепер усі бачать, що він покінчив життя самогубством... Репортерів сюди!

Та ось палці на столі оживають, президент спинається на руки, підводиться з крісла, й уста шепочуть гнівне прокляття: «Піноче-ет!..»

Піночет. Він живий?! (*З жахом відступає до дверей, мізерний, повержений*). Гаррідо! Гільярдо! Гаррідо!.. Він живий!..

Завіса. Органна музика.

ДІЯ ТРЕТЯ

СЦЕНА ПЕРША

Зала кафедральної католицької церкви. Десь на підвищенні, за межами видимої частини зали, грає орган. У старовинній люстрі горять свічки, їх багато, можливо, сто п'ятдесят три — стільки років цій державі сьогодні, 13 вересня 1973 року.

Біля вхідних дверей — двоє патрульних з автоматами, в касках. Два ряди напівпорожніх лав. У проході, обличчям один до одного, теж стоять карабінери. Входять один за одним, називають себе патрульному офіцерові біля входу.

Фрей. Екс-президент Чілі генерал Едуардо Фрей. *(Іде на авансцену).*

Відела. Гонсалес Відела, теж екс-президент Чілі. *(Іде за Фреєм).*

Алессандрі *(геть старий, з цінком, але виступає гордо)*. Колишній президент Чілі. Хорхе Алессандрі.

Патруль. Вам допомогти? Сеньйор пре... екс-президент.

Алессандрі. Ні, ні, я сам. *(Іде за Віделою, ступаючи цінком).*

Стають перед амвоном. Статечні, сповнені віри й гідності.

Відела. Вітаємо старшого серед нас.

Фрей. Вітаю сеньйора Алессандрі. Вітаю з Днем незалежності.

Алессандрі. Дякую. Я мало не забув, що сьогодні тринадцяте вересня. День незалежності. Хоч раз на рік ми можемо побачитись. У цей день. Сьогодні Чілі сто п'ятдесят три роки... Слава О'Хіггінсу — засновнику держави!

Там, у глибині, заходять. У них перевіряють запрошення, котрим віддають честь по-військовому.

Фрей. Обережно з О'Хіггінсом. Комуністи називали його мало не своїм батьком.

Відела. А Альєнде поруч з ним вішав портрет Маркса. Десь я вичитав, що соціалісти — це ті ж комуністи, але без Росії.

Алессандрі *(з іронією)*. Бідний О'Хіггінс! Він цього не міг знати, коли бився з іспанцями. А де ж ці, на коронацію?

Фрей. Вони мають право на запізнення...

Відела. Згоден з Едуардо.

Алессандрі. Я сяду. Мені важко стояти.

Відела. Звичайно, звичайно, сеньйор. У ногах правди нема.

Алессандрі. Особливо, коли твоїм ногам по вісімдесят. Разом це сто шістдесят. Більше, як Чілі...

Фрей. Прекрасний вік для політика...

А л е с с а н д р і *(сідає на лаву)*. Чому прекрасний, Едуардо? На мою думку, критичний.

Ф р е й. У такому віці настає примирення із самим собою.

А л е с с а н д р і. І з цими панами, які змушують чекати трьох екс-президентів Чілі. Ганьба! Не їм, а нам...

Ф р е й. Часом розпоряджається той, хто має владу. *(До Алессандрі)*. Ви відмовилися від влади три роки тому, коли вам пропонували її, й тепер вам доводиться чекати, кама-радес.

А л е с с а н д р і. Це докір?

Ф р е й. Я кажу про втрачену свого часу можливість... розпоряджатися власним часом.

В і д е л а *(слухаючи орган)*. Слухайте Баха, приниженням це допомагає.

Ф р е й. Аденауер якось сказав Кізінгеру, коли той хотів відмовитися стати канцлером: «У вас надто тонка шкіра. Вам її слід продубити. Владу треба брати всюди, де її можна взяти».

А л е с с а н д р і *(апелюючи до Відели)*. Едуардо ніяк не може заспокоїтись, що йому свого часу не вдалося зробити з мене чилійського Керенського. Однак я й зараз переконаний, що Альєнде був крапцем президентом Чілі.

Ф р е й. Обережніше, маестро. Це небезпечно навіть перед олтарем господнім, хоча я завжди підозрював, що архієпископ чомусь симпатизує цьому марксистові. Повірте, святий отець у траурі через те, що серед нас немає Альєнде...

З бічних дверей виходить служка церкви.

С л у ж к а *(тихим голосом)*. Сеньйори, його преосвященство щиро радий, що ви відвідали святий храм у такий знаменний для Чілі день. Він шкodus, що не може почати месу як звичайно. Це відбувається всупереч волі його преосвященства. *(Кланяється і виходить у бічні двері)*.

В і д е л а. Я тільки тут і відпочину... Стільки крові пролилося в ці дні. Й кінця не видно...

Ф р е й. Це можна було передбачити з самого початку, як тільки до влади прийшов Альєнде. Чілі не дозріло для його ілюзій. Чілі — надто традиційна країна...

А л е с с а н д р і. Ще донедавна ми так думали й про Аргейтіну. Але сьогодні цього не скажеш...

Ф р е й. Перон є Перон. Його партія така далека від ідей Альєнде...

Відела. Нічого спільного...

Алессандрі. А я б не сказав...

Фрей. Тим гірше для Перона.

Алессандрі. Але не для Аргентини...

Відела. Геть політику з храму! Давайте говорити...

Алессандрі. Про погоду...

Фрей. Як побажаєте...

Алессандрі. Або про ціни на мідь.

Фрей (*помітно пожвавішав*). А ви помітили, сеньйори, що, як тільки до влади прийшов Альєнде, на світовому ринку одразу впали ціни на мідь? От фатальна річ.

Алессандрі. Свого часу щось подібне сталося й з кубинським цукром. Але ж ми з вами, Едуардо, знаємо ці потаємні пружини...

Відела. Під час присяги Альєнде один мій друг шепнув мені: «Його загублять борги Фрея». Бідолаха так і не виплутався з них. Хоча заощаджував навіть на папері для власних декретів. Ви бачили його запрошення на ці урочистості? Ні крапліни золота. Звичайна друкарська фарба. А ці гутанерчеві хлопчики... Ого!

Фрей. Тихше... Ідуть...

Входять генерал Аугусто Піночет Угорте, Хосе Терібіо Меріно — віце-адмірал, Густаво Лі — генерал авіації та Сесар Мендоса Франк — генерал корпусу карабінерів. Стають попереду колишніх президентів. Алессандрі підвівся і тепер ті, колишні, — як тілі генералів. З бічних дверей виходить той же служка з хрестом на шиї.

Служка (*тим же тоном*). Його преосвященство за непокосний запустінням храму і просить перенести величальну месу або на пізніший час, або на інший день, коли на те буде ваша згода.

Піночет. Скажіть архієпископу, що це неможливо. День визволення Чілі сьогодні. Нехай починає.

Служка. Його преосвященство спитає мене, чию волю я передаю йому.

Піночет (*розгублено глянув на генералів*). Волю... волю... Глави... Аугусто Піночета Угорте.

Фрей (*за його спиною*). Глави нації...

Густаво Лі (*озирнувся на Фрея*). Верховного глави нації...

Служка. Гарзд. Я передам. (*Виходить*).

Піночет (*кивнув у бік олгаря*). Треба кінчати із цим спільником Альєнде...

Фрей (*за його спиною*). Я щойно говорив про це з моїми колегами.

Александрі. На це потрібна папська булла. Про зміщення.

Густаво Лі (*поморщився*). У нас це простіше...

Піночет (*до Фрея*). Ви поговорили із сином?

Фрей. Так. Дякую. Дуже гарно чути.

Піночет. Яка реакція в Лондоні?

Фрей. На наші події? Спокійна. Пішли в діло старі акції мідних компаній.

Піночет. Їх зберігали до цього часу?

Фрей. Так. Сіті є Сіті...

Відчиняються двері. Входить ад'ютант, прямує до генералів.
Дсповідає Піночету.

Ад'ютант. У Технологічному інституті відмовляються здатись. Студенти співають «Інтернаціонал», підняли червоний прапор.

Піночет. Скільки їх ще там?

Ад'ютант. Триста. Половина дівчат. Багато поранених. З ними їхні професори...

Піночет. Дайте їм десять хвилин строку. Після цього... Найбільше — п'ятнадцять хвилин...

Густаво Лі. Якщо потрібні літаки...

Піночет. Наземними засобами...

Ад'ютант. Буде виконано. (*Хоче йти. Раптом згадав*). Біля входу затримали Неруду з жінкою...

Александрі. Панове, не можна стріляти в дівчат. Потрібно змусити їх здатися. Не можна вбивати майбутніх матерів... нації.

Мендоса (*роздратовано, не оглядаючись на Александрі*). В сеньйора Александрі там онука...

Піночет (*до генералів*). Як бути з Нерудою?

Мендоса. Він повинен знати, що старі запрошення на месу не дійсні. Дійсні лише наші.

Густаво Лі. Хіба він ще тут, в Сантьяго?

Ад'ютант. Він тут. Із запрошенням Альєнде.

Піночет (*здригнувся, але опанував себе*). Звичайно, нам вигідно, щоб великий поет був присутній на цій історичній месі...

Фрей. Не можна не погодитись... з Аугусто.

Піночет (*до ад'юганта*). Нехай пропустять Неруду.

Ад'ютант. З жінкою?

Піночет. Звичайно. Це, мабуть, його дружина.

Ад'ютант. Я скажу охороні...

Піночет (до ад'ютанта). Онуку Алессандрі по можливості врятувати... Якщо вона сама цього захоче.

Ад'ютант. Я передам полковникові...

Алессандрі (крізь сльози). Дякую, Аугусто. Дякую. (До ад'ютанта). Зовсім юна... білява... другий курс... Лілі... Лілі...

Ад'ютант, не вислухавши його, віддає честь і прямує до виходу. В храмі голосно відлунюють його кроки.

Піночет (до Мендоси). Сесаро, підіть дізнайтеся, чому він не починає. В чому річ? Кого він ще чекає?..

Мендоса швидко йде до бічних дверей. Десь на підвищенні стоїть орган. У цій тиші з'являється Пабло Неруда. У плащі, з палицею. Він знімає капелюх. Мить стоїть. З ним жінка в чорному, з діадемою на голові. Це Марчелла. Вона хреститься.

Густаво Лі (озирнувшись). Прийшов...

Піночет. Що ж, нехай світ дізнається і про це...

Відела. Це добре... (Поправляється). Навіть добре... (До Алессандрі). Чи не так?

Алессандрі. Матільде чарівна. Вона всього Неруду знає напам'ять. Але... Хто це з ним?..

Повільно й через те ще більш урочисто іде Пабло Неруда. За ним — Марчелла де Вінья. Вони виходять на авансцену. Неруда вклоняється невидимому для нас олтарю. Марчелла знов хреститься. Неруда повертається обличчям до генералів, довго і пильно дивиться на них, переводить погляд на екс-президентів, ледь вклоняється Алессандрі, потім переводить погляд на напівпорожні лави. З бічних дверей повертається Мендоса. Бачить Неруду: вражений цим.

Мендоса (до Піночета). Зараз почнуть... (Стає на своє місце).

Піночет (кивнувши у відповідь головою, звертається до Неруди). Ми раді, що ви прийшли... Нам без вас... Чілі без вас... У такий день...

Неруда. Мене запросив сюди законний президент Чілі Сальвадор Альєнде Госсенс. Де він??? Президент Чілі...

Фрей (за спиною Піночета). Він божевільний...

Неруда. Помовчте ви, Гінденбург, чи як вас тепер?! Я цілком здоровий.

Густаво Лі (до Мендоси). Накажіть вивести його...

Неруда. Я піду. Я гадав, що тут присутній Сальвадор Альєнде, найчесніший президент Чілі. А тут... коронація вбивць мого народу... Ще О'Хіггінс сказав про вас... (*Замовк, наче згадує*).

Фрей (*до Піночета*). Якщо він знає, що сталося, то це обурливо.

Александрі. Міг не знати. Адже це невелика приватна клініка десь на околиці...

Неруда (*до генералів*). Ваші руки повні крові. Крові й золота... І ваші, Фрей. А з вами, Відела, у нас старі рахунки... (*До Марчелли*.) Марчелло, допоможіть мені... вийти з цього храму...

Марчелла веде його до виходу. Веде гордо, красиво. З лав для гостей підводяться дипломати. Вступає орган. Починається меса. Генерали хрестяться. Хрестяться екс-президенти. Тріпоче цолум'я свічок на люстрі від гуркоту гармат. З паперті сходить пастирі, почавши з Піночета, ритуальним хрестом осіняє по черзі кожного з убивць. Серед інших до непристойного голосно цілує хрест останній у ряду — Сесар Мендоса.

СЦЕНА ДРУГА

Ніч пад Чілі... Країна за колючим дротом — його протягнуто на всю ширину сцени. Десь у глибині, по той бік ночі, хвилюється океан, чути його ударне рокотання хвиль, що відступають. Тепер і справді Чілі нагадує велетенський балкон, що поставав в уяві Пабло Неруди. На фоні почі ледь малюються силуети пагорба Чена*.

Там, за пагорбом, чути постріли, крик — там розстрілюють.

І, може, тому так обурепо гуде, бентежить океан.

По цей бік дроту з'являється Джоан, дружина Віктора Хари.

Джоан (*кличе в ніч*). Віктор! Віктор!

Двоє в'язнів підводять до дроту Віктора Хари. Його не пізнає. Заросле обличчя, руки забинтовані білим, він ледь тримається на ногах.

Хара. Джоан! Я чекав тебе... Я чекав...

Джоан. Що вони з тобою зробили...

Хара. Нас тут тисячі... Десятки тисяч... Я співав для них. Тут, на стадіоні. Спершу вони відібрали від мене гі-

---

* Гора Чена — місце масових страт хунтою патріотів, на околиці Сантьяго.

тару. Я продовжував співати, перебираючи уявні струни... Тоді вони відрубали мені кисті рук. (Показує).

Джоан плаче.

Хара. Не плач, Джоан. Ці звірі не почують нічиїх сліз... Я тут продовжую співати...

Джоан. Вони уб'ють тебе, Віктор.

Хара. Так, Джоан. Вони вбивають усіх підряд. Іди, Джоан. Я боюсь за твоє життя... Ти чуєш?.. Це на горі Чена розстрілюють...

Джоан. Президент вітав тебе. Я бачила його востаннє того ранку... В залі «Тюеска». Він любив твої пісні...

Хара. Я знаю... Іди, Джоан. Скажи дітям... Як вони там?..

Джоан. Я скажу...

Хара. Я житиму, Джоан. Так і скажи їм...

Джоан. Сьогодні хоронять Пабло Неруду...

Хара. Іди. Кинь грудку землі за мене... (Показує на руки). Прощай, Джоан...

В'язні ведуть товариша від дроту. Джоан ще стоїть якусь мить і теж іде.

Втихає океан, а натомість долинає спів «Інтернаціоналу». З почі виходить похорошна процесія Пабло Неруди. Домовину несуть робітники. За домовиною ідуть живі й загиблі, ідуть всі, хто мав би і міг би йти за поетом у цю його останню путь, з обов'язку, з любові, з честі. Процесія повільно посувається повз гору Чена, в глиб сцени, і повертає сюди, до колючого дроту, іде повз цю страшну стіну. Люди співають «Інтернаціонал». Співають натхненно, високо ліне в ніч голос Марчелли де Він'ї. Чути команди з мороку почі:

- Не смійте!
- Припиніть!

Але ніхто не вмовкає.

Лише чути у відповідь, ніби прокляття:

- Хунта!
- Хунта!
- Хунта!

Повне затемнення... Чути, як падає дротяна завіса з металеним дзенькотом. Але ніч над Чілі триває... Пагорб Чена видно тепер чіткіше. Ніби з висоти Безсмертя вдивляються в ніч загиблі. Вони в глибині сцени. Їхні постаті виступають з темряви, і ось вони вже стоять, як живі: Сальвадор Альєнде з президентською стрічкою, біля прапора Чілі, його найближчі соратники, що загинули в «Ла Мопеда»; жінка в яскравому плащі (Сесілія); дівчата, розстріляні в Технологічному інституті за наказом Піночета; капітан Кастільєс; робітники, селяни.

До них піднімається з ночі Пабло Неруда, стає поряд з президентом. Входить з темряви мати з немовлям на руках. А тут, униз, на тлі ночі,— привиди вбивць. Вони стоять так, як стояли у соборі. Піночет і решта. Їм тут і стояти до суду над ними. Вони дивляться на світ очима злочинців. Привиди минулого піби знайшли тут своє реальне втілення.

За їхніми спинами — луки кроки, розпачливий крик, стогін, трагедія Чілі. Ось солдати ведуть дівчат із заломленими до потилиці руками. Білий ключ їх зникає в темряві очі. А ось палять книжки на площі.

Молоденький солдат читає: «Пабло Неруда. Птахи Чілі». Звертається до старшого: «Тут «Птахи Чілі». Теж палити?» Той вихоплює в хлопця книгу і кидає у вогонь. «Усе палити! Все підряд! І птахів теж!»

Піночет *(до Мендоси)*. Це правда, що на похороні Неруди вони співали «Інтернаціонал»?

Мендоса. Так, співали. Його почала якась Марчелла де Вінья, а потім підхопили інші. Це було так несподівано, що мої карабінери розгубилися. «Інтернаціонал» на похороні! Хто міг подумати? Такого ще не траплялося в Сантьяго...

Меріно. Надалі на похорон комуністів слід посилати моїх морських піхотинців. Ті не розгубляться... Запевнюю вас, Сесаре. Поки тут мітингували — я вчив їх іншої науки...

Мендоса. Зате ми у виграші. Завдяки похоропу пощастило натрапити на слід Корвалана. Їх сентиментальний Лучо перевдягнувся в робітника і теж прийшов попрощатися з улюбленим поетом.

Густаво Лі. І ви прогледіли його?

Мендоса. Ми... зате ми натрапили на слід...

Піночет. Оце справжні друзі. *(До них)*. А чи приїде хто з вас на мій похорон?.. *(Бачачи їхнє замішання)*. Так, так, мені спляться кошмарні сни. Кольорові... І він... Президент... Вам теж?

Густаво Лі. Ні.

Мендоса. Ні...

Меріно. Ні...

Піночет. У вас все гаразд з нервами. А мене будять... Убиті збираються тут, на пагорбі Чена, поблизу вашої бази, Густаво, й погрожують. Я чув їхні голоси. І він з ними. Сьогодні чув крик дівчини... Мабуть, з Технологічного. Цієї самої Лілі...

Здивовано презирнулися.

Густаво Лі. Я накажу знести пагорб Чена. Бомбами.
Піночет. Тепер там з'явиться ще й Неруда. Але я радий, що ми майже непричетні до його смерті. Який страшний він був у соборі...

Мендоса. Вважайте, що ми спалили його разом з його книжками...

Піночет (*різко*). Сесаре, я не питаю вас про це!.. Краще скажіть, як бути з їх «товаришем Лучо», якщо ми схопимо його...

Густаво Лі. Для їх «товариша Лучо» є Досон...

Піночет. Чудовий острів. (*Сміється*).

Мендоса. Чудовий тим, що там немає кладовищ, а океан не лишає слідів для історії... Він змиває їх...

Піночет. Взагалі наші справи поки що не такі вже й кецькі... Нам не вистачає тільки однієї людини. Маленької, але дуже потрібної.

Густаво Лі. Кого, Аугусто? По-моєму, ми всі на місці.

Піночет (*довірчо*). Можна палити книги (*показує на площу*), проте необхідно довести, що їх слід палити. Можна винищити всіх непокірних, половину пації...

Меріно. Гіршу половину, Аугусто...

Піночет. Звісно. Але слід довести світові і самій нації необхідність цього. Ви здогадустесь, кого нам бракує?..

Густаво Лі. Йозефа Геббельса... Я теж думав про це.

Піночет. Адже ми з вами тільки солдати...

Едуардо Фрей тут як тут.
Він чимось стривожений. Крадеться.

Фрей. Панове, Карлос Альтамірано на Кубі...

Піночет. Як? (*До Мендоси*). Сесаре, адже ти запевняв мене...

Мендоса. Цього не може бути...

Фрей. Щойно я сам слухав його інтерв'ю з Гавани. Більше того, він обіцяє повернутися в Чілі. Тим самим шляхом, яким утік. Вони загрожують створити міжнародний трибунал і викликати всіх вас... (*поправляєтья*) всіх нас на суд. Світ клекоче...

Густаво Лі. Викликати? Ха-ха-ха! (*Сміх його страшний*).

На горі:

Голос Альєпде. Я — Сальвадор Альєнде, вимагаю такого суду як законний президент Чілі, вбитий на своєму

службовому посту, в робочому кабінеті президента. Я вимагаю такого суду як громадянин Чілі, який свято любить свою батьківщину і поважав її конституцію, її закони, її совість, її честь. Її народ.

Г о л о с Н е р у д и. Я — Пабло Неруда, від народження Нефталі Рікардо Рейес Басуальто*, звертаюся до всіх народів, до всіх поетів світу виступити на захист народу Чілі. Словом і зброєю. Фашизм мало ненавидіти й проклинати. З ним треба боротися, його необхідно викоренити на планеті як мракобісся двадцятого віку, як епідемію, що несе людям смерть і страждання.

Г о л о с и д і в ч а т. Ми — дівчата з Технологічного, розстріляні за наказом хунти, звертаємось до молоді, хлопців і дівчат усієї землі: помстіться за нас, запам'ятайте наш подвиг, стійте на смерть, не дайте ніяким новоявленим фіюерам обдурити себе. Крім смерті, вони нічого не несуть людству.

І голос дівчини, онуки Алессандрі:

— Запам'ятайте обличчя наших убивць. І коли серед них виявиться Хорхе Алессандрі, колишній президент Чілі,— запам'ятайте і його обличчя...

Визву:

П і н о ч е т (*до Мендоси*). Що з Алессандрі?

М е н д о с а. Під домашнім арештом. Суворим...

П і н о ч е т. негайно звільнити. І надалі без мого відомання... Ми його шурякові Артуро Лорраїну повернули всі підприємства, а ви його під арешт. Ганьба!

М е н д о с а. Я зрозумів тебе... (*поправляється*) вас.

На горі:

Г о л о с и р о б і т н и к і в. Ми — робітники з мідного рудника «Чукікамата», свідчимо світові й людству, що нас убивли на руднику за те, що ми відмовилися визнати старого власника. Ми й надалі не визнаватимемо його, навіть коли нам доведеться загинути всім до одного. Нас не повернути в рабство, з якого вирвав нас Сальвадор Альєнде. Краще смерть, ніж рабство!

---

* Справжнє ім'я та прізвище Пабло Неруди.

Г о л о с б а т ь к а. Я — робітник із Сантьяго. Я працював на заводі «Чіф». У мене шестеро дітей. Мені пригадали те, що я сказав одного разу на мітингу ще за Єдності: «Ми можемо обійтися без тепла, без хліба, але не можемо обійтися без революції». Так, панове генерали! Я повторюю це й сьогодні. Мене вбили на очах дружини і дітей. Хіба мої сини простять вам смерть батька?..

Г о л о с и с е л ь я н. Ми — селяни з Кахон-дель-Майне. Нас тринадцятеро. Ми засівали поле в кооперативі, який назвали іменем Сальвадора Альєнде. Але повернувся поміщик Себілья і наказав нам забратися геть. Та ми і далі сіяли. Тоді він викликав літак, і нас розстріляли з літака просто в полі. Але хай знає Себілья, хай знають усі, що селяни вже ніколи не відмовляться від землі, якою їх наділив законний уряд. Вони мріятимуть про неї і після смерті. А живі стоятимуть за землю на смерть.

На пагорб піднімається Марчелла. У чорному, грізна і строга, така, якою ми бачили її у храмі. Вийшла, зупинилась, вглядається у піч...

Ї ї г о л о с. Я — Марчелла де Вінья. Мене вбили сьогодні на світанку за те, що я співала «Інтернаціонал» на похороні нашого Пабло Неруді. Як жінка і як мати Чілі, кажу від усіх матерів: ми не винні, що земля подеколи народжує виродків і убивць. Земля Чілі завжди буде засмучена з цього. Єдина втіха для матері — це надія на те, що виродки і вбивці теж смертні й вони загинуть рано чи пізно. Хай упаде на них кара народна!..

Піднімається Віктор Хара, стає поруч з Марчеллою.

Вгору:

Ведуть Джоан, а можливо, жінку, схожу на неї. Повернувши парокком обличчя до сцени, Піночет упізнає її. Різко повергається до Мендоси.

П і н о ч е т. Джоан Тернер?.. Невже це вона?

М е н д о с а. Так, це вона...

П і н о ч е т. Моя улюблена танцюристка*...

М е н д о с а. Але ж вона дружина Віктора Хари, якого ти наказав... *(поправляєється)* якого ви наказали... Сьогодні...
дні...

П і н о ч е т *(з удаваною скорботою)*. А яке було щастиве сімейство...

---

* Джоан Тернер — знаменита танцюристка англійського походження.

На горі (*поривчасто*): — Джоан! Джоан!..
Джоан не чує.

Г о л о с В і к т о р а Х а р и. Джоан! Джоан! Вони вбили мене сьогодні. Вбили за те, що я співав для чилійців...

І, наче на той поклик, звучить із зали голос співця:

Вбивці були завжди
Ненависні моїм почуттям.
Хай не конає вітчизна
В крові і сльозах.
Хай вітер повсюди розносить,
Як зброю, мої гнівні пісні... *

На горі Чена піднімається прапор Чілі.. А тут, із зали, виходять на сцену живі герої. Дружина президента, його доплькп, Джоан, Альтамірано, Матео Тейбісіо, Луїс Корвалан... І звучить їх клятва:

— ВЕНСЕРЕМОС! ВЕНСЕРЕМОС!
— МИ ПЕРЕМОЖЕМО!

З а в і с а

Київ, 1974—1976

---

* З останніх віршів Пабло Неруди.

ОЛЕСЬ ЧОБОТАР

КІНОПОВІСТЬ

Сільська вулиця, схожа на звичайні старі вулиці. Сховані в садах підсліпуваті хати під селом'яними стріхами, тісні дворики, обгороджені лозяним типом або частоколом, а далі й суцільним дощаним парканом. Є і зовсім розгороджені, але і в них теплиться життя, і перша ознака цього — дим із печей, такий же рівний, спокійний, як і з будь-якої заможної хати. То тут, то там у чисте небо ціляться криничні журавлі, а здалеку видається, ніби це величезні згорблені дідугани пильно вдивляються в тривожне сільське життя. В центрі вулиці стоїть будиночок під червоним дахом з зеленими лишаями — певно, дах уже давно не фарбувався. Вікна тут більші, як у звичайних хатах, і ганок пишній, різьблений — йому немає рівного на всій вулиці. На ганку стоять двоє. Один у сірій каракулевій шапці, дубленому кожушку, з довгою залізною палицею, мабуть, призначеною для шукання закопаного куркулями зерна. Другий у жовтій потертій шкірянці, тіснуватому галіфе, під пахвою велика тека, на якій написано: «Будичанська сільрада».

Чути скрип возів, що нагадує журавлине курликання. На старому, але густому й високому частоколі, що починається від ганку, вітер шарпає оголошення: «Хто хоче на Дніпрельстанбуд — звертайтеся в район до товариша...» Прізвище відірване. Скрип возів наближається.

— Мабуть, куркульню везуть, Панько, — каже той, що в кожушку.

— Везуть, Зоте Гордійовичу. Осточортіла уже хліборобам, шкодить, де тільки може...

Обидва виходять на дорогу.

Тим часом на частоколі з'являються дві пари рук, потім обличчя Олесь Чоботаря і дівчини. Це Олесева ровесниця Галя, донька Зота Гордійовича. Дівчина щось шепче хлопцеві. Він зриває її з частоколу.

В цей час на вулиці Зот Гордійович застережливо піднімає свою залізну палицю:

— Стійте!

Зупиняється передня підвода.

— Куди маюруете? — запитує голова.

Олесь зрозумів, що слова Зота Гордійовича звернені не до нього, ховається під калиновим кущем, прислухається, заглядає в щілину. З вулиці добре видно його зірке око — голубе, з чорною насічкою.

З підводи злізав кругловидий, кирпатий, з добримн, заплілими очима чоловік.

— Ти хто? — питає його Панько.

— Давидко, бригадир артілі грабарів, — бадьоро відповідає чоловік.

— А куди їдете? — питає Зот Гордійович.

— На Дніпрельстан.

— Куди? — перепитує Зот Гордійович.

— А он же у вас на частоколі написано, — показує Давидко на оголошення. Повторює виразно: — На Дні-прель-стан!

— Ясно, ясно, — киває головою Зот Гордійович. — Ідьте, ідьте. Щасливої вам дороги, добрі люди!

Валка грабарів проїжджас повільно, гордовито. Її вітають селяни, які висипали з хат до воріт. Хтось вигукує: «Дивіться, дивіться, землекопи їдуть!» Олесь Чоботар біжить услід за підводами. В кінці села він наздоганяє грабарів, вискакує на задній віз.

— Дядю, візьміть мене з собою.

— Куди? — оглядається здоровенний грабар у червоній сорочці.

— Туди, на Дніпрельстан.

— А кінь у тебе є? — питає глумливо.

— Немає.

— А грабарка?

— Дома є.

— Злізай, — пригрозивши батогом, каже молодий грабар.

Олесь зіскакує з воза і після недовгого роздуму мчить додому. Його переслідує маленьке, настирливе собача, що вибігло з сусідського двору. Олесь проганяє його, квапли-

во відчиняє свої ворота. На скрип воріт з хати виходить схвильована мати з красивим блідим обличчям у чорній хустці.

— Це ти, Олесю?

Підходить до воріт, дивиться в один, потім у другий кінець вулиці і йде до хати. Олесь злодійкувато визирає з сараю, перевіряє, чи не зачинила мати воріт. Ні, не зачинила. Виводить великого трирічного коня Каштана, вмиє запрягає у віз з дугою й знову зникає в сараї. Виходить з повною опалкою, кладе її на віз. Натягує віжки:

— Ну ось, здається, все. Ні, не все.

Підходить до собачої будки, кличе:

— Мушко, Мушко!

З будки вилазить стара, підсліпувата собака. Олесь нахляється, цілує її:

— Прощай, Мушко!..

Перішуче підходить до хатніх дверей. Перед порогом зупиняється: «Зайти, сказати, що я їду? Ні, не треба. Мати пізащо не відпустить». Сідас на віз, розправляє віжки.

Розчиняється віконце, в ньому з'являється обличчя матері.

— Куди ти, Олесю?

Він мовчить.

— Скажи мені, куди?

Після короткого мовчання він вигукнув:

— Прощай, мамо!

З гуркотом викочується підвода з подвір'я.

Привал у лісі. Пасуться зголоднілі коні, грабарі варять на вогнищах кашу. Біля одного з вогнищ головним кашоваром Давидко. Він сидить з великою дерев'яною ложкою, помішує в казанку, розрум'янився, куштує кашу, усміхається. Йому допомагає Сергій Пустовійт, молодик у червоній сорочці, смажить на сковорідці сало. Решта підносять дрова. Лише Олесь Чоботар нічим не зайнятий. Він підвісив своєму коневі опалку і стоїть біля воза, слухас вистукування дятла, що вечеряє на старій, шолудивій сосні.

— Гей, хлопче,— звертається до нього Давидко.— Ти часом не панський синок?

— Ні, не панський,— зворушливо відповідає Олесь.

— Чого ж ти стоїш як пень? І де твої харчі? Чи ти і собі опалку з дому прихопив?

— Не здохну,— похмуро відповідає Олесь.

— Ну, знаєш, он дятел і той підвечерює, а нам, ненажерам, і сам бог велів. Сідай до гурту, хлопче...

Олесь несміливо підходить до вогнища, сідає, ласо поглядаючи на казанок з кашею.

— А ложка хоч у тебе є? — запитує Давидко.

Олесь заперечно хитає головою.

— Ну, хлопче! Як же по білому світі роз'їжджати без ложки?

Сергій і решта грабарів посміхаються.

Давидко дістає з-за халяви металеву ложку, простягає Олесеві:

— Користуйся! Я дерев'яною обійдусь.

Рука з металевою ложкою тягнеться до паруючої каші. Давидко б'є по руці дерев'яною.

— Ну, хлопче, ти ні на яких етикетах не розумієшся.

Дістає флягу з спиртом, подає Олесеві:

— Пий.

Олесь подивовано дивиться на Давидка:

— Я не п'ю.

— Пий, кажу тобі, якщо хочеш жити по-нашому.

Олесь п'є, захлинається, повертає флягу Давидкові. Той передає її по колу. Коли фляга потрапляє до Сергія, Давидко каже йому:

— Ти, пияко, не дуже розганяйся, я знаю тебе.

Руки в Сергія тремтять, як у старезного діда. Він п'є найдовше.

Давидко підводиться, вириває в нього флягу. Сергій виправдовується:

— Я не винен, не винен. Глотка д'ярава.

Давидко п'є останній, витирає вуса. Всі ложки тягнуться до казанка.

— Оце каша! — принохується до повної ложки Давидко.

Найшвидше орудує Олесева ложка.

— Ти й до роботи такий сквапний?

Захмелілий Олесь усміхається.

Грабарі починають лаштуватися в дорогу, запрягають коней. Сергій підводить свого маленького, миршавого коня до Олесевого. Взявши хлопця за підборіддя, пильно дивиться йому в очі:

— Хоч ти й не панський синок, а кінь у тебе панський. Змахнемо?

Не дочекавшись відповіді, передає поводи свого коня розгубленому Олесеві, випрягає Каштана. Але Давидко тут як тут. Б'є пужалном Сергія по спині:

— Не займай, що не твоє! — Потім до Олеся напутливо: — А ти не будь вороною. Не все, що беруть, треба давати. Так можна й душу віддати. А без душі який з тебе вийде землекоп?..

Все ще димлять, не гаснуть залишені вогнища. Чути гул грабарок, що викочуються на дорогу. Вони одна за одною виїжджають з балки. На останній Сергій Пустовійт чуває спину. Йому з переднього воза мило посміхається Олень.

Хтось затягує пісню, і в'ється вона тихо й сумовито, як дим з гаснучих вогнищ.

Гаснуть залишені вогнища, й разом з ними десь у далечі змовкає пісня.

Знову дорога, а на ній грабарі. Їхня валка розтяглася, коні йдуть неквапливо, та й квапити їх нікому. Грабарі дримають. На екрані одне, друге, третє обличчя з заплющеними очима. Навзамін сонним обличчям з'являється захоплене обличчя Олеся Чоботаря, який не спить. Очі його сяють, мовби вгледіли щось незвичайне, в них — здивування.

Олень підводиться і дивиться навстоячки. Кінь зупиняється, його очі теж незвично поблискують. І Олень, і його кінь уперше побачили Дніпро.

— Дніпро! — вигукує Олень.

Очі в грабарів розплющуються, всі дивляться на передранковий Дніпро. Давидко шепоче щось незрозуміле. Вози легко котяться з крутого пагорба вниз. А задньому Сергію Пустовійту здається, що передні уже заїхали на середину ріки, і він притримує свого коня, щоб не опинитися там же, де всі.

— Божевільці! — каже він, звертаючи з дороги на косяг.

Але його кінь злякано кидається вбік і теж мчить до Дніпра.

Сергій зіскакує з воза, і кумельга котиться вниз.

Його змилений, наляканий кінь тим часом стоїть по коліна в річці й, похитуючись, жадібно п'є воду.

Рапок. Дніпро виблискуює всіма вранішніми барвами. Удалечині, в тумані, видніється будова. Грабарі вже

отаборились там. Всі стоять, очікують повернення Давидка, який пішов в контору будови.

Давидко повертається у супроводі високого, стрункого чоловіка з червоними від безсоння очима.

— Знайомтеся, — відрекомендовує Давидко, — Андрій Ілліч Шагін — парторг будови. Це вам не Давидко, цей...

— Тут, товариші, всі рівні, — зауважує Шагін. — Усі живуть у землянках, усі вершать одну справу — будують Дніпрельстан.

— Зрозуміло? — поглядає на своїх Давидко. — Але майте на увазі: я людина сувора і вас ця рівність не стосується.

Усміхаючись, Шагін з усіма по черзі знайомиться, кожного пильно оглядає. Останнім простягає руку парторгові Олесю Чоботар.

— Олесю Чоботар? — перепитує Шагін. Дивиться на Давидка, потім знову на Олесю. — Олесю Чоботар... Скільки тобі років, Олесю Чоботар?

— Не знаю.

— Але ж ти западто молодий для такої серйозної роботи.

— Він справді молодий, — втрутився Давидко. — Але хлопець витривалий.

— Олесю Чоботар... — задумливо промовляє парторг і, взявши Давидка під руку, відходить од гурту.

— Чого стоїте, шолопаї? — звертається до грабарів Сергій Пустовійт. — Улаштуйтеся, поки додому не відправили.

— Не командуй! — обірвав його Мишко Тронь. — Тут усі рівні.

Розпрягають коней, триножать і, побравши з возів лопати, заходжуються копати землянки. Землю кожен кидає на свій віз. Тільки Олесю Чоботар стоїть розгублений — у нього немає лопати.

— Теж мені грабар без лопати, — докоряє йому Сергій.

— Бери поки що Давидкову, — радить Олесеві Мишко Тронь.

Олесю підходить до Давидкового воза, нерішуче бере лопату. В цей час повертається Давидко. Відкликає Олесю вбік.

— Твій батько часом не партизанів?

— Кажуть, партизанів.

— Загинув?

— Кажуть, загинув.

— Так ось, парторг знає його. Але не падумайся ліпитися через це. Мені паплювати на старі заслуги, тим більше не твої.

— Добре.

— Що добре?

— Працюватиму не гірше за інших.

— Гаразд, копай землянку одну на двох, а я тим часом виясно деякі обставини.

Давидко випрягає, потім триножить свого коня і йде на будову.

На греблі зустрічає Шагін. Парторг розмовляє з двома американськими інженерами. Один з них у циліндрі, другий у кепці і в пенсне.

— Ми не можемо жити в спільному бараці! — скаржаться один.

— І харчуватися з гуртового казапа, — додає другий.

— Панове, незабаром усе буде влагоджено, — заспокоює їх Шагін.

Американці йдуть. Давидко проводить їх обуреним поглядом.

— Андрію Іллічу, — звертається він до парторга. — Не вже не можна обійтися без цих зніжених пташок?

— Поки що не можна.

— Дуже жаль, — скрушно мовить Давидко.

Обоє ідуть по греблі. Шагін мріє вголос:

— Коли б я був інженером, то негайно відправив би цих панів додому. Але я все життя був робітником. І ти ж, Давидку, теж не інженер?

— Порятуй мене боже! Я простий грабар.

— Чому «порятуй»? Це дуже погано, що і ти, і я не інженери. Нам, Давидку, до зарізу потрібні інженери. Ми будуємо!..

Давидко знімає шапку, чухає голову. Замріяно:

— Та-ак, ми будуємо... Це факт.

Лунає гуркіт, скрипіння коліс, наростаючий людський гомін. З усіх кінців до греблі тягнуться валки навантажених землею возів. Он і Давидкова бригада. Угледівши її, Шагін звертається до Давидка:

— Приходьте увечері, побесідуємо.

Іде.

Давидко командує з греблі своїм:

— Сюди, сюди!

Давидків кінь слухняно йде до свого хазяїна. А на подальшому возі сидючи спить Олесь Чоботар. Помітивши те, Давидко злегка стьобнув Олеся по спині батогом:

— Ти що, в дорозі не міг виспатися?

— Пробачте, я забув, що спати не можна.

— Дивись мені, хлопче, дивись, а то вижену, і сам парт-орг нічим тобі не допоможе...

Олесь Чоботар мовчки скидає з воза землю.

Росте гребля. Побіля паль гнівно піниться Дніпро. На високій каланчі відбивають на рейці дванадцять ударів. Гул стихає. Чути лише падіння води на порогах.

Обід.

Люди з котелками простують до кухні. Не кваплячись, іде Давидко на чолі своєї бригади. Біля паруючого казана стоїть дівчина з черпаком. Це Люба Снігур. Сергій Пустовійт, одержавши свій пайок, нахабно посміхається до Люби.

— Чого замріявся? — питає вона. — Іди собі, не заважай іншим.

На Олеся Чоботаря дівчина дивиться зворушено.

— Ох, який миленький! Одержуй за це два черпаки.

Олесь усміхається і обережно, щоб не розлити суп, відходить убік.

— Слухай,— звертається до Люби Давидко,— а тих, мериканців, ти теж годуєш із гуртового казана?

— Ні, вони все калашу жують.

— Ха-ха-ха,— прищулює свої оченята Давидко.— Калашники!

— Не обзивати! — суворо каже Шагін.

Давидко обертається.

— Ах, це ви, Андрію Іллічу? Ви також із гуртового казана? Дуже приємно...

Люба довго порпається черпаком у казані, ловить м'ясо. Шагін свариться їй пальцем:

— Любо, я протестую...

— У мене є своя думка з цього приводу.

— Ні, ні, Любо. Одип шматочок — і не більше.

— Прошу не затримувати чергу, — каже Люба, кидаючи в котелок Шагину зайвий шматок м'яса.— Хто далі?

З'являється Мишко Трощ.

— Здається, я.

— Теж новачок? — розглядає його Люба.

— Еге ж, новачок,— сором'язливо відповідає Мишко Трощ.

Люба дає йому два черпаки, доброзичливо, привітно усміхається:

— Іж на здоров'я.

— Спасибі, дівчино-ясочко.

Люба ніскільки не зніяковіла від цього, хоч вона справді трохи «золотенька». Обличчя в неї у веснянках, коси червонувато-руді, лише густі довгі вії чорніють на цьому тлі якесь незвично. Очі також чорні. Коли вона всміхається, на обличчі з'являються хитрі ямочки, надаючи йому тієї веселості, що робить жінок особливо привабливими.

Ось Люба накрила спорожнілий казан, зняла з голови білу пов'язку і, наспівуючи якусь пісеньку, іде до бараків.

Сергій Пустовійт, залишивши свій котелок, наздоганяє її, незграбно розшаркується:

— Вибачте, панночко.

— Панночки на гойдалках, а тут...

— Ну, як вас? — розгублюється Сергій.

— Ніяк!

Люба йде далі, а Сергій стоїть, чухаючи потилицю.

Чути сміх, голоси:

— Оце так залицяльник — дівки злякався!

— Доганяй, доганяй її, Сергію, цілуй у п'ятки!

Сергій затуляє очі долонею і йде до возів. Дивиться у бік бараків, аж сичить: «Але я примушу тебе вклонитися. Ти ще почувш про мене...»

Дзвіл рейки на пожежній каланчі сповіщає про кінець обіду.

Знову валкою тягнуться навантажені вози, піняться дніпрові води, яким перепиняє шлях гребля, що піднімається все вище й вище. Олесь Чоботар працює з усіх сил, щоб не відстати від Сергія Пустовійта. Очі його заливає піт, і він час од часу струшує головою. Лише добрий кінь допомагає Олесеві втримати свою чергу за Сергієм.

Та ось настає вечір. Грабарі розводять вогнища побіля землянок, той смажить на рожнах сало, той підвішує котелок на триногах. У далечі в місячному світлі поблискує Дніпро. Хтось затягає стару чумацьку пісню. Найкраще за всіх виводить Давидко. Йому щосили допомагає Олесь Чоботар. Лише Сергія Пустовійта не видно.

— Піду пошукаю Сергія, — сказав Олесь, коли доспівали пісню.

— Мабуть, до Люби подався, — мовив Давидко.

— Он він, он він, на нашій ділянці! — підвівся Мишко Тронь. — Ну, ясно ж, працює, додає нам куби.

Давидко також подивився в той бік:

— А може, не нам, а собі додає?..

Олесь пильно придивляється до того, що робить Сергій, підходить до нього ближче. Сергій тим часом зачищає останнього «попа» — мірку, яку залишають на вибраних ділянках для заміру землі.

— Що тобі треба? — запитує Сергій.

— Просто цікаво, — відповідає Олесь.

— Кури вже давно сплять.

— Цікаво... — повторює Олесь, зрозумівши, навіщо те робить Сергій. Іде від нього.

Сергій знову залишається один. Дивиться на бараки, де живе Люба.

— Ну ось, тепер ти визнаєш, хто я такий...

І закрутилося, завертілося... Сергій Пустовійт — кращий грабар на будові. Про нього вийшла листівка, агітатори закликають усіх грабарів рівнятися на Сергія. Його портрет на дошці Пошани. Ось Люба зупинилася навпроти нього, усміхнулася йому своєю чарівною посмішкою, а Сергій незворушно, майже байдуже дивиться на дівчину.

Але так триває недовго.

Одного разу, коли виконроб Кирило Савич Кожум'яка — худющий суворий дідусь — прийшов знову обміряти підроблену Сергієм мірку і вже записав у заявлену книжечку черговий рекорд Сергія Пустовійта, з'явився Олесь Чоботар. Він похмурий і рішучий. Олесь сказав Кожум'яці:

— Це неправда!

— Що неправда? — здивувався Кожум'яка.

— Ніяких рекордів Сергій не робить.

Мовчки, не кажучи більше жодного слова, Олесь Чоботар підійшов до мірки, узяв за траву й зняв з «попа» зелену верхівку. Накидана на «попа» земля розсипалася, й стовпець залишився саме такої висоти, скільки насправді було викопано ґрунту. Кинувши трав'янисту верхівку, Олесь пішов до себе в землянку.

Сергій спершу розгубився, але потім отямився й раптом упав на коліна перед Кожум'якою:

— Простіть!

— Мовчи, сучий сину! — спохмурнів Кожум'яка. — Мене підвів і сам оскандалився. Про тебе вже розтрубили на всю будову. Встань, шахраю!

Сергій підводиться і так стоїть, попуривши голову.

— Геть з-перед моїх очей!

Сергій, вовкувато озираючись, іде.

Кожум'яка сердито перекреслює в книжечці старі записи, робить новий обмір і записує. Свариться метром у той бік, куди пішов Сергій.

— Ти тепер у мене заробиш!..

Дістає флягу, відпиває кілька ковтків, нюхає сухар.

Проходячи повз дошку Пошани, Кожум'яка озирається на всі боки. Переконавшись, що за ним ніхто не стежить, зриває портрет Сергія і, зім'явши його, викидає в котлован. А саме в цей час до Кожум'яки долинає людський крик, але виконроб не звертає на нього уваги, йде далі.

Назустріч Кожум'яці простують Давидко, Мишко Тронь та інші грабарі.

— Кириле Савичу, Кириле Савичу, — оточують вони виконроба, — скільки ти наміряв сьогодні? Мабуть, знову обдував нашого брата?

Кожум'яка розштовхує грабарів і йде від них.

— Що з ним? — питає Давидко.

— Не розумію... — розводить руками Мишко Тронь.

А людський крик лунає все виразніше, чіткіше.

— Хлопці, когось б'ють! — прислухається Давидко.

— Клянуся сорочинським чортом, що бій іде в нашому хуторі, — каже Мишко Тронь і перший кидається до своїх землянок.

Вони не помилилися. У землянці Давидка й Олесь Чоботаря Мишко Тронь ледве відірвав розлюченого Сергія Пустовійта від його жертви. Навіть схоплений за шию, Сергій все ще намагався завдати побитому, закривавленому Олесеві удари держакком од лопати. І, можливо, лише Давидко, який врешті видер у Сергія держак, урятував Олесь від смерті.

Знову рапок. Скриплять сотні возів, б'ють молоти, забиваючи палі, гуркочуть каменедробарки. Ось землянка Олесь Чоботаря. Його обличчя, учора ще таке миле, гарне, опухло, видніються криваві синці під очима. Руки хворого тягнуться до фляги з водою, залишеної друзями. Один, другий ковток...

В цей час у землянку заходить Шагін.

— Здрастуй, Олесью! Що з тобою?

Олесь мовчить.

— Олесью, хто тебе так побив?

— Не знаю,— тихо відповідає Олесь, не повертаючи голови.

— Слухай, Олесю. Твій батько в громадянську помер у мене на руках. Я зберіг його фотокартку. Ось вона.

Олесь підносить фото до очей, пильно роздивляється:

— Тато!..

Шагін забирає фотокартку, ховає.

— Так ось, признайся мені, Олесю, як рідному батькові: хто тебе побив?

— Не знаю.

— Але ж ти бачив, хто тебе бив?

— Не бачив...

Сергій Пустовійт стоїть під дверима, прислухається до розмови в землянці. Полегшено зітхає: «Не бачив...» Підходить до Олесєвого коня, що пирхає в спорожнілій опалці, запрягає його і веде до свого воза. Спершу накидає землі на Олесєву грабарку, потім на свою. Він працює за двох — за Олесєя і за себе. Вийшовши із землянки й помітивши це, Шагін схвально каже:

— Так і має бути. Коли товаришеві погано, треба помагати йому.— Шагін іде до бараків і роздумує:

«Значить, не Пустовійт. Хто ж це міг зробити й за що?..»

У бараці відшукує Любу Снігур і каже їй:

— Любо, в отій оп крайній землянці лежить хворий. Доглянь його.

— Добре, Андрію Іллічу. А що з ним?

— Побили.

— Біденький...

Знову землянка. Заходить Люба з двома котелками. В них обід. Люба ставить котелки, підходить до хворого і, внізнавши Олесєя, заплющує очі.

— Голубчику, як тебе побили! За що це, Олесю?

— За правду,— крізь гірку посмішку мовив Олесь.

— Як же мені нагодувати тебе?

— Ніяк, я не хочу їсти.

— Але ти повинен їсти, а то буде погано.

— Гірше не буде.

— Але мені наказано погодувати тебе.

— Наказано погодувати... Дивні люди. Поглянь краще, де мій кінь.

— Твоїм конем працює Сергій.

— Моїм конем? — дивується Олесь.

— Ага, твоїм і своїм. Бачиш, який він добрий, цей Сергій.

— Дуже добрий,— сумовито каже Олесь.— А може, й справді він добрий... Любо, поклич його, я хочу, щоб він мене погодував.

— Будь ласка, якщо ти думаєш, що він це зробить краще за мене.

Люба виходить, чути її голос:

— Сергію! Сергію!

— У-у, варвар! — корчиться від болю Олесь.— Іди — я тобі плюну кров'ю в очі...

Олесь піднімає руку і нігтем пише на стінці «1».

Він записав ось так нігтем на стінці ще багато-багато днів, поки видужав.

Знову землянка, але Олесь Чоботаря в ній немає. На земляному підмостку залишилися тільки ліки в пляшечках і якась мазь у баночці.

Олесь, все ще з розпухлим обличчям, стоїть у дощаному кабінеті Шагіна.

— Сідай,— запрошує Андрій Ілліч.

— Постояю.

— Авжеж, тобі, мабуть, приємно стояти після лежання...

Шагін дістає з стола телеграму.

— Так ось, Олесю. Ця телеграма від твоєї матері. Вже кілька днів, як вона надійшла, але вручати її тобі було надаремно. Ти все одио не зміг би поїхати. А тепер поквася.— Простягає Олесеві телеграму.— Твоя мати тяжко хвора. Телеграму підписала якась Галя. Хто це, сестра?

— Ні, це Зота Гордійовича, голови нашого, дочка.

Олесь хоче йти, але Шагін затримує його:

— Хоч тепер скажи мені, хто тебе побив?

— Не пам'ятаю.

— Як, ти не пам'ятаєш, хто тебе бив?

— Ні.

— Ну, Олесю, затятий же ти хлопець. Візьми ці гроші. Їдь. Допоможи матері — й повертайся назад.

Олесь кланяється й виходить.

— Дякую. Але в мене є свої гроші. Трохи я заробив, а то Сергій.

— А я, признатися...

Олесь кланяється й виходить.

Давидко проводить Олесья далеко за будову. Вони сидять поруч на одній грабарці, обидва курять, обидва про

щось думають. В русявому чубі Давидка помітні густі просивини, а щілинки очей стали мовби ще меншими.

— Наближається зима, — мовить Давидко, кивнувши на побряклий степ.

— Ви давно грабарем? — питає Олесь.

— Чи давно? Дуже давно. Батько мій був грабарем, дід мій був грабарем, а далі не знаю. Може, й прадід грабарював. Перші залізниці на Русі вони будували.

— Цікаво це — бути грабарем...

— Так, грабар — це, можливо, найдавніший і найнеосвіченіший трудяга на Русі. Дехто називає нас землекопами, але це одне й те саме. Початок один. Брав селянин воза, коня, харчів у дорогу і їхав, куди очі дивляться. Науки йому не потрібно, потрібні лопата та сила в руках. Копав землю, спивався і так до скону. Ні кола ні двора в нього, лише кінь, та дуга, та лопата. Копав усе життя, а потім тією ж лопатою його самого закопували. Ні, Олесю, не дуже цікаво бути грабарем...

— Так у вас же і кіл, і двір є?

— Аякже, ще й стара є. Правда, звідси не видно, — поглянув Давидко кудись у степ. — Є на околиці України таке село. Руські Пилипи називається, так ось там і моя любов живе. А може, і не моя. Звідки мені знати, коли я тут, а вона там. На зиму приймає мене, а на літо я знову мандрую у білий світ. Ні, пелегко бути грабарем.

— А я все життя буду грабарем! — каже Олесь.

— Добра в цьому мало, але користь все-таки є.

Давидко оглядається:

— О, як далеко ти мене завіз!

Встає з грабарки, цілує Олесь в чоло.

— Повертайся, Олесю. Дітей у мене немає, то ти мені рідніший за всіх.

— Повернуся. Неодмінно повернуся.

Давидко іде запиленим степом, оглядається і махає Олесеві сірою шапкою.

У протилежний бік повився степом слід од воза. З своїх нір визирають лякливі ховрашки. Пересвистуються й ховаються. Деякі, мабуть трохи сміливіші, виходять на слід і обнюхують його: чи не розсипали зерна? Зі степу слід тягнеться в прибережні піски, потім на ранковий дерев'яний міст, яким після ночі ще ніхто не встиг проїхати. Чути гримкотливий гул мосту, на річку падає тінь від коня, воза і зіщуленого від нічної прохолоди їздового на ньому. Все

ще міст, але вже чути вистукування копит по бруківці. Це Олесь Чоботар в'їжджає у велике місто, яке тільки-но пробуджується.

Деся подзвонює трамвай. Поспішає трудовий люд, перебігають вулицю школярі, які запізняються на уроки.

Відкривається широка довга вулиця, запруджена людьми й машинами. Кілька міліцейських сюрчків одразу зустрічають порушника руху, сигналять зустрічні машини, але Олесь, а ще більше його наляканий кінь уже не звертають на все це ніякої уваги. Кінь метається по вулиці, ніби здичавів, і Олесь навіть не намагається вгамувати його. А навздогін порушникові:

— Стій! Стій! Затримайте його!..

Перехожі злякано розбігаються, машини зупиняються. Несамовитий кінь мчить до дніпрових круч.

Олесь Чоботар у міліції. Ходить з батоном по кімнаті чергового, поглядає на вусатого, червонощогого міліціонера, що дримає за столом.

— Куди ви поділи мого коня? — питає Олесь.

Міліціонер здригається, розплющує очі:

— Коня? Якого коня?

— Мого Каштана?

— Не хвилюйся, все буде гаразд.

— Так, але ви розумієте, що мені треба поспішати до хворої матері?

— Ага, ага, я читав твою телеграму.

— Так чого ж ви тримаєте мене тут? Відпустіть.

— Питання виясняється.

— Довго, дуже довго виясняється...

— Потерпи, хлопче, потерпи. Все буде добре.

Міліціонер знову дримає, Олесь ходить з батоном по кімнаті.

З вікна видно призахідне сонце. Чергові міняються. Тепер за столом молоденький міліціонер. Він розгортає якусь книжку, читає. Олесь зупиняється навпроти нього, запитує:

— Ви скоро мене відпустите?

— Тебе? — піднімає голову міліціонер. — Як твоє підвищення?

— Чоботар.

— Чоботар? Олесь? Можеш іти.

— А де мій кінь?

— Твій кінь? Твій кінь одразу здох, як упав із кручі.

— Як?!

— Дуже просто. Віддав богу душу — і все.

— А віз?

— І воза вщент потрощив. Було б і тобі таке, якби своєчасно не вистрибнув. Так що до побачення, громадянин! Іди добувай собі нового коня і нового воза...

Олесь Чоботар залишає вечірнє місто.

За містом знімає батіг з вишневого пужална, ховає в кишеню, а пужално кидає у кювет. У небі іскряться зорі, сяє місяць.

У полі Олесь наздоганяє кибитка. У ній повно людей, а кучер сидить на козлах.

— Підвезіть! — просить Олесь.

— А гроші в тебе є?

— Є, — відповідає Олесь.

Кучер показує на козли поруч з собою:

— Сідай. Там заводські інтелігенти, а ти, здається, такий, як і я.

— Ага, я грабар.

— Оп як! А де ж твоє причандалля?

Олесь мовчить. Кучер також мовчить і все поглядає на місяць.

— Здається, ми запізнились...

— Як запізнились? — чути з кибитки.

Кучер не звертає на те піякої уваги, щось бурмоче собі під ніс. І знову певдовзі мовляє:

— Здається, ми запізнились...

Здалека замаячила маленька вузькоколійна стапція. Чути посвист паровоза.

— А таки-так, ми запізнились, — майже урочисто промовляє кучер і зупиняє коней.

З кибитки виходить кілька чоловіків і жінок, їхні обличчя нечітко видніються в темряві. Серед обурених пасажирів — дочка директора місцевого цукрового заводу Яринка Горлепко.

— Що мені тепер робити? — питає вона кучера. — Мама і тато всю ніч не спатимуть, хвилюватимуться. Що мені робити?..

Кучер незворушно сидить на козлах:

— По карбованцю з душі, і я доведу всіх на завод своїм ходом.

— У мене більше немає пі копійки, — каже Яринка. — А поїздом я їжджу безкоштовно.

— Я за вас заплачу, — озивається з козлів Олесь.

— Дякую вам, — усміхається Яринка й охоче знову залізас в кибитку.

В'їжджають на двориче заводу. Олесь розраховується за себе і за Яринку. Тепер, при світлі заводських ліхтарів, добре видно її вродливе личко і стрункий, худенький стан.

— Дякую вам, — каже вона Олесеві й біжить до своїх воріт.

— А ти, хлопче, куди? — запитує задоволений кучер.

— Мені звідси ще двадцять верст.

— Якщо позолотиш ручку — відвезу. Все одно мені стояти до ранку.

— Ні, дякую, далі пішки піду...

Світанок у Будичанах. Чути гавкіт собак. Він усе наближається. А ось і двір, з якого не так давно втік Олесь Чоботар. До воріт підбігла стара миршава дворняга Мушка. Обнюхала Олесья й почала скавучати, тертися об ноги. Олесь привітався з нею за лапу, як вітаються діти з маленькою собачкою, підійшов до хати і лише тут побачив, що вікна забиті павхрест дошками, а на дверях великий замок. Круто повертається і йде з двору. Розкудлана Мушка біжить за ним. Олесь заходить до двору Зота Гордійовича. Стукає у вікно. Невдовзі у вікні з'являється заспане обличчя голови сільради. Він одною рукою одчиняє вікно, другою застібає спідню сорочку, з-під якої видно волохаті груди.

— Це ти? — спокійно запитує Зот Гордійович.

— Я, — видушує з себе Олесь.

— Запізнився... — шанобливо каже голова. — Ти поїхав, а мати засумувала, захворіла і померла... Усяке в житті буває... Її могила крайня, біля всіх Чоботарів, найсвіжіша. Провідай, а тоді повертайся...

Олесь стоїть, губи в цього тремтять, на очі навертається гірка сльоза.

— Галі також немає. Поїхала в місто вчитися, — каже Зот Гордійович. — А ключі від твоєї хати у мене. — Голова сільради відходить од вікна й через хвилину повертається. — Ось вони. Можеш узяти.

— Ні, нехай залишаються у вас.

— Але ж тобі треба десь улаштуватися?

— Улаштуюся... — мовить Олесь, повертається і йде з двору.

Зот Гордійович спроквола зачинає вікно.

Десь у сараї молоденький хриплий півник сповіщає ранок.

Олесь іде вулицею в супроводі вірної Мушки. Будинок сільради з красивим, уже знайомим ганком. Далі — новий паркан. Він закінчується дерев'яною аркою, на якій зовсім свіжа вивіска: «Колгосп «Новий шлях». Олесь читає і зупиняється.

«Колгосп. Може, залишитися в колгоспі?.. Ні, я повинен бути грабарем! Справжнім, таким, як Давидко. Навіть розбишакуватий Сергій боїться його... Але як роздобути коня і воза? Продати хату, чи що? Ні, хто її купить?..»

Мушка, яку прогнав Олесь, трухцем повертається до села, висолонивши язик. Певно, далеко проводжала вона господаря.

Роздоріжжя. Олесь зупиняється. Один з покажчиків показує на цукровий завод.

«Ну, вирішуй — куди далі? Мабуть, піду на завод, зароблю грошей, куплю коня, грабарку, а тоді знову всі дороги для мене будуть відкриті. Вперед, Олесю!..»

Але в приймальні директора Олесь Чоботар одразу ж сплехував, стоїть біля оббитих чорним дерматином дверей, хоче постукати їй не паважується.

«Може, віз зайнятий?..»

Ні, директор не зайнятий. Никодим Іванович Горленко, потираючи руки, походить по кабінету й роздумує вголос:

— Все почалося благополучно. Завод працює. Та інакше й не могло бути. Тримайся тепер, Никодиме Івановичу! Головне тепер — сировина, сировина, сировина... Колгоспники довкола слабенькі, але главку від цього голова не болить. Звідти скажуть: «Викручуйся, Горленко!» Завтра ж відправляю в колгоспи всю канцелярію і сам туди відчалою. Головне тепер — сировина...

Його роздуми перебиває телефонний дзвінок. Никодим Іванович знімає трубку:

— Горленко слухає.

З телефону:

— Це ти, тату?

— Я.

З телефону:

— О, який ти суворий!

— Яринко, не пустуй! Мені ніколи. Що тобі треба?

З телефону:

— Допоможи мені розв'язати задачу.

— О лишенько! Знову математика! — скрушно зітхає

Никодим Іванович.— Ніяких задач. Мені піколи! У мене почав працювати завод. У мене тепер свої задачі...

Він вішає трубку, знову походжає по кабінету:

«Нічого не тямить у математиці! І в кого вона така вдалася? У мене з математикою було все гаразд, у Клавдії теж непогано, а вона ні бе ні ме, хоч ти їй кіл на голові теши».

Зупиняється.

«А що, коли найняти їй репетитора? Це, здається, думка. Але кого, кого тут найняти. Наш головбух — математик, звісно, добрий, але не можна, скажуть, Горленко зловживає своїм службовим становищем. Та головбух і сам не захоче. Вчителя також не можна. Пришиють експлуатацію чужої праці. Але ж кого тоді їй у репетитори?»

Олесь Чоботар, мовби підслухавши директорову балачку, несміливо постукав у двері.

— Заходьте! — трохи дратівливо мовив Никодим Іванович. Угледівши юнака, який незграбно зачипяв за собою двері, посміхнувся: — Я вас слухаю.

Окинувши поглядом кабінет, Олесь розгубився, довго м'яв у руках картуз. Врешті мовив:

— Я прийшов спитати, чи нема у вас якоїсь роботи.

— А ти хто?

— Ну як вам сказати...

— Слюсар, токар, котельник — чи хто ти?

— Я ніхто. Але я все можу робити.

— Що ж ти, наприклад, можеш робити? Директором заводу можеш бути? — посміхнувся Никодим Іванович.

— Ні, — відповів Олесь.

— А головбухом заводу?

— Мабуть, зміг би, — подумавши, відповів Олесь.

— Головбухом заводу?! — зареготав Никодим Іванович.

— Еге ж, головбухом заводу, — з гідністю повторив Олесь.

— Ну, брате, видно, ти людина серйозна. Раз так — сідай.

Олесь сідає, смиренно кладе на коліна картуз.

— Головбух у мене є. Старенький, правда, але є. Знімати я його не збираюся. Але кожен головбух, як мені відомо, повинен розумітися в математиці. Ти ж у пій розумієшся?

— Я завжди любив математику і завжди мав з неї «дуже добре».

— Задачі розв'язувати умієш?

— Я перший завжди розв'язував усі задачі в школі.

Никодим Іванович підходить до телефону і, знявши трубку, просить квартиру.

— Яринка? Так ось, дорога, я знайшов тобі репетитора. Ніяких розмов. Усе вже вирішено. Мені ніколи. У мене почав працювати завод.

Никодим Іванович вішає трубку, звертається до Олесь:

— Ти можеш бути репетитором?

— Так, можу,— не зовсім розуміючи запитання, відповідає Олесь.

— Якщо ти підучиш мою Яринку математиці, я платитиму тобі половину того, що одержую сам. Ти зрозумів своє завдання?

— Так, зрозумів.

— Іди відразу до мене додому, Яринка тебе зустрічатиме.

Олесь виходить.

— Стривай! — зупиняє його Никодим Іванович.— Як тебе звати і звідки ти?

— Олесь Чоботар, з Будичан. Село є таке.

— Все ясно, можеш іти.

Вийшовши надвір, Олесь полегшено зітхнув. На його обличчі тапуть перші сніжинки.

Біля хвіртки зупинився:

«З роботою ясно, але де я буду жити? Оце математика!..»

До хвіртки в цей час підходить старенький, згорблений дідок з палицею і в пенсне, мабуть, головбух заводу. Олесь зупиняє його:

— Ви не скажете, у кого тут можна найняти квартиру?

— Важке питання. Треба подумати. Ти сам чи з дружиною?

— Один-однісінький.

— Ага, значить, тобі куток. Іди-но, синку, на пекарню до баби Мар'яни. Це внизу, над річкою. У неї часто хто-небудь квартирує, а тепер, здається, нікого нема.

— Дякую вам, дідусю.

— Ну, ну, «дідусю»! У мене ще онуків нема.

— Будуть,— ціяково посміхнувся Олесь.

— Коли-небудь і в тебе будуть...

Сніг пішов густіший, і Олесь приніс на собі в пекарню зиму. Баба Мар'яна сплеснула від здивування в долоні:

— Ой, любенький, уже й зима?

— Так, бабусю. Цього року рано випав сніг.

— Рано, любенький, рано.

— А я до вас.

— Що сталося, любенький?

— Хочу найняти у вас куток.

— Ах, куточок! — зраділа баба Мар'яна. — Чого ж ти мовчиш? У мене завжди живуть добрі люди. — Виставляє на середину кімнати стілець. — Сідай, любенький. Будь як дома. Я люблю добрих людей. — Озирається на всі боки: — А де ж твої речі?

— Немає речей.

— Нічого, любенький, потім принесеш. А ти хто? Робочий чи з канцелярії?

— Як же воно називається? Ніби вчитель...

— Дуже присмно, любенький, — зовсім розгубилася баба Мар'яна. — Люблю вчителів. Вони навчають людей умозуму.

— І самі вчаться, — додав Олесь.

— Еге ж, еге ж. Учись, любенький. Ось я темна, як піч, і все життя погано мені. Добре, що бог милостивий посилав мені гарних людей.

Вона повернулася до ікони, перехрестилася. Потім сказала Олесеви:

— Живи, любенький, — і заходилася розпалювати в печі.

— Учитель... — стиха каже Олесь, заглядаючи у віконце.

Олесь хмурить брови, певно, роздумує про те, як він даватиме свій перший урок, тоді тихенько регоче.

— Учитель... — повторює Олесь Чоботар, зупинившись перед різьбленим ганком директорового будинку.

На його обличчі — смуток і розгубленість.

Стоїть хвилину, другу, стукає в двері — і тікає. Ховається за високим парканом, але вже пізно, його помітили, йому відчиняють двері, його запрошують.

— Що з вами? — питає Яринка.

Олесь показує на свої не зовсім модні черевики:

— Так печуть мозолі, що просто збожеволіти можна...

Яринка співчутливо посміхається:

— У мого тата теж завжди на ногах мозолі. Це від того, що він мало ходить.

— А в мене — навпаки: від того, що я багато ходжу.

Яринка бере Олесь за руку і через напівосвітлені кімнати проводить у свою кімнатку. Показує на м'який стілець, на якому завжди сидить батько. Олесь обережно

присідає, потім, помітивши вішалку, зметиковує, що йому треба роздягнутися. Знімає пальтечко, вішає і знову сідає. Яринка пильно придивляється до Олеся.

— Ага, так це ви?

— Ви мене знаєте? — дивується Олесь.

— Одну хвилиночку...

Яринка вибігає в сусідню кімнату.

Перед великим дзеркалом сидить Клавдія Петрівна і накручує локони.

— Мамо, дай мені карбованець!

— Навіщо він тобі?

— Мені потрібен карбованець!

— Візьми там, у скриньці.— Застріяно: — Не приходив репетитор?

— Тільки що прийшов.

— Який він собою?

— Який? Він дуже гарний...

Клавдія Петрівна квапливо закручує кучері, пенароком коле себе гарячими пожицями, але мужньо терпить укол, боячись, щоб цього не помітила Яринка.

Тим часом Олесь, схилившись над Яринчиним столом, читає у її зошиті якісь складні формули і жахається:

«Я нічого не знаю. Що ж мені робити? Оце так математика...»

Заходить Яринка, ховаючи в рукаві карбованець. Олесь стежить за кожним її рухом. Зрозумівши, що йому бракує потрібних знань з математики, він одразу ж розпочинає розмову про інше:

— Ви давно на цьому заводі?

— Коли ми сюди приїхали, я була зовсім маленька. Але вже тоді я не любила математику.

— Ось з цього ми й почнемо наш урок,— трохи сміливішає Олесь.— Скільки у вашій квартирі вікон?

— Ви жартуєте?

— Цілком серйозно. Скажіть, скільки?

Крізь щілину в дверях до кімнати зазирає Клавдія Петрівна. Видно їй то ліве, то праве око, то підмальовані губи, то частину локона. Клавдія Петрівна відчиняє двері, кивком вітає Олеся.

Олесь ніяково опускає очі.

Клавдія Петрівна кидає повчальний погляд на дочку, розкланюється з Олесем і йде.

Яринка щільніше причиняє двері.

— Воли все життя вважатимуть мене за дитину. А мені так хочеться бути дорослою. Скажіть, вам хочеться бути дорослим?

— А я і є дорослий.

— Так, але ваш вигляд...

— Це зовсім не стосується математики,— перепиняє її Олесь.— Скажіть краще, що вам задано додому і що ви будете вивчати ближчими днями.

Яринка зніяковіло подає свій зошит. Олесь читає.

— У вас є підручники?

— Є. Всі підручники мені купують за рік наперед.

— Ви можете позичити мені свої підручники?

— Позичити? Я можу віддати їх вам назавжди. А собі дістану інші.

Вона викладає йому підручники з математики.

— Математика вимагає до себе великої уваги,— каже Олесь.

— А в мене до неї немає ніякої уваги,— щиро визнає Яринка.

— Буде! — з достоїнстю запевнив Олесь.

На ганку Яринка віддає Олесеві схований раніше в рукаві карбованець.

— Що це? — образився Олесь.— Милостиня бідному?

— Ні, вчителю. Це мій борг. Пам'ятаєте — ви платили за мене кучеру?

— Тільки тепер я упізнав вас. Тоді теж була така сама місячна ніч...

Яринка ще довго стоїть на ганку, прислухається до лунок Олесевих кроків.

Всю ніч Олесь Чоботар не спить. Червоні від втоми очі втуплені в стелю, потім вони знову опускаються до розгорнутої книжки. Іноді Олесь забуває, що він не сам у хатині, і вчить теореми вголос. А коли розбужена за перегородкою баба Мар'яна починає перевертатися в ліжку, він переходить на шепіт, запитуючи щоразу господиню:

— Бабусю, я вам не заважаю?

— Ні, ні, любенький, учись,— відповідає вона за перегородкою.

У віконечку рожевіє схід.

— Учитель...— гірко посміхається Олесь, вдивляючись у віконечко.

Знову квартира директора. Цього разу Олень Чоботар уже сам приходить у Яринчину кімнату. Зупинившись біля дзеркала, поправляє комір приношеної сорочки. Сідає в крісло, чекає дівчину.

Замість Яринки до кімнати заходить сяюча Клавдія Петрівна.

— Учителю, я дуже рада. Сьогодні Яринка вперше принесла з алгебри «добре». Зважте, вперше.

— Але це не моя заслуга, — підводиться Олень.

— Не скромничайте, молодий чоловіче. Це перший результат ваших зусиль. Никодім Іванович теж просив подякувати вам. Яринку я відпустила в кіно, вона трохи пізниться. Прошу вас пообідати зі мною.

Олень покірливо йде за господинею до їдальні. Тільки-но вони сіли, відчиняються двері, заходить Яринка.

— Ти не ходила в кіно? — здивувалася Клавдія Петрівна.

— Пішла — і вернулася. Я ж зовсім забула, що прийде вчитель.

На обличчі Олеся ніяковість.

«Невже вони справді вважають мене за вчителя?.. Це жахливо!..»

Знову затишна Яринчина кімнатка. На столі книжки, зошити. Яринка сидить у кріслі з палаючими, здивованими очима. Олень ходить по кімнаті і час від часу зупиняється перед дівчиною.

— Я ніякий не учитель! Я — грабар! Ви розумієте, що таке грабар?

— Розумію, розумію! Це, як би вам сказати, — землекоп.

— Нехай буде землекоп. Але тільки не вчитель. Я всю ніч учив теореми, правила — і нічого не вивчив. Як тільки закрив підручник — усе переплуталося. Я думав, що ви ходите в третій або четвертий клас. А ви — дев'ятикласниця. У мене ж за душею тільки сім класів. Ви розумієте те пер, в якому я становищі?

— Я все розумію...

— У мене немає грабарки, немає коня. Без цього я не можу бути грабарем, жодна артіль не прийме мене. Але я хочу бути грабарем, вільним, сміливим, добрим, таким, як Давидко... Яринко, благаю вас, учіть цю клятву математику! Можливо, ви допоможете мені заробити на коня і на грабарку. Я піколи не забуду вас!

Яринка підводиться, підходить до Олеся:

— Добре, я буду вивчати математику. Заради вас я постараюся полюбити її.

— І я підучусь біля вас...

Вони дружно сідають за стіл.

Після п'ятого чи десятого спільного навчання Яринка проводить Олесю до самої пекарні. Поблискує на річці перший лід. Яринка бере камінець і кидає на лід. Олесю робить те саме. Його камінець ковзає швидше, і лід співає тонкіше, пронизливіше. Потім вони сходять на лід і біжать, біжать, біжать... Під час бігу вони обнімаються й цілуються. Зупинитися не можна, лід ще такий молодий, що, коли зупинишся, провалишся. Вони біжать далі, а лід тріщить, угинається все більше й більше...

Яринка у своїй кімнатці інсценує урок математики.
Суворо:

— Горленко, до дошки!

Підводиться і відходить од столу до дверей. Все тим же учительським тоном:

— Скажи, від чого залежать тригонометричні функції?

Відповідає без найменшої запинки:

— Тригонометричні функції залежать тільки від величини кута і не залежать від радіуса кола, в якому розглядається кут.

— Зможеш це довести?

— Можу.

Яринка малює в повітрі трикутник, проводить у ньому радіус і кут, але другою рукою зупиняє себе:

— Не треба, сідай, тобі «дуже добре».

Яринка поважно повертається до столу. Уїдливо:

— Ох, Олександро Степанівно! Якби ви тільки знали, як я люблю вашу математику, ви ніколи в житті не поставили б мені «дуже добре».

Схиляється над підручником і зубрить далі, похитуючи головою:

— Для одного й того ж кута тригонометрична функція при будь-якому радіусі має однакове значення. Для одного й того ж кута...

Відчиняються двері, і в них з'являється мати в нічній сорочці.

— Ти збожеволіла! Скільки можна молитися? Уже ранок.

— Хіба? — дивується Яринка.

Мати вимикає світло, у темряві:

— Ти розумієш, що таке безсонна ніч у твоєму віці?

— Розумію, мамусю...

Давно уже десь, але Олесеві ні в чому вийти на вулицю. Прикрившись сірою ковдрою, він лежить у постелі і читає якусь книжку. Поруч з ліжком на мотузочку сушиться його одна-єдина сорочка. Час від часу він простягає руку, прикладає поділ сорочки до обличчя.

«Не висохла... Може, купити нову сорочку?.. Ні, не треба. Поки не куплю коня...— Сміється: — Півконя я вже можу купити. Але де взяти другу половину коня і грабарку? Піти попрацювати в бурячню? Тоді директор не захоче тримати мене репетитором. Хіба вантажник може бути репетитором з математики? Оце так ситуація... Цікаво, як повівся б Давидко на моєму місці? Мабуть, кинув би все це й подався на будову. Та-ак, треба тікати звідси... Тікати до своїх грабарів...»

Раптом у віконечку з'являється обличчя Яринки. Вона пильно вдивляється в кімнату і, певно вгледівши Олеся, виставляє догори, як це роблять хлопчиська, великий палець, що, мабуть, значить: сьогодні одержала з математики «дуже добре».

— Приходьте, — каже за вікном і йде.

Вечірній мороз швидко замальовує відтале за день віконце... Ніч... Чути жалібно завивання вітру...

Віконце освітлене сонцем, але не відтає. Певно, стоїть великий мороз. Тиша. Лише чути здалека порипування на снігу чийхось кроків. Це Олесь Чоботар іде на річку. З сокирою, з рогожкою, відром і з снастями на окуня. Швидко робить проруб, опускає в нього мармишку одну, другу, третю. Розподіляє вголос:

— Моя, бабусина, Яринчина...

На «бабусину» клює. Олесь витягує. Окунь! З'явши, кидає рибинку у відро з водою. На «бабусину» знову клює. Знову окунь. Поправляє мармишки.

— Не везе нам з тобою, Яринко...

Стоїть на рогожці, пильнує за мармишками. Знову клюнуло на «бабусиній». Він дратівливо знімає ще одного окуня, звертається до нього:

— Ти чого, брате, порядку не дотримуєшся? — і кинув у відро.

Врешті клюнуло на «Яринчиній» мармишці, але зірвалось.

А ось і сама Яринка. Збігає з гори до річки. З портфельчиком, у червоній шапочці і легкому пальті. Помітивши її, Олесь забуває про клювання. Яринка підходить, віддає свій сніданок:

— Покуштуй, це млинці. Сама пекла.

Яринка хоче бігти, але Олесь затримує її, підводить до відра, піднімає за хвіст живого окупа.

— Таких уже три, і всі три на твою мармишку. А нам з бабусею не везе.

— Зате тобі везе в математиці, — усміхається Яринка. — У мене самі «дуже добре». Батько й мати від тебе в захваті.

— Яка омана... — Презирливо: — Вони у захваті!.. А ти?

Яринка зводить очі до неба:

— Не питай... — Раптом схоплюється: — Я запізнююся... — і втікає.

Чути хрипкий рапковий заводський гудок. Олесь, уминаячи гарячі млинці, розмірковує:

«І павіщо я пошився в ці дурні репетитори? Ну навіщо? Пішов би на зміну, як усі. Так пі, повів мене дідько на легкий хліб. Ну й негідник же я! — Кидас недоїдений млинець у проруб: — Справжній негідник! Що сказав би товариш Шагін? Люди працюють, а я рибку вуджу...»

Виймає мармишки, закидає все рибальське причапдалля на плече і йде.

У прорубі плаває недоїдений млинець, від якого розходяться жирні кола... Проруб не замерзає. Наближається весна...

Те саме віконце в заводській пекарні. У ньому — сива голова баби Мар'яни. Їй видно річку, що вже ожгла. Рушила крига. З того боку віконечка пропливають крижини. На одній з них з довгою жердиною в руці балансує Олесь Чоботар.

— Гарна людина, — каже баба Мар'яна і заходжується лічити-перелічувати щойно одержані від Олеся гроші за квартирування. Підводиться, відчиняє скриню і, діставши звідти папчоку, ховає в неї гроші: — На старість...

Знову підходить до віконця, але Олеся вже не видно, і бабуся востаннє каже спокійно:

— Утонув... А була гарна людина...

Хреститься.

Та Олесь не втонув. З допомогою жердини він перестрибує з одної на іншу, більшу, крижину й урочисто пливе далі. З берега йому махає Яринка червоною шапочкою. Весняний вітерець ворушить її кучеряве, м'яке волосся. По її гарних, рум'яних щічках котяться сльози, залишаючи слід. Уста шепчуть:

— Прощай, Олесю!..

А з гори:

— Яринко! Яринко! Яринко!..

Це мати стоїть на ганку і кличе її.

Яринка витирає сльози, повільно піднімається до свого будинку. Про щось таємниче жебонять весняні струмочки.

— Що, мамо?

— Куди подівся годинник?

— Який годинник?

— Батьків золотий годинник.

Яринка розводить руками:

— Не знаю, мамо.

— Я теж не знаю...

Обидві заходять до будинку. Там все, що тільки можна перекипути, перекинуто. По кімнаті ходить розлютований Горленко. Він рвучко обертається до дочки:

— Де мій іменний годинник?

Яринка нестямно дивиться на батька.

— Я питаю! — кричить Никодим Іванович.

— Давайте пошукаємо,— несміливо радить Яринка.

Але це ще більше розлючує батька. Він грізно наближається до дочки:

— Де годинник?

Яринка гордо піднімає голову:

— Не знаю.

Никодим Іванович накидається на дружину:

— Це ти винна! Ти все викладала перед ним! Це твоя робота! Наздогнати його, у в'язницю його! Він злодій!

— О боженько! — зітхає Клавдія Петрівна.— Так і є. Це він...

— Ні! — раптом запалюється Яринка.— Він не злодій. Я Олесеві подарувала годинник.

— Як ти посміла! Це ж іменний годинник!

— Я забула про те...

Яринка йде до своєї кімнатки. Забившись у куток, гірко плаче.

Ярипчине ридання мовби паздоганяє Олесь на ярмарці. Він увесь час озирається, до чогось дослухається, помітно здригається. На обличчі докір самому собі. І лише добравшись до того місця, де торгують кіньми, швидко змінюється на обличчі, в очах — колишній блиск. Він зупиняється біля кожного коня, обдивляється його і питає господаря: «Скільки?» Правлять не по його кишені, і Олесь безнадійно плентається далі, до дешевшого «товару». Вигукуючи, десь неподалеку танцюють цигани, привертаючи до себе покупців. Олесь також іде до них. Але циганські танці його мало цікавлять. Він з жадобою зупиняється біля маленької, але грудастої конячини з повними боками. Вона спокійно стоїть у дузі, а на возі сидить старий бородатий циган.

— Продається? — питає Олесь.

— Купи! — жвавішас циган.

— З возом?

— Для гарної людини можна й з возом.

— Скільки візьмете?

— Чим більше — тим краще.

Олесь показує циганові годинник, каже:

— Золотий.

— Іде? — з удаваною байдужістю питає циган.

— Авжеж.

Олесь прикладає годинник до циганового вуха.

— Покажи додачу.

Олесь виймає з кишені згорток грошей.

— Мало, — самовдоволено каже циган. — Поглянь, яка конячка, а віз тільки-тільки став на колеса. Поюхай — ще кузнею пахне. Знімай на додачу пальто, тоді віддам.

Олесь уже почав було знімати пальто, але інший циган, молодший, який спостерігав за їхньою торгівлею, сказав старому:

— Данько, май совість. Хлопець без пальта, що циган без чуба. Замерзне до дідька.

— Гаразд, хлопче. Поступлюсь тобі, молодому.

Відбувається звичайний у таких випадках обмін.

Молодший циган, відкривши кришечку годинника, читає: «Никодиму Івановичу Горлепку за добру працю».

— Іменний годинник.

Почувши це, Олесь умить зіскакує з воза:

— Як це іменний? Тоді віддайте! Я повинен повернути його! Я не хочу вашої коняки! Я не хочу!..

— Мовчи, хлопче! — відштовхує його старий циган. —
Що в моїх руках — того уже не вирве й сам диявол...

— Як її звати? — киває Олесь на кобилу.

— Сирена, — відповідає циган.

Олесь сідає на воза, смикає за віжки:

— Вйо, Сирено!

Вийжджає за містечко, і диво дивне: з круглої, повненької Сирени стала худа-худа конячина.

Олесь дивиться на неї з жахом і нерозумінням.

— Обдурили мене... Надули конячку...

Зупиняється, злазить з воза, оглядає її, підбадьорює:

— Нічого, Сирено, я тебе поправлю на грабарських харчах.

Назустріч Олесеви їде, подзвонюючи, знайома нам кибитка. Кучер кидає з козлів байдужий погляд на Олесь і урочисто заявляє:

— Ми, здається, запізналися...

Олесь підганяє свою Сирену:

— Вйо, Сирено! Ми теж запізнюємося...

Олесь Чоботар наспівує «Ой іду я лугом», і здається йому, що й степ співає, швидше піднімається в степу травичка. І лише Сирена, час від часу пирхаючи, мовби нарочито порушує цю піжпу музику весни...

У сутінках Сирена вчула близькість інших коней і глосно заіржала... Пролунав гучний вибух...

Піч на будові. В темряві видно схвильовані, зосереджені обличчя молоді. З мітингу, який щойно закінчився, кожен поспішає на своє робоче місце. Не сплять навіть америкапські інженери. Вони, напевно, вийшли довідатися, що сталося, і тепер повертаються до свого особняка. Видно їхні довгі силуети. Перший силует звертається до другого:

— Віллі, що ти скажеш на це?

— Ніде не бачив чогось подібного, — відповідає другий силует. — Цей народ за одну піч може зупинити всі ріки. Це парторг Шагін так усіх настроїв.

— Скажи, Віллі, коли він спить?

— По-моєму, ніколи...

— Скажи, Віллі, тобі не страшно?

— Трохи страшнувати. Єдиного, чого я боюся, так це що нас можуть відправити раніше строку і ми втратимо на цьому великий бізнес.

- Так, їхніх інженерів наїжджає все більше.
  - Я вже давно почуваю себе тут мовби зайвим...
  - Признаюся — я також...
- Обидва силуети зникають у темряві.

Олесь Чоботар під'їжджає до того місця, де стояли колись грабарі, але там, окрім покинутих землянок, нічого більше не знаходить. Їде далі, до самого серця будови. Але й тут грабарів не видно, і Олесь питає молодого вагонетника, який везе каміння:

- А де грабарі?
- Що?
- Грабарі де?
- Он,— показує вбік на колону автомашин.

Олесь під'їжджає до колони, недовірливо спостерігає за машинами. В одній з них угледів Сергія Пустовійта за кермом. Гукає з воза:

- Сергію! Сергію!..

Але Сергій, наспівуючи пісеньку, минає його. Слідом їдуть інші автомашини. Олесь рушає за ними.

Невдовзі Пустовійтова машина повертається назад, і в кабіні поруч з Сергієм уже сидить Олесь Чоботар.

- Що трапилось? — питає Олесь.
- Нічого не трапилось,— відповідає Сергій, не повертаючи голови.— Чув вибух?
- Чув, коли під'їжджав до будови.
- Це підірвали скелю Сагайдачного.
- Ну й що?
- Тепер будівництво, як сказав Шагін, набере швидких темпів. Комсомол цю подію назвав урочистою і оголосив усеношну. Ясно?

Олесь задумливо:

- Значить, я повернувся на будову в урочисту ніч...
- Авжеж, в урочисту.— Сергій висовується з вікощя, гукає до переднього водія: — Гей, вороно, чого відстасш?

Той озирається:

- Ти сам ворона!

Сергій у відповідь роздратовано сигналить. До Олесья:

- Ти пам'ятасш, як я тебе побив?
- Не пам'ятаю,— відповідає Олесь.
- Коли б не Тронь і Давидко, я, мабуть, убив би тебе...
- А де зараз Давидко?
- Поїхав.
- Куди?

— Здається, в Харків, на тракторний.

— А Люба де?

— Тут, на будові... Бригадир Кожум'яка, пам'ятаєш, усе в жилетці ходив, теж на будові.

— І Шагін на місці?

— Цей завжди на місці. Тільки що слухав його на мітингу. Ну й говорить, просто за серце хапає.

Раптом хтось перебігає дорогу.

— А ось і він, Шагін,— показує Сергій, натиснувши на гальма.— Іди представся. Скажи, що повернувся, і просись на мою машину. Павчу тебе, і будемо в парі працювати.

— Сергієчку!..— з вдячністю обнімає його Олесь.

— Тільки без цих дамських фокусів,— відпихає його Сергій і відчиняє дверцята.

Олесь на ходу вистрибує з машини.

Шагін іде до котлована. Олесь поспішає за ним. Біля котлована парторг зупиняється. Олесь несміливо підходить до нього. Шагін бере Олеся за плече, повертає обличчям до світла:

— А, Чоботар! Вершувся все-таки? А я думав — застряв у селі.

— Вершувся...

— Ну, як мати. Жива, здорова?

— Немає мами...

Шагін знімає картуз і, обнявши Олеся за плечі, притискає до себе.

— Я теж виріс без матері. Моя мати померла зовсім молодюю у паймах... Не тужи, Олесю...

Віддалік блукає конячина, запряжена у воза. Угледівши машини, дико шарахається вбік.

— Чия це грабарка без грабаря? — здивовано питає Шагін.

— Моя,— випувато каже Олесь.

— Остапня грабарка на нашій будові...

Гімнату, в якій живе Шагін, яскраво осяює сніп вранішніх променів. Парторг підходить до вікна, дивиться на будову.

— Якщо буде добре літо, то ми вже цього року дамо світло.

На столику дзвонить телефон. Шагін бере трубку.

— Дніпрельстан слухає. Парторг Шагін. Здрастуйте, Сергію Мироновичу. Американських інженерів? Так, можна відправити. Вони нам більше не потрібні. Нехай їдуть

у свою Америку. Як сказати? Якщо захочуть приїхати, то не інакше, як туристами. Так, так, як туристами. Робота йде, Сергію Мироновичу. Першу чергу готуємо до пуску. Побільше б цементу — і все буде гаразд. Будьте здорові, Сергію Мироновичу!

Шагін кладе трубку, підходить до Олеся, який спить на койці.

— Ось так, молодь спить, а в нас суцільні безсонні ночі...

Підходить до дощаної стінки, стукає:

— Любо! Любо!

До кімнати заходить Люба.

— Доброго ранку!

— Здрастуй, Любо! Збігай на будову й поклич мені Сергія Пустовійта.

— Кого? — перепитує Люба.

— Сергія.

— О, ні! Посилайте за Сергієм кого-небудь іншого. Ми з ним посварилися.

— Знаю я ваші сварки — при місяцеві...

— Які там «при місяцеві»! Всі ночі вантажу пісок, усі дні куховарю. Тут не те що на Сергія, а й на себе глянути ніколи. З ніг падаю.

— Нічого, Любо, скоро нам буде легше.

— Я вже два роки це чую. Та ще курси вигадали. Просто пекло.

— Треба вчитися, Любо. Нам треба жити й будувати своїм розумом. Досить нам виписувати панів із Америки. Своїх вигнали, а чужих запрошуємо. Хіба це годиться?

— Звісно, не годиться. Але з мене інженера не вийде.— Показує на Олеся, який все ще спить: — З нього, може, й вийде, а з мене — пишить пропало.— Рушає до виходу.— Так що, кликати Сергія чи не треба?

— Поклич, Любочко, поклич.

Шагін знову підходить до Олеся.

— Останній грабар на нашій будові. А на інших ще багато...

Входить Сергій Пустовійт у шоферському комбінезоні, дивиться на парторга. Той показує на Олеся:

— Ти повинен спокутувати перед ним свою провину, навчити його водити автомашину.

— Я навчу.

— На курси техніків ходиш?

— Ходжу, аякже.

— Любі допомагаєш?

— Любі? — розгублено заморгав Сергій. — Що ви, Андрію Іллічу! Вона мені допомагає, а не я їй. У мене всього тільки чотири класи, а в неї шість. Вона перша учениця на курсах.

— Он як!

— А ви думали. Це хитра дівчина, Андрію Іллічу.

— Не дурна.

— Я ж знаю її, Андрію Іллічу.

— Кого, Яринку? — раптом просинається Олесь.

— Яку там Яринку... Нашу Любу Снігур.

— А я думав — Яринку, — протирає очі Олесь. — О, Сергій! — схоплюється з постелі. — Як же я так заспав? Я ж просив вас, Андрію Іллічу, розбудити мене на світанку.

Підходить до вікна. Вікно збільшується, і немовби просто з вікна котиться машина. За кермом сидить усміхнений Олесь, поруч спить Сергій. Поштовх — і Сергій розплющує очі.

— Ну як?

— Чудово! — відповідає Олесь.

Сергій знову заплющує очі. Знову поштовх, і знову він розплющує очі.

— Ну як?

— Краще й бути не може.

Сергій заплющує очі й цього разу вже надовго.

Олесь не спить, пильнує за дорогою.

«Яка краса! От якби побачила мене Яринка! Сказала б: «Оце діло!» Треба написати їй лист. — Нараз задумується, хмуріє. — Клятий годинник! І навіщо я його взяв?.. Що ж тепер робити, як бути? Мабуть, треба купити такий самий і відіслати. Але хто зробить напис?..»

Обережно штовхає Сергія:

— Сергію! Сергію! Ти можеш зробити напис на годиннику?

Сергій відповідає крізь сон:

— Я все можу зробити...

Сергій спить, Олесь пильно вдивляється в ніч.

Все чіткіше чути покання годинника. Чиясь рука кладе його — маленького, кругленького — на столик. Не важко впізнати Яринчину руку. Ось і кімнатка. Знову та сама рука кладе записку на інший столик. В записці: «Я їду. Не шукайте мене.» Рука зникає, чути обережні кроки, тамсниче скрипіння одних, других, третіх дверей...

Видно сліди від коліс у обпаленому степу. Чути сумовиту дівочу пісню. Спів усе тихішає й тихішає. Врешті вмовкає. Розмірено постукують колеса, невдоволено пирхає кінь. На прольотці, по всьому видно — директорській, сидячи спить дівчина в синьому платтячку, в білій хусточці. Це Яринка. В її руках — віжки, але кінь уже не відчуває їх, раз у раз нахиляє голову й пощипує на лужку зелененьку травичку. Лужок закінчився, й знову — спалений степ, перестук коліс, що все віддаляється й віддаляється...

Притихлий, урочистий Дніпрельстан у своїх власних вечірніх загравах. Довкола сліди недавнього будівництва. Ще не розібрані, але вже безлюдні бараки, давно кинуті, пообвалювані землянки, порослі травною «попи» — їх безліч там, де грабарі брали землю. Яринка з цікавістю розглядає все те, відзначає для себе:

«Ось тут працювали грабарі. Звідси возили землю... А жили вони он у тих землянках. Олень також тут жив у якійсь із них».

Іде далі, вгледіла людський силует, зупиняє коня, питає:

— Скажіть, будь ласка, де грабарі?

Старечий голос відповідає з темряви:

— Роз'їхалися на всі чотири сторони...

— І Олень Чоботар поїхав?

— Мабуть, поїхав, якщо він теж грабар.

— Так, він грабар.

Старий підходить ближче, показує рукою на будинок біля греблі:

— Начальника питай. Я сторож. Мені не дають адрес.

— Спасибі, дідусю.

Яринка їде далі. З косогору в'їжджає в Дніпро. Кінь довго п'є воду, а Яринка дивиться не надивиться на могутній Дніпрельстан. Кінь напився води, підняв голову, але Яринка не квапить його до берега. На її обличчі здивування й розгубленість. Вона питає свого коня, який нічогісенько не розуміє:

— Де ж грабарі?..

Яринка дивиться у воду й немовби бачить у глибині свій подальший шлях. Повільно пропливають степи, ліси, села й міста. Ось вона на вулицях Харкова, в якому ще ніколи не була. Назустріч їде Олень і не впізнає її...

Майже саме так і сталося.

Вона їде, змучена, втомлена, її кінь теж виснажений, байдужий до міського гамору, гуркотняви. Назустріч їде Олесь з книжками — і не впізнає її.

Вона кличе:

— Олесю! Олесю!..

Але Олесь не чує і йде далі.

Біля нічних вогнищ Яринка розповідає про це Давидкові, Мишкові Троню та іншим грабарям, які зібралися послухати незвичайного новачка.

— Я кликала його: «Олесю! Олесю!» — а він навіть не подивився у мій бік...

Яринка здригається, закриває очі краєчком хустки. Грабарі обмінюються співчутливими поглядами.

— Не плач же ти, дурна! — сердиться Давидко. — Батьків кинула та ще й розплакалася.

Яринка знову закриває очі хусткою, а Давидко, певно незадоволений цим, каже ще суворіше:

— Приїлись, бач, її домашні пироги, так вона захотіла грабарського капустака посьорбати. Той фантазер їй нафантазував усякої всячини, а того не сказав, що справжній грабар повинен увесь сезон у солоній сорочці ходити. Не просолиш сорочки потом своїм — нужа пападе. — До Яринки: — Він тобі не казав цього?

— Ні, не казав.

— А що ж він тобі казав? — втрутився Мишко Тронь.

Яринка підняла голову.

— Багато чого казав.

— Ну, наприклад?

— Казав про якогось Давидка, що це дуже добра людина... Ще розповідав про парторга Шагіна...

— Досить, досить тобі, — перепиняє її Давидко, ледве стримуючись, щоб не засміятися. — Воно, звичайно, треба якось допомогти тобі розшукати його. Вставай, ходімо. Ризикнемо на твоє щастя — може, й поталанить...

Вони йдуть до будови, а шлях їм перетинає тисячний натовп молоді з факелами. Лунають комсомольські пісні.

— Що це? — зупиняється Яринка, вражена незвичайним видовищем.

— Нічого особливого. Харківська комсомолія на будівництво йде. Таке я бачу щонаочі.

Узявши Яринку за руку, Давидко пильно вдивляється у натовп. Шепоче дівчині:

— Дивись на факели. Найбільший — то його. Я вже знаю повадки цього молодика.

— Віц, вів! — раптом гукає Яринка, показуючи на найбільший факел.

Давидко кидається до факела й зникає в натовпі. Залишившись сама, Яринка боїться зрушити з місця. Але ось хтось вручає їй факел і, взявши за руку, тягне за собою. Яринка озирається навсібіч, та, крім вогнів, нічого не бачить. Вище піднімає свій факел і крокує впевнено, затягує кимось почату пісню.

Колона проходить, і відстають од неї лише двоє: Давидко й Олень Чоботар. В Олесевій руді згаслий факел на довгій тичці. Давидко трясє Олеся за груди:

— Ти навіть, голубе, дівок з розуму зводиш?

— Яких дівок?

— А тих — татових та маминих...

— Відчепіться ви од мене!

— Ти не хитри, не викручуйся! Виманив дівку з дому — і Давидкові зіпхнув?

Олень аж тепер здогадується, про кого йде мова, кидається до Давидка, обнімає і кілька разів цілує його. Потім, залишивши оторопілого Давидка, біжить до табору, де стоять грабарі. Давидко дивиться йому вслід, полегшено зітхає:

— Мабуть, любов... А я про свою стареньку зовсім забув...

У передранковому тумані серед лісів видніється невеличке село. На хатах — порожні лелечі гнізда. Хати вологі, промоклі. На всьому видно сліди пізньої осені. На відшибі стоїть Давидкова хата. У вікні — засмучена жінка в терновій хустці. Раптом вона відсахнулася од вікна:

— Боженко, Давидко їде!

Гавкає старий собака, не впізнавши відразу господаря.

Відчиняються двері, і в хату заходить Давидко, цілує заплакану Марфу.

— Миленький, коли це закінчиться?

Давидко виймає з бокової кишені пачку грошей і кидає на стіл:

— Це гроші. А це... — квапливо роздягається, знімає полотняну, заношену, просолену, що аж дзвенить, сорочку й кидає її в Марфині руки. — А це піт і сіль... Сховай...

Марфа притискає сорочку до обличчя, цілує і замість неї дає Давидкові нову, вишиванку. Давидко так само квапливо одягається, як і роздягався.

— Більше нікуди не поїдеш? — каже Марфа.

— До весни — нікуди, — згоджується Давидко.

— Боженько, все життя одна. Коли це закінчиться?

— Тепер і дівки тікають з дому, а ти хочеш мене вдержати.

Марфа змінюється на обличчі, підходить до Давидка:

— Які це там ще дівки?

— Сідай, я розкажу.

Обоє сідають. За вікном зривається перша зимова завирюха. На будові знову піч, знову факели. В комсомольській колоні йдуть поряд Олесь і Яринка. Одягнуті по-зимовому. Падає м'який сніжок.

— Шагіна бачила?

— Бачила.

— Говорила?

— Ні.

— Чому?

— Соромно.

— Ех ти, соромно попроситися в мою бригаду. Гаразд, я сам попрошу.

Сніг посилюється. В ньому наче тануть факели, розпливаються суворі обличчя.

Наближається ранок. Рипить під ногами сніг. Уздовж робітничих бараків простує Яринка і повертає до будиночка на відшибі. Світить заледеніле віконце. Підкравшись до нього, Яринка притуляється до шибки устами, розігріває і заглядає в прозоре вічко. Йй видно Шагіна й Олесь. Шагін ходить по кімнаті, Олесь, переступаючи з ноги на ногу, мене в руках шапку. Вічко швидко замерзає, і Яринка знову нічого не бачить. Відходить од вікна. У дротах гуде вітер. Яринка стрепенулася, коли відчинилися двері. Біжить назустріч Олесеві:

— Ну як?

— Все, — гордовито каже Олесь. — Завтра переходиш у мою бригаду. Досить тобі порпатися на кухні. Я навчу тебе справжньої роботи...

Тихо на будові. Олесь бере Яринку під руку. Неквапливо походжають уздовж сонних бараків.

— Яринко.

— Що?

— Скажи мені, Яринко, тебе не тягне додому?

— Ой, тягне...

Мороз робить своє. Не помічаючи того, Олесь і Яринка починають ходити все швидше й швидше. Мороз дужчає, і вони ховаються в барак.

І в жіночому, і в чоловічому гуртожитках усі сплять. Не спиться лише Олесеві і Яринці. Вони тихенько перестуковуються через стінку, що розділяє барак на дві половини: чоловічій й жіночій. Сергій і Люба, прикинувшись сонними, спостерігають за своїми сусідами — Сергій за Олесем, а Люба за Яринкою. Коли Олесь засинає, Сергій підводиться, підходить до стінки й робить позивні Любі. Але та вже спить, розкинувши білі руки. І лише Яринка до самого ранку не може заснути: «Скоріше б уже весна...»

У віконечку, що в самому кінці барака, відсмикується синя фіраночка. З'являється обличчя виконроба Кожум'яки. Чути його голос:

— Марківно!

З сусідньої кімнати входить головний кухар Марківна. Кожум'яка показує на порожню півлітрівку. Марківна повертається до себе й приносить повну. Кожум'яка відпиває трохи, ховає півлітрівку в кишеню галіфе, потім дістає з бокової кишеньки жилета сухарик, нюхає і поважно каже Марківні:

— Іду приймати перших грабарів.

— А ти знаєш, що я залишилася на кухні сама?

— У тебе нема дисципліни, Марківно.

— У мене немає? Це у вас немає дисципліни!

— Навіщо пороздавала своїх дівчат?

— Я пороздавала? Це Олесь Чоботар усіх дівчат переманив у бригади. Це його агітація.

Хтось стукає у двері. Кожум'яка ховає порожню півлітру під стіл, ще раз нюхає сухарик і врочисто каже:

— Заходьте.

Заходить жінка, одягнена вишукано, без речей. Це Клавдія Петрівна Горленко. З коридора виглядає її чоловік Никодим Іванович.

— Скажіть, де тут живе Яринка Горленко?

— Вона на зміні, — відповідає Кожум'яка.

— Так рано?

— Авжеж, мадам. У нас робота починається рано. А ви, мадам, хто така, звідкіля?

— Я — її мати.— Клавдія Петрівна показує в коридор: — А то он — її батько.— До чоловіка: — Заходь, Ніко.

— Дуже неслухняна ваша дочка, — з докором каже Марківна.

— Так, мадам,— згоджується Клавдія Петрівна.— Вона дуже неслухняна.— Показує на чоловіка: — Це він винен...

— Клавдіє! — спиняє дружину Горленко.

— Так де ж моя дочка? І де той нещасний репетитор?..

— Ходімо, я допоможу вам знайти вашу дочку, — каже Кожум'яка.

Горленки виходять. Виконроб на мить затримується, надпиває трохи з пляшки, занюхає сухарем і наздоганяє гостей.

— Ви не слухайте, що каже Марківна про вашу дочку. Дуже гарна у вас дочка, працьовита.

Клавдія Петрівна знову показує на чоловіка:

— Це він винен...

— Клавдіє! — спиняє її Пикодим Іванович, плентаючись позаду.

— Побільше б нам таких, як ваша дочка, ми б не так будували.

— В усьому він винен...

— Клавдіє!

Наближаються до траси будови, зупиняються. Нескінченною колоною рухаються машини. На іншій трасі працюють грабарі на чолі з Давидком. Проїжджає машина Сергія Пустовійта, потім Люби Спігур, тоді Олеся Чоботаря.

Поруч з Олесем сидить Яринка. Угледівши батьків, висуває голову з віконця:

— Тату! Мамо!..

Горленки кидаються до машини, але застережливі сигнали зупиняють їх.

— Ось ваша дочка. Через годину вона знову буде тут,— заспокоює Кожум'яка.

Виконроб іде до грабарів. Підсівши до Давидка, частує його з пляшки, сам відпиває і занюхає сухарем, пропонує те саме зробити й Давидкові.

— Слухай! Як би мою бабу влаштувати на кухню? — питає Давидко.

— Хіба ти з бабою приїхав?

— Ага, з бабою. Вона вагітна, на останніх днях, то я не захотів залишати її дома саму. Небезпечно...

— Одні приїжджають, інші від'їжджають...

- Хто від'їжджає?
- Знаєш Яринку?
- Авжеж, знаю...

Олесь і Яринка перешіптуються в машині.

- Що робити? — питає Яринка.
- Нічого не робити.
- Але вони можуть мене забрати.
- Нехай тільки спробують. Ти вже доросла. Ти сама можеш вирішувати свої власні справи.
- Так, але тато й мама можуть піти до Шагіна, і той вижене мене з тріском.
- Не вижене.
- Олесю, ти такий сміливий. — Озирається на всі боки й цілує Олеся в вухо.

Горленки, тримаючись за руки, стоять на трасі. Знову угледівши Яринку, подають знак зупинитися. Але Олесь з Яринкою кажуть їм: «Здрастуйте!» — і їдуть далі, бо їх уже наздоганяють інші машини.

— Це ти в усьому винен! — накидається Клавдія Петрівна на чоловіка. — Це ти знайшов цього репетитора! Це ти...

— Прокляття! Він не хоче зупинитися. Але я примушу його зупинитися! Перш за все тут має бути якийсь керівник. Ходімо до керівника.

— Я нікуди не піду! Я стоятиму тут. І якщо він не зупиниться, я кинуся під машину.

— Клавдіє!.. — тягне її за собою Никодим Іванович.

Горленки в кабінеті Шагіна.

- Це неподобство! — обурюється Горленко.
- Так, так, це неподобство! — повторює за ним знесилена Клавдія Петрівна.
- Я не можу побачитися з рідною дочкою!
- Так, так, ми не можемо побачитися!
- Скажіть, вона що — в ув'язненні?
- У нас немає ув'язнених, — відповідає Шагін.
- Але я хочу бачити дочку!
- Закінчиться зміна, і ви побачите її.
- Ми хочемо забрати її додому.
- Це її справа, — посміхається Шагін. — Вона доросла.

— Як? — підводиться Клавдія Петрівна. — Ви вважаєте її дорослою? — До чоловіка: — Це, Ніко, ти винен, ти, ти...

— Клавдіє!..

Шагін знімає трубку, дзвонить:

— Покличте мені Яринку Горленко.

На трасі стоїть огрядна Марківна. Стежить за машинами, зітхає:

— Все, все на моїх плечах. Я — кухар, я — посильна, я — все. Платіть же мені, платіть як слід, інакше я теж у бригаду піду...

Побачивши Олесеву машину, кричить на всю будову:

— Яринко! До товариша Шагіна!

Кілька машин одразу з'їжджає з траси на обочину. Виходить Сергій, Люба, Олесь та інші комсомольці. Вони проводжають Яринку до Шагіна. В кабінет Яринка заходить одна, решта зупиняється під дверима.

За дверима чути голосіння Клавдії Петрівни:

— Донечко! Бідна наша донечко! До чого ж ти себе довела...

Чуючи те, Олесь зажурено дивиться на товаришів. Та ось голосіння скінчилося, і за дверима почалася рівна розмова.

— Ти повинна негайно їхати додому. Негайно!

Відповідь після короткої мовчанки:

— Я не поїду...

Чути стогін Клавдії Петрівни і роздратований голос Горленка:

— В такому разі ти мені більше не дочка... Відтепер ви, товаришу Шагін, відповідаєте за її життя.

— Так, ми відповідаємо, — каже Шагін.

Голос Никодима Івановича:

— Не перед батьками, ні, а перед народом.

Голос Шагіна:

— Так, перед народом.

Знову голос Никодима Івановича:

— Подумай ще, Яринко.

І відповідь Яринки:

— Я залишаюся тут...

Голос Клавдії Петрівни:

— Тоді я також залишаюся тут.

Гучний голос Никодима Івановича:

— Клавдіє!..

Відповідь:

— Я не можу залишити Яринку саму.

— Мамо, я не сама.— Яринка відчиняє двері: — Он мої товариші.

— Все одно я не залишу тебе.

Горленко хапається за голову, вибігає з кабінету:

— Прокляття! Вони обидві збожеволіли...

В супроводі комсомольців Никодим Іванович іде з будови. У воротях зупиняється, дивиться на годинник. Каже Олесеві Чоботарю:

— Не думайте, що я відмовився від дочки. Я здам завод і також приїду сюди...

— Ласкаво просимо, Никодиме Івановичу.

Олесь бере Горленка під руку і проводить за ворота. Никодим Іванович іде поважно, з виглядом переможця.

Їх наздоганяє Клавдія Петрівна:

— Ніко! Ніко! Никодим!

Горленко зупиняється, на очі йому набігають сльози:

— Олесю, бережи Яринку!

— Буду берегти.

— Вона ж у нас однеєчка...

На екрані — обличчя переможеного батька...

Потому з'являється Яричине обличчя. Відчувається його схожість з батьковим. Тільки в Яринки риси тонші, ніжніші, красивіші. В очах — втома. Дівчина уже сама веде машину. Олесь Чоботар працює на крані. Проїжджаючи повз нього, Яринка махає рукою з відчиненого вікна кабінети. Олесь відповідає їй — махає картузом.

Вечір після зміни. Олесь Чоботар, схилившись над книжкою, допізна сидить в аудиторії.

Десь б'є північ.

Олесь підходить до вікна:

«Який гарний зараз Харків!»

Відчиняє вікно, питає подумки:

«Чи любить вона мене?..»

Яринка пролітає на машині біля підйомного крана, ще мокрого від ранкової роси. Олесь Чоботаря не видно, але кран добре передає настрої свого володаря, він то не дотягнеться, то поквапиться, одним словом, Олесь керує ним знервовано, дратівливо.

З'являється Шагін. Він спостерігає за роботою крана й, зрозумівши Олесів настрої, посміхається, думає вголос:

— Закохався... Ех, молодість! І я також був колись точно такий же. Та що «був!» І залишився такий...

Зупиняє Любину машину, підсідає в кабінку. Мовчить.

— Вам куди? — роздратовано питає Люба.

— Нікуди.

— Як нікуди? — дивується Люба.

— А так, дуже просто.

— Я й не знала, що ви жартівник.

— Ти, Любо, багато чого про мене не знаєш і, можливо, ніколи не зпатимеш.

— А саме?

— Ти, наприклад, не знаєш, що з того часу, як мою Дуняшу вбили махновці, я живу сам.

— І живіть собі на здоров'я.

— Ось бачиш, ти навіть сердишся на мою відвертість. Ні, ти ніколи мене не зрозумієш.

— Ви так гадаєте?

— Так воно і є...

Той самий чоловічий гуртожиток. Сергій Пустовійт переставив своє ліжко в дальній кутку і відгородився од Олесь Чоботаря ширмою. Нині вони обидва на нічній зміні.

Заходить Яринка з кошиком у руці. Ставить кошик на табуретку, викладає на стіл червоні помідори, потім ділить їх на дві дуже нерівні частини. Більшу частину складає в Олєсєву тумбочку, другу — всього лише кілька помідорів — у Сергїєву тумбочку. Наспівуючи, іде в жіночий гуртожиток.

З'являється Люба з в'язанкою бубликів. Більшу частину в'язанки кладе до Сергїєвої тумбочки і всього лише кілька бубликів — до Олєсєвої. В цій кімнаті вона почуває себе не так упевнено, як Яринка, і квапливо виходить з неї, щоб бути ніким не поміченою.

Знову квапливі кроки за дверима. Входить Сергій і, немитий, запорошений, нероздягнений, кидається в постіль. Безмовно дивиться в стелю:

«Яринко! Невже все закінчено?..»

Здрагається, коли відчиняються двері.

Заходить Олесь. Але Сергій не звертає на нього уваги, так само лежить. Олесь роздягається, умивається й починає вечеряти. Оглядає кожен помідор і кожний бублик. Сергій визирає з-за ширми і собі заходжується вечеряти. У Сергїєву тумбочку закінчуються помідори, в Олєсєву — бублики. Сергій знову визирає. Бере кілька бубликів і несе Олєсєві,

кладає на стіл і йде до себе за ширму. Олесь робить те саме з помідорами. Вечеря продовжується. Та ось закінчилися помідори й бублики. Сергій лягає спати, а Олесь сідає за креслення. Сергієві заважає світло, він не може заснути, перевертається в постелі. Підводиться, виглядає з-за ширми:

— Ей, учений, гаси світло.

— Мені світло не заважає.

— А мені заважає.

— Я можу тобі допомогти.— Олесь бере зі столу книжку й подає Сергієві: — Ось, почитай.

— Я інженером бути не збираюся.

— А я хочу бути. І тобі раджу подумати про це. Цікавіше жити, коли якась мета попереду.

— В мене одна мета.

— Яка?

— Спати. Гаси світло.

— Ні, ти почитай усе-таки.

Сергій зневажливо бере книжку, читає лежачи.

Морозний світанок на будові. На машинах — перший осінній іній. Молодь повертається з нічної зміни. Попереду — Яринка і Люба. Обидві бачать освітлене вікно в барці.

— А наші не сплять,— каже Яринка.

Біля входу Люба зупиняється, показує Яринці на вікно Шагіна:

— Авжеж. Він так сказав: «Настане час, коли всі робітники будуть інженерами».

— А хто ж тоді буде робітниками?

— Інжепери.

— Он як. Я до цього не прагну, мені добре на своїй тритонці.

Тихенько зачиняють за собою двері.

Кімната Шагіна. Господар напівлежить на кушетці. У нього червоні від безсоння очі. В руках томик Леніна. Читає вголос:

«Якщо наша країна буде мати сто тисяч тракторів...»

Шагін підводиться, ходить по кімнаті.

«Сто тисяч! Буде двісті, буде тисячі тисяч! Дайте тільки строк...»

Присідає, читає далі.

Раптом без стуку відчиняються двері. Заходить Давидко, одягнений тепло — на далеку дорогу, з багатом у руці.

— Прощайте, Андрію Іллічу.

Шагін встає, тисне Давидкові руку.

— Чому так рано?

— Прикмета така: їхати з будови на світанку, а приїжджати увечері, на ніч. Не я її вигадав і не я її хоронити буду.

— Ех, Давидку! З тебе викопроб вийшов би, а ти до коня прив'язався павіки. Певже все життя грабарюватимеш?

— Все не все, а поки сила буде. Мій дід до ста літ не злавив з воза, мертвого батька кінь привіз додому в дев'яносто, а мені до раю ще далеко. Прощавайте! Весною знову зустрінемося.

— Зустрінемося, та, мабуть, тільки не тут.

— Ну, в іншому місці. Я до весни прочую, де свіже діло. У нас, у грабарів, шох є на свіжину.

— Спасибі тобі, Давидку, за твій нюх.

Давидко усміхається маленькими заплямилими очима. Каже: «Бувайте здорові!» — і йде.

З вікна Шагіншої кімнати видно, як їде Давидко з будови. Віз вимощений, позаду посадив свою усміщену Марфу з дитинкою на руках.

Давидко вже далеко в степу, а комсомольці, що проводжали його, все ще не розходяться.

— Останній з грабарів, — каже Олесь.

— І найдобріший серед людей, — додас Яринка.

Чути пронизливий заводський гудок, і розмова про Давидка припиняється, всі слухають. Видно захоплені обличчя.

Можливо, цьому ж заводському гудку радіє і Давидко й квапить коня, щоб до зими встигнути додому.

В осінньому степу йому зустрічається колона тракторів з маркою ХТЗ. Це не перші трактори, а ті, що вже попрацювали.

Давидко уперто не звертає з дороги. Але й передній тракторист у промасленому комбінезоні також не поступається Давидкові.

— Тьху! — лається Давидко й звертає коня на обочину.

— Чого сердишся? — питає його тракторист, задивляючись на Марфу.

— Мовчи, нахабо!

Інші трактористи насмішкувато поглядають на Давидка й гукають навздогін:

— Тиру, тпру, тпру!..

Давидко смикає віжки, побоюючись, коли б і насправді кінь не зупинився. Розминувшись з тракторами, оглядається до Марфи:

— Ось бачиш, як буває. Ти будуєш завод, вони одержують трактори, а потім не звертають тобі з дороги. А тепер скажи: чи є правда на світі?

— Авжеж є, любий. Ці ж трактори і в наше село придуть. І мені стане легше.

Під'їжджають до свого села, а там гудуть, гудуть, гудуть трактори.

— Чуєш? — питає Марфа.

— Чую, — похмуро відповідає Давидко.

Кінь нашорошує вуха, мовби й він здивований з того гудіння.

Роз'їжджаються з будов і інші грабарі. Осінніми розгаслими дорогами повільно, сумовито рухаються їхні одноколки. Та настане весна, й вони знову з'являться на дорогах.

Але справжні будівельники не залишають будов на зиму.

Олесь з Яринкою живуть тепер у окремії кімнаті в тому самому бараці. За вікном завиває хуртовина, в грубці потріскують дрова. Олесь ходить по кімнаті й диктує, а Яринка пише листа батькам.

— Ага, ще допиши: «Уклін од товариша Шагіна».

— Від якого Шагіна? Він же давно уже в Запоріжжі.

— Але ж вони нікого не знають, крім Шагіна.

— Як нікого? Знають Любу, Сергія, Давидка, багатьох знають.

— Тоді пиши від усіх, але найперше від Шагіна.

— Пишу.

Скрипить перо. Олесь зазирає до листа:

— А Сергія все-таки згадала...

— А що тут поганого?

— Не варто було б. Я ось ніяк не можу зрозуміти його. Любка до нього, а він од Любки. Невже йому не ясно, що ти назавжди моя?

— Олесю, досить про це.

— Досить, так досить. Але мені все-таки допікає це.

— Олесю, я прошу тебе, припини.

— Все.

Олесь іде до репродуктора, вмикає його.

Голос коментатора:

— В урядових колах Франції цілковита розгубленість. Німецькі армії просуваються до Парижа, і їм не чинять належного опору. Комуністи звернулися із закликом до французького народу, але уряд проти народного ополчення. З цього випливає, що уряд боїться свого народу.

Жіночий голос диктора:

— Ви слухали виступ нашого коментатора. Про останні події у Франції слухайте о вісімнадцятій годині.

Олесь вмикає репродуктор.

— Закінчать на заході — підуть на схід. Згадаєш, Яринко, мої слова. Фашизм може жити тільки з війною. Без війни він умре, як воша без бруду.

Яринка виходить з-за столу, поправляє халат:

— Олесю, тепер я дуже-дуже боюся війни. Я ж не сама вже.

Олесь обнімає її, цілує.

— Так, ти не сама...

Не та пора й не та Яринка. Обличчя у неї в плямах, очі сумні. Стоїть біля відчиненого вікна, спостерігає, як розвиваються троянди.

«Як легко народжується троянда. А мені чомусь страшно... Хоч би швидше прийшов Олесь...»

Довгий інститутський коридор. На одних з дверей написано: «Державна екзаменаційна комісія». Біля дверей товпляться Сергій, Люба та інші студенти, кому ще сьогодні належить відчинити ці двері.

— Це правда, що Шагін приїхав послухати захист? — питає Люба, яка, мабуть, запізнилася.

— Правда, — відповідає Сергій. — Тільки не приїхав, а прилетів. Не розумію лише, чого це його цікавить.

— Дивне запитання. Його все цікавить. Хіба не йому ми зобов'язані тим, що стоїмо біля цих дверей у велике життя?

Сергій мовчить. З аудиторії долинає спокійний голос Олесь Чоботаря. Захист диплома розпочався.

Там, за великим столом, — державна комісія. Поруч з головою сидить Шагін. На класних дошках розвішані шпальти проекту. Олесь з указкою в руці захищає диплом.

— Цей диплом розрахований на Дніпро у верхній течії. Я точно не визначав місця, в усякому разі, потужність спроектованої тут електростанції значно більша за Дніпрель-

стан. Проект може бути використаний з невеликим доопрацюванням на Волзі, Єпісеї і навіть на бурхливій Ангарі. Відмінність мого проекту від інших, попередніх, у тому, що він передбачає створення біля ГЕС великого моря.

— Моря? — здивовано запитує голова комісії.

— Так, саме моря, яке буде живити станцію на випадок обміління річки або на випадок раптової засухи. Це море також може бути використане й для зрошення полів. Отже, переходимо безпосередньо до проекту.

В аудиторії цілковита тиша. Раптом відчиняються двері, вбігає схвильована Яринка.

— Товариші, війна!!!

— Спокійно, спокійно, — мовив голова після першого замішання. — Захист продовжується.

— Так, захист тільки починається... — стиха додав Шагін.

Ніч у затемненому Харкові. Мовчазно проходять війська. Кудись поспішають мешканці міста. Багато з них квапляться на вокзал. Туди ж прямують і Яринка з Олесем. Відшукують потрібний їм поїзд. Яринка прилаштовується на східцях. Поїзд рушив, і Олесь біжить пероном. Яринка запитує::

— Олесю, любий, де ж тебе шукати?

— Там, де всі знаходять один одного.

Яринка розпачливо:

— Кажі! Швидше!

— На першій будові після війни!

Поїзд уже мчить на всіх парах. Олесь, прикриваючи рот долонею, гукає вслід:

— Бережи сина!..

Видно в далечі лише дим від паровоза.

Олесь Чоботар повертається додому сам. Над містом стоїть безперервний гул. На площі, біля пам'ятника героям громадянської війни, зустрічає Шагіна, який опинився тут зовсім не випадково.

— Яринку відправив?

— Відправив.

— Куди?

— До батьків.

— Даремно. Треба було відправити її на схід.

— Як на схід? — показує на місто: — Невже все це ми залишимо ворогу?

— Так, може й таке трапитися. Зруйнуємо все, що ми будували, і тимчасово відійдемо на схід. Тобто, відійдуть інші, а ми з тобою залишимося тут. З нами залишаться всі колишні грабарі, які захочуть залишитися.

Ідуть безлюдною вулицею. Шагін бере Олеся під руку:

— Відпині я перестаю для тебе бути Шагіним, а ти для мене Олесем Чоботарем. Я просто Андрій, а ти назви себе, як хочеш.

Олесь задумується:

— Метелиця.

— Так ось, товаришу Метелиця, — зупиняє Олеся Шагін, — сподіваюся, ти будеш гідний свого батька Максима Чоботаря, з яким я партизанив у громадянську?

— Клянуся!..

Ідуть далі і обидва зникають у передранковій імлі.

З такої ж імлі виїжджає кибитка. На козлах сидить кучер і прислухається до далекої капопади. Поблизу чути якісь нерозбірливі голоси, побрязкування зброї.

— Здається, ми запізнюємося...

З високого жита на дорогу виходить група німецьких солдатів у касках. Помітивши їх, кучер зупиняє коней:

— Так, цього разу ми зовсім запізнилися...

Солдати нерішуче підходять до кибитки й, придивившись до кучера, стягують його з козлів. З кибитки вистрибує Яринка, кидається на допомогу кучерові, але вже пізно: лунає постріл — і кучер падає.

— Що ви зробили? — люто питає Яринка.

— Партизан. Большевік, — кажуть солдати.

Німецький офіцер зазирає їй в очі.

— Убивці! — відвертається Яринка.

Солдати поспішають далі. Яринка залишається сама. Стогне кучер, стікаючи кров'ю. Хвилюється жито...

Та ось Яринка сидить на козлах, а в кибитці стогне тяжко поранений кучер.

— Швидше, швидше, коники!..

Яринка в'їжджає на заводську вулицю, зупиняє змилених коней навпроти свого будинку. Забігає в квартиру, але там ні батька, ні матері, лише баба Мар'яна походить по кімнатах.

— Де батьки?

— Поїхали. На схід поїхали. А мене на господарстві залишили.

— Допоможіть мені.

Виходять і вдвох уносять пораненого в квартиру.

Кинуті коні плентаються добре знайомою їм дорогою. Ранок. На заводській бруківці чітко видніється кров'яний слід. Пригнувшись до нього, біжить вівчарка. Навпроти будинку Горленків зупиняється й повертає у двір, шкребеться у двері.

Угледівши собаку, Яринка з бабою Мар'яною ховають кучера в чулан.

Та невдовзі в квартиру добивається не тільки вівчарка. У двері стукають прикладом.

Баба Мар'яна відчиняє.

Заходить солдат з автоматом напереваги, оглядає квартиру.

— О, це буде чудове помешкання для пана коменданта!

— А куди ж ми подінемося? — боязко питає баба Мар'яна.

— Ви? Ха-ха-ха! А хто є ви? Ми — переможці. А ви...

Заходить комендант в окулярах. Йому також сподобалася квартира, і він вирішує поселитися тут. Наказує солдатові:

— Їх — у чулан!

Виходить. Солдат питає Яринку:

— Ви чули?

— Так, ми чули про вас давно.

Солдат до собаки:

— Ельбо, візьми їх!

Вівчарка гарчить, але Яринка з бабою Мар'яною стоять мужньо, не відступають. Солдат регоче.

Поки собака гарчить, а солдат регоче, зайнявши собою весь екран, десь там, за ними, в глибині екрана чути людські стогони. Стогін. На ранкову землю повільно насувається темінь, у ній зникають солдат і собака.

Ніч. Заводською вулицею ходить німецький патруль. З річкового прибережжя, що поросло очеретом, за патрулем стежить інтелігентно одягнений, з вусиками й бородою чоловік. У ньому не відразу впізнаєш Олесья Чоботаря. Вказують лише очі. Ось він підкрадається до старої, давно вже охололої заводської пекарні, обережно стукає у віконце до баби Мар'яни.

Голос за вікном:

— Хто?

— Свої. Відчиніть.

Гримить засув. Висовується сонна бабина голова:

— Що скажеш, любенький?

Олесь заходить у кімнату, тихенько зачинає за собою двері. Баба Мар'яна вже встигла лягти в постіль. Видно лише її сиву голову.

— Мені сказали, що у вас можна стати на квартиру.

Баба не впізнає Олесь, питає:

— А чого ж, любенький, на фронт не пішов? Старий уже?

— Так, бабусю, старий.

— Тоді живи, любенький. У мене завжди жили гарні люди. Он на тому диванчику влаштуйтеся. Він, правда, не мій, принесли гарні люди на збереження, але поки що лягай... А чим платитимеш?

— А чим? Грошима.

— Ні, любенький, краще продуктами.

Заводською бруківкою їдуть обдерті, змерзлі грабарі. На возах Давидко, Сергій Пустовійт, Мишко Тронь та інші. Навпроти квартири коменданта зупиняються, чекають.

Виходить комендант у спідній сорочці, в підтяжках, з пістолетом на поясі. Питає Давидка:

— Хто такі?

— Ми грабарі, землекопи. Дайте нам роботу.

— О, так, робота є. Будете насипати греблю, яку зруйнували більшовики. — Показує на завод: — Цей завод повинен працювати на велику Німеччину. А ще я люблю рибу, мені потрібний ставок. Ви зрозуміли?

— Пане коменданте, а плата ж яка? У нас є діти...

— Плата? — показує на пістолет: — Ось плата. До речі, я ще хочу побачити вашу роботу.

Грабарі від'їжджають, комендант повертається до себе в квартиру.

У вікні чуланчика з'являється Яринчине обличчя. Угледівши грабарів, вона вже не в змозі відірватися од вікна. Яринку помічає Сергій, клапається їй, але вона вдала, що не впізнала його, відсахнулася од вікна, важко зітхнула:

— Вони не пішли на фронт... Чому ж вони не пішли?..

Кучер виглядає з-під ліжка, питає пошепки:

— Хто, хто?

Яринка показує на вікно:

— Вони, грабарі. Ви їх не знаєте.

Сідає на стільчику, розмірковує:

«А де ж мій Олесь? Невже також наймається на роботу? Ні, ні! Цього не може бути...»

Кучер знову визирає з-під ліжка:

— Де мої копії? Невже я більше ніколи не матиму копій? О горенько!..

Зачувши кроки коменданта, ховається.

Комендант причиняє двері, просовує голову:

— Панно Яринко, вам тут погано, незручно? Я можу вам надати одну кімнату на обмін за вашу любов.

Яринка стогне, прикидаючись, що в неї пологовий приступ. Просить рукою вийти. Комендант зачиняє двері, але не йде, стоїть під ними, прислухається. Але певдовзі Яринка стогне вже на правду. Падає на ліжко. Комендант іде.

Крізь вечірнє вікно колишньої Яринчиної кімнатки видно комендантову потилицю. Ганс Рубе укладає в ящик різні речі, готує чергову посылку додому. Олесь Чоботар, тримаючи в руках черевики, босоніж, нечутно підкрадається до вікна чуланчика. Чує жіночий стогін, тоненьке схлипування новонародженого. Віконечко до половини завішене хусткою, і Олесь спиняється на пальці, щоб зазирнути в чулан. Дивно видовисько бачить він: на ліжку лежить Яринка з блідим, хворобливим обличчям, а поруч сидить старий чоловік з невміло сповитим повонародженим на руках.

«Син... Мій син... А хто цей дідусь? Ага, зрозуміло, це старий лікар, який прийняв роди. Бідна Яринка... Вопа не повинна знати, що я тут. Не повинна знати...»

Олесь іде.

Новонароджений не стихає, і, певно, його крик почув комендант. Чути рипіння одних, других дверей, кроки в коридорі. Кучер з немовлям стоїть як укопаний, розгублено шепоче:

— Це він...

А Яринка йому шепоче інше:

— Не ховайтеся, ні в якому разі не ховайтеся...

Так, це він, Ганс Рубе. Відчиняє двері, заходить у тісний чулан. Побачивши кучера, питає Яринку:

— Хто це?

— Це мій лікар, — спокійно відповідає Яринка. — Він прийняв сина.

Комендант пильно дивиться на старого, потім із пенавистю зазирає в обличчя немовляти:

— Народився ще один комуніст.

Кидає на Яринку лютий погляд і виходить.

У чулані напружена тиша. Яринка підкликає до себе кучера, бере від нього дитину. Шепоче на вухо:

— Ви повинні негайно іти до бабусі Мар'яни, на заводську пекарню.

— Добре, — погоджується кучер. — Я піду.

Цілує Яринчину руку і йде на чорний хід.

Баба Мар'яна зовсім розгубилася:

— Я не можу тримати тебе в хаті. У мене чужа людина. І я не знаю, хто він — наш чи їхній. Тепер толком нічого не зрозумієш.

— Що ж робити? Мене вб'ють!..

— Я знаю, що робити, — раптом підбадьорилася баба Мар'яна. — На горище, швидше на горище! Там ніколи ніхто не буває.

— Спасибі тобі за пораду.

Разом виходять з хати, заходять до спустілої, холодної пекарні. Кучер залізає на горище, шепоче звідти:

— Навідайтесь до неї, вона народила.

— Уже народила? Чого ж ти мовчиш?

— Я ж кажу, що вона народила.

— Ой-ой-ой!... — заквапилася баба Мар'яна. — Вона народила, а він мовчить...

Під Яринчиним вікном Сергій Пустовійт, а під дверима певсипуцій Ганс Рубе. Баба Мар'яна у дерев'яних ночовках купає немовля. Кідає в теплу воду жменьку ромашки, і в хаті приємно запахло ромашкою. На змученому, але красивому Яринчиному обличчі — усмішка. Сергій добре бачить цю усмішку, шепоче під вікном:

— Ти будеш мосю. Не стане Олеся, і ти будеш мосю...

Учувши кроки патруля, втікає.

Цієї ж ночі у невеликому ліску біля старого дуба збираються грабарі. Раніше за всіх прийшов Олесь Чоботар, останнім приходить Сергій Пустовійт. На його обличчі — сум, розгубленість.

— Що з тобою, Сергію? — питає Олесь.

— Нічого, товаришу Метелиця. Просто нездужаю.

— Тут є старенький лікар, можна сходити до нього.

— Доведеться...

— Ніяких лікарів! — заперечує Давидко.

Усі приготувалися слухати, й Олесь, зрозумівши це з поглядів, напівголосно каже:

— Завтра йдемо на діло. Збираємося тут, у цей же час. Пароль «сип». Вибухівку треба доставити увечері в Чорну

балку. Це зробить Пустовійт. Решта повинна працювати цілий день до третього поту, щоб заслужити похвалу в коменданта. Зрозуміло, товариші?

— Зрозуміло.

Розходяться, кожен своєю стежкою. Сергій Пустовійт стежить за Олесем Чоботарем майже до самої пекарні. Зупиняється, на обличчі підступна посмішка:

«Все зрозуміло...»

День. Видніється висушений ставок. По свіжонасипаній греблі поважно походить Гаус Рубе. Він з собакою. На возлах карети дрімає його кучер. Грабарі працюють швидко, зладжено. Давидко витирає з обличчя піт. Комендантові це подобається:

— Добрий робітник, добрий! Скоро в мене буде риба. Я розведу багато риба... А головне, я зможу пустити свій завод, я дам фюреру цукер... Геї, ви, шнель, шнель, поспішайте, поспішайте!

— Поспішайте, та не дуже, — шепоче кучер Давидкові. — Вам би спати на цій роботі, а ви горите.

Давидко відповідає на те презирливим поглядом.

— Чого витріщився? У мене дома дев'ять ротів, я змушений чимось їх запахати. А ви, чого ви з шкіри лізете?

Давидко показує кучеру з-під поли дулю. Кучер задоволений, що його зрозуміли. Усміхається, підкручує вуса.

Гаус Рубе поважно сідає в карету і їде.

Ніч у Чорній балці. Олесь Чоботар уже тут. По одному, по двоє сходяться й інші грабарі. На запитання «хто?» кожен відповідає «син». Кирило Кожум'яка дістає флягу, відпиває з неї й занюхає сухарем. Озброєні хто чим: автоматами, пістолетами, а Сергій Пустовійт навіть приволік ручний кулемет. Давидко й собі попросив у виконроба «ковток». Той дає неохоче і відразу ж ховає флягу. Кожум'яка звалює собі на плечі вибухівку. Те саме робить і решта, хто озброєний лише пістолетами. Вирушають.

У темряві видніється залізнична лісозахисна смуга. Чутти, як по шпалах вистукує патруль. Та ось кроки патруля змовкають. Сергія Пустовійта і Мишка Троня Олесь Чоботар посилає в дозор. Сам же з Давидком і Кирилом Кожум'якою виходять на полотно, підкладають під рейки вибухівку і повертаються в захисну смугу.

Десь у далечі стогне важкий ешелон. Грабарі відходять од залізниці й зупиняються біля Чорної балки, чекають. Поїзд стогне, вистукує, реве. Ще мить — і лунає оглушливий вибух. Вогняна заграва освітлює балку. Маскуючись, грабарі припадають до землі. Полум'я піднімається все вище й вище, вже освітлює все поле.

— Ну й засвітило ж, хлопці! — каже Давидко, рачкуючи в балку.

За ним повзуть усі, не відриваючи поглядів від пожежі. На обличчях у них радість.

Сьогодні особливо гарячий день на греблі. Грабарі працюють завзято, старанно, але Ганс Рубе, приїхавши сюди, все одно незадоволений їхньою роботою.

— Збирайтеся! — командує він, не виходячи з карети. — Є інша робота.

— А платити за ту роботу будете? — питає Давидко.

— Збирайтеся! — лютує комендант.

Усі вози тягнуться за каретою в напрямку до залізниці.

Ось і вона, залізниця. Зруйнований насип, валяються розбиті, обгорілі цистерни, від паровоза залишилася куна брухту. Військова німецька комісія вивчає причину вибуху.

— Я вважаю, — каже один офіцер, — що вибух стався сам собою.

— А я вважаю, що це зробили партизани, — каже другий офіцер.

До нього приєднується Ганс Рубе:

— Так, так, це їхня робота. Моя Ельба продовжує пошуки. До вечора вони всі будуть у моїх руках. Клянуся імперією! — Повертається до робітників і грабарів: — Чого ж ви стоїте? Швидше ремонтуйте насип!

Грабарі приступають до роботи. А німецькі офіцери й далі сперечаються про причину вибуху.

Комендантів кучер дрімас на козлах карети. Угледівши поблизу Давидка, каже стпха йому:

— Ви не дуже старайтеся. Цією дорогою кожні півгодини проходить состав.

Давидко знову показує з-під поли дулю. Кучер посміхається.

Полею метається Ельба, яку супроводжує група німецьких солдатів. Нанюхавшись тертої махорки, посипаної на сліди, вівчарка чхає, вибуває з ладу. Ніякі вмовляння

солдатів продовжити пошук не допомагають. Ельба біжить зовсім не в той бік, куди відходили партизани.

Увечері грабарі повертаються додому. На маленькому місточку, біля ліска, їх зустрічає вже сивобородий Зот Гордійович з групою партизанів. Серед них і його дочка Галя. Всі озброєні німецькими автоматами і гранатами з дерев'яними рукоятками.

— Стій! Хто йде?

— Ми — грабарі, — спокійно відповідає Давидко.

— Хто старший?

— Я, — показує на себе Давидко.

— Так що ж це таке, совісті у вас немає? Партизани руйнують, а ви ремонтуєте?

— Перестань, друже, перестань. Не займай бідолашного Давидка. Ми також не ликом шиті.

Зот Гордійович пильно дивиться Давидкові в очі, сходить з дороги.

— Гаразд, їдьте. Але якщо це знову повториться — пеняйте на себе!

Стоїть на обочині дороги, уважно оглядає кожного з грабарів.

Але таке повторюється — й ще раз. Про це доповідає Олесь Чоботар Шагіну.

У фронтовій землянці полковник Шагін, перегортаючи книжечку, читає код: «Сьогодні підірваний ешелон з танками. Метелиця».

— Ти пам'ятаєш Олеся Чоботаря? — звертається Шагін до Люби, яка в цей час чистить пістолет.

— Як же не пам'ятати. Він живий?

— Живий.

Люба мовчки згадує щось дуже приємне, усміхається. Шагін по тій же книжечці складає свій код...

І ось уже Олесь Чоботар читає той код у пекарні при світлі каганця по такій же книжечці, як і в Шагіна:

«Німці біжать від Москви. Дуже важливо затримати їхнє підкріплення. Перепиніть рух на лінії Жмеринка — Козятин хоча б на один день. Андрій».

Олесь посміхається:

«Ось вам і блицкриг! Чи знає Ганс Рубе, що вони втікають од Москви?..»

Задумується:

«Перепинити рух на один день... Але як це зробити?..»
Він гасить світло, але не спить. У темряві видно його задумливі очі.

Чути далекий вибух. Олесь підводиться на лікті:

«Зот Гордійович діє... Піду готувати своїх...»

Встає і обережно відчиняє двері:

«Хоча б на один день перепинити рух...»

У цей же час з квартири Ганса Рубе виходить таємничий відвідувач. Згорблений, обличчя прикрито коміром пальта, кроки обережні.

Яринка, почувши скрип дверей і кроки, припала до вікна і відразу ж одсахнулася. Вона впізнала в нічному відвідувачеві Сергія Пустовійта.

— Ходив до коменданта... — шепоче Яринка в темному вікні. — Зрадник. Кого ж він зраджує? Невже мене? Ні, ні, цього не може бути. Він же не знає, що я тут. А може, побачив тоді, у вікні?.. Ні, ні...

Сергій крадеться попід кам'яними загорожами, радіє:

«Тепер усе палежатиме мені. Загін, Яринка, слава — все, все... Наступної ночі прикінчу коменданта й назавжди замету сліди... — Зупиняється, його охоплює жах: — Я — зрадник! Боже мій, що я зробив?.. — Хапається за голову: — Ні, ні, я повинен урятувати Олеся...»

Біжить до пекарні. Але вже пізно. Німці оточили пекарню, видно світло від ручних ліхтарів. Сергій звертає в темні двори, шепоче:

— Я — зрадник!.. Я — зрадник!..

За щось зачепився в темряві, падає.

Ранок. Гітлерівці ведуть тремтячого, зарослого, блідого кучера і бабу Мар'яну. Приводять у будинок до коменданта. Викликають на допит Яринку. Офіцер-есесівець питає:

— Ти знаєш цю жінку?

— Не пам'ятаю.

— А ви, мадам, його знаєте?

— Так, це наш лікар. Він приймав у мене сина.

— Це правда?

— Не пам'ятаю, — відповідає кучер. — У мене багато хворих.

Офіцер підходить до бабусі Мар'яни:

— Кажі, стара відьмо, хто ще в тебе жив?

— Хрест мене побий, що нікого не було, — хреститься баба Мар'яна.

— Брешеш, стара відьмо! Це ж його речі? — розв'язує вузлик.

У вузлику вишита колісь Яринкою сорочка, посовики з вишитими літерами «ОЧ» та інші Олесеві речі. Яринка впізнає їх і ледве стримується, щоб не кинутися до них.

А баба Мар'яна спокійно відповідає:

— Боже мій, та хіба мало в мене всякого мотлоху.

Офіцер розгортає посовичок, показує на вишивку «ОЧ»:

— Що це значить? Хіба це не значить «Олесь Чоботар»?

— Я неграмотна, — відповідає бабуся Мар'яна. — Колись квартирував і такий у мене. Ще до війни.

— Ходімо! — копає офіцер усім трьом.

— У мене син. Мені треба взяти сина.

— Так, так, сина теж беріть з собою. Ваш син такий же комуніст, як і ви!

— Він маленький.

— Беріть і ходімо. Ми знаємо цих маленьких.

Ганс Рубе каже офіцерові-есесівцю:

— Поки що залиште її. Я розберуся. Вона завжди встигне на шибеницю.

Дзвонить телефон. Офіцер бере трубку, слухає і відразу ж люто кидає її. Цідить крізь зуби:

— Знову скинули поїзд... — До Ганса Рубе: — Оберлейтенант Лойдман просить на допомогу твоїх грабарів.

Комендант хапає кучера за сиву бороду:

— Це ти робиш оці штучки?

— Які штучки?

— Поїзди підривавш ти?

— Я старий, хворий, я весь час сидів на горищі. І тепер дуже шкодую.

Ганс Рубе вириває жмут сивої бороди й кидає на підлогу:

— Заберіть його!

— Жаль, дуже жаль, що я старий...

Кочовіри виводять кучера і бабу Мар'яну. Кучер зупиняється біля порога, каже Яринці:

— Яринко, у мене є син. Скажіть йому, що мене вбили...

— Скажу...

Яринка до Ганса Рубе:

— У мене також є син. А хто скаже моєму синові, що мене вбили? Ви, пане комендант?

— Ні, вас вбивати не будуть. — Підходить до Яринки: — Ви найвродливіша жінка на світі...

Знову дзвонить телефон. Ганс Рубе бере трубку:

— Грабарів? Так, так, зараз пришлю грабарів.

Яринка дивиться на жмут бороди на підлозі, важко зітхає.

— Пробачте, панно Яринко. Я змушений залишити вас на кілька годин. Тільки не подумайте втікати. Будинок охороняється.

Яринка іде в свій чуланчик, схиляється над сином.

— Він тут. Чуеш, синочку, твій батько десь тут... Віп не знає, що його зрадили...

Вулицею мчить комендантова карета, за нею ледве встигають грабарі. Яринка стежить за ними з вікна, жахається. На одному з возів з Сергієм Пустовійтом сидить Олесь Чоботар.

«Він! Олесь!.. Поруч із зрадником... Ні, ні, я нічого не розумію. Нічого... Он як вони захищають Батьківщину!..»

Неподалеку від залізничного мосту грабарі засипають котлован, що виник після вибуху. Олесь Чоботар працює на одній грабарці з Сергієм Пустовійтом. Ось він помітно викладає з опалки вибухівку, маскує землею. Давидко робить те саме на своїй грабарці.

Ганс Рубе стоїть на насипу і весь час підганяє:

— Швидше! Швидше! Фронт не може чекати жодної хвилини!

Насип готовий.

Кучер коменданта вже добряче виспався на козлах карети. Давидко підходить до нього, щоб припалити самокрутку. Кучер розплющує очі:

— А-а, це ви, робітнички! Все ремонтуєте. А того не знаєте, що німці будують на заводському стадіоні шибеницю.

— Кого ж це вони вішати збираються? Чи не тебе часом?

— Ні, не мене. Одного старого кучера, бабу Мар'яну і дочку директора заводу Яринку. Двох трупів і одну красуню. А втім, так їй і треба. На заводі кажуть, що вона жила з комендантом. Ось до чого дійшла дочка Никодима Івановича! Ось які, братухо, діла. А ви колію ремонтуєте. Добрі люди це саме... а ви ремонтуєте...

Натомість з'являється запалене обличчя Олесь Чоботаря. Всі поїхали, віп залишився біля залізниці сам. Лежить у посадці, напружено прислухається.

Наближається поїзд.

Олесь запалює бікфордів шнур і разом з вогнем повзе до мосту.

Поїзд наближається...

Не сам Олесь чекає цієї грізної миті. На узліссі стоять грабарі, оточені партизанами Зота Гордійовича.

Зот Гордійович каже грабарям суворо:

— Якщо не буде вибуху, я всіх вас відправлю на той світ кіз доїти. Мені набридла ця гра в хованки. Мої люди всю ніч трудилися, ризикували життям, а ви за день усе поставили на місце, і поїзди роз'їжджають, як у себе вдома. Чуєте, іде поїзд. Натужно іде, з вантажем. Тепер вам зрозуміло, панове грабарі?..

Грабарі мовчать, прислухаються до поїзда. Раптом вибух потрясає землю. Галя, Зота Гордійовича дочка, хапасться за вуха. Полум'я освітлює узлісся, і всі мимоволі задкують. Дивляться на заграву.

До узлісся квапиться Олесь Чоботар. Зот Гордійович виходить йому назустріч. Обнімаються.

— Так це ти — Метелиця? А я думаю, що за Метелиця з'явилася у моєму районі дій.

— Так, Зоте Гордійовичу, це я. А то, — показує на грабарів, — мої славні хлопці. — Упізнає Галю, кидається до неї: — Галю! Ти все така ж. — Розглядає її. — Ні, не така. Зовсім не така...

Галя соромливо усміхається.

Олесь Чоботар звертається до партизанів:

— Товариші! Треба сьогодні ж захопити цукровий завод.

— Захопити так захопити, коли в цьому є потреба, — спокійно каже Зот Гордійович. — Я, до речі, давно про це міркував.

Сідають на грабарки і, звернувши з дороги, їдуть полями. На передньому возі, яким правує Сергій Пустовійт, — Олесь Чоботар і Зот Гордійович.

Сергій утомлено посмикує віжки.

Удалині, на освітленому місяцем узгір'ї, ледь-ледь видніється заводський димар. Олесь не зводить з нього очей. Десь там його Яринка, його син...

Яринка у вікні темного чуланчика. Свариться кулаком комендантовій вівчарці, яка невідступно стежить за вікном. Ходить попід будинком вартовий. Яринці видно з вікна шибеницю за огорожею на стадіоні. Осінній вітер гоїдає повішених. Ледь помітна третя вільна петля.

«Для мене...» — зітхає Яринка й відходить од віконечка, наближається до сина, який спить безтурботно.

У коридорі чути обережні кроки. Відчиняються двері, з'являється Ганс Рубе в халаті. Яринка впізнає батьків халат.

— Панно Яринко! Я хочу врятувати вам життя!

— Вийдіть! — наказує Яринка.

Ганс Рубе підходить до вікна, показує на шибеницю. Вільну петлю видно чіткіше.

— Ви бачили?

— Вийдіть! — повторює Яринка.

— Добре, я не замикаюсь, я сподіваюся, що ви все ж таки прийдете до мене з своєї власної волі...

Виходить. Перевертається в постелі, чекає, але Яринка не приходить. Ганс Рубе засинає в халаті.

Відчиняються двері, з'являється Яринка з пожемою у руці. Збентежена, але рішуча, зупиняється біля ліжка. Шепоче:

— Ганс Рубе, я прийшла...

Комедант не просинається.

Ще секунда — і закривавлений ніж падає на підлогу.

Яринка стоїть бліда, розгублена.

«Ганс Рубе! Людина ти чи звір — я не знаю. Знаю одне: тебе ніхто сюди не запрошував...»

Бере зі столу в'язку ключів, віднаходить потрібний, відчеплює і виходить з кімнати.

Яринка у полі. На руках — словитий у теплу хустку син. Іде перший сніг. Лапаті сніжинки падають на тепле обличчя дитини й тануть. З заводу долинають приглушені постріли, кулеметні черги. Яринка притискає сина, пришвидшує ходу. Вітер посилюється. Починається справжня зима хуртовина. З-під вологих вій сяють голубі Яриччипі очі.

Зима. Завиває хуртовина. Яринка — у селі, в Олесевій хаті. Син трошки підріс, він уже спинається на ноги. На стінах виступив мороз. Яринка і син одягнені по-зимовому, в різне лахміття. У сина від холоду залякли ручки, і Яринка зігріває їх у своїх долонях. За розмальованими морозом вікнами свище вітер. Яринка прислухається, пестить сина.

«Другу зиму ми живемо, синку, в цій холодній хаті. Люди воюють, гинуть, а ти народився й нічого більше не хочеш знати. Я повинна сидіти біля тебе. Я — Ярина Горленко, дочка комуніста й дружина комуніста. Ні, любий, так не годиться. Мій батько і твій батько нам цього не

пробачать... Але куди з тобою? Ти такий манюсінський, кволенький... Тож давай писатимемо далі правду людам...»

Дістає чорнило, папір, ручку, саджає сина на коліна і пише:

«Товариші! Фашистів розгромили під Сталінградом. Наш народ звільняється. Не давайте фашистам проходу! Бийте їх чим можете і як можете! Не давайте себе гнати у фашистську неволю. Тримайтеся! Уже недовго стогнати нам. Світанок наближається!»

Мерзнуть пальці. У димарі по-вовчому виє вітер.

«Швидше б ранок...»

Пише вгорі на листівці: «Прочитай і передай товаришу». Пише нову листівку.

Хтось обережно стукає у вікно. Сховавши листівку, Яринка гасить каганець, підходить до вікна:

— Хто?

За вікном:

— Це я, Сергій.

— Що тобі треба?

— Мені треба бачити тебе.

— Не пущу!

— Мені доручено забрати тебе в партизанський загін.

— Я зрадникові не вірю.

Сергій Пустовійт відходить од вікна.

«Вона все знає... Що мені робити?.. Убити її?.. Ні, ні, павіщо крайності...— Стоїть розгублений.— Може, признатися їй в усьому, тоді, може, вона простить мені? Ні, ні, не простить.— Безнадійно дивиться на темне вікно:— Невже ти ніколи не будеш мосю?..»

Іде від хати. Рипить під ногами сніг.

Сергій Пустовійт у лісовій землянці. На ньому порвані в дорозі чоботи, обличчя змарніле. Олесь Чоботар сидить на лавці, зробленій з колоди, чистий, поголений. На століку розгорнута карта.

— Куди ж вона пішла?

— Не знаю. Всі кажуть, що була в селі, жила в твоїй хаті, а куди пішла — ніхто не знає.

— Ну й загадка.

— Велика загадка...

— Гарзд, Сергію, іди спочивай. Завтра йдемо до Дніпра. Ось радіограма.

Сергій читає: «Бути на підступах до Дніпра. Додаткові вказівки одержите пізніше. Андрій». Повертає телеграму:

— Хто він, цей Андрій?

— Це Шагія. Член Військової ради армії.

— Наш Шагія? Андрій Ілліч?

— Він. Наші розвіддані можуть знадобитися для радянських військ.

Сергій дивиться на свої порвані чоботи.

— Перевзутися треба,— каже Олесь.

— Не завадило б.

Обидва виходять із землянки.

У лісі стоїть зима. Димлять вогнища. Лунає тихий жіночий спів. Це біля одного з вогнищ співає Галя.

Сергій іде, Олесь залишається сам, слухає Галин спів.

«Де ж ти, моя Яринко?..»

На узліссі бору з дніпровської кручі Олесь Чоботар дивиться в бінокль. На далекому схилі — кілька замаскованих ворожих батарей. Олесь показує Зоту Гордійовичу:

— Наше завдання — подавити їхні батареї.

— Легко сказати: «Подавити...»

— Якщо ми цього не зробимо, жоден понтонний міст не вистоїть. Все піде на дно. Вони битимуть по Дніпру прямою наводкою.

— А битимуть, щоб вони показалися!

Олесь знову дивиться у бінокль.

— Накажіть людям розташовуватися на днювання й чекати ночі. Без будь-якого галасу.

Дивиться у бінокль.

У передвечір'ї лунає тиха пісня:

Ой Дніпро, Дніпро,
Ти течеш удаль.
І вода твоя — мов сльоза...

Олесь спершу сердиться, а потім і сам стиха наспівує, дивлячись на Дніпро.

Насувається ніч. Кудись стороною пішли танки — даленіє гул моторів. По той бік Дніпра злітають червоні ракети. Це сигнал до наступу. З узлісся бору, з сутінків, виходять партизани Олесь Чоботаря. Вони наближаються до ворожих батарей.

А на самому березі Дніпра у бліндажі надривається німецький генерал:

— Батарей, батареї! — кричить у телефон. — Чому мовчать батареї?..

Нарешті озиваються батареї, тільки не німецькі, а радянські. Тремтить землянка. Генерал у паніці:

— Майн гот! Майн гот!..

В цей час біля німецьких батарей відбувається гаряча сутичка. Вражений кулею, падає Олесь Чоботар. Сергій Пустовійт на мить зупиняється в замішанні, також падає й відстрілюється від німецького офіцера. До Олесья поспішає Галя з виразом жаху на обличчі... Хтось радісно проголошує:

— Наші, наші!..

Перебинтований Олесь Чоботар лежить на плац-накидці в оточенні друзів-товаришів. Їхні погляди звернені до лікаря, який щойно прибув сюди.

— Лікарю, скажіть, він житиме? — пошепки запитує Галя.

— Так, він повинен жити.

Почувши це, Сергій Пустовійт кидається до Олесья:

— Олесью, дорогий, друже мій...

Олесь кволою рукою відкинувся Сергія.

Підходить полковник. У нього Олесь упізнає Шагіна, кладе до серця його руку, але сказати вже нічого не може. В очах зринають сльози. Річковий вітер ворухить чуб на голові Олесья.

Хвилюється Дніпро... З винуватим, пригніченим виглядом стоїть над кручею Сергій Пустовійт. Голова в нього непокрита. Вона сивіє...

Віддаляється гул війни...

Квартира Горленків.

Никодим Іванович разом з Клавдією Петрівною проводжають дочку в дорогу. Вона не сама, з сином-підлітком.

Сидять у автобусі.

— Ми встигнемо до київського? — питає Яринка молодого водія.

— Встигнемо, — відповідає водій. — То мій батько все життя кучерував і, кажуть, завжди запізнювався. А я ніколи не запізнююся.

— Мамо, а де наш батько? — питає хлопчик.

— На будові. Кажуть — він загинув, але я не вірю. Він

обіцяв, що ми зустрінемося на першій будові після війни.

— А де ця будова?

— Одна на Волзі, друга — на Дніпрі, третя... У нас, синку, багато будов...

За вікном мелькають села, міста. Гудуть під вагонними колесами малі й великі мости. У вікні вагона з'являється Дніпро. А ось і будівельні вишки, крапи, бульдозери. Безкінечною валкою тягнуться самоскиди. Над будовою стоїть суцільний гул.

У супроводі Шагіна будівництво оглядають американські туристи. У них важко впізнати інженерів, які колись підробляли на Дніпрельстані.

— Ми тепер лише туристи, — каже один з них.

— Так, панове. Ми давно вже не користуємося послугами заокеанських інженерів. Навпаки, своїх посилаємо в інші країни.

— Віллі, — шепоче турист своєму колезі, — ти був про них дуже погапої думки. А що тепер скажеш? Це все не вражає тебе?

— Та-а-ак!..

— Ти пам'ятаєш, як було і як є?

— Та-а-ак!..

— Вони заженуть нас на той світ.

— Ні, панове, — втрутився Шагіп. — Живіть на цьому світі, але тільки не так, як дехто з ваших хотів би жити.

— Ми розуміємо вас, пане Шагіп.

— Пора, пора розуміти, — посміхається Шагіп і махає Любі, яка працює біля пульта величезного землесоса. — Ви її пам'ятаєте? Це Люба Снігур, наш інженер. Сергія Пустовійта теж, мабуть, пам'ятаєте. Тепер і він інженер. А ця ГЕС будується за проектом Олесья Чоботаря, який на Дніпрогесі був грабарем.

— Так, так, ми багатьох пам'ятаємо, але не всіх упізнаємо. Час, пане Шагіп, час...

Сідають у машину, махають Шагіну. Андрій Ілліч стримано киває головою. Піднімається стовп куряви.

Коли курява осідає, з'являється Яринка з сином. Струшує порох з одягу:

— Ох, які ми закіптюжені...

Шагіп не одразу впізнає Яринку. Вона перша кидається в його обійми.

— Де ж Олесь?

— Ходімо. Я тобі покажу, де. Він тут, на будові.

По дорозі до них приєднуються інші будівельники. Серед них багато нових, не знайомих Яринці. Ось підійшла жінка в спецівці. Це Галя. Вона питає Яринку:

— Ви дружина Олесея Чоботаря?

— Так.

— Ви любили його?

— Дуже. Більше за всіх на світі.

— Це добре, дуже добре. Я теж його трохи любила. В дитинстві... Ми ж з ним з одного села.

Проходячи повз котлован, Шагін кидає Давидкові, який працює на бульдозері:

— Давидку! На гору!

— Чого? Ніколи мені, та й підніматися високо.

— Гараз, працуй.

Ідуть далі. Хлопчик відстає, спостерігає за роботою Давидкового бульдозера. Давидко питає:

— Чий ти? Хто твій батько?

— Я син Олесея Чоботаря.

— Чий син?

— Олесея Чоботаря.

— Ану, дай я на тебе подивлюся!

Піднімається з котлована, бере хлопчика на руки:

— А де мати?

— Он вона!

Давидко опускає хлопчика, бере за руку й веде за Шагіним.

Усі виходять на дніщову кручу. На пайвищому місці стоїть пам'ятник з написом: «Олесеви Чоботарю від друзів-будівників». Біля підніжжя — квіти. У небі невгамовно співає жайворонок.

— Мій любий Олесею...

— Він з нами. Він разом з нами буде цю будову й будуватиме інші будови.

— Дозвольте і мені залишитися з вами, хочу бути біля нього...

— З радістю, з великою радістю приймаємо!

З берега з якимось вимірювальним приладом піднімається сивий Сергій Пустовійт. Упізнавши Яринку, зупиняється, розгублено дивиться на всі боки. Яринка виходить наперед, тремтячою рукою показує на Сергія:

— Погляньте на нього! Це зрадник!

Усі приголомшені, усі грізно дивляться на Сергія і разом з Яринкою повільно, але твердим кроком спускаю-

ться з кручі. Біля пам'ятника залишається тільки син Олеся Чоботаря.

Сергій Пустовійт не витримує, задкує до Дніпра. Ось він уже по коліна, по пояс у воді. На обличчі жах, розгубленість. Врешті повертається і пливе від них. Давидко знімає верхню сорочку, хоче кинутися в погощу, але Шагін помахом руки зупиняє його:

— Не треба. Зрадник далеко не запливе...

Усі повертаються до пам'ятника, біля якого стоїть син Олеся Чоботаря. Шагін зупиняється, каже Яринці про сина:

— Схожий на батька.

— Дуже схожий.

У небі співає жайворонок. Тихо, спокійно несе свої води Дніпро. Біля пам'ятника хмурить брови син Олеся Чоботаря. Б'ють у берег дніпровські хвилі.

Житомир, 1956—1957

ОПОВІДАННЯ

РОДИНА СОСНІНИХ

У маленькому, але древньому містечку Малині при нагоді люблять похвалитися древлянським князем Малом, який пібито заснував це містечко, назване його іменем, великим мандрівником Миклухою-Маклаєм, який народився і деякий час жив у Малині, і родиною Сосніних, серед якої не було ні князів, ні мандрівників, але яка так само, як і воши, уславила себе. Древлянський князь Мал очолив народне повстання проти грізного київського князя Ігоря й залишив по собі літописні згадки та усні перекази, що дійшли до нас з сивої давнини. Миклуха-Маклай за безцінь продав свій родинний маєток і більше ніколи не повертався в Малин, він прожив багато літ серед диких народів, став їхнім сердечним другом-просвітителем і залишив нам безцінну спадщину етнографа і дослідника. А родина Сосніних залишила нам свій славетний подвиг, і чим далі ми від того подвигу, тим яскравіше палає він на нашій путі і, вочевидь, ніколи не померкне, не помре в пам'яті людській.

Про Сосніних, про їх подвиг уже написано багато документальних, художніх творів, а ще більше (я певен у цьому) буде написано. Мені ж хочеться нині повідати лише кілька епізодів з героїчної боротьби цієї відважної родини проти лютого ворога нашого — німецько-фашистських загарбників, повідати так, як уявив я собі це з переказів, а може уже й легенд, самих малинців — земляків Сосніних.

Місто не оборонялося.

Його певеличкий гарнізон, що так мужньо готувався до бою, несподівано залишив свіжі, необжиті окопи на підступах і впочі знявся в невідому дорогу. Чомусь говорили всі пошепки, ніби гадали, що ворог десь тут, поблизу, і може підслухати таємну розмову, ніхто не капляв і не палив вогню. Людська настороженість наче передалась місту — воно притихло, закам'япіло і всю ніч насторожено вслухалося в далекий зловіщій гул, що долишав з заходу. І не було ніякого засобу врятуватися від того підступного гулу. Так, без єдиного вогника, без єдиного людського стогону місто дочекалося ранку, але не почало жити своїм звичним турботливим життям. Щось відчайдушне було в його німоті і в тій невідомості, яка нависла над ним. Немає нічого страшнішого за невідомість — тоді кожна хвилина видається вічністю, немає нічого печальнішого, ніж без бою залишене місто...

На спорожнілій площі сумують голодні голуби — їхні доглядачі простилися з ними, а всі інші знайомі навіть не прийшли попрощатися, мабуть, уночі залишили місто разом з гарнізоном. Голуби теж усю ніч не спали, а дочекавшись ранку, збагнули, що їм загрожує голодна смерть у цьому ніби вимерлому місті. Хтось забув на мотузці білизну — і вона гоїдається, як білі прапори, хтось не закрутив крап на водозбірній колонці — сочиться між камінням вода, а здається, що то кровоточить поранене місто, хтось не причинив віконницю, і вона тихо, тоскно постукує, ніби відлічує голубам останні хвилини...

Але знайшлася добра дівоча душа, яка не забула про них, принесла з поля стиглого ячмінного снопа, кинула посередині площі і відразу втекла. Вони всі злетілися до того снопа, хоч було дивно їм, що їх, голубів, почали боятися люди. По зернині, а може по дві, припало кожному, бо було їх багато, і ще більший голод почав мучити голубів. Їм би піднятися, полетіти в поле, на ячмінь, але їхні доглядачі не навчили боротися за життя, самим здобувати собі харч, і скоро вони збагнули свою приреченість...

А коли та ж добра душа кількома днями пізніше, як у містечку розташувалися чужинці, знову тайкома принесла голубам снопа — їх уже не було, всі вони були постріляні і з'їдені, на площі лишилися після них тільки

купки пір'я. Площа з купками голубиноного пір'я видалась дівчині кладовищем. Вона в розпачі кинула снопа і побігла. Але це їй так не зійшло — по ній відкрили вогонь постові комендатури і лише якимось чудом не вбили: вона втекла.

Військовий комендапт Малина підполковник Курт Штольц особисто перевірів снопа з властивою підполковникам обережністю — в такому чині нема ніякого сенсу вмирати, не дослужившись до полковника. І хоч мін у тому снопі він не виявив, все ж наказав розшукати втікачку і повісити її тут же, на площі. Він був певен, що то не звичайний спіз, а ознака чогось дуже поганого, небезпечного для нього самого і для імперії.

Штольц вирішив діяти рішучіше. Він великодушно дав один день для роздумів.

Містечко знову притихло, причаїлося: від нього вимагали кинути всемогутньому богові жертву, як робили це колись у древньому Карфагені. Але тут, у Малині, були свої закони моралі, вони не визнавали переможця й не кинули жертви всемогутньому богові, який нібито оснівав імперію Штольца. Містечко не скорилося, вистояло.

Тоді підполковник сам вибрав собі жертву...

Ніна побачила з свого вікна, як солдати вели вулицею дівчину, й одразу впізнала в ній свою однокласницю, вічно веселу, дотепну, щиру Галю Бондарик. Під жерлами трьох автоматів Галя не схилила своєї гордої голови, в жовтих туфельках, у спідниці-шотландці і білій батистовій кофті, вона ступала легко, ніби не вперше йшла на смерть. За нею бігла, спотикалася, голосила мати.

— Допечко моя яспокрылая! Куди ж ти йдеш?..

Ніна схопилася за голову й гірко заплакала. Та скоро вона збагнула, що цим ніскілечки не допоможе Галі. Перемігши сльози, вона ще довго стояла у відчаї посеред хати. Що робити? Як виручити Галю Бондарик?.. У містечку в Ніни є друзі, зараз вона обійде їх усіх, вони зберуться до їхньої класної виховательки, старенької, доброї Устини Антонівни, і порадяться, що робити. Сповнена надії, Ніна вийшла з хати, замкнула двері, сховала у сінешнім віконечку ключ — в сім'ї всі знали цю схованку. Але біля воріт вона завагалась і повернула до батька в лікарню.

Ніна була вражена тим незмінним порядком, який папував у лікарні. В коридорі на лавах сиділи хворі й

доцікувалися свої черги на прийом. Крізь реєстраційне віконце Ніна побачила заклопотану матір. Вона розклала по ящичках картки хворих.

Зачувши знайомі кроки, мати підвела очі.

— Що з тобою, донечко? На тобі лиця нема...

Ніна просунула у віконце голову, шепнула збентеженій матері:

— Забрали Галю Бондарик...— І знову розплакалась.

Хворі повставали з своїх місць, зачувши ридання, з амбулаторії виглянув батько. В руці у нього була слухова трубка.

— Я прошу тиші, — сказав він і знову причинив двері.

Ніна не посміла порушити черги, вона знала батькову вдачу, знала, що він не прийме її, поки не відпустить останнього хворого. Вони сиділи з матір'ю в реєстратурі і по-своєму, по-жіночому безвихідно журилися.

Та ось зазирнув у віконце, чемно простився останній хворий: цей був уже літній чоловік з підстриженою рудою борідкою і кучерявими сивими бровами. Мати пригадала, що не заводила на нього картку, і з цікавістю дивилася йому вслід. Загадково зітхнула, поставила на місце алфавітні ящички і разом з Ніною зайшла до амбулаторії.

Батько, все ще в халаті, з слуховою трубкою, стояв біля вікна і щось вирішував.

— Забрали Галю Бондарик...— промовила мати.

— Знаю, — не відвертаючись од вікна, відповів батько.

Ніна завжди любила свого батька, а тепер він видався їй просто казковим. Господи, який він спокійний і який рішучий! І як він усе знає? І Ніні стало прикро й до болю гірко за те, що він нічого не знає про неї, про ту дівчину, яку боготворить, якою захоплене все містечко. І вона тут, при матері, повіла батькові правду про себе.

Мати жахалась, хапалась за голову, а батько вислухав Ніну спокійно. Коли вона вмовкла, він сказав:

— Ходімо, дочко.

— Куди? — розпачливо запитала мати.

— Я знаю куди.

Мати більше не допитувалась, вона зрозуміла, що треба рятувати дочку.

Всі троє вийшли на вулицю. Соснін поцілував дружину, сказав:

— Бережи Валентина, — і по-батьківському взяв доньку за руку.

Біля комендатури все ще ридала Галина мати, побиваючись за єдиною донькою.

— Не плачте,— сказав їй Соснін.— Зараз ваша Галочка буде на волі, якщо в цьому лігві знайдеться хоч одна людина, яка любить голубів і має власних дітей.

Такою людиною виявився сам підполковник Штольц. Вислухавши Сосніна, він гордовито підвівся з крісла.

— О, я люблю голубів! У моєму фільварку є ціла зграя голубів і є навіть поштові. Коли я був у Франції, то возив з собою у клітці кільканадцятьох і посилав з ними моїй фразу листи. Але тепер ми зайшли так далеко, що голуби не знайдуть звідси дороги додому. Однак мені дивно, пане Соснін, що ви самі наважились до мене прийти. Я розцінюю це як добру ознаку, але я не можу не покарати вашої дочки хоча б уже за те, що вона не зупинилась, коли мої солдати кричали їй «halt!» і стріляли по ній.

— Вона не знає німецької мови.

— Якщо не знає, то вже й не знатиме. Я не можу відступити від наших законів, які принесли нам велику імперію. Страх іншим і простір нам. Гуманізм — ворог фашизму...

Сосніну хотілося кинутися і задушити цього знахабнілого підполковника, але він мусив лишатися зовні спокійним і навіть покірним, йому треба було врятувати життя людини, і не просто людини, а рідної дочки. Ні, він не дасть загинути своїй Ніні, він виступить відкрито, він сам загине, тільки щоб врятувати її!.. Все ж він робить останню мирну спробу:

— У вас діти є?

— О, звичайно! Я дуже люблю своїх дітей. Мій син — комендантом у Моравії, а моя старша дочка тут, над Росією,— вона військовий пілот.

Штольц висунув шухляду стола, дістав звідти фото:

— Бачите, яка красуня! Кажуть, на мене схожа.

Соснін поглянув на знімок і посміхнувся. Штольцева дочка нічого не успадкувала від батька, але була справді вродлива. Сосніну навіть стало дивно, що така тонкоброва, світлоока красуня з маленькими ніжними ручками може сидіти за штурвалом бойового літака й скидати смерть на мирних людей. Він поспішив віддати фото, щоб не видати своєї ненависті до цієї красуні-розбійниці.

— Я хочу говорити з вами, пане підполковнику, як батько з батьком. Скажіть, як би себе почували ви, коли б вам прийшло сповіщення про загибель...

— О, це неможливо!.. Замовкніть!..

— Тоді я прошу зрозуміти мене, що для мене це теж неможливо.

— Ви дипломат, пане Соснін.

— Ні, я лікар. Я ніколи не займався політикою. Моя місія — рятувати людям життя.

— А я солдат, і мені випав інший жереб. Але я врятую вашу дочку, якщо ви молитиметеся за мою дочку. Вам повезло, ваше щастя, що я забобонний і вірую в бога. Та якщо моя Еммі впаде — ваша дочка, пане Соснін, повисне на шибениці. Ідіть! — люто вигукнув Штольц.

Соснін стримано поклонився і вийшов з кабінету коменданта.

Надворі Іван Іванович сплюнув у бік шибениці, і в обіймах Ніни та Галі, яким було врятоване життя, заспішив додому, де на них в розпачі чекала Лариса Іванівна.

Однак рятувничого вчинку Сосніна не визнало містечко. Крім розчарування, більше нічого Малину той вчинок не приніс. Розвіялась легенда про замінований сніп, про невідому дівчину-сміливу, і тяжка підозра впала на лікаря. Нових хворих з Малина зовсім не стало в нього. Спершу це дивувало Івана Івановича й Ларису Іванівну, потім, зрештою, вони збагнули, що малинці просто бойкотують його. Кого ж припікало, ті ходили за ліками до аптекаря.

Лариса Іванівна сиділа в ресстратурі і всіх, хто підходив до віконечка, перепитувала:

— Значить, ви не з Малина?

— Ні. Я з села.

І так щоразу...

2

У Сосніних, крім своєї родини, останнім часом вечеряв іще старенький аптекар Ароп Мошкович Пудельман. Зовсім недавно він поховав свою добру дружину Бетю, таку ж стареньку, як і він, і таку ж невтомну трудівницю. Поки Бетя жила, Ароп Мошкович počував себе гаразд — в установлені години снідав, обідав і вечеряв, завжди мав свіжу сорочку і чисту постіль. Але як тільки її не стало, то зразу виявилася непристосованість його до мирського життя. Він цілими днями був голодний, його біла сорочка з чорним бантиком помутніла, він зовсім перестав чепуритися,

згорбився, і Соснін мусив зробити йому щирю товариську вимову, після якої підупалий духом аптекар поміняв сорочку і трішки випрямився.

У Арона Мошковича не було ні дітей, ні родичів, усе своє життя присвятив він добрій Беті і нерозлучній аптеці, яку любив не менше своєї дружини. Зовсім безпорадний удома, в особистому житті, тут, в аптеці, він просто перероджувався — полицки з ліками могли б бути взірцем акуратності й чистоти для найкращої господині. І коли його Бетя заходила сюди, щоб помити підлогу, вона сліпла від блиску і так до самої смерті не зовсім вірила, що той блиск, той ідеальний порядок на полицках були справою рук її Арона. Але це було так.

Коли дружина померла, Арон Мошкович сам мив підлогу в аптеці й робив це з не меншою старанністю, ніж свої провізорські тонкощі. За миттям підлоги йому здавалося, що він — це Бетя, що вона живе й допомагає йому. Потім дивився на вимиту підлогу й казав: «Дякую, Бетю».

Лариса Іванівна щодня заходила після роботи в аптеку й майже насильці забирала Арона Мошковича до себе на вечерю. Аптекар довго не знімав свого білого халата, відмовлявся, дякував і щоразу доводив, що він зовсім не голодний. Їв Арон Мошкович менше за всіх — саму мізерію, як горобчик, і коли його запитували, що він волів би вечеряти завтра, то говорив: «Моя Бетя ніколи мене не питала про це», — і плакав. Після вечері Арон Мошкович вклявся, цілував руку Ларисі Іванівні й Ніні й знову повертався в свою аптеку, в якій чергував до півночі.

Коли до Малина наблизився фронт і багато родин залишали містечко, від'їжджали в евакуацію, Арон Мошкович ходив на кладовище і радився з Бетею, як йому бути. Він не міг лишитися можливості хоч раз на тиждень приходити до дружини й припринести їй квіти, в яких вона кохалася при житті. Щоправда, тепер, як містечко захопили німці, цим маленьким родинним щастям він міг користатися тільки вночі, й притому в темні ночі, коли на небі не світив місяць. В місячні ночі він не дозволяв собі побачення з Бетею і сподівався, що вона розуміє його і простить оту обережність. Він не хотів, щоб його бачили німці, і тишив себе тим, що їх нога ніколи не переступить порога аптеки. Якщо ж це трапиться, він тут же перестане жити — на кожній полицці біля проходу мав наготовлену отруту і міг заподіяти собі смерть у будь-яку мить.

Ціаністий калій стояв навіть біля ваги, на якій він відважував з точністю до сотих долей міліграма рятівні ліки для хворих. Так, щоб жити, він мусив щохвили бути готовим на смерть, яка тепер чигала на нього з усіх полиць. Було то страшне, але осмислене життя, на яке він пішов свідомо. На його щастя, досі в аптеку приходили лише любі для нього люди.

Того дня, коли Лариса Іванівна відчинила двері аптеки, рука Арона Мошковича потяглася до полочки.

— Це я, — сказала вона, помітивши його розгубленість.

Йому стало соромно за свій страх, і він у душі добренько вилаяв себе.

Після досить тривалої розмови, яка була точною копією всіх попередніх, Сосніна забрала Арона Мошковича до себе додому на вечерю.

Крім них, вечеряти більше ніхто не з'явився, і Лариса Іванівна збагнула, що в її родині, потай від неї, діється щось важливіше за той звичний порядок, який склався сам по собі і вже на протязі багатьох років рідко порушувався. Було заведено, що вся родина снідає, обідає і вечеряє разом. Лариса Іванівна догадувалась, чому запізнюється чоловік. Сьогодні в кінці дня до нього знову прийшов отой з рудою підстриженою бородою і сивими кучерявими бровами. Він уклонився їй і пройшов до Івана Івановича, як завжди, без реєстрації. Вони говорили про щось неймовірно довго, так довго, що вона втомилася чекати чоловіка, замкнула реєстратуру й пішла додому сама. Але де Ніна, де Валентин? Куди вони поспіли свої буйні голови в такий небезпечний час?..

Вона зайшла на кухню й одразу ж завважила, що вечеря не була приготовлена Ніною, що траплялося дуже рідко. Спершу не надала цьому якогось значення, нашвидкуруч засмажила яєчню, заварила чай і подала на стіл. Але потім з'ясувалося, що це сталося неспроста. За вечерю Арон Мошкович під великим секретом признався їй, що Ніна сьогодні брала в нього бинти і ліки. Коли ж він спитав, хто захворів, і попросив рецепт для хворого, вона відповіла йому: «Невже ви не вірите мені?..»

— Я повірив і дав їй бинтів і ліків. Вона була така вдячна, що розцілювала мене й обіцяла частувати такими стравами, яких я в рідної Беті не їв... Але я бачу, Ларисо Іванівно, що вам стає дедалі трудніше, запаси виходять, і я почуваю себе уже зайвим за вашим столом. Дозвольте мені більше до вас не приходити. Я проживу як-небудь.

Лариса Іванівна так несхвально глянула на нього, що він замовк і відчув, що йому і надалі не уникнути цього гостинного насилля. Разом з тим він помітив, що Лариса Іванівна по якійсь хвилі зовсім забула про нього, думала про щось своє: мабуть, намагалася збагнути, що твориться в її родині, і чому всі — чоловік, Ніна, Валентин — криються від неї з своїми таємницями.

Раптом вона встала, підійшла до Арона Мошковича і вдячно стисла його жовту, як пергамент, суху руку:

— Ви один вірите мені. А вони не вірять, вони ховаються від мене...

— Що ви, Ларисо Іванівно! Якщо навіть так, то вони це роблять для вашого спокою. Повірте мені, старому Аронові!

Вона випустила його кволу руку і замріяно глянула у вікно, в якому билась залітна бджола:

— Я теж хочу боротися!

Відчинила вікно, щоб бджола вилетіла на волю, до квітів, і сіла за фортепіано, яке довго мовчало, й заграла якусь невідому Аронові Мошковичу симфонію. Він слухав, ніби крізь сон, відчував, як та музика очищає його від страху — холодного, невідступного, і тихо плакав великими, чистими сльозами. Ні, він не počував себе самотнім і забутим. Він і надалі даватиме Ніні ліки і більше ніколи не питатиме її — для кого? Тепер він знає, що за стінами його аптеки триває боротьба з жорстокими недюдами-фашистами, і йому теж хочеться бути в ній хоча б маленьким воїном. Він перестає плакати — воїни мусять бути мужніми! Грайте, Ларисо Іванівно, грайте! Може, вони, оті відважні бійці, для яких Ніна брала бити і ліки, десь тут, недалеко, то їм також не завадить послухати таку ніжну, сердечну і водночас підбадьорливу, стоголосу музику...

3

Агенти Еріха Гоффе принесли йому страшну новину: в Малині є підпілля! Поки він був диван, що підпілля нема, то počував себе досить привільно на цій землі — часто без крайньої на те потреби блукав по містечку, навіть ходив на річку купатися, задивлявся на славних українських дівчат, які на його залицяння хмурили брови й розбігалися хто куди. Тепер же він відмовив собі в цьому і волів за краще сидіти за огорожею своєї поліції, бо його, Еріха

Гоффе, можуть убити з-за рогу, можуть отруїти під час обіду, можуть утопити, коли він ходитиме купатися.

І все ж він мусить діяти, він не може вічно почувати себе в'язнем на цій завойованій землі. Треба доповісти про все Штольцу, якому віднедавна присвоєно звання полковника і призначено гебітскомісаром малинської округи. Гоффе вже зібрався йти до полковника, але передумав і знову сів за свій робочий стіл. Він уявив собі, як Штольц, дивлячись на кінчик свого арійського поса, скаже йому: «А чи давно ви говорили мені, що в нашій окрузі нема підпілля? — І далі: — Ви бельбас, Гоффе! Вам працювати не в поліції, а у вашій м'ясній лавці на Гамлетштрассе. А ваші булочники і ковбасники теж повні ідіоти і не втекли від вас. Як можна втратити те, на що ви надіялись? Дивно, що ваша лавка проіснувала так довго...» Полковник любив пекти його тією лавкою з приводу і без приводу.

А втім, він, колишній лавочник, розуміє полковника, за якого говорить земельний магнат: лавочник завжди намагається обдурити магната, щоб хоч що-небудь вигадати для себе. Тепер Гоффе має надію одержати фільварок на Україні і теж стати земельним магнатом. Там, у Німеччині, він не може розраховувати на це, там тісно, а тут, у колонії, він може мати стільки землі, що в папа Штольца очі полізуть на лоб від заздрості. Всім безземельним фюрер обіцяє землю за межами фатерлянду, а найвірнішим солдатам своїм — цілі маєтки в Чехії, Польщі, на Україні, в Росії... Він, Гоффе, воліє заснуватися на Україні, йому подобається українська природа, а українське сонце м'яке, як у Вестфалії. Він не любить, коли дуже холодно, а ще гірше, коли дуже жарко. Він обливається потом у спеку. Тут цього нещастя з ним не траплялось, і він певен, що тут йому буде добре... За службу, Гоффе, за службу!

Поранений у ногу радянський офіцер, якого агенти Гоффе виявили в лісі в копиці сіна і за яким установили стеження, безслідно зник. Вони приходили до нього під виглядом місцевих жителів, робили йому перев'язки, приносили харчі. Він почував себе непогано, все ж був ще зовсім кволим, щоб самому зіп'ястись на ноги і втекти. Та, власне, він і не міг цього зробити хоча б тому, що вони обіцяли йому притулок. За задумом Еріха Гоффе, цей офіцер, виходжений його агентами, мав допомогти тим же агентам проникнути в підпілля, якщо б таке появилос'я у Малині, сном і духом не відаючи про те, що він має діло

з підставними людьми. І раптом його не стало. Це був удар, якого ні Гоффе, ні тим більше його підлеглі аж ніяк не чекали.

На столику в кабінеті Гоффе лежали фотографії всіх, хто приходив до пораненого. Ось зовсім старенька бабуся з глечиком молока. Вона витирає фартушком чашку. Ось двоє дівчат — вони принесли пораненому обід у кошику. Ось бородатий, з кучерявими бровами косар. Він, мабуть, косив поблизу сіно й, зачувши стогін, теж завітав до пораненого. А ось ціла група лісових пастушків. Схоплено момент, коли один з них подає пораненому яблуко. І нарешті останнє фото: все та ж розкидана копиця сіна, місце, де лежав поранений офіцер, а самого його вже нема...

І тут Гоффе покликав на поміч усю свою детективну фантазію, щоб уявити шлях утікача. А коли з цього нічого не вийшло, він сам виїхав на місце. Його погляд зразу ж упіймав на траві одну характерну деталь: поблизу сіна, на траві, залишився слід від носилок. І цього було досить для Гоффе. Все інше тепер розкривається само по собі. Навіть не треба бути детективом, щоб знати, куди забирають поранених.

З лісу Гоффе поїхав у лікарню. В циркулярах Гімлера не раз вказувалося, що лікарня майже завжди має зв'язок з підпіллям. Маршал звертав на це увагу підлеглих і доводив, що жодне підпілля не може обійтися без лікарні. Тому Гоффе був упевнений, що в одній з палат він одразу ж упізнає пораненого радянського офіцера. В крайньому разі, якщо він не впізнає його по обличчю, то в запасі є ще інша ознака. Гоффе не мав наміру арештовувати пораненого або ж відкрито брати під сумнів діяльність лікаря Сосніна. Все це він зробить потім. А поки що йому треба знайти шпарину в підпілля і будь-що заслати туди хоча б одного з своїх агентів.

Він оглядав лікарню під тим безневинним приводом, що йому, мовляв, доручено з'ясувати її придатність для військового госпіталю, як тільки в цьому виникне потреба. Він одягнув білий халат і оглядав лікарню в супроводі Сосніна.

Іван Іванович догадувався, що візит Гоффе не випадковий, але зовні залишався спокійний.

— Так, так... — говорив Гоффе, оглядаючи палату за палатою.

Щоразу, коли Соснін одчиняв перед ним двері, Гоффе здавалося, що то відчиняються двері в підпілля, що зараз

він побачить обличчя, яке вивчив до найменших деталей по фотографіях своїх агентів. Але, крім бабусь, тіток і однієї маленької дівчинки з переломом ноги, він більше нічого істотного не виявив у хірургічному відділенні. Тоді без найменшого вагання Гоффе звелів показати йому інфекційне відділення.

Соснін не сподівався такої сміливості від шімця, до того ж офіцера. В одній з палат цього відділення лежав ватажок підпілля, уже знайомий нам чоловік, який під виглядом хворого, хоча ніколи й не реєструвався в Лариси Іванівни, часто бував у лікарні й вів довгі бесіди з лікарем. Цього ж разу він потрапив сюди справді як хворий. У нього виявили ознаки тифу і поклали в ізолятор. Щодня до хворого приходили «родичі» і «знайомі». Кожен такий відвідувач не допускався Сосніним у палату, а міг говорити з ним тільки через вікно, з якого для зручності була вийнята шибка.

Цього дня хворий чекав посланця від підпільників з Коростишева. Отож, коли відчинилися двері і в них появилася Гоффе, він у першу мить подумав, що то посланець замаскувався під німецького офіцера, і вже хотів було підвестися, щоб потиснути йому руку. Але, на своє щастя, він упізнав Гоффе по випнутій вперед голові і наповнив палату таким стогоном, що Гоффе мимоволі відступив назад.

— Що з хворим? — запитав Сосніна.

— Тиф, — відповів той.

Гоффе позадкував з палати, він боявся тифу. Але коли б він підійшов до хворого ближче й розгледів його, то напевне упізнав би в ньому косаря, фото якого ще не так давно роздивлявся на своєму столику.

В інших «тифозних» палатах було порожньо. Однак усе це ніскільки не переконало Гоффе, що лікарня є благонадійним для імперії закладом. Він мовби нюхом чув підпілля, і не десь, а тут, у лікарні, бо мав фанатичну здібність сліпо вірити в циркуляри Гімлера.

Наступного дня Гоффе забрав аптекаря. Це трапилось так несподівано, що Нудельман не встиг отруїтися. Гоффе вважав, що аптекар мусить знати всі таємниці лікарні. Він обіцяв Нудельману життя, якщо той видасть лікарнянські секрети. Нудельман не плакав, не благав пощади, він мовчав, тоді як Гоффе говорив багато, малював пайкращі перспективи для нього і навіть обіцяв передати йому аптеку навечно в особисту власність.

— У вас буде золото, своє золото! — закінчив Гоффе.

Але коли всі ці обіцянки не подіяли, Гоффе вдався до провокації. Він сказав аптекареві, що його, Нудельмана, видав Соснін. Це, здається, вплинуло. Проте замішання тривало лише одну мить, поки Нудельман не збагнув провокації. Після того він затявся й зовсім не схотів говорити.

— Ви юда! — сказав йому Гоффе, виведений з рівноваги такою стійкістю старого аптекаря. Він ухопив Нудельмана за чуб і підвів до вікна. — Ой ваше завтра! — показав на шибеницю, що стояла на площі.

Арон Мошкович посміхнувся. Йому жаль було своєї аптеки, жаль, що не дали попрощатися з Сосніними, які після смерті дружини стали для нього найріднішими людьми, але це вже не так важливо — на фронті вмирають тисячі людей, не прощаючись з рідними, друзями...

Коли Гоффе відштовхнув його од вікна і він знову опинився перед столиком, на якому лежали якісь дивні інструменти, мабуть, для допиту, то вже почував себе цілком вільним від усіх земних обов'язків...

Кільканадцять рук схопили Нудельмана і поволокли на площу, до шибениці. В останню мить, коли мотузка торкнулася шиї Аропа Мошковича, почувся папічний крик Сосніна, який прибіг сюди з лікарні.

— Стійте! Що ви робите? Без нього треба закрити лікарню. Якщо вішаєте його, тоді вішайте і мене!..

Гоффе подав знак солдатам зачекати. Цікаво, що скаже на те полковник Штольц, який теж прибув на страту аптекаря? Адже він іще вчора доводив, що Соснін — лікар і, як усякий лікар, далекий від політики.

Однак сьогодні Штольц був сповнений дикої невгамовної люті. Він щойно одержав сповіщення, що його улюблениця дочка Еммі загинула в повітряному бою під Москвою. Полковник владно підняв руку:

— Повісити обох!

Але для Сосніна не знайшлося мотузки, і хитрий Гоффе почав умовляти Штольца поки що помилувати лікаря, мовляв, агенти поліції уже на підступах до підпілля, яке тісно зв'язане з лікарнею, а один з них навіть лікується в Сосніна й завоював у нього повне довір'я. Тож за таких обставин безглуздо втрачати людину, з допомогою якої буде розгромлено все підпілля. І полковник здався.

Гоффе злорадно посміхнувся, сказав:

— Ідьте, пане Соснін, імперія дарує вам життя. — А в

думці додав собі: «Щоб потім забрати його на більш вигідних умовах...»

Та Соснін не пішов з площі. Він до пізньої ночі стояв біля шибениці й тихо, самим серцем, оплакував свого колегу й товариша, який стільки літ чесно, самовіддано допомагав йому боротися зі смертю. Тільки десь опівночі потиснув небіжчикові холодну руку, яка більше ніколи не торкнеться чутливих терез аптечної ваги, стиха мовив:

— Прощай, друже... Ми помстимося за тебе...

Місяць білим ріжком визирнув з-за чорної хмари й кинув на місто скупі промені. Соснін зупинився. На паркані висіла афіша з крупним заголовком: «ЛОВІТЬ КАПІТАНА ВОРОНЦОВА!» Напруживши зір, Іван Іванович прочитав її:

«На зріст Воронцов високий, волосся світле, ніс великий, кирпатий, ходить здебільшого в селянському одягу, іноді видає себе за інтелігента, тягне ліву ногу.

За голову Воронцова гебітскомісаріат платить 10 тисяч марок і пагороджує наділом землі в 5 гектарів у будь-якому місці округи.

Ця висока пагорода може дістатися кожному, хто проявить пильність і видасть властям капітана Воронцова.

Гебітскомісар полковник Штольц».

Всі ці ознаки були Сосніну дуже знайомі. Але той не тягне лівої ноги, той поранений у неї, і поки що вона в гіпсі. Соснін відійшов од паркана, запетляв між будиночків і скоро опинився біля чепурної хатици в тихому провулку. Постукався. Йому відчинила Ніна. Він зайшов до кімнати, де лежав поранений.

— Як себе почувасте, Воронцов? — запитав, знайшовши в п'яті руку хворого.

— Добре, лікарю. Дякую.

— Гарзд, видужуйте. За вами скоро приїдуть...

Коли Ніна вийшла за батьком, щоб замкнути сідешні двері, він застеріг її:

— Будь обережна. І Галі скажи, щоб теж була обачнішою. Його розшукують...

Ніна звернула з глухої польової дороги в ліс і з нетерпінням чекала вечора. Сьогодні в неї нове завдання, мабуть, найважче за весь час підпілля. Поранений партизан лежав на візку, вимощеному сіном, і тихо стояв.

Ніна тривожно позирала на червоно-гаряче небо: чому так повільно заходить сонце? Якби вона могла дістати його, то нехай обвуглила б руки, але напевне вистачило б сили і злості зіпхнути сонце за землю. Ніколи в житті вона не чекала заходу так, як сьогодні. Вона не може з'явитись у містечко завидна зі своїм безцінним вантажем. Не далі як на мосту її затримають німецькі вартові, і це буде кінець її підпілля. Але навіть якщо їй удасться непомітно проскочити через міст, то в кількох кроках від нього нова перешкода: невсипущий пост біля гебітскомісаріату, поліції. Але і це ще не все. Хворого треба знімати з воза, і цим вона знову може видати себе в останню хвилину. Вночі вона обкладе пораненого хмизом і під облогою темряви проникне до отчого дому, який давно вже став партизанською клінікою. Ніна знала, що там її чекають з хвили на хвилю. У батька вже, мабуть, все налаштоване для операції. Вона уявила його, зовні спокійного, в пенсне, зосередженого. Але він ніколи не міг приховати від неї своєї внутрішньої тривоги: вона бачила її в кожному його порусі. І хіба не для того, щоб хоч трохи заспокоїти себе перед «ділом», батько просив матір зіграти йому що-небудь на фортепіано. Особливо він любив Бетховена, бо, може, ніхто так не оспівав людини, так глибоко не проникав у людську душу, як цей композитор. Його музика окриляла батька, сіяла в ньому надію. І, може, в цю хвилю, поки Ніна шукає перших тіней присмерку, він сидить у кріслі і слухає Бетховена. Вікна навстіж відчинені, і музика вільно блукає по містечку і вселяє у малинців відвагу до боротьби, сподівання в перемогу над ворогом... Вони і гадки не мають, що це конспірація, що Бетховен у цьому домі давно став підпільником — своєю музикою він чудодійно відвертає підозріння гітлерівців від партизанської клініки. Вони й не підозрівали, що, поки слухають зворушливу музику, за ними пильнує найменший з підпільників — п'ятнадцятирічний хлопчик Валентин Соснін. Він прогулюється перед їхнім посом з рогаткою й богвість-куди посилав камінчики...

Дочекавшись сутінок, Ніна замаскувала пораненого хмизом, сіла на візок і рушила в путь. Щось тихе, таємниче шепотів ліс, а їй здавалося, що то шепотів спраглими устами поранений. Вона стала, дала йому напитися джерельної води з пляшки, мовила:

— Вже скоро, — і знову прикрила його бліде, мужнє обличчя березовими гілками з холодним листячком, тільки очей його вона не накрила, і він, перемагаючи біль, замріяно дивився на ранні зорі.

Поранений партизан був ще дуже молодий, може, ровесник Ніни, і йому хотілося дивитися на мерехтливі, сьогодні напрочуд живі зорі, і вона дозволила йому це, всупереч правилам підпілля.

Коли візок натрапляв на дорожній корч чи камінець, поранений зойкав, а Ніна здригалась, вона ніби відчувала його біль і притримувала свою слухняну конячину.

По кількох хвилинах конячина зупинилась у своєму подвір'ї.

Вікна були відчинені, з них линула музика, а на візку поранений стогнав так тихо і жалібно, ніби розлучався з життям.

З хати вийшов Соснін з носилками, оглянувся навкруги.

— Куди? — спитав він збуджену доньку.

— У живіт, — відповіла Ніна, прибираючи хмиз.

— Давно?

— Учора, опівночі.

— Погано... — сказав Соснін.

Ніна розуміла, що це означало на його лікарській мові. Це означало, що він не ручається за життя пораненого. Вона розгублено, благально глянула на батька з-під густих брів. Ніна не знала імені пораненого, в загоні їй нічого не сказали про нього, про його подвиг, але вона бачила, як захоплено він дивився синюватими очима на молоді зорі, опритомнівши. В тих очах вона ніби узріла його душу — глибоку, чесну і вдячну. Однак вона не могла просити батька — перед його совістю всі хворі були рівні, і кожному з них він віддавав себе повністю. Після тяжких операцій батько падав у крісло знесилений, і Ніні не раз доводилося йому самому подавати води...

Після вітряного вальсу з вікон полинула героїчна симфонія Бетховена... В кімнаті з затемненим вікном почалась операція під загальним наркозом.

Валентин ходив дозором — сьогодні батько вперше озброїв його пістолетом, і по цьому хлопець оцінив усю складність становища і всю важливість даного йому доручення. Він то підходив упритул до фашистського гнізда посеред містечка, то знову повертався в своє подвір'я.

Випряжена копячина безневинно стояла біля лантушка сухого сіна і висмикувала по стеблинці — після такої самовідданої праці вона мала повне право чекати кращої поживи. В думці пообіцявши їй всякої всячини, Валентин знову вийшов з подвір'я на вулицю, але цього разу мусив спинитися: з соняшників вийшла якась таємнича постать і швидко почала віддалятися у глиб містечка. Валентин спробував наздогнати її — це вдалося йому дуже швидко. Невідомий озирнувся й пішов далі так, ніби нічого й не трапилось. Валентин невідступно йшов за ним, але невідомий уже не звертав на нього найменшої уваги. Це дратувало Валентина, і він дедалі рішучіше стискував у кишені батькового пістолета. Якщо невідомий поверне в поліцію, Валентин вистрелить йому в спину і втече.

Але невідомий перехитрив свого переслідувача: він помишув поліцію і тут же звернув у провулочок. Валентин ще трохи пройшовся, відтак повернув на свою вулицю.

Хто він, цей невідомий? — побивався Валентин. Може, теж партизан, підпільник, може, пробирався в містечко городами і перелякався свого маленького переслідувача? А може?.. Ні, Валентин не допускав цього. Якби це було так, невідомий неодмінно звернув би в поліцію, і тоді Валентин одним пострілом міг би звалити його на смерть...

З безпечним героїчним виглядом, зовсім непідходящим для підпільника, Валентин стояв біля своїх воріт і, певна річ, так захопився своєю почесною службою, що прогледів перші ознаки тривоги в поліції. Лише коли вся площа закипіла людьми, він збагнув: щось трапилось. Те раптове пожвавлення він мислено зв'язав з невідомим, і його уява блискавично памалювала всю жахливість становища, в якому може опинитися поранений партизан і вся їхня родина.

Валентин тихенько, навшпицьках, проник до хати. Для вільного доступу повітря двері в операційну кімнату були відхилені. На столі лежав поранений, звичайна людська блідість покинула його, він був ніби зліплений з воску. Валентинові вдалося, що партизан помер. Але він був живий. Батько в усьому білому, з затуленим марлею ротом і носом заклопотано схилився над ним, а Ніна, теж у

білому, з такою ж, як у батька, марлею, подавала хірургічне начиння. На батьковому чолі виступили крапельки поту.

Валентин збагнув, що операція була в розпалі, й зазирнув у іншу кімнату. Мати сиділа за фортеп'яно горда, сповнена якоїсь небувалої досі величчі, а її руки ледь торкалися чутливих клавішів.

Валентинові раптом стало соромно, він обізвав себе богузом і так само нечутно вийшов з хати, як і зайшов.

Страшне видовище примусило його на якусь мить остовпіти. Ватага німців наближалась до їхньої вулиці. Але вони були ще далеко, і Валентин устиг удруге зайти до хати. Знову побачив батькові руки в жовтих рукавичках, росу на чолі, а Ніна вже тримала наготові шовкову питку.

— Пульс? — спитав батько.

— Є, — самими очима посміхнулася Ніна.

— Це чудо...

Валентинові здалося, що, як тільки він попередить батька, його рука здригнеться і чуда не станеться. Ні, ще рано, він ще раз вийде надвір, він попередить батька в останню хвилину, коли біла шовкова питка зашиє смертельну рану.

Німці тим часом зупинилися проти хати і, ніби зачаровані музикою, якусь мить стояли в перішучості.

— Чого вам треба? — спитав їх Валентин.

Вони не відповіли йому, відчпнили ворота і хлинули в подвір'я.

Валентин зайшов на причілок хати і з п'ятьма вистрелив у юрбу. Один унав, а інші від нього розбіглися, як від зачумленого.

Після одвітної автоматної черги Валентин замовк, у хаті стихла на якусь мить музика.

— Грай, Ларисо, грай! — почувся голос Сосніна.

З вікон знову полинула музика. Могутня, героїчна, нездоланна. Батько зняв свої лікарські рукавички, став воїном, а Ніна сама дошивала рану. Біля поса пораненого лежала покладена батьком ватка. Кінчилася питка, а ще по хвилині проснувся він. Ніна знову побачила його сині очі — життя тривало... Вона присоромлено прикрила його білим простирадлом, відтак погасила вже непотрібні спиртівки і вибігла до батька, в сні.

Він лежав на долівці в білому халаті, пістолет випав з його руки.

— Живий? — ледь чутно спитав батько про свого останнього пацієнта.

— Живий.

— Це чудо...

Ніна обняла батька й чула, як він холоне в її обіймах. Рука дівчини машинально потяглася до пістолета. Він був порожній. Ніна збагнула, що музика, матрина музика була тепер тією єдиною зброєю, якої боялися німці.

— Мамочко, грай! — гукнула Ніна. — Вони бояться твоєї музики!

О, тепер вона гратиме, щоб вистояти і перемогти, тепер тільки смерть може примусити її одірватись од гримучих клавішів!..

Хтось закричав з подвір'я:

— Рус, здавайся!

Перед Ніною промайнуло її коротеньке життя.

— Мамочко, грай! — благає Ніна, а сама йде в операційну, де лежить урятована цією людиною, лежить незрушно, суворо, мов на смертному одрі.

Вона підходить, цілує його в холодне чоло, потім вибігає з хати і презирливо каже фашистам:

— Ідіть, я здаюся!

Кілька найсміливіших увійшли за нею до хати. Вона знала всіх їх в обличчя, знала біографію кожного з них — цього вимагало підпілля. Музика, в цю хвилину особливо зворушлива, подіяла на них, якусь мить вони стояли в дивній нестямі і не могли вимовити жодного слова. І Ніна, на превеликий свій подив, побачила не люті, камішні обличчя і не жорстокі холодні очі — кожен з них мовби став людиною: хто булочником, хто хліборобом, а один, з Баварії, пивоваром, його уста ніби облизувалися після пива... То всесильний Бетховен пробудив у них людське. Але це тривало лише одну мить. Досить було крикнути одному з них «genug!», як знову всі вони стали звірами, та вже не вийшли з хати... Вибух страшної сили розбудив усе містечко. Люди вибігали надвір і бачили серед ночі дивне незабутнє видовище: палало вогнище, ніби горіло чиєсь велике серце, а з того вогнища линула безсмертна музика...

Житомир, 1950

ЯК ЗАКУВАЛА ЗОЗУЛЯ

У хаті баби Устини не зачинялися двері. Вбігла сусідка, у фартусі, просто від печі. Тільки-но вона вийшла — принесло бригадира Тодося. Навіть дід Антип, який поскаржується на ноги, і той причвалав подивитися на диво. А вже за дідом Антипом усе село Вигода загомоніло: в баби Устини закувала зозуля!

Сходились з усієї Вигоди, дивились на зозулю, що стояла на древньому годиннику на одній ніжці, а другу мовби сховала від морозу, і запитували в баби, як та зозуля закувала.

— А то вже питайтесь онука мого, Михася. Він ту зозулю примусив кувати, — відповідала баба Устина. — Стільки літ мовчала, а це, як бачите... — Вона позирнула на годинник і тицьнула в нього пальцем: — О, о, слухайте, зараз буде кувати!..

І справді, мідна зозуля набралася духу і так славно утиля, як ото павесні в лузі, коли чуємо її вперше: хочеш не хочеш, а мушиш лічити. Баба бачила, що всі тихесенько лічать.

— Ото ниньки діти! — мітигувала посеред хати баба Устина. — Інший дорослий того незугарний, що вони можуть. Я ж цей годинник носила до міста. «Е, бабо, — сказав майстер, — пора в музей такі речі». А Михась, видите, все поставив на своє місце... — І знову показала на годинник: — О, о, зараз ще куватиме!.. Ага, чули, які тепер діти?.. А що буде далі? То ж закон вийшов учитися на всі руки, аби люди всьому лад могли дати...

— Ти, Устино, ближче до діла, — нетерпеливився дід Антип. — Скажи толком, як закувала зозуля? — Дід був трохи набожвий і чи не підозрював у тому якогось дива.

Баба Устина покопалась пальцем у сивій скроні та, як і інших відвідувачів, справила діда до свого онука.

— Чи ж я тобі знаю. Ворожили, а що саме — спитайся, Антипе, мого Михася, він пояснить.

Дід невдоволено крякнув:

— Доведеться...

Він знав Михася по спільній риболовлі. Зовсім малеча, тільки-тільки зіп'явся на ноги і пішов угору, такий собі смирний білявенький хлопчик. Інший, бешкетник, лише помутить вудками воду і ні з чим повертається додому,

ще й огризнеться на добре слово. А цей — і не чути. Сидить, пильнує за поплавками, як цілком дорослий. За всіма поплавками устежить. Часом зазівається дід, то вже Михась нагадає:

— Дідусю, дідусю, клює на вашій... — І то тихенько, щоб рибу не сполошити.

Недавпо дід Антип бачив Михася на вулиці, зняв на його уклін шапку, запросив на риболовлю, але той сказав, що тепер йому бракує часу, закінчилися літні канікули, треба до школи ходити.

Ще Михась і тим примітний, що часто, замість своїх, прихоплює батькові шкарпетки, у гарних візерунках. Вони великуваті, не тримаються, все сповзають на черевики, а Михась забуває їх поправляти, так і ходить — закаблукми по шкарпетках.

«Хто його знає, — міркував дід Антип, — може, цей хлопчик у батькових шкарпетках і справді заставив кувати возулю?..»

Але дід кожен факт любить перевірити фактом. Отож розшукав він старі-престарі ходики, що завалилися на горіщі ще з довоєнних часів, і відніс їх Михасю: побачимо, мовляв, що з того вийде.

Михась оглянув їх уважно і зовсім по-дитячому мотнув головою:

— Старенькі, дідусю, але нічого. Нам би таких побільше!

— Еге, трохи старенькі, — погодився дід Антип і лукаво спитав: — А коли зволите прийти з платнею?

— Платні не треба і приходити не треба. Ми самі, дідусю, приносимо свою роботу. У нас, у школі, ціла майстерня! — Михась широко розвів руками, паче хотів показати, яка в них майстерня.

Невдовзі Михась ще з одним хлопчиком-школярем приніс дідові Антипу оновлений годинник. Старий упізнав його хіба що по гирі. На щитку, замість жінки з граблями, хтось дуже схожий на самого діда Антипа вів полем комбайн. Стрілки сяяли, цифри на циферблаті він бачив без окулярів.

— Фосфор! — сказав Михась. — Це ми вам зробили, щоб і вночі було видно.

«Намалювати оте все не штука! Побачимо, як вони ходитимуть, час відлічуватимуть...» — подумав дід Антип, приймаючи ходики.

— А ти чий? — запитав Михасевого товариша.

— Тодося, бригадира, — неспіливо відповів чорнявий, з вихрястим чубом, крапля в краплю у свого батька, хлопчик.

— Спасибі ж вам.

Хлопчики затушчали біля дверей, заходились прощатися.

— Стривайте! — затримав їх дід Антип. — Візьміть хоч горіхів.

Тодосів синок шепнув щось Михасеві на вухо.

— Добре, посадимо їх на шкільній ділянці! — вигукнув Михась і звернувся до діда: — Горіхи візьмемо, але це не платня, дідусю. Бо ніякої платні нам не треба. — Він поправив батькову шкарпетку, що сповзла на черевик.

Дід Антип задоволено слухав, як розмірено тіткакали ходики, наче сперечаючись з новеньким будильником, купленим цього літа в сільмазі, та все жалкував, що не було в ньому такої зозулі, як у баби Устини. Хай би і в його оселі кувала на довгі роки!..

Житомир, 1952

ТИХОНЯ

Толя недовго гостював на бабусиних хлібах. Десь на другий чи третій день по приїзді в село його бачили на колгоспнім дворі. Це був теїдїтїний, бліденький підліток, мало схожий на сільських хлопчаків, огрубілих, засмаглих, немов палаштованих до роботи. Їх охоче виправляли в поле, кого до жаток, кого до сноїв, навіть найменшого з них, пустуна Петрика, взяли у водовози, а Толя неприкаяно походжав з батїжком, заздрив їм та все патякав заклопотаним бригадирам, що і він робїтїник. Тї дивились на нього трохи здивовано, з неприхованим недовір'ям і питали:

— Що ж ти вмїєш робити?

А слїпий Прокїп, який посив на оці чорного ремїнчика, так той навіть гримнув на Толю:

— Іди, хлопче, не вештайся під ногами!..

Лише старий Маковей, що в потї лица ладнав на тїк молотильну бригаду, змїряв Толю проникливо, спитав, чи надовго в гостї, й порадував добрим словом:

— На линку пїти хочеш?

— Хочу! — випалив Толя, не знаючи, що таке «линка». Зайшов з Маковеем до стайні й, сполохнувши горобчиків, що налітали туди на сніданок, побачив низеньку, пришикну каштанку.

— Знайомся, — сказав Маковей. — Це Тихоня. Конячки так собі, та в линку ліпшої не дадуть.

«Чому ж «так собі»? — дивувався Толя, несміливо підступаючи до Тихоні. — Конячка як конячка, і все в неї на місці: ноги, грива, хвіст...»

Помилувався нею, а коли Маковей вийшов і Толя лишився сам, то взявся оглядати її пильніше. Гострі прозорі вуха в розбухлих прожилках, як осінні листки, біла лисинка на розумнім чолі, добрі вологі очі...

«Ні, досить пристойна конячка», — вирішив Толя, догідливо розправляючи їй таку ж, як і хвіст, пишну смоляну гриву, в якій посялись реп'яхи.

Вибрав їх якнайобережніше, аби не завдати Тихоні болю.

Тихоня обнюхала свого нового господаря, недовірливо щулила вуха й косила вогняними очима, бо, окрім гострого скребла і дошкульного батога, іншої ласки не бачила.

Вибравши реп'яхи, Толя взяв кобилу за недоуздок, і вона покійно пішла за ним.

Як проходили повз криницю, Тихоня знову нащулила вуха, судорожно здригнула всім тілом, але Толя не зважив на те: звідки знати йому Тихонині примхи?

На радощах він чимчикував перед нею й вслухався, як байдужно лопотіла копитами: лоп-лоп, лоп-лоп...

«Застоялась», — міркував Толя і з усіх сил тягнув за повід.

Толя не знав, що копохи майже не годують і не поять її, що всі ці дні, як перестали пускати на пашу, вона одиноко блукала по стайні, шукала в переїдках вівсяні зерна й невдоволено форкала в порожньому жолобі, ніби нарікала на те, що їй не дають смачного оброку. Але ніколи не чули, щоб Тихоня іржала або біла копитами землю, як інші коні. Хай як зобидять її, а вона мовчить. Тільки й того, що пофоркає в жолобі, озирнеться туди-сюди й смиренно йде до свого невтішного стійла в куточку стайні. Одне слово — Тихоня... Інші коні трублять овес, а Тихоня мусить житися голою січкою. Пахучого сіна теж не дають... Це їй кара за те, що вона поровлива, що не вмє ходити ні в плузі, ні в возі, ні підручною, ні в борозні.

Довго морочилися з нею, та зрештою махнули рукою: Тихоня тихонею... Всього цього Толя не знав, стаючи з нею до линки.

— Ти багато заробиш цією неробою! — підсміювалися з нього дівчата.

Толя з надією позирав на Тихоню:

— Зароблю! Правда, Тихоню?

Але Тихоня була байдужа до Толиних підбадьорювань. Безтямно дивилась у степ і тяжко сопіла піздрями...

Та ось перший сніп у молотарку, за ним іще кілька спнів, і дівчата гукнули:

— Линка!

Толя смикнув Тихоню за повід, а вона ані з місця. Легенько стьобнув батіжком — стоїть, горда і непокірна, як камінна статуя.

А дівчата гукають:

— Линка!!!

Що робити? Як уплипути на Тихоню?..

— Давай же, давай, чудненька! — відчайдушно благав Толя, згоряючи з сорому. — Тягни, Тихонечко!..

Смикав її за повід, благав, обіцяв золоті гори, але Тихоня була невмолима. І далі незрушно стояла, ніби прикута вухшалами до землі.

Тим часом залягла полова, і вже не дівчата, а сам старий Маковей вигукнув сперсердя:

— Линка!!!

Та й це не подіяло на Тихоню. Толя з жахом чекав, що Маковей зараз підійде до нього і скаже: «Не годен ти до такої роботи!» У скронях застукали молоточки, в очах зарябіло, і він нічого не бачив, окрім Тихоні, прирослої до землі, та грізної постаті Маковея на столі молотарки. В одній руці старий тримав перевесло, яке не встиг укинути в барабан, другою посмикував бороду, жовту та довгу, як житній сніп. А дівчата розпикали його:

— Ну й линку добрав Маковей!

— Хіба можна такого хлопчипу до линки?

— Тихоня духу його не боїться!

— До неї треба сліпого Прокопа! Той би гаркнув, то пішла б, як опшарена!..

— Годі вам, годі! — буркнув на те Маковей. — Тлумачив же голові, що Тихоня до линки негожа. Так ні, нав'язали!.. — Гукнув Толі: — Гони її, анахтему, під три чорти!

Толя почав було випрягати Тихоню, але в цей час на

пожежній бочці неквапливо під'їздив до току Петрик-водовоз. Вода хлюпотіла, розливалася через верх і кількома живими цівками, що іскрилися на сонці, збігала по бочці, лишаючи на стерні нерівний вологий слід. Зачувши воду, Тихоня рвучко підвела голову, витягла шю і, може, вперше в житті заіржала — розпачливо, дико, на все поле. Її мучила спрага...

— Ей, хазяї, напоїть Тихоню! — вигукнув Петрик, зло прицьвяхнувши батіжком.

...Не били і не лаяли, як звичайно. Толя уже й перестав благати її — вона сама потягла линку, але зовсім не туди, де мав кластися стіг. Горблячись від натуги, Тихоня стрімголов пішла до води...

— Так ось чому вона зноровіла! — сказав Маковей, кинувши в барабан розкручене перевесло. — Це так доглядали її...

Молотарка примовкла, і весь люд, що був на току, заніміло дивився ту зворушливу сцену: Тихоня припала до бочки сухими губами, жадібно ловила живі цівки й не могла зловити... Поки підспіли з відром, Толя відбив чопа й поїв її просто з рук. Вона пила з пінявого струменя, спочивала і ще пила. Її очі жевріли радістю...

Знову розрісся над током пил-димок, наче хто роздмухав його зсередини. Вужем забігала линка. Толя радів за Тихоню, радів за те, що знайшов спосіб приборкати її норавливість. Сам їв — її годував, сам пив — її напував. Ласкаво припрошував:

— Їж, Тихоню, пий, Тихоню!

За ту ласку вона платила добром, стала покірною і слухняною.

— Як працюється? — частенько запитував Маковей.

Толя гордо позирав на Тихоню:

— Ми з Тихонею!..

— Давай, давай! — підбадьорював Маковей. — Заробиш хліба, грошей — бабуся кріпко подякує. А схочеш — у город все забереш.

— Ні, ні, все бабусі. Вони старенькі, то це їм мої трудодні.

Щообіду бабуся приносила вареники з вишнями й інші жнив'яні ласощі — як-не-як, а все-таки гість її онук Толя! Не проминала спитати:

— А як, сину, Тихоня? Переноровіла зовсім чи, мо, прикидається? — Й вела по-старечому: — Гляди, сину, щоби та болячка назад не вернулася...

Бабусині слова непокоїли хлопця, й непокоїли не дарма. В одну обідню перерву, чи то з радощів після вівса, чи з якихось інших своїх міркувань, Тихоня раптом заграла пишним хвостом, гребонула копитами землю і пішла по полю навскач. Хто не бачив комети на небі, то міг побачити її на землі: хвіст і грива розвівалися на вітрі, а ноги мовби не торкалися стерні. Спершу милувалися нею, та коли Тихоня вибігла на баштан, з якого сочилися пахощі, люди збентежено загули:

— Кавуни, кавуни, кавуни!..

Добру копу кавунів зіпсувала Тихоня своїми копитами, гострими, як мечі. Толю оштрафували за це на п'ять трудоднів. Старий Маковей винуватив Тихоню, мав просити правління зняти цей штраф, але Толя довів, що Тихоня не винна, а винен він, Толя, вище тим, що забув прив'язати її. Маковей замислювався, копаючись шкарубками пальцями в солом'яній бороді, волів щось сердечне сказати хлопцеві, та дівчата такі невгамовні — все: «Линка!» та «Линка!» — і поговорити не дають... Тихоня бігала по доріжці, вибитій сталевією линкою, а Толя мусив устигати за нею, щоб у слухну мить осмикнути її.

В міру того, як росла скирта, Тихоні ставало все важче й важче, але вона не здавала. І хоч як славно ходила Тихоня, та за кожним окликом: «Линка!» — у Толі тьохало в серці. Не зовсім вірив її... А вона йому вірила. Сліпо, по-своєму, але безроздільно вірила своєму новому господареві...

Та ось закінчувалися канікули, надходила пора повертати до міста. Толя не міг про це розповісти нікій Тихоні, але був з нею ще ласкавіший, ніж звичайно. Жодного разу не торкнув її батіжком, на стоянках розчісував їй смоляну гриву, в яку набилося остюків.

Останнього дня Толя, привівши після роботи Тихоню до стайні, мовив:

— Я вже їду, Тихоню!..

По дорозі на станцію, уже не з батіжком, а з дорожнім кошичком у руці, Толя ще раз забіг до стайні, попросив, щоб Тихоні подали добрий обрік, і сказав на прощання:

— Бувай, Тихоню! Наступного року знову побачимось...

Але вона нічим не виказала свого здивування. Її над усе вабив овес. За таку цєвуагу хлопці посміялися над Толею, а найбільше Петрик-водовоз.

— Ти їй листа напиши, — сказав він. — Мовляв, дорога Тихоню, живу так і так, ходжу в школу, протираю на парті піфагорові штани та гризу квадратні й кубічні корені з алгебри...

Отак вони гомоніли, жартували всю дорогу й мало не спізнилися до поїзда.

Толя вскочив у вагон на ходу, кинувся до вікна прощатися з хлопцями й не повірив очам своїм — на пероні, поблизу веселого гурту проводжаючих, самотньо стояла Тихоня. В її вогнистих очах миготіли вікна вагонів. Хтось гукав:

— Толю! Толю!..

А басок чергового по станції доводив до відома присутніх, що коням на перон ходити заборонено.

А ще по хвилі, крізь холодний стукіт коліс, Толі почулося кінське іржання, коротке, пропикливе... Хлопець не знав, як відповісти Тихоні, в розпачі відійшов од вікна і, ні сіло ні впало, почав частувати пасажирів бабусиними гостинцями, якими був наповнений його дорожній кошичок.

— Що за добряк? — дивувалися пасажири, вминаючи Толіні яблука.

А там, десь за вікнами, басок чергового все ще крикливо доводив, що коням на перон ходити заборонено...

Житомир, 1954

ЛІСНИКОВА ДОЧКА

1

Село й не зогляділося, коли вона виросла. Все бігало маленьке дівча, тихе, лісове, не всі навіть знали, чие воно і як його звать. А дівча тим часом росло, і якось параз довідалося все село, що це Петруня — лісникова дочка. Нагледівши її, гуртом почали шукати для неї місце в житті. Отак на узліссі росте берізка — поки маленька, то піхто не помічає її, хіба що лісник, а виросте, то зразу помітять і вже не зводять з неї очей. Одні бачили в дівчині хист до музики. Будь-який інструмент у її руках співає зворушливо. Інші гадали, що Петруня вродилася для сцени. Гляне з кону на залу, засміється — то всім весело, а заплаче — то

так невідробно, що розчулені тіточки схиляють голови й собі схлипують. Кожна вистава кіпчалася невгамовним «браво», під час якого з тісної суфлерської будки неодмінно виходив Юрко Книш, показував на Петруню і прорікав: «Сила!..» А ті, що бачили Петруню за збиранням лікарських трав (цього навчилася вона від покійної матері), горюрили їй: «Будеш лікарем». Недарма в лісничковій хаті вічно пахне зіллям, а взимку ті пахощі розходяться по всьому селу: кому липовий цвіт від кашлю, кому сон-трава від бессонниці, немовлятам ромашка для купелі, а дівчатам любисток просто так, щоб залицялися хлопці... Отож пророкували Петруні багато доріг, але по якій саме піде вона — того ніхто достеменно не знав. І лише батько Никодим Перевесленко тепер нічого не пророкує їй, навіть тоді, як заходить мова про долю дочки, він мовчить, тільки махне рукою: «Нехай живе при мені...»

Він закоханий у ліс. Він чує кожен лісовий звук. Навіть у гарячу літню днину, ополудні, коли все завмирає, він чує, як тяжко дихас ліс. Він любить слухати ліс у бурю й наперед знає, яке дерево не видолає її, упаде. Ліс, устелений зіллям, і ліс, завалений снігом, однаково милий його серцю. Він, лісник, зроду не тримав у руках сокири на живе дерево. Никодим Перевесленко все життя садив, плекав і беріг ліс. Він відкривав Петруні всі його тайники, всі «альфи й омеги», як любив висловлюватись, перейнявши від когось ті не зовсім зрозумілі йому, але, як він гадав, мудрі слова, і радів плодам своєї науки. Петруня гордилася батьком-лісником, пишалася тим, що вона живе в лісі, і щовесни приносила в школу ранні квіти. «Це з обходу мого батька», — замріяно говорила вона. А виходили в поле, то пі в кого не було такої сапки, як у неї, — з довгим грабовим держалном. «Це лісівка», — пояснювала Петруня. Багато ще вона мала такого, чого не мали інші. І однокласники заздрили їй, що вона — лісничова дочка.

Тепер парту, на якій, всупереч шкільним правилам, вирізьблено її ім'я, займають молодші сестрички — Марічка й Федорця, а вона клопочеться в лісі. Нема більше задушевних друзів-ровесників — роз'їхались, розлетілись; є тільки вічно запечалений батько, веселі стрибухи-сестрички і все той же ліс — старий він чи молодий — не збагнеш, якщо лічити на тисячі років.

Не так давно, коли їхала з дому, прощалася з тим лісом. Сиділа на скрипучій батьковій однокінці і всю дорогу

махала хустинкою. «Не дуже прощайся, — зауважив батько. — Може, доведеться ще повернутись». — «Через п'ять років...» — сказала Петруня. Думками вона вже була там, в інституті, і, може, тому так розчулено, до сльози, прощалася з лісом.

На пероні маленької станції її чекав Юрко Кнпш з великим саморобним чемоданом, кованим, та ще на замку, нітрохи не меншому від тих, якими завбачливі хазяї замикають свої комори. «Ого, як коваль спорядив свого сина в дорогу», — посміхнувся Никодим, зиркнувши на чемодан. Юрко не ставив його, а посив, весь час міняючи руку, ніби боявся, що може забути свій скарб на пероні.

І ось тут, на проводах Петруні в далеку дорогу, лісникові вперше не сподобався Юрко. Коли підійшов поїзд, він розгубився, вкинув у тамбур свій чемодан, сам рвонув у вагон і зовсім забув про Петруню... Батько посадив її в інший вагон, потім стояв на пероні й дивився, як вихрилось за поїздом. Ще довго й тоскно цокотіло в рейках та в батьковім серці: «Поїхала, поїхала...»

Поволі звикав без неї. Сам куховарив, сам прибирав у хаті, навіть прав білизну. Допитливо позирав на своїх менших доньок, пригнічених від'їздом Петруні. Не хотів їм приводити мачухи, але як не стало в домі Петруні, така думка в нім ворухнулася. Почав чепуритися, вечорами ходив у село, чи не до вдови Ярипи? Чекаючи його, діти допізна не спали. Вже ввижалося їм, що зараз відчиняться двері, і батько введе мачуху, злу, недобру, таку, як у казках та бувальщинах, що їх не раз оповідала Петруня. З жахом дослухались до лісу та все викручували у лампі гнота, щоб у хаті було більше світла. Однак натомість було тільки більше кіптяви.

Одного такого вечора хтось дрібненько постукався в двері.

«Мачуха!» — принишкли дівчатка.

Позирали одна на одну, вагались, чи відчиняти, та, зачувши голос знайомий, обидві кинулися до дверей.

То була Петруня. З порожнім чемоданчиком, змарніла, засмучена. Вона прикрутила гнота в розпеченій лампі, відчинила вікно, щоб провітрити хату, й допізна оповідала сестричкам про місто.

Так і не діждавшись батька тієї ночі, всі троє поснули. Лише вранці Петруня розповіла йому про своє горе. І батько дивувався, що Юрка Кнпша, сина коваля, прийняли в інститут, а Петруню ні. «Це чортзна-що — в інститут

лісівництва не прийняли лісничову дочку. Ти ж любиш ліс!..»

На вступних екзаменах вона не так пояснила закон Гей-Люссака, і за це її відправили додому. Батько нічого їй на те не сказав, тільки вилаяв ученого: «Бісовий Гей-Гусак!»

Після такої невдачі Петруня довго не виходила з лісу, мовби хотіла сховатися в нім від людей. Але люди не забували про неї. Одні співчували, буваліші радили, як жити далі, а були й такі, що насміхалися з неї. «Виходь заміж, — шипіла Ярина. — Переспієш — посивієш...» Перенісся в Ярини широке, а зверху — прозорі, жорстокі очі, як у сови. Ото б мачуху з такими очима — від одного погляду терпнеш.

Якось завітав Юрків батько з пожовклою від горна бородою і довгим, як ковальські кліщі, руками. Він теж повів жартика. «Як тут моя невістонька?» — співчутливо запитав. «Тепер ми ніколи не породичаємось», — відрубав йому Никодим. Коваль, мабуть, образився за такий тон, бо більше ніколи Петруня не бачила його в лісі.

Але приходили інші, та ніби умисне лукавили з її горя. Навіть у щирому співчутті їй вчувалась образа.

Якось сказала батькові, щоб той попросився в інше лісництво. «Що? — обурився батько. — Цього лісу я не залишу!»

Того ж дня ніби ненароком завітав до них старший лісничий Микола Платонович. Згорблений, з паличкою, з м'яким білим їжачком на голові і з таким узорчатим гаптуванням на лиці, що ніяка рукодільниця такого не виплела б. А в тім старечім обличчі ще зовсім молоді, чисті, голубі очі. Петруня навіть вагалася, чи це його очі. Але бачила, як вони жмуряться, сміються, ворухаються, — значить, його. А повіриш очам, то повіриш і людині. До того ж він, може, єдиний не співчував Петруні і не втішав її, як робили це інші. Він говорив, що йому теж життя далось не легко, що він теж замолоду не міг учитися в інституті і тільки оце на схилі віку, вже умудрений досвідом, самостійно пройшов інститутський курс. Тепер академіки їздять до нього за порадою. Це він у тутешніх лісах урятував граб від випадання, це він розвів на болотах евкаліпти, це він досліджував закони співжиття мішаного лісу.

— То чи ж варто тобі, Петруню, впадати в розпач тільки тому, що ти не потрапила до інституту? — запитав Ми-

кола Платонович і заперечно пристукнув паличкою. — Ні, не варто. Праця — це найбільший з усіх інститутів, і двері в нім вічно відчинені.

— Що він сказав? — поцікавився батько, коли лісничий залишив їхнє подвір'я.

Замість відповіді Петруня показала книжки, які приніс їй Микола Платонович. Батько поважив їх на жилуватій руці й, повернувши Петруні, сказав:

— Інститут, піхто з Перевесленків його не кіпчав, а лісники з нас були непогані. Жаль тільки, що ти дочка, а не син. Я і тебе зробив би лісником.

Але їй з думки не сходив той інститут з тисячею таких, як вона, і серед них — Юрко Кшиш. Мабуть, всяке наше горе стає тяжчим, якщо більше думаємо ми про нього. А таким вразливим людям, як Петруня, і маленьке горе завдає багату журби. Та тільки схилилась вона над книжками старенького Миколи Платоновича, ліс знову брав верх, захоплював її своїми таємницями, яких досі не знала вона, своїм цікавим самотутнім життям, і Петруня справді шкодувала, що вона дочка, а не син. Хай би і з неї батько зробив лісника. А так хто зна, як складеться її життя...

2

Друзі шлють їй задушевні листи, обнадіюють її, просять писати про себе, про школу та про рідне село. А що писати, коли вона зовсім не буває в селі? Їй соромно показатися людям на очі. Люди ж гострі, скажуть — дивіться, до чого довчилася лісникова дочка! Довгенько не відповідала на ті листи, і сільський листоноша, ще зовсім хлопчак, Савка Кшиш (не брат і навіть не родич Юрка Кшиша, в селі Кшиші майже всі Кшиші) докоряв їй:

— Недобре, Петруню. Тобі пишуть, а ти мовчиш...

Петруня червоніла, м'яла в руках свою тугу, вигорілу за літо косу і тяжко зітхала:

— Про що ж їм писати? Вони студенти, а я...

Заходила в хату, читала свіжі листи і нишком плакала. Коли ж цікаві сестрички питали її, що з нею, Петруня похапцем обтирала сльозу й казала:

— Нічого, я так собі...

Але як тільки вона виходила з хати, сестрички миттю знаходили в книжках ті листи й зачитувалися ними до самозабуття. Цілий невідомий світ поставав у їх дитячий

уяві, і потім вони довго шепталися, що в цих листах примушує Петруню плакати. Може, те, що Юрко записався в гурток альпіністів і кожне літо буде їздити в гори? Так і пише: «По скелях хочу полазити». «І як не страшно йому?» — дивувались дівчатка. Вони знали кучерявого приземкуватого Юрка, не раз бачили його з Петрунею, і тепер він уявлявся їм таким, як скалолази на малюнках: у білому чепчику, з рюкзаком і з довжелезною мотузкою, щоб чіплятися нею за скелі... А може, тому плаче Петруня, що її найближча товаришка Любка Стасюк, з сусіднього села, заїхала аж на Урал і сумує там за Петрунею, за школою? Дивна Любка! Чого б це їй там, на Уралі, сумувати, коли про нього так цікаво розказують учителі?..

Багато припущень робили сестрички, і старша з них, Марічка, якось розгадала загадку. Паморщила лобик і таємниче сказала Федорці:

— Я знаю, чого плаче наша Петруня: що ми маленькі і вона не може залишити нас самих. Мусить чекати, поки ми виростем, аж тоді поїде туди, куди поїхали всі!

— А скоро ми виростем? — питалася Федорця.

— О-о, скоро! — мрійливо говорила Марічка. — Ти ж чула, що татко каже? Коли Петруня була такою, як ми, то вже вважалася зовсім великою і все робила сама. А нам не дають тяжкої роботи...

Діти не знали одного: коли в хаті є старші, ти завжди будеш молодшим, було б тобі й сто літ від роду.

Багато з того, що знає, що пережила Петруня, невідоме для менших. Не пам'ятають вони і тієї страшної історії, що спіткала колись родину Перевесленків.

Одного літа недалеко від хати лісника загорівся ліс. Угледівши пожежу, мати скрикнула: «Ліс горить!» — і з тими словами помчала в село. Але під самим селом зупинилась у відчаї: адже в хаті залишилося трое маленьких дітей. Мати стрімголов побігла назад, але вогонь мовби випереджав її, наближався по соснах до хати. Не добігла вона, впала посеред дороги... Невдовзі люди, що збіглися на пожежу, внесли в хату її неживу. Петруня добре пам'ятає той день. У лісі стояла спекота, щось страшне бурмотів у соснах вогонь, а мати лежала на лаві холодна. Над нею довго стояв мовчазний батько, тримаючи на руках сонних малят. І Петруня тоді дивувалася, що люди рятують ліс і ніхто не рятує її матері. Вона не вірила, що та вже померла, що їй уже не можна повернути життя, зро-

бити такою теплою, пахучою, доброю, як була завжди. Пеструня ще довго носила злобу до тих людей і тільки тоді простила їм, як навчилася розуміти, що таке життя і що таке смерть... Життя як ліс. У бурю впаде одне, друге дерево, а ліс стоїть. Віками стоїть, поки сама людина не знищить його, не розоре, не посіє на нім щось інше. Але навіть тоді молоді пагігці вибігають з корчів, і якби не палили, не рубали, не корчували лісу, то він би пережив усе. Карпати стали б рівниною, а ліс би жив і жив. Мати ж померла зовсім молодою...

З того самого дня маленька Петрупа стала старшою в домі. Допомогала батькові, а згодом батько допомагав їй. Вона примушувала сестричок умиватися, готувала їм їжу, прибирала в хаті — чисто все робила сама і поза всім тим встигала ходити до школи. В класі теж вважалася старшою, не роками, не зростом, а своїм суворим домашнім гартом, розумінням життя. Її проникливі карі очі умиряли бешкетників, її вигляд нікому не давав приводу вважати її сиротою. Здавалося, що її доглядали, одягали, залітали не одні руки, а багато кропітких, люблячих рук. Матері її ровесниць нишком заздрили їй і говорили про неї з шанобою: «Славна у нашого лісника дочка».

Никодим Перевесленко теж гордився дочкою, мріяв зробити з неї великого майстра по лісу. Так і говорив учителям: «Я собі просто лісник, а з моєї Петрупи буде вечний лісник. Вона змалечку любить ліс».

І раптом така невдача! Всі роз'їхалися, всі вчаться, а її атестат зрілості жовкне в скрипі.

Все ж Петрупа недовго сплакувала над листами друзів. Скоро почали приходити і такі листи, над якими Петрупа сміялася, а сестрички, лишаючись на самоті, знову перечитували їх і не могли збагнути, з чого Петрупа сміється. Може, з того, що Юрко Кшиш після закінчення інституту хоче стати лісничим? То що ж тут смішного?.. А може, з того, що Любка Стасюк теж записалася в альпіністи і хоче прислати з Уралу якихось каміпчиків-самоцвітів?.. До чого ж цікаво бути дорослим! Плачеш, і піхто не знає, чого ти плачеш; смієшся, і піхто не знає, чого ти смієшся. Сестрички часто грали в дорослих і дітей, а Петрупа і не підозрювала, що та невігадлива гра взята з її життя...

Минали роки. Юрко Кнущ давно перестав слати Петруні листи. Замовкли й інші друзі. Тільки коли-не-коли прийде вісточка від Любки Стасюк, але вже не з Уралу, а з того міста, де вчиться Юрко. Любка писала, що вона помилилася, що з неї ніколи інженера не вийшло б, і тепер вона вчиться в консерваторії, хоче стати співачкою. Допитувалася, чи пише Юрко. «Не пише»,— в який уже раз відповідала Петруня. Любка виписалась до останку і в одному з листів запитала, чи подобається Петруні її, Любчин, голос і яка тепер у Кнущах погода. Петруня не пам'ятала її голосу, а про погоду відповіла лаконічно: «Приїдеш — побачиш».

Словом, листи не ті і листопоша не той. Тепер пошту приносив старий Харитон, а колишній поштар Савка Кнущ сам писав Петруні листи.

— Від мого колеги,— жартував Харитон, поплескуючи по кирзовій сумці, яку носив колись Савка.

Любчині самоцвіти поблякли на вікнах, трішки-трішки постарів ліс, і геть посивів у нім Никодим Перевесленко. Навіть у вусах повно холодного срібла, і піби від того обвисли вони, стали важчі.

Перестала приходити в ліс Ярина. Кажуть, знайшла собі іншого вдівця, без дітей.

А Петруня все та ж, непоказна з першого погляду, але як вдивишся в неї, тоді тільки збагнеш, що дівчина ця не зовсім звичайна. Обличчя у неї смугляве, як у південянки, брови злегка надломлені, на устах усмішка тиха, як рапок, а в м'яких, задумливих очах тремтлива досвітня печаль... Її чоло, над яким звисає неслухняна гривка, давно зборознила якась настирлива невідступна дума й пустила перші промінчики від очей на скроні. Коли Петруня постаріє, людям неважко буде розгадати причину зморщок на її обличчі. То будуть зморшки не від сліз, не від сміху, не від злості (Петруня рідко сердиться), а від думи — спокійні, благородні зморшки, такі, як у її батька, а може, й навіть такі, як у Миколи Платоновича. Об чім же її дума? Чи не об тім, що йдуть роки, а Петруня все тут, у лісі, і вже ніяка сила не примусить її залишити ліс, той ліс, що забрав у неї матір, той ліс, у якому постарівся батько, в якому виросла вона сама.

Тепер у Петруні свій обхід, по сусідству з батьковим, у нього старий ліс, а в її обході зовсім молодий. Зберігся

одип тільки старезний дуб. Петруня любить посидіти під ним, помріяти. Колись на цім місці Юрко поклявся все життя любити її. Вона теж обіцяла ніколи не зрадити. А дуб був єдиним живим свідком їхньої клятви.

Якось Петруня розповіла про це Савці. Ненароком, просто так, по-дівчачому, а може, мило їй було про це говорити. Савка вислухав її з дивовижним спокоєм і не обмовився жодним словом, ніби й він був винен у тому, що Юрко Книш забув про свою клятву. Але більше ніколи Савка не приносив Петруні свіжої пошти. Поїхав на шахти і тільки в листах признався, що любить її, хоч і не давав ніякої клятви — любить і кличе її до себе. Та Петруня не мислить себе без лісу. На один лише день вийде з нього, і вже ніби щось одібрали від неї, чогось ніби бракує їй. Ліс зачаровує її кожним своїм порухом, кожною пташкою, кожним пагінцем. Вона любить, коли верхом іде вітер, а в лісі тихо. Любить примітити на кволему дереві нову пружну гілку. Вона чує і бачить не тільки те, що доступно всякому. Вона бачить коріння лісу, бачить жилки, по яких дерева набирають вічної земної сили, чує у бурю їх живий стогін, їх потаємні переможні кличі. Петруня знає, чим підганяти ледачкуватий змалку дуб, як рівняти глущку березу, як сосну паливати смолою, як розводити ліс на піску, на мочарицї і на доброму ґрунті. До неї навіть приходять на раду старі лісники, які звікували в лісі...

Ні, тепер вона не просто лісникова дочка, а на одній позі з батьком, якщо не більше. В лісництві її називають «товариш Петруня». Так придумав Микола Платонович, вперше звернувшись до неї на «ви». В його дослідях вона найсумлінніша помічниця. Про неї теж знає академія. Вона навіть має невеличке доручення — слідкувати, як поводять себе дерева, вражені омелою. Сходила ліс, взяла всі хворі дерева на облік і слідкує за ними. Недарма їй колись говорили: «Будеш лікарем». Вона знає, як лікувати людей від легких недугів, а тепер вчиться, як лікувати дерева... Ходить Петруня без коси (не обрізала її, а складає калачиком, як заміжні жінки), у форменому кашкеті, який дуже їй до лиця, і з сумкою через плече, як справжній лісник.

Але вдома все та ж Петруня, як і багато років тому. І як не ростуть Марічка з Федорцею — її плаття ніби шиті для них, її туфлі всього на номер більші, а чобітки на високому каблуку, в яких Петруня взимку ходить до клубу,

якраз для них — гей-гей, як вони ростуть! Давно розв'язують найскладніші задачі, самі знають той злополучний закон Гей-Люссака і навіть дивуються, як це Петруня могла не знати такого простого закону, а наздогнати її, порівнятися з нею ніяк не можуть. Діти, та й годі.

Якось прибігли з села, стривожені, перезираються і мовчать.

— Що з вами, лисички?

— Твій Юрко приїхав...

4

Того ж дня Петруня довідалася, що старшим лісничим буде тепер не Микола Платонович, а Юрко Книш. Її добра, ніжна душа спалахнула протестом. Який він безсовісний! Іде на живе місце. А куди ж подінеться Микола Платонович? Переїде в інше лісництво? Тоді й вона тут не залишиться. Куди Микола Платонович — туди й вона. Так і сказала батькові.

— Не хочу підкорятися всяким зарозумілим книшам...

Але те, що вростає в людину роками, не можна вирвати одним, бодай найвідчайдушнішим порухом. Воно живе, як ліс, воно пароститься, як коріння у вологій землі. Той тихий, несміливий Юрко, що клявся під дубом, брав своє. Чи не ради неї він напросився в їхнє лісництво?.. Петруня переконувала себе, що вона ніколи його не любила. Та даремно.

Увечері Петруня розшукала старі листи, перечитала їх і довго не могла заснути.

Потім усю її ніби поглинув ліс, заповонив її душу, її серце, і вона перестала думати про Юрка Книша. І тільки тоді, як у лісі здійнялася буря, ламала одинокі дерева й шадила великі дружні сімейства, їй знову ввидився Юрко. Чи й досі він такий тихий, зіркатий, замріяний? І чи не забув він дороги до лісу? Адже однокласники — те саме, що однополчани. А вони з Юрком — то ще більше... А втім, звідки їй знати? Хіба не він перший перестав їй писати листи, довідавшись, що вона на все життя залишається в лісі. «Така моя доля», — пригадала Петруня свої слова в одному з листів і засміялась: «Добра доля...» Пригадала ще одне незабутнє: коли Юрко перестав писати листи, сільський листоноша Савка Книш ніби підріс, завів добрячого чуба й ухилився допитливих Петруни-

них поглядів. Придбав нову сумку, одягався ошатніше й похвалювався, що коли вникнути в суть, то нема роботи почеснішої, ніж листоноша. Знаєте, що діється в кожній хаті, в кожній душі. І тоді вона сказала йому: «Ні, Савко. Що діється в моїй душі — того тобі не знати». І призналась йому про свою любов, про Юркову клятву під дубом. Савка образився і поїхав. Скоро старий Харитон приніс його листа з Донбасу. І Петруні ще й зараз смішно з того листа. І так всю ніч: то тихо сміялася, то тяжко зітхала. Тільки вдосвіта трішки здрімснула, і тут їй приспилось, що прийшов Юрко... В тривозі розплющила очі: ні, нема нікого, все як завжди. Долі, на свіжому сні, покритому білим рядном, спочиває батько. Дівчата обнялися на дерев'яному ліжку, в батистових сорочках, тільки ноги поховали під ковдру. А у відчинене вікно вливається ранній лісовий лемент.

Петруня встала, навшипицьках пройшла до вікна і, зіпершись на лікті, усміхнулася тією усмішкою, якою усміхалася колись до нього... І ліс ще ніколи не був таким чудовим, як зараз. Берези томні, як молодіці в сережках, дуби спокійні, гордовиті, а сосни, ті сосни, які горіли колись, пооблімалися, мов сестри після розлуки, одна одної вища, ставніша, красивіша. А під самим вікном засоромилася, зачервонілася горобина. І все те — в хорі найніжнішої пташиної музики Петруня слухає, примруживши очі, й пенароком натрапляє на давню стежку...

Це пею ще хлог'ям приходив Юрко до лісника. Іноді його заставала ніч, і тоді «повноліття Петруня», як жартома називав її батько, проводила «свого парубка» до села. То було ще дитинство, а пізніше вони іноді до ранку просиджували на батьковім возі або оп на тій березовій лавочці під горобиною. І от вони розійшлися, як дві зірки на великому небі, і, може, вона погасла для цього, а він для Петруні... не погас. Вірніше, тільки тепер вона відчула це з новою силою, гостро, по-дівочому...

Але де подінеться Микола Платонович, коли Юрко займе його місце?.. Невже зовсім піде з лісу? Ні, ні, цього не може бути. Йому дадуть інше місце. Він же ветеран лісу. Зрештою, може, й Юрко не винен, може, його прислали сюди звище?

Яке диво, що він тут, поблизу, за живою стіною отих вранішніх сосен... І що з того? Вона не хоче, щоб він приходив. Вона не може йому простити, що він порушив їх клятву: де б кожне з них не було, а серцем ніколи не роз-

дучатися. Він замовк, і те мовчання пехай буде повік пересторогою для неї. Чому оп у лісі піколи не вмовкає соловейко, чому щоранку подає вістку милій, що сидить у гнізді? Бо любить...

Петруня відійшла од вікна, і вже по хвилі пад хатою лісника піднявся мирний димок. Це Петруня готує сніданок. На застеленім газетою припічку, як завжди, лежить книжка. Петруня слухас, як палахкотить у печі сухостій, читає ту книжку. Вона більше не думає, вірніше, не хоче думати про нього...

Та ось він прийшов. Постукався (тоді заходив без стуку), спитав, чи можна, і, привітавшись, довго стояв у порозі, як чужий, далекий, поки Петруня не догадалася запросити сісти.

Старий Никодим сидів за столом, перед ним у великій полив'яній мисці парувала товчена картопля з шкварками, цибулею і кропом — улюблений сніданок лісника. Петруня не відходила від печі, а на припічку лежала все та ж розкрита книжка. На ліжку солодко доспали дівчата, а їх ніби оберігав все той же старий дробовик, що з давніх-давен висить над килимком грубої малярської роботи — серед традиційних русалок.

— Як живете? — спитав Юрко, бігцем оглянувши хату.

Батько допитливо зиркнув на Петруню. Вона, підпершись рогаčem, стояла мовчазна, незворушна. Никодим згадав свою покійну дружину. Як це недавно було. Та теж, коли хтось приходив, мала звичку спертись на рогач і отак безмовно стояти. Тільки замість книжки, що лежить на припічку, там сиділа маленька Петруня й чекала з молака шкурки. Він посміхнувся:

— Отак і живемо. Не гірко, не солодко, як день укаже. В суботу — по-суботньому, в неділю — по-недільному. Прощу ближче до столу. А ти, Петруню, подай для гостя нашої березівки.

— Спасибі, я тільки що від сніданку, — чемно відмовився Юрко.

— Що, соромишся? Не соромся. Ми тебе знаємо з отакого. То пусте, що тепер ти начальство. Микола Платонович часто з нами хліб-сіль ділив. А ти ж іще не лісничий, поки не прийняв лісу.

— Ні, не лісничий. Та ще чи вийде з мене лісничий? — Юрко глянув на книжку: — А як ти, Петруню? Все вчасн закон Гей-Люссака?

— Ні, це інші, лісові закони. Ті, що згадяться мені для роботи,— зашарілася Петруня.

— Он як! Виходить, ти працюєш і вчишся?

Никодим поправив посивілі вуса:

— Покажи йому, Петруню, свій ліс.

Юрко не зводив очей з Петруні. У білому фартушку, розігрілася біля печі, а в карих глибоких очах ціла пожежа. Ще ніколи не бачив її такою. Отак сидів би і дивився без кінця, без втоми, але Никодим наполягає на своєму:

— Покажи, Петруню, свою роботу.

Поставила в куток рогац, скинула фартушок і підійшла до жердки. Одягла кашкета з дубовим листям, новенького кітеля, почепила через плече сумку з рижком і клеймовим молоточком, але тут же передумала і поклала все те на місце. Пішла так, у чім стояла біля печі.

Вже на ганку сказала Юркові:

— У мене тепер свій обхід, по сусідству з батьковим.

— Он воно що! — Юрко взяв Петруню за руку. — Потомствена лісовичка!..

Просікою вони дійшли до її обходу. На старій порубці молоді сосонки піднялись у рядках поруч з дубками, а посеред тієї малечі стояв одинаком старий гордовитий дуб.

Юрко упізнав його й поник головою.

— Оце і є мій ліс,— сказала Петруня.— Це я, Юрку, його посадила.

А батько з вікна дивився їм услід і думав, мабуть, про те, що Петруня вже ніколи не повернеться в його хату. Розбудив Марічку, щоб та доварила сніданок. Поки Марічка протирала очі, він подав їй біленького фартушка, сказав:

— Одягайся, Марічко, тепер ти в хаті пайстарша.

Та даремно не дав середульшій доньці доспати.

Біля дуба Юрко почав було просити прощення, а за що — не домовив... У Петруні затремтіли уста, пересохло в роті, лише очі не видали хвилювання, спокійно дивилася в далечінь. Нарешті спитала:

— Хто вона?

— Ти знаєш її... Щоліта ми разом ходили по горах, разом збирали ті самоцвіти, що лежать на твоїм вікні.

— Спасибі...

Хотілося сказати йому щось жорстоке, образливе; сказати, що вона, мовляв, теж не одна, що її любить не

хто-небудь, а шахтарчук Савка Книш, той, що був листоношею; що за зраду вона заплатить зрадою... Але мовчав старий дуб, і вона мовчала...

5

З появою Юрка в будинку лісництва запахло фарбами. Новий лісничий готував квартиру до приїзду дружини. Замість одної кімнати, в якій стільки літ прожив Микола Платонович, Юрко пофарбував дві, безцеремонно потіснивши контору лісництва. Микола Платонович ціле літо не зачищав вікон, а Юрко ніби хотів відгородитися від лісу: зняв з горища подвійні вікна, ще й поставив віконниці. Коли квартира була оновлена і умебльована, Юрко зарамував Любчин портрет і повісив його на стіні проти ліжка. Вечорами, при тьмяному світлі висячого гасника (такі тепер рідко водяться), перебалакував з Любкою:

«Ну от, моя дорога. Ти журилася, як житимеш в лісі. Отак і житимеш. Хіба ж я хотів запроторити тебе в оцю глушину? Клянусь — не хотів! Ти питаєш, де співати тобі? Отут, у моїй хаті, для мене співатимеш...»

Він простягував до портрета руку: «Заспівай що-небудь!..»

Але Любка так презирливо дивилася на нього, що він не витримав її погляду.

«Мовчиш? А ти ж обіцяла все життя співати для мене. Так співати, як тоді, в горах, після тяжких переходів. Любко, Любко! Якби не ти, все було б дуже просто. У цій хаті ходила б Петруня, і я не дивився б на твій лукавий портрет, твоя краса була б для мене ніщо. А, ти смієшся? Скажи мені, де ти в цю мить? Може, в чийхось обіймах? О Любко! Я виріс із тобою й не знав тебе... Такі, як ти, рідко палять одному. Але я заховаю тебе, я триматиму тебе під замком, без мого дозволу ти не посмієш вийти з хати. Іди поцілуй мене, Любко, на сон...»

Але вона не сходила із стіни.

Тоді вставав з ліжка, цілував її і потім довго не міг заснути.

Одного ранку його збудив старий Харитон. Юрко пробіг телеграму і, протерши очі, нестямно втупився в листоношу.

— Що, смертельна? — співчутливо зачитав Харитон, знявши кашкет. — Не люблю приносити скорбні телеграми...

Юрко нічого не відповів старому, а, зачинивши за ним двері, побіг до портрета. Потрясаючи телеграмою, говорив Любці:

— Знову гроші? А де їх брати? Нема грошей! Розумієш? Нема!..

Так говорив він з її портретом, але самій Любці боявся признатися, що в нього нема грошей. Роздобував і посилав.

І Любка звикала до цього, справляла коштовні наряди, обідала в дорогих ресторанах. Розкидалася чужими грішми нарівні з визнаними співачками і навіть гадки не мала їхати в лісову глушину. Її листи все більше драгували Юрка своїм підтекстом, зате телеграми вражали одвертістю, і за ту одвертість він мусив платити гроші. Він мовби хотів купити Любчину любов, хоч добре знав, що любов не продається і не купляється. Ради Любки він відмовляв собі в найнеобхіднішому, ходив у старих туфлях, не раз латаних ще в інституті, і дешевому костюмчику, купленому за студентську стипендію.

Чи то із сорому, чи з якихось інших побуджень уникав Петруні і з усіх лісників одній їй та ще старому Никодиму Перевесленку не писав приватних записок про відпуск лісу.

Однак вони знали про ці записки.

— Що це діється? — з тривогою спитав батько Петруню. — Ми ж безбожно нищимо ліс!

— Його питайте, — показала Петруня в бік лісництва. — Я такий лісник, як і ви.

Петруня немовби готувала себе до приїзду Любки. Уникала лісничого, рідко бувала в його конторі, всі дні пропадала на своєму обході, а якщо навіть траплялося зустрічатися з ним, то чисто службово, як лісник з лісничим. І хоч іноді здавалося їй, що в її серці вже нема того почуття, з яким не розлучається стільки літ, але як тільки зустрічалася з Юрком, то те почуття знову давало про себе знати, озивалося в ній тисячею голосів, і чим завзятіше тамувала, пригашувала його, тим більше розросталося воно. Не раз запитувала себе: а що буде, як Любка приїде?..

На щастя, а може й на нещастя, Любка затримувалася. І хоч у своїх листах Юрко ляяв її за це, в душі був радий. Навіть частіше став посилати гроші, піби хотів відкупитись від неї. Скоро йому остогидли і Любчин портрет, і надокучливі думки про гроші для неї, і він гасив світло

раніше звичайного, щоб зриміше бачити Петруню в хатній п'їтмї! Одного разу, отак надивившись на неї до-схочу, встав, одягнувся і вийшов у ліс. Зупинився під дубом.

«Це тебе я бачу щодня із свого вікна. Це ти, друже, нагадуєш мені про Петруню. Це, мабуть, ти випец, що я блукаю коло її вікон. Спасибі тобі. Але говорити нікому про це не треба...»

А вдома, перед портретом, признався Любці:

«Ну от, я був у неї. Тепер роби зі мною, прав з мене, що хочеш...»

Але Любка нічого не правила, навіть грошей. Та він діставав їх усякими правдами й неправдами. Йому здавалося, що, тільки він перестане посилати гроші, Любка зразу ж приїде.

Та певдовзі трапилось зовсім несподіване. Десь опівночі Петруню розбудив неймовірний лісовий тріск, ніби то ламали кості якомусь велетню.

— Тату, тату... — злякано зашептала Петруня.

Але батько не озвався, мабуть, спав тим непробудним сном, яким натруджені люди сплять при відчинених вікнах, та ще в лісі, де стільки снотворного зілля і такий за-колисливий спів пташок.

Петруня похапцем одяглася й нечутно вийшла з хати.

Десь поблизу гарчала пилка, а сокира відстукувала так часто, як голодний дятел.

Петруня постояла, послухала. На м'якій породі — сосні, березі, личі — сталь глуха, а такі звуки могли іти тільки від дуба, тільки дуб може примусити сталь отак стуго-піти.

Петруня пішла на ті звуки і скоро опинилася у своїм обході. Пригнувшись, озирнулася довкола: а де ж старий дуб? Невже заблудилася?

Але зовсім поруч блиснула сокира, піби хто замахнувся пею на зблідлий, надщерблений місяць. Безтямно, не знаючи страху, пішла на той поблиск і по хвилі натрапила на жорстокі очі — в купі гілля стояла Ярина. Поблизу хтось важко дихав. Петруня наблизилась до тих очей, спитала:

— Ви що тут робите?

Ярина лукаво посміхнулася до неї, нерішуче підняла сокиру.

— Зарубаю! — сказала люто. — Ти все життя стоїш мені на дорозі.

— Іди, дівчино, з богом,— обізвався той, хто важко дихав.— Не лізь на гріх. Ми маємо дозвіл самого лісничого.

— Юрко дозволив?! — вирвалось у Петруні.

— Дозволив,— перекинула її Ярина.

Дуб бездиханно лежав на землі, як мрець у горі гілля, в руці Ярини блищала все ще занесена сокира, а чоловік, якого Петруня не могла впізнати, дихав ще тяжче, ще надсадніше. Петруні стало страшно з цими людьми, і вона кинулася навтіч.

Похапливо зачинила за собою ворота, увійшла до хати. Долі, на сіні, спав батько, а на ліжку Федорця спросоння просила Марічку: «Посунься, посунься», — старша вічно спихає меншу на самий краєчок ліжка. Марічка врешті посунулася. Десь біля печі безпомічно бився об стелю нічний метелик й раз по раз падав додолу. Коли він вилетів, у хаті стало тихо, печально. Не роздягаючись, Петруня підійшла до відчиненого вікна, зіперлась на підвіконня і слухала рівне дихання батька й сестричок. Сплять, не знають, що вже нема старого дуба... Поки стояв той дуб, ще щось жило в її серці, ще жевріла якась надія, а тепер усе впало, все зруйнувалося, одна ненависть лишилася до Юрка. Отак міркувала й дійшла думки, що треба вибратися з цього лісу, щоб ніщо не пагадувало про Юрка.

— Ти що маячиш у вікні? — прокинувшись, спитав батько.

Він вислухав її мовчки. Відтак встав, нашвидку одягся і, знявши з стіни рушницю, вийшов з хати.

Петруня чула з вікна його сторожкі кроки, потім постріл і переляканий жіночий зойк.

— Це я, Ярина!..

Потім торохтіння порожнього воза — порушники повертали додому пі з чим.

Вранці батько виклав лісничому дві заяви про увільнення — свою і Петрунину.

— Як? Ви залишаєте ліс, в якому звікували всі Перевесленки? — обурився Юрко.

— Ні,— сказав Никодим,— ми тебе залишаємо. Всього ти навчився в інституті, не навчився єдиного: берегти ліс.

Того ж дня, все ще вагаючись, Перевесленки мовчки склали свої пожитки, прив'язали до воза корову і всім сімейством рушили в путь. Позаду йшла Петруня. Мабуть, чекала, що батько передумає, поверне назад, але він, пасупивши брови, навіть не оглянувся на подвір'я.

На узліссі їх перестрів Юрко. Не сходячи з воза, Никодим віддав йому ключі від хати, сказав:

— Бувайте, товаришу лісничий!

— Ви куди? — розгублено спитав Юрко, не знаючи, що робити з ключами.

— До Миколи Платоновича. В сусіднє лісництво.

Юрко підійшов до Петруні:

— І ти залишаєш мене?

Вона глянула на нього вологими очима і пішла далі. Чула його поклик:

— Вернись, Петруню!

Але не оглянулась. Перед цим вона ще вагалась, їй ще хотілося вернутись, але тепер, коли він тримав ключі від їхньої хати, вона дивилася тільки вперед.

Та ось батько зупинив коня, зліз з воза:

— Не поїдемо,— сказав Петруні.— Я навчу його берегти ліс...

Але вона не послухала батька, сама сіла на його місце, смикнула віжки, і вся родина Перевесленків рушила далі.

Розбитий, пригнічений Юрко попрямував до старого дуба. Йому одному викаже він усю правду. Та де ж дуб? Люди, нема дуба! Лежить колода в обрубаним гіллі, а дуба нема... Так ось чому поїхали Перевесленки! Хто ж посмів заповідати такий злочин? Він, Юрко, ніколи й нікому — батькові рідному не дозволив би зрубати цього завітного дуба. Невже Петруня могла подумати, що це — діло його рук? (Він з болем пригадав свої приватні записки лісникам.) Нема в живих дуба, самої Петруні нема поблизу, а любов до неї стала ще більшою, ще невгамовнішою.

«Любко,— ніби читав він на тім холоднім пеньку.— Ти все легко дістаєш і легко збуваєш. Ти знайдеш собі іншого, може, вже й знайшла. А я другої Петруні повік не знайду».

Підвівся й заволав на всі груди:

— Петруню! Петруню!..

І ліс обізвався до нього суворо, понуро, ніби карав його... Ще довго сльозився свіжий пеньок, а десь в іншому лісі гірко тужила лісникова дочка...

В опустілім подвір'ї на лавочці під стиглою горобипою сидів молодий шахтарчук Савка Кшиш, який приїхав у свою першу відпустку. Він хотів дочекатись хоч якого-небудь перехожого, щоб спитати, де поділися Перевесленки. Тим перехожим виявився сам лісничий Юрко Кшиш.

— Що сталося? — спитав шахтарчук, показуючи на подвір'я.

Лісничий нічого не відповів йому, одвернувшись, безмовно дивився на дорогу. Савка все зрозумів без слів, обережно відсунув лісничого вбік і собі рушив тією дорогою, якою пішли Перевесленки.

Юрко чув від старого Харитона про намір шахтарчука. Тепер сам бачив, що це так. Інакше б для чого Савці Кнйшу наздоганяти Перевесленків? Ще сьогодні Петруня може стати дружиною іншого, і тоді Юрко назавжди втратить її. Як же випередити Савку?..

Лісничий якусь мить постояв на подвір'ї, потім вийшов на стежку, що вела на трясовину. У вільшаниці стежка загубилась, і Юрко пішов манівцями. Все ж радів своїй знахідці. Адже досить йому перейти через пожарище, і він опиниться в сусіднім лісництві, в тих лісах, куди пішли Перевесленки. Він обжене Савку, і пізачо, пізачо не віддасть йому своєї Петруні.

Ось і купини, високі, хиткі, підмиті водами. Скільки їх! Ще більше, ніж тоді, в дитинстві, коли він бігав по них з Петрунею.

Не думав, що та дитяча гра коли-небудь згодиться йому. А вона згодилася. Стрибнув з купини на купину й побіг, песамовито сміючись з своєї дитячої витівки.

Та скоро йому стало не до сміху: купини стояли все рідше і стрибати було все тяжче. Довкола кожної купини погрозово відливало іржею болото.

Але, набравши розгопу, він уже не міг зупинитись, уже мусив шукати очима хоча б найменшого, хоча б пайхисткішого порятунку... О Петруню! Якби ти бачила його стрибки, тобі неодмінно захотілося б наздогнати, зупинити, розцілувати його. Вже середина мочарища, а він ще і разу не ступив у болото. І раптом — хрусь... Під ним провалилась купина. Ногам стало жарко, як у кип'ятку... Але він нікого не кличе на поміч. Його уста тихо зронили єдине слово: «Петруня...» І на цей раз ліс обізвався до нього лагідно, тепло, ніби то обізвалась сама Петруня. Ще одне марне зусилля... а він сміється. Чого ж він сміється?!

Тяжко оповідати те, що трапилось далі. Але життя не завжди таке рожеве, як ранній яблуневий цвіт...

...У будинку лісництва давно не чути голосу Юрка. Живе в нім тепер Петруня Перевесленко, або, як звуть її всі лісники, товариш Петруня. Тепер вона старший лісни-

чий — головна розпорядниця всього лісу. Сама попросилась сюди після закінчення інституту. Живе Петруня одна, займає одну невелику кімнату, а в другій, більшій, яку займав Юрко під квартиру, розмістила агролабораторію лісництва. Любчин портрет висить у Петруниній кімнаті, і коли хтось із приїжджих, помітивши його, запитує, що то за жінка, Петруня відповідає, що то її близька родичка. Сама Любка щоліта приїздить у ліс відпочивати разом з своїм другим чоловіком, теж співаком. А цього літа, крім них, має приїхати з Донбасу Савка Кнись з Марічкою — сестрою Петруні. Нещодавно вони одружились і живуть щасливо.

Старий Перевесленко повернувся на старе місце. Тепер єдиною господинею в його домі наймолодша дочка — Федорця. Вона в усьому наслідує Петруню. Виконує всю домашню роботу, ходить у школу і теж мріє стати колись лісничим.

Петруня ж себе вважає вдовою. З вікна її кімнати добре видно вдалині синій пагорб, на якому стояв колись старий дуб. Петруня любить дивитися на той пагорб. Але не всякий побачить на нім те, що бачить Петруня. Що не день, то вище піднімається там колись посаджений нею ліс. Якщо нема туману і добре придивитись, то серед того відростаючого лісу видно високий дерев'яний стовп, урівень із соснами. То пам'ятник Юрку Кнису... Трапилось так: Микола Платонович оглядав щойно прийнятий ним ліс по той бік трясовини. Зачувши сміх, він кинувся туди, впізнав Юрка Кнisha, але вже пічим не міг допомогти молодому лісничому... Всі вважали, що це випадковість — мало що буває в лісовім житті. І лише Петруня догадувалась, як міг потрапити Юрко в біду... Пам'ятника йому витесали з старого дуба й поставили на тім місці, де стояв дуб. Так захотіла Петруня, і цьому ніхто не перечив.

Лише згодом старий коваль знайшов у синовім дипломі невідправленого листа. Лист кінчався словами: «Петруню! Я люблю тебе...» Ще й тепер коваль називає Петруню невісткою, і Петруні здається, що вона ще зовсім-зовсім молода. В такі хвилини вона навіть краще бачить з вікна той пам'ятник і шкодує, що ліс так швидко росте — скоро зовсім закріє найдорожче для неї...

Тихими літніми вечорами, коли ліс стає особливо казковим, замріяним, до побурілого пам'ятника приходять з села закохані пари. Петруня й раз у раз не чула, про що го-

ворять вони. Але знає папевне, що вони теж клянуться, як колись клявся Юрко, клялась вона, і зичить їм кохання великого, чистого...

Житомир, 1955

ГАННА ЛЕБІДЬ

Стара Мар'яниха готувалась до своєї останньої зими. Вона дотримувалась тієї думки, що людина не мусить жити занадто довго, якщо вона не хоче стати тягарем для інших. Стара справно одержувала щомісяця свій пуд жита, а вже про все інше мусила турбуватися сама. Село немовби забуло про неї. А як зосеніло та задощило, вона теж дедалі рідше виходила зі свого подвір'я. Якось стоїть біля своїх воріт, дивиться на розгрузлу вулицю, що на якийсь час відгородила її від усього світу, але бачить — їде Гапя Лебідь на баскому коні. Вона знала Гапю змалечку, можна сказати, з пелюшок, і в першу мить не повірила своїм очам. Гапя була в штапах, з нагасм і гордо трималася у сідлі. Такого дива стара Мар'яниха не бачила за ціле життя.

«Чи добре це?» — подумала Мар'яниха й зупинила вершницю.

Буланій кінь дзеленчав вудилами й з подивом дивився на Мар'яниху.

— Що вам, тіточко?

— Мені? Нічого... — зіяковіла стара.

— Може, чого треба, то кажіть...

— Чи добре оце, що ти їздиш верхи на коні, в штапах?.. Мені байдуже, — поправила Мар'яниха, — але ж люди аби не подумали про тебе зле.

Гапя була гарна, вродлива, розпашілася, розквітла, як півонія.

«Чоловіки, мабуть, сохнуть за нею», — подумала Мар'яниха й згадала, як віддавала її заміж за Марка Чепігу, бо Гапя зросла без матері, то Мар'яниха була їй за рідну матір.

— Мені подобається, — усміхнулася Гапя, цьвохнула кося й полетіла.

Мар'яниха втерла з обличчя кілька студених краплин, знятих копом з калюжі, і тільки тепер згадала про свій

пуд жита, який при старому голові справно привозили, а нині вона мусить приносити його додому на плечах.

Мар'яниха вдяглась тепліше й пішла по своє жито. Трималась тинів, аби не шубовснути в багнюку.

На подвір'ї колгоспу почула знайому пісню льонарок. Тиху й безконечну, як життя. Завітала і собі до них, на тіпальний пункт. Вона частенько приходила сюди з тим нез'ясованим трепетом, з яким ходять люди у своє минуле. Сіла в куточку, на чорній соломці (вона і раніше нікому не дозволяла сидати на білому куделі льону), і слухала ті давні безсмертні пісні. Колеса крутяться плавно, мечики б'ють, б'ють, а в думках у Мар'янихи, наче з туману, постає її молодість. Постає і — диво-дивне — озивається до неї немов з учорашнього дня. Колись дівчинкою вона тяж каталася на коні, а потім усе життя вирощувала льон. Скільки отих голубих озер перецвіло і відбришило, скільки пісень переспівано кожної осені отут, на льонопункті. Мар'яниха залишила молодшим свої пісні, щоб тепер приходити і слухати їх знову. Отак собі сидить, роздумує, а Галя Лебідь гульк з вулиці, з гарапничком, у штанях. Побачила Мар'яниху і насупилась.

— Що ви тут робите, тітонько?

— Слухаю...

— Сиділи б собі дома...

— Йшла за житом та зайшла послухати.

— За яким житом?

— А мені ж дають щомісяця...

— А правда, правда...

Пішла в гліб льонопункту і стала якоюсь дивною химерою в пилюці. Потім серед жіпочих голосів Мар'яниха почула і її голос — рідний для неї, до болю знайомий. Заволоділа піснею. А Мар'яниха пам'ятала, як Галя Лебідь ходила ще в підголосках.

Колеса крутяться, мечики б'ють-крешуть поліській льонк, славні сорочки-вишиванки носитимуть люди з того льону, славно веде пісню Галя. А Мар'яниха ні жива ні мертва. Хіба щось поганого заподіяла вона Галі Лебідь? Напружила всю свою пам'ять, та нічого, окрім добра, не знайшла в ній. Коли Галя брала шлюб, Мар'яниха, тоді ще ланкова, дала їй посаг — скриню й килим — свою премію, прибережені для кращих часів. А перш ніж самій піти на спочинок, передала їй немудру селянську науку — як сіяти, рости, тіпати льон начорно та набіло: віддала їй своїх людей, а разом з ними і свою славу.

Мар'яниха встала й пішла додому з порожнім мішечком. Гапін кінь стояв біля дверей льоноцункту.

Хоч колишній голова Охрім Іванович не дуже справно видавав їй усе, що належало, але був досить добрий, щоб скоротати при нім невибагливу старість. Жила Мар'яниха скромно, тихо і не нарікала на свою долю. Більшу розкіш дозволяла собі тільки в жнива, коли брали Мар'яниху глядіти дітей. Нянька з неї була чудова. Ба, були і в неї діти — славні сини, як явори, та не повернулися з війни. Осиротівши, найріднішою донькою своєю вважала вона Гаю Лебідь...

Усе передзим'я Мар'яниха не виходила на вулицю, все порталася в подвір'ї. Її часто бачили з грабельками під розлогим в'язом. З в'яза злітало листячко, то Мар'яниха згрібала його й носила у stodольний причілок — згодиться взимку. І ще бачили її — сиділа на призьбі й підставляла своє зістаріле лице до оскупілого сонця, ніби хотіла увібрати в себе рештки осіннього тепла. Бо ні від чого не страждала так Мар'яниха в зимову пору, як від холоду. Їй соромно було признатися, що в неї, колгоспної ветеранки, по кілька днів не топлено в хаті. Вона чекала, що Гапя Лебідь сама потурбується про неї, як свого часу це робив Охрім Іванович. Але Гапя виявилася надто педагожливою.

Отож, як настала зима, Мар'яниха відчула, що починає холонути. Вмилася, вбралася в усе найкраще, що в неї було, і прийшла в колгосп, у правління. Постукала у двері, в які раніше заходила без стуку.

— А, це ви?

— Я, Гапю, я...

— Давно вас не бачила. Як ви там?

— А ти зайшла б, подивилася. Колись же заходила...

— Та справді...

— Мені соломки чи дров...

— А хіба Охрім Іванович не привіз вам і досі?

— Ні, не привозив... Колись привозив, як тебе тут не було.

— Добре, я нагадаю...

— Нагадай, доню, бо й хліба нічим спекти.

Прийшла додому, а слідом за нею прийшла і люта зима та немов великим білим кудлатим псом розляглась посеред хати. Гляне Мар'яниха на того пса — й зі страху аж очі заплющить. А пес гарчить, аж тремтять шибки, здригається хата. Світила па коминку каганця, дивилась: нема

діякого пса, те страховисько малювала їй натомлена на самотині уява. Та тільки гасила світло, білий пес знову розлягався посеред хати і гарчав. Мар'яниха почала боятися своєї нетопленої хати і ходила грітися до людей. Хто жалів її, запрошував ще приходити, а хто й косився. Мовляв, сиділа б ти, бабусю, вдома, не вешталася по селу у таку холоднечу. Ніхто не знав, що вона приходила грітися, а не розважатись. Але всім, хто її запитував: «Ну, як, бабусю, живете?» — вона відповідала: «Живу добре, не мерзну й не голодую, спасибі нашій Гані». Їй тяжко було признатися, що Ганя забула про неї, вона ховала свою кривду від людей, вона ще вірила в Ганю Лебідь... Вона боялась, що своєю одвертістю може завдати шкоди Гані, яку досі ще любила непідробно і ніжно, як може любити мати свою, навіть найгіршу, дочку.

Інші звертались по допомогу до Охріма Івановича. Навіть коли він занедужав, і тоді обходили Ганю і тайком йшли до нього додому — він допоможе, а де йому не під силу, порадить, поспівчуває. А Мар'яниха знову пішла до Гані Лебідь.

У правлінні їй натякнули, що Охрім Іванович (хоча вона і не питала про нього) занедужав, лежить хворий, але може прийняти її, якщо в неї термінова справа.

— Ні, ні, мепі до Гані,— не здавалась Мар'яниха.

Їй натякнули, що Ганна Власівна теж удома. Не хвора, а справляє свій день народження. Хіба вона не запросила Мар'яниху?

Той не знав радості тепла, хто не звідав холоду. Мар'яниха паважилась піти за тим теплом до Гані додому. Відчинила одні, другі двері. Тепло і пахощі страв ледве не збили стару з ніг. Вона похитнулась, мало не впала. Відчинила ще одні двері. Смажені кури, горласті пляшки на столі і люди навколо столу — все змішалось в очах непроханої гості. Голос, до болю знайомий, розбудив її від напівнепритомного стану.

— Заходьте, тіточко, заходьте...

Серед незнайомих людей — може, вони з району, а може, ще звідки — Мар'яниха побачила усміхнену чепурну Ганну Власівну в чорних налощених кучерях і в білих великих сережках, що звисали з вух. Мар'яниха розгублено подалася назад. За столом засміявся якийсь п'яний чоловік. Мар'яниха ледве впізнала його, років п'ятнадцять тому він так само сміявся в її хаті.

Мар'яниха зачипила за собою двері і майже з дитячою цікавістю оглянула знайому кухню. На столі стояла лозова плетянка з пиріжками. Мар'яниха глянула на плетянку, пізнала її і застигла в нерішучості. Колись вона часто їла пироги з цієї плетянки. Чи не розучилась Ганя пекти пироги? Її тремтячі руки самі потяглися до плетянки.

«Ні, не розучилась»,— прошепотіла Мар'яниха, ховаючи під полою підрум'янений, пухкий, ще тепленький пиріжок.

І тільки коли вийшла, отямилась. «Я вкрала цей пиріжок...» Сором охопив Мар'яниху, пиріжок пік їй руки, жалив у саме серце. Вона не знала, куди подіти його, куди сховати. Жбурнула в сніг, але, згадавши, що гріх кидатися хлібом, підняла і принесла додому. Потім кинула його з печі білому псу, що розлігся посеред хати. Щоб їв і не гарчав.

Щось найсокровенніше вирвала вона з своєї душі і викинула разом з пиріжком білому псу. Нехай їсть і не гарчить. Але що сказати людям про Ганю? Як відкрити їм своє горе, з яким досі ховалась?.. Ні, вона не признається, що Ганя забула про неї. Вона не признається людям, бо обманювала їх,— адже раніше вона їх ніколи не обманювала. Вона це робила заради Гані. Але Гані більше нема. Є Гаппа Власівна. Чужа, далека, жорстока. Білий пес їсть її пиріжок і мовчить. Потім вона знову кататиметься на баскому коні, в штанях, з гарапником...

А надворі скоїлося щось страшне. Хата, набагато старша за Мар'яниху, зарипіла, застогнала, у вікна з усього розмаху вдарила заметіль. Мар'яниха притихла на ледь теплій печі. І почувалася їй пісня льонарок...

Всю ніч не вгавала завірюха, закидала хати сніговими валами, замела вулиці і немов павіки замурувала короткі сільські провулки, в одному з яких, недалеко від Мар'янихи, святкувалися іменини...

І все ж перша санна колія пролягла в цей провулок — Гаппа Власівна не захотіла йти на колгоспний двір пішки і наказала подати виїзних коней. Загорпувшись у шубу, пиховито сиділа в санях і милувалась, як баскі коні долали високі замети. Проте щось тенькнуло в ній, коли проїздила вона повз хату Мар'янихи, засипану снігом.

Пересилюючи хворобу, Охрім Іванович зранку вийшов з дому. В таку холоднечу можуть статися неполадки в господарстві — не напоять худобу, не наріжуть січки, та багато чим можуть знехтувати без нього. Укутавши хворе

горло жіпчиною вовняною хустиною, він тепліше одягнувся і вийшов. Але Ганна Власівна не спитала його про здоров'я. Вона сиділа в сапях, на килимі, і побивалась, як по такій дорозі добратися до райцентру.

— Вік прожив, а таких заметів не бачив,— озвався Охрім Іванович.— Як там наша Мар'яниха? Не знаєш, дров їй підкинули?

— А! — жахнулася Ганна Власівна; вона тільки зараз згадала просьбу Мар'янихи, збагнула, за чим та приходила вчора до неї.

— Злазь! — з обуренням сказав їй Охрім Іванович.

Відібрав віжки в молоденького кучера, скинув на сніг червоного килима.

Стояв той скрипучий іскристий ранок, який завжди настає після погромної бурі. Люди відкопувались, добувались до воріт, до колодязів, до сараїв. Охрім Іванович сидів на дровах, вітально припіднімав смушеву шапку, немов показував людям свої білі скроні, і перово смикав віжки.

Від кожної хати видно якийсь слід, тільки від Мар'янишиної хати, що могилкою піднімалася з-під снігу, не було ніякого сліду. Але сусіди не забули про стару. Зійшлися, щоб і їй розчистити стежку. Почали од воріт. Мороз-тріскуп стогнав під кожною лопатою, від кожного поруху, упивався людським теплом з їхніх гарячих уст. По замету, що вчепився в стріху, злякано збігла лисиця, можливо, назавжди залишаючи своє пристановище.

Охрім Іванович вклонився людям і, не чекаючи, поки вони розчистять стежку, пробився до дверей. Але увійти в хату не зміг — двері були на засуві. Він підійшов до вікна, заглянув. Біля затуленої печі лежала купка неспаленого листя, почорпілі вазони, мабуть, уже давно прибрапі з вікон, тісним ліском стояли на скрині, а на печі, під кожущком лежала Мар'яниха...

...Люди, що припишкли в хаті, були вражені і довго не могли подолати напруженого мовчання. Як уперто і хитро вона приховувала від них свою біду! Дивувались, звідки взявся тут такий білий пухкенький пиріжок...

Насуплений Охрім Іванович вийшов на вулицю, скинув дрова і помчав на колгоспне подвір'я. Немов захищаючись від чогось, вільною рукою прикрив своє хворе горло, укутає картатою хустиною...

Люди розчищали колгоспне подвір'я. На снігу валявся килим, а Гапя Лебідь разом з іншими завзято працювала

лопатою, здіймаючи сніжний пил. Гострий погляд Охріма Івановича не обіцяв їй нічого доброго. Вона мимоволі глянула на Мар'янишину хату, з якої вже клубочився сизий димок і баранці розбігалися над припишкним селом.

...Хоронили Мар'яниху з музикою в три труби і глухуватим барабаном — кращого нічого не було: несли перед домовиною колгоспні знамена і вінок із соснового гілля з написом. Ніхто не плакав. Ганна Власівна прилаштувалася до жінок. Але скоро їй стало там тісно, незручно, і вона відступилася трішки назад, між чоловіків. Та і тут стало їй тісно, і вона ще відступилася. Люди тим часом гуртувались, юрмились, лікоть в лікоть, і Ганна Власівна збагнула, що люди випихають її зі свого гурту. Перше, що їй спало на думку, — зупинити процесію, пригримпути на непокірних. Але ніхто на те не зважав, її і далі випихали. Знесилена, вона відступалася все назад і назад, її безпорадність стала для неї настільки очевидною, що вона вже й не пручалася. Відчуваючи на собі докірливі, немилосердні погляди, вона зіщулилась, оторопіла, ноги у неї підламувались. Непомітно для себе вона опинилась серед найменших свідків усіх сільських див — приземкуватих вихрястих хлопчаків. Ті, перешепнувшись, теж втекли від неї, побігли вперед.

Вона йшла одна...

Мужньо йшла, бо гадала, що люди озиратимуться на неї. Але ніхто не озирався, ніби її і не було в Ободівці. Лише Охрім Іванович оглянувся, навіть зупинився — можливо, по своїй доброті душевній хотів якось допомогти Ганні Лебідь, але, захоплений іншими, знову пішов за Мар'янихою... Ганя згадала про свого доброго слухняного велетня Марка — він міг би і зараз беззаперечно викопати будь-яке її бажання, він міг би, в усякому разі, гримпути на непокірливих сільських хлопчаків, які, немов за чиймсь велінням, розбіглися від неї. Але Марко був поперед і нічого не бачив — він вів за повід вороних копей, якими везли Мар'яниху в останню путь... Знехтувана, забута всіма, Ганна все-таки вперто йшла далі і зупинилась аж біля самого цвиптаря, коли люди зникли за ворітьми. Повернула і лякливо побігла додому. Втоптана людьми дорога, по якій так легко біглося, скінчилася біля Мар'янишиної хати, і Ганя Лебідь почала провалюватися у високих білих заметах...

В тісному купе, битком набитому пасажирами, дивував своєю мовчазністю чоловік у брилі і легкому одязі, зручному для рибалки. Це був критик Олекса Теофанович Острогляд. Він їхав з столиці на озеро. Його балакучі супутники, яким не вистачило взятих у дорогу дотепних історій та жартів, поволі зійшли на розмову про ціни, потім про погоду і зрештою вмовкли. Зодягнуті статечно, від жару розстібали жилетки, попускали галстуки й без кінця обтиралися посковими хустками, а Острогляд сидів біля вікна й милувався сільськими пейзажами...

Після роз'їзду Заливкіно, на якому зійшов один-єдиний дідусь з плетеним кошиком, ліс, що біг навстріч поїзду, раптом спинився, наче боявся ступити своїми могутніми, потрисканими й сучкуватими ногами на мокрі зелені луки, густо всипані дрібними озерцями, мовби то дівчата-пастушки розгубили на нім свої надщерблені дзеркальця. Це і все. Але критик, покликаний бачити більш за самого письменника, не міг не відзначити, що луг мав вигляд, далекий від сучасної дійсності, і тут же взявся за його перетворення. Озера-стариці, що віками безжурно дивилися в небо, він уявно з'єднав каналами, пустив по них баржі з пресованим сіном і був задоволений своїм витвором. Але його критичні роздуми про сучасні й несучасні пейзажі перебив легкий стукіт у полицку.

Він оглянувся: посеред купе стояв чоловік у формі колійника. На його спокійнім лиці мовби написано: я ревізор! І в той же час один з пасажирів, жвавий, щупленький чоловічок в пенсне — чи не земляк ревізора — пишком шепнув Остроглядові:

— Місцевий поет.

Дійсно, в його добрих очах жевріли вогники, які свідчили, що в строгому ревізорі живе якщо не поет, то, у всякому разі, чоловік мрійливий.

На звичайне запитання: «Ваш квиток?» Острогляд повів окулярами, покопався в кишені й подав проїзного квитка. «Пасажир з мухами», — оцінив ревізор і, погасивши свої поетичні вогники, причепливо почав вивчати квиток. Щось запідозривши, вийняв з кишені лупу, що зовсім розсмішило критика, ще раз оглянув його і ущипливо спитав:

— Куди їдете?

— До станції Пиріжки. На озеро!

— Знаю, буваю, — мрійно протяг ревізор. — Але у вас квиток до Заливкіна. Ви вже проїхали.

— Як до Заливкіна?

— Так написано, — повів плечем ревізор. — Київ — Заливкіно.

— Даруйте! — сполотнів Острогляд. — Мені вручили чужий квиток! Я не міг просити Заливкіно, заплативши за Пиріжки. Я протестую!

На його високім чолі набрякли сині жилки, щоки червоніли нерівно, а голос тремтів, як сухий очерет. Набравши повітря, він трагічно дихнув цілою гамою розпачливих «я», погрожував дійти до самого міністра, але це аніскі-лечки не вплинуло на ревізора.

— За безплатний проїзд від Заливкіна до станції Пиріжки з вас штраф, — викарбував ревізор.

— Даруйте! Це приниження гідності!

— Не знаю, що це, але з вас штраф.

Відомо, чим скінчилася б ця суперечка, якби не виручив провідник.

— Маленьке непорозуміння. Якийсь дідусь, що сховався в Заливкіні, залишив мені квитка до станції Пиріжки. Сказав: «Я вже доїхав, як зволите бачити, а квитка про всяк випадок візьміть для ревізії». Могло статися, — розсудив провідник, — що каса помилилася.

— Не могло, а сталося, — полегшено зітхнув Острогляд.

— Дякуйте тому дідусеві, — сконфужено сказав ревізор, протискуючись в інше кунце.

За вікнами сутеніло. Скоро під теплим склепінням почі заблимали станційні вогні. Поїзд далі не йшов. Розіспані пасажири сходили неохоче.

Прокунявши зорю в станційному залі, Острогляд вранці найняв таксі і відчалив на озеро в цілком мисливському настрої. Все розпитував шофера, який вряди-годи промовляв слівце. Приблизно так: «А яка в озері риба?» — «Не знаю». — «А озеро, мабуть, велике?» — «Не знаю». — «А ви бували на озері?» — «Бував». — «Як же, бували і не знаєте, яке озеро?» Мовчок.

— Що ж ви знаєте, товаришу таксі? — зрештою не витерпів Острогляд. — Ім'я своє, напевне, ви знаєте?

«Товариш таксі» процідив:

— Тімох.

— Тимофій, значить?

— Ні, Тімох.

— Хай буде Тимох. А я критик Олекса Теофанович Острогляд. Чули такого, ні?

— Острогляд? Не чув.— А про себе подумав: «Який же ти Острогляд в окулярах? Так собі, канцелярщина».

Змійкувата лісова дорога прямішала, але вибоїв ставало все більше, старих, глибоких вибоїв, і це спонукало обох до мовчання. Та скоро обидва помітили на дорожнім піску свіжий слід. Кортіло швидше побачити самого подорожнього. Он він, у глибині просіки, маячить врівень з деревами, здалеку тонкий, високий, як тінь. В одній руці несе саквояж, а другою підтримує довгі ліщинові вудлища, покладені на плече. Оглянувшись, зійшов з дороги.

— Я його знаю,— сказав Тимофій.— Нашенський, ревізор з колії.

Так, це був ревізор. Але ніяких ознак того, що він ревізор. Єдині штани з зеленими каптами, і ті старуваті, приношені, а синя сорочка-мережка і білий картуз, з-під якого вибивався змокрілий чуб, справляли куди приємніше враження, ніж вчорашня ревізорська одежа. Від довгої ходьби на збудженім розпашілім лиці проступила роса, а в очах світилася втома, але не та, що спонукає сісти, спочити, а та, що кличе до цілі.

В часи війни Острогляд не раз бачив таку втому в солдатів на марші. Хороша втома! Ще один перехід, а там спочинок.

— Педавно слухав у клубі його поему.

— Поему? — здивувався Острогляд.

— Еге, поему. Цікаво, чорт, написав.

— Невже такий сухар може писати поеми?

— Може! — запевнив Тимофій.

— Не вірте! Такі люди — це буква. З усієї людської азбуки вони знають лише одну букву. Такі поеми не напишуть.— І він розповів про вчорашню історію в поїзді. Спитав:

— Що це, як не ходяча інструкція?

— Служба! — сказав на те Тимофій.

— Ні, Тимох, це не служба. Я критик. Хто-хто, а я в характерах розуміюся. Ще б пак! Чверть століття народжують і вбивають.

— Людей! — боязко сіпнувся від нього Тимофій.

— Ні, письменників,— терпко посміхнувся Острогляд.

Тут-то й заїхали... Мотор загарчав, як злий пес на прив'язі, захлинувся і вмовк. Моторошна тиша. Навіть пташки раптом примовкли. Тільки ледь чути шумів ліс.

Острогляд про всяк випадок виносив з машини свої риболовецькі снасті, а Тимофія це дратувало:

— Так, так, змотуйте вудочки, а машина хай гине, по-вашому?

— Даруйте! — промовляв Острогляд, бовтаючись по коліна в болоті. — Це ж рідкісні снасті!

Тимофій обламав кілька кучерявих берізок і, вимостивши гіллям дорогу, зле сопів у болоті. Впираючись то одним, то другим плечем у захвойдані крила машини, гримав на Острогляда: «Пособляйте!» Той пособляв, та даремно. Каламутна вода затікала в кабінку, Тимофія все більше проймав розпач, а соловейко шіби найнявся — так витинає, так витинає, немов наспіхається, гаспид:

Тімох, Тімох!
Заїхав на мох, на мох!

Йому пособляють вивірки, лісові голуби, розмірено б'є возуля у свої мідні дзвони й дістає аж до серця, а в тій чудовій симфонії грубо, розпачливо звучить: пособляйте!!! Більш до місця було б протяжне: рятуйте!!! Але обидва вони мужчини, обидва — колишні солдати, і ніхто з них не хоче зчиняти напівку перший. Гойдали машину, а якась найдобріша пташка їм пособляла з берізки: люлі-ой-люлі! Те щире, але безпомічне «люлі-ой-люлі» перебив владний співчутливий голос:

— Рятуйте машину, поки не пішла на той світ!

Це надійшов ревізор. Поклавши вудлиця, він зняв туплі, закачав холопі й розторопно, як бусол, зайшов у калюжку.

— Оце сила! — з задрістю сказав Тимофій, коли випхали машину з болота.

Ревізор задоволено усміхався, а Острогляд винувато вкладав свої снасті на задні сидіння, лаштуючи місце для ревізора.

— Сідайте, — щиро сказав Тимофій.

— Ні, спасибі. Вже недалеко. Дійду пішки.

Поїхали без ревізора. Тимофій педоброзичливо зиркав на Острогляда.

— Бачили, який чоловік? А ви кажете — буква!

— Нетипові обставини.

— То-то, що нетипові, чи як ви там кажете. На роботі всяк чоловік трохи не той. А ви його подивіться не тільки

за ділом, а і тут, під берізками білокрилими, як кажуть письменники. Огляньте з усіх боків, яка в нього душа. Подивіться на нього на озері!

— Ну, ну, побачимо. Мене інтуїція рідко обманює.

— Хіба що інтуїція,— промимрив Тимофій.

У лісову просіку мрійно заглянуло озеро. Здавалося, що там, за лісом, обвалилося небо й привільно розпростерлося на землі. Навіть хмарки плавали вдалині, впавши в озеро разом з небом.

— От і приїхали! — сказав Тимофій, рахуючи гроші.

Славно на озері. Тихо, спокійно. Попахує рибою. Саме така пора, що линок переститься. Добра пора! Тепло та зелено. Десь в очереті хижо скидалася щука.

Острогляд відчув, як вабить це дике озеро, й попросив, щоб таксі прибуло за ним не раніше як у п'ятницю, а це була тільки неділя.

— Поживу на плавучому острові, в своїй душі покопаюся.

— Копайтеся на здоров'ячко! — сказав Тимофій на прощання. Глянув у бік ревізора, що підходив до озера, шепнув: — Та з ним познайомтеся, як хочете бути з рибою. Знає, чорт, озеро. Нюхом чує, де риба, а де рак. Його матінка частенько вгощає гостей свіжою рибкою.

Поїхав, жалкуючи, що сам не може побути на озері. Мусить робити план, а до плану — го-го! — не одного критика доведеться послухати! З дороги оглянувся: стоять на березі критик і ревізор, а на їх двох — один невеличкий хисткий човник. Цікаво, хто ж сиде за весла? Критик чи ревізор? Ще оглянувся й посміхнувся: за весла сів ревізор.

Скоро він висадив Острогляда на плавучому острові, недалеко від куреня, порослого мохом, а сам поплив на відомі йому рибні місця.

Повернувся на острів, коли сонця не було вже ні в небі, ні в озері. Привіз риби всякої — дрібної й великої — і щук, і линків, і окунів. Вибрав з човника багатий улов та все розшифровував: це на живця, це на доріжку, а це взяв на вудочки...

Острогляд розчаровано чухав за вухом:

— А я маю пристрасть до спінінга.

Сором було признатися, що піймав він одним-одну щучку, та й ту невеличку, і навіть повечеряти нічим. Нагрівав чай у сипенькій каструльці, а робив вигляд, що варить юшку.

— Славна юха! Давно вже такої не пробував.

— А спеції у вас є? — спитав ревізор. — Петрушка, цибуля, перець?

— Еге ж, я вже вкинув.

Ревізор і собі розвів багаття неподалік від куреня, повісив казанця на рогачиках й почав варити юшку за всіма рибальськими кулінарними тонкощами. Тим часом пригнічений Острогляд сьорбав з ложки чай, апетитно прицмокував, удаючи, що смакує їжу, насправді ж цілком опинився в полоні дивних, чаруючих пахощів ревізорової юшки. Чесно було б підвестися й попросити, але старі мисливські традиції жили в нім так міцно, що він висьорбав чай до кінця. Закурив, проте не курилося. Навіть гіркий цигарковий дим не міг перервати спокусливих пахощів. Поки варилась юшка, ревізор щось занотовував у блокнотику: «Невже вираховує, скільки приправ покласти в юху?» — зацікавився Острогляд.

— Що ви нотуєте?

— Це я рими записую.

— Рими?

— Еге, рими. Часом цілу ніч мучишся — не знайдеш жодної, а це самі лізуть в голову. Послухайте:

На плавучому острові,
Немов доброму гостеві,
Очерет уклоняється,
Осока усміхається
І шепоче: здрастуйте!
До рибалок вітається.

— Є, товаришу, є картина!

— Так собі, — зніяковів ревізор. — У поемі сильніші рядки.

— У поемі? — насторожився Острогляд.

— Еге, в поемі. У моїй поемі.

— Не читав, — сказав Острогляд, позираючи на казанок.

Юшка бурчала, наче в тім казанку голодна щука ганялася за линком, потім тихше і тихше — то вже перець зварився з цибулею, поки нарешті стихла, дійшла...

— Ану, спробуйте моєї юхи, — з вогником сказав ревізор.

— Даруйте! Мені нікуди. Я своєї наївся досхочу. — І погладив собі живота.

— Ні, ні, ви спробуйте, — паполягав ревізор.

— Що ж, ради мисливського етикету доведеться здатися.

Ще ніколи Острогляд не їв такої смачної юшки. Не міг одірватися від теплового казанка. А ревізор усе парікав:

— Була б лучча, та шука стара. Юха любить молоду шуку, а це — старенька попалася, з болотяним душком...

Після юшки познайомились.

— Власне, ми вже знайомі. Пам'ятасте, в поїзді?

— Як же, пригадую, — доброзичливо відповів ревізор. — Тих знайомих щодня тисячі, але вас пригадую.

— Тим краще, — сказав Острогляд, перекинувши ложку з правої руки в ліву.

— Марко Кореїба, поїзний ревізор, як ви знаєте.

— Літературний критик Олекса Теофанович Острогляд.

При цих словах Кореїба похитнувся, примружив глибокі сині очі:

— Так це ви?!

Потому дістав з бокової кишені потертий, складений учетверо аркуш і з підкресленою чемністю подав Острогладові.

Після знаменитого «але», без якого не обходиться жодна рецензія, йшов перелік того, чого в поемі нема і що мало б в ній бути. Й убивча кінцівка: «Взагалі Ви даремно взяли за поезію. Пишіть краще прозою й починайте з газети «Гудок». З пошаною О. Острогляд».

Склавши аркуш, він гіркувато признався:

— Так, це я.

Дивились один на одного і не знали, з чого почати.

В обжитому курені заливався цвіркун, бозна-ким запесений на цей острівець, що зроду-віку блукає по озеру і п'як не може пристати до берега.

— Ви чусте? — спитав Кореїба, киваючи на курінь. — Хто б міг подумати, що на цей блукаючий острівець забересться хатній житель — цвіркун? Коли нікого нема на острові — він, мабуть, мовчить, а тільки зачує людину, то вмить засюрчить, пагадає про добрий домашній затишок. Може, й сам він залишив стару, обжиту домівку тільки для того, щоб співати людям на цьому тихому острові і робити його ще більш поетичним... Ні, — сказав Кореїба, вкинувши в порожній казанок ложку. — Я не залишу поезії, бо маю потребу співати для людей, як оце цвіркун. Може, неспіливо, не так, як великі поети, але для людей. Так що, Олексо Теофановичу, ви не вбили мене...

Не встаючи, він підтяг саквояж і вийняв звідти кілька зошитів, зшитих в одип, грубий, шовковою ниткою.

— Ось вона!

Поема починалась простими, але вправними, задушевними строфами про станцію Пиріжки. Була це колись маленька-маленька станція. Навіть назви не мала, а значилась просто під номером. Переказують, ніби дружина начальника станції пекла пиріжки й виносила продавати пасажирам до поїзда. Поки всіх пиріжків не продасть — поїзд не рушить. Начальник станції тільки тоді відкривав семафор, як дружина махала порожнім кошиком: мовляв, пропуская, пиріжки продано! За це пасажири назвали ту станцію — станція Пиріжки. Але суть не в назві, а в самій станції, в тих малих і великих подіях, свідком яких була станція Пиріжки.

Смеркалося. Букви зливалися, й Острогляд не міг продовжити читання, а поема його зацікавила.

— Даруйте, але цього вступу тоді не було?

— Ні, це написано запово. Взагалі, багато дороблено.

— О, справжня творчість приходить не зразу.

— Але ж ви не сказали про це?

Так, не сказав. Острогляд пригадав усі подробиці своєї рецензії. Поему читав поспіхом, зачепився за кілька педо-тепних, сучкуватих фраз, і під їх враженням без всякого роздуму написав цю злополучну рецензію. Власне, він ще не кається. Але якщо вся поема така, як вступ, то твір, безперечно, с. Не без цікавості дивився на автора.

— Скажіть, що вас понесло в ревізори, якщо у вас поетична душа?

— А що вас понесло в критику?

— Ну, знаєте, критик і ревізор — цілком різні речі.

— Чим різні, а чим і не різні. Хіба ви не питаєте, як і я: ваш квиток? Хіба ви не штрафуйте, як і я, коли потрапляєте на автора без квитка чи тобі ж без імені? Тільки ваші штрафи носять інший характер. Я своїм штрафом учу, і не більше, а ви іноді просто спихаєте з поїзда. Як собі хочете, а я проти такої ревізії, особливо ж у літературному поїзді...

Острогляд мислено уявив собі той літературний поїзд. Справді, крім пасажирів знатних, скільки в нім пасажирів безіменних, поки ще непомітних, але щирих і працюючих, з планами і надіями! Поет сидів перед ним у густому

присмерку, піби вилитий з бронзи. Вірніше, критик ще сумнівався, поет це чи ні? Але це він з'ясує цієї ж ночі, а щонайпізніше — завтра.

Цвіркуп у курені не вгавав, і Острогляд довго не міг заснути. Живе він у столиці, па п'ятому поверсі і трохи відвик від цвіркупів. А тут ще деркач як пайнявся. Острогляд тихенько вибрався з куреня, щоб не розбудити, бува, Кореїбу, розклав багаття і почав читати при перівному полум'ї, яке поколихував легенький нічний вітерець. Історія маленької станції Піріжки, що розрослася у велику вузлову стапцію, заповнила його уяву цілою смугою живих хвилюючих образів. Навіть дивно було, що стільки людей і подій вмщалося в зошиті. Незчувся, як розвидпилося, як погасло багаття.

Нишком повернувся в курінь. Сон у критика був тривожний, Олекса Теофанович злякав цвіркуна й розбудив Кореїбу. Ледве протерши очі, Кореїба побачив біля погаслого багаття, що взялося попелом, дрібні клапті паперу. Поема?! — зойкнуло в серці. Ні, не поема... То були клапті рецензії, яка лише рік тому заперечувала існування поеми.

У п'ятницю Марко Кореїба садовив критика в поїзд як найближчого друга. Яка то урочиста мить, коли поїзд рушає з дорогою для тебе людиною! Тихо, тихо, до того тихо, що чути печальні зітхання проводжаючих. І раптом — цілий вир зворушливих звуків!

Олекса Теофанович знову сидів біля вікна й милувався пейзажами. У безкраїх синіх борах, з яких несло живицею, тронно і велично пливла кудись станція Піріжки з кранами-стрілами, відкритими семафорами і великими сонячними вікнами. Потім знову мокрі луги, озера-стариці, які здавалися ще меншими після того, як він побував на великому рибному озері. Знову маленьке, загублене в лісі Заливкіно, про яке теж якийсь поет колись напише поему. Згадався неугавний цвіркун на плавучому острові. Скільки в його щирому співі поезії, чогось доброго, домашнього, рідного! Під впливом тих думок почав уголос читати поему. Одним супутникам поема сподобалась, а іншим — ні. З їх поглядів, жестів і посмішок Острогляд бачив, що всяк у своїй душі порядкує по-своєму, і всякому воля — слухати цвіркуна чи вимести з хати добрим березовим віником. Така вже доля поета, і не всі, еге ж, не всі уникають її. Тільки великі — в кожній душі, тільки вели-

ких охоче слухають у кожній хаті. Але великі виростають з малих, як вироста з маленької лінійної станції Пиріжки велика гомінка станція.

1957

НАША ОРИСЯ

Однієї післявоєнної осені я проїжджав степовим селом з привітними вишневими садочками і, мабуть, перебував у тому на рідкість доброму настрої, який є неодмінним супутником рибалок і мисливців, коли вони, забувши про все на світі, поспішають на полювання. Мені таке щастя (поспішати на полювання) випадало рідко, але моєї радості не поділяв мій шофер Кірюша, який не був ні рибалкою, ні мисливцем і якому до того ж я зіпсував вихідний день. Кірюша всю дорогу лишався мовчазним, попурим, на нього зовсім не вплинули ні пізні пахощі степу, ні мальовничий вигляд села, ні весела пісенька, яку я мугикав не так для себе, як для нього.

— Коли красиве село, то здається, що й люди в ньому щасливі. Чи не так, Кірюшо?

— Щасливі, та не всі, — буркнув Кірюша. — Он удовине подвір'я, і в нім не багато щастя... — кивнув праворуч на негороджене обійстя.

Я помітив, що в тому обійсті вишневий садочок був рідший за інші, — його, мабуть, почали підрубувати на дрова, і скоро він зовсім не зможе сховати від подорожніх удовиної хати.

Ми зупинились і зайшли на подвір'я. Хата мала такий бідолашний вигляд, ніби господар уже давно залишив її на поталу вітрам і зливам, а сам десь гуляє по білому світу.

Я постукався в низенькі, перекошені двері, але мені ніхто не відповів.

«Певно, тут ніхто не живе, — подумав. — І це добре, що люди зреклися цієї хати, якій нічого не варто завалитися і передчасно поховати своїх необачних мешканців».

Та раптом:

— Мамо, хтось стукає, — почувся зсередипи дитячий голос.

Я відчинив двері й побачив хлопчика, в якого довгі потерті штанці трималися на одній шлейочці. Він глянув на мене синіми, мов перші волошки, очима й майнув на піч. Звідти визирала його менша сестричка, жвава, як білочка. Їхня мати саме зачісувалась, зиркаючи в маленьке по-жовкле дзеркальце, замуроване в стіну; половина її обличчя була закрита чорними пасмами, в устах вона тримала шпильку і на моє привітання відповіла похитом голови. Вона не знітилась, не стала запрошувати мене сісти, як зробила б це інша жінка, а спокійно причісувалась половинкою гребінця, наче мене й не було в хаті.

Мені стало ніяково, що своїм приходом порушив їхнє звичне, мабуть, пелегке життя. Вже й не пригадую своїх перших слів у тій хаті, але, певно, сказав я щось недотепне, бо жінка прибрала пасма з обличчя і подивилась на мене не зовсім приязно. У неї були чорні очі, я збагнув: білоголовим дітям, що припишкли на печі, дісталися очі їхнього батька. Стояв серед хати і не знав, що діяти далі. Мені доводилося водити полки на ворога, доводилось долати багато всіляких незгод, а тут розгубився, не міг знайти підходящого слова для цієї згорьованої людини.

Тим часом жінка, виклавши коси калачиком і припиливши їх тією шпилькою, яку досі притримувала в устах, нехоче повернулася до мене й сказала:

— Ви, мабуть, не туди потрапили.

— Я просто зайшов подивитися, як ви живете.

— Що ж, коли вам так цікаво, то дивіться, — з цілковитою байдужістю мовила вона й одійшла до печі, в якій полум'я кип'ятило педогарки мокрих вишневих політ.

Я спробував зав'язати з жінкою відверту розмову, але на всі мої запитання вона відповідала так коротко й неприязно, що я вирішив за краще по добрій волі піти з хати, поки мені не показали на двері. Але тут згадав про дітей і заговорив з ними.

— У школу ходите?

— Михась, як дуже холодно, то не ходить, бо не має чобіток, а я ще маленька, і мене мама не хоче пускати, — застрекотала дівчинка, боязко зиркнувши на матір.

Я помітив, що на дівчинці було заношене, вицвіле ситцеве платтячко, з якого вона виросла за літо, і мені стало боляче за всі злигодні цієї родини. Подумав хвильку й назвався, хто я такий, пообіцяв їм допомогти налагодити життя, і це одразу вплинуло на жінку. Вона підійшла до портрета Шевченка, який немовби помолодів у білому

рушпичку, і дістала з-за рами згорток паперів, перев'язаних чистою синьою шматинкою. Шанобливо подала той згорток мені:

— Почитайте, тут є і ваша відповідь. Але на неї Панько, наш голова, не зважив. Каже, що в нього багато таких, як я...

Присів на лаву, розв'язав згорток. У печі в банячку клекодав окріп, потріскували вишневі головешки на черені, а за комином таємниче перешіптувались діти. Та це не заважало мені зосередитись. Читаю першого листа, ще не пожовклого від часу.

«Моя кохана Орисе! Вже Карпати. Кажуть, що після них будуть ще одні гори. В горах воювати трудно, але хіба солдатіві звикати до труднощів. Скоро ввійдемо в саме пекло, щоб убити диявола. Я часто ходжу в розвідку, і тому хочу дати тобі кілька порад. Михася цього літа лаштуй у школу, це нічого, що йому тільки сім. Коли мені було сім, то я вже ходив у підпасичах. А він у тебе все ще маленький. Не диво. Матері діти завжди здаються меншими, ніж батькові. Перешіптування діти цього моєї суконні штани, і він зразу постаршає. А я повернусь, то перебуду в солдатському. Пиши мені про нашу маленьку донечку. Я весь час турбуюсь про неї. Ти пишеш, що вона кволенька, і більше нічого. Напиши мені, які в неї очі, яке волоссячко, яке все, адже я її ніколи не бачив і дуже хочу знати, яка вона. Не шкодує для неї нічого. Я тут радився з хлопцями. Треба поїти її парним молочком. Поцілуй їх обох і скажи, що це цілує їх батько. Ну, бувай, дорога Орисе! Про хату напишу в другім листі, бо чогось терміново викликає генерал. Хороша він людина. Я йому про тебе розказував. Привіт усьому селу! Твій Іван Гонтар».

Весняні Карпати... Розвідник Іван Гонтар... У хаті мовби почувся відгомін тих незабутніх днів, щось до болю близьке ворухнулося в пам'яті. І вже ніяка сила не могла відірвати мене від тих сердечних коротельких листів. Орисе знову підкинула в піч дров, вони потріскують, шиплять, а я читаю.

«Моя кохана Орисе! Ми сходимо з Карпат. Уже ніхто не зупинить нас. Тому давай поговоримо про домашні діла. Я радив тобі поїти нашу Мальвочку парним молоком, а зовсім забув, що ні в тебе, ні в наших сусідів нема корів. Піди до Панька, попроси його, в колгоспі, мабуть, уже є корови. Скажи, що я повернусь і відроблю те молоко, а ні, то віддам натурою, коли дочекаємось своєї корови. Заодно

нагадай йому про хату. Ти пишеш, що покрівля тече, але що я можу зробити? Моїми листами хати не накриєш... Проси Панька. Якщо нема околотів, то нехай дасть хоч звичайної соломи. Моїх штанів Михасеві не перешивай, а краще дай їх дідові-вшивальникові за роботу. Він ще, мабуть, живий, старий Махтей? Піди, попроси його, він мене добре знав. Якщо ж Махтея нема, то попроси Панька, нехай пришле чоловіка з колгоспу. Пиши, чи цвінуть вишні. Хлопці кажуть, що на вишняк будемо вдома. Цілую тебе і наших орлят. Навіки твій Іван Гонтар. Да, забув. Генерал говорить, що все скінчиться раніше, ніж ми думаємо».

Так, так, це було, коли ми сходили з Карпат на той бік. Пригадалась солдатська вечерея, пригадався розвідник Ванюша, високий голубоокий сержант... Це, здається, була остання зустріч...

«Чому так тихо в хаті? Невже вони що-небудь помітили?»

Відвертаюсь, розкриваю фронтовий трикутник і читаю своє власне писання:

«Дорога наша Орісю!»

Війна не вибирає, кому залишатись удовою. Ваш Іван Гонтар, якого в дивізійній розвідці звали Ванюшею...»

Тихо плаче в кутку, біля печі, Оріся, і я далі не можу читати. Іду, шукаю клятого Панька, який не розуміє всього цього...

Багато води в Дніпрі і хмар на небі сплигло з тих пір, багато вдів-фронтовичок повиходило заміж удруге, а ще більше посивіло, та щоразу, як тільки заходить мова про них, мені пригадується дорога наша Оріся...

1958

ЧОРНІ СЕРЕЖКИ

Обличчям Лідочка дуже нагадувала свою старшу сестру. В Лідочки красивий носик з чарівною впадинкою на кінчику, капризні, наче невдоволені собою, губки і маленькі прозорі вушка, крізь які, здавалось, можна дивитися на сонце. На тих вушках Лідочка носила чорні агатові сережки. Вони висіли, мов крапельки, і Петру Харитоновичу все здавалось, що Лідочка загубить ті кумедні сережки, без яких

її обличчя могло б зразу щось утратити, стати неприємним чи ще якимсь. Але сережки трималися добре і, мабуть, не мали ніякого наміру залишати тендітні вушка. Вони ніби затримували на обличчі той легкий наліт печалі, який свідчить, що недавнє горе ще не забулося, але вже починає вивітрюватися в суєті житейській...

Лідочка до останнього дня доглядала свою хвору сестру, а тепер доглядає її маленького сина і Петра Харитоновича. На похороні Лідочка плакала разом з Пестром Харитоновичем, який дуже любив свою дружину. Лідочка це знала, тому плакала і за сестрою, і з почуття жалю до Петра Харитоновича та його маленького сина. Але віднині їм нікого любити. Втираючи сльози кінчиком чорної хустини, вона думала про те, як тепер житиме Петро Харитонович і його син. Про те саме думав і Петро Харитонович, після поховального сум'яття він сказав:

— Лідочко, чи не могли б ви який деньок побути з Павликом, поки я підшукаю для нього няньку?

Лідочка ласкаво погодилася. Вона не призналася Петру Харитоновичу, що сама хотіла запропонувати йому цю послугу, що, може, він опередив її лише на якусь мить.

Павлик ще при матері звик до тьоті Ліди, а тепер прив'язався до неї ще дужче і навіть почав пазивати її мамою. Це було для Лідочки дуже важливо, бо після смерті сестри її неабияк зацікавив Петро Харитонович, а тому його синок міг стати доброю кладкою до мети. Отож відтоді Лідочка всю свою жіночу хитрість почала спрямовувати на те, щоб конче сподобатися сестриному чоловікові. Вона поступово завела в домі свої порядки, зовсім не схожі на ті, що були до неї. Навіть час обіду перенесла на годину пізніше, чим домоглася чудового апетиту в господаря. Лідочка докладала всіх сил до того, щоб ніщо не пагадувало Петру Харитоновичу про дружину. Але він все одио сумував, виказував таку чоловічу байдужість до Лідочки, що вона вже майже втратила всяку надію причарувати його. Петро Харитонович наче зовсім забув про те, що він удівець, а вона — молодша сестра його дружини. Адже як часто трапляється, що молодша сестра посідає місце старшої, особливо ж, коли та залишає дітей. Мимоволі Лідочка потрапляла під його настрій і теж була оповита сумом. Можливо, саме це і вплинуло на Петра Харитоновича, і якось за обідом йому спало на думку таке, що аж соромно стало.

Однак після того вона, та осоружна думка, все частіше й частіше бентежила Петра Харитоновича.

У проектній конторі, де він працював, знаходили все більше огріхів у його проектах. Всі вважали, що причина цього — переживання за дружиною. І тільки сам Петро Харитонович добре знав причину своєї неуважності.

«Помилки в проектах, мабуть, трапляються тому, — міркував він, — що моя голова зайнята ще одним проектом. Треба звільнити її від цього, треба нарешті освідчитися з Лідочкою й узаконити наші взаємини».

Та навіть звичайна людська порядність вимагала зачекати. Петро Харитонович, як і раніше, намагався бути стриманим, байдужим до Лідочки, але під тією вдаваною байдужістю жіноче серце зачуло інше почуття, приховане, замасковане. Лідочка була певна, що вже ніколи не залишить цього дому, й з нетерпінням чекала того дня, коли Петро Харитонович врешті не критиметься з своїми почуттями. Він теж чекав тієї щасливої години...

І ось того дня, коли це мало трапитись, Петро Харитонович повертався додому в чудовому пастрої, мимоволі всміхався перехожим, і ті зиркали на нього як на дивака. Ні, він не був закоханим, але він був батьком і вдівцем, а Лідочка доводилася рідною сестрою людини, яку він так палко любив. Пояснення, мабуть, відбудеться в дитячій кімнаті, бо, власне, ради дитини, ради Павлика він іде на це. Все-таки Лідочка буде ріднішою для Павлика за всяку іншу жінку, і вона єдина може замінити йому матір. Але про це він мовчатиме, — він знає, які слова треба сказати йому Лідочці, і вона варта їх, тих слів.

Місто здавалося йому теж незвичайним — своїм гулом воно немовби схвалювало благочестиві паміри Петра Харитоновича, а високо в небі ширяли голуби — мабуть, теж освідчувались у коханні...

Петро Харитонович вважав, що сьогодні в його домі має пінитися шампанське, і тому відчинив двері далеко не з порожніми руками.

Але де ж Лідочка? Він уже звик, що вона зустрічала його на порозі і нерідко відчиняла перед ним двері, вгадуючи по кроках його наближення. Чоловік навіть зрадів думці, що сьогодні він повертається з роботи раніше звичайного і тому його не стрічають.

З добрим почуттям Петро Харитонович відчинив двері до світлиці, маючи намір здивувати Лідочку своєю раптовою появою. Але сам був неабияк здивований...

У золоченій рамі дзеркала стояла в повний зріст ніби якась інша Лідочка. Вона приміряла оксамитове бальне плаття своєї покійної сестри. Та була вищою за Лідочку, і плаття діставало аж до підлоги. Але то не біда — з довшого завжди можна зробити коротше. Лідочка зовсім забула, що це плаття ще недавно належало її сестрі. О, тепер все в цім домі і, звісно ж, Петро Харитонович, належить їй, Лідочці! В її маленьких вушках замість чорних сережок, до яких так звик Петро Харитонович, виблискували золоті дружинині.

Лідочка була так зачудована собою, така збуджена, що, помітивши його в дверях, вже не могла приховати свого настрою. Вона приязно усміхалась оторопілому Петру Харитоновичу, мабуть, не підозрюючи за собою нічого поганого.

Але Петро Харитонович подумав недобре про Лідочку, насупився і, ще якусь мить постоявши в дверях, рішучим кроком пройшов у дитячу кімнату, де спав Павлик.

Збагнувши нарешті, що трапилось, Лідочка зблідла і похапцем почала зривати зі своїх прозорих тендітних вушок золоті сережки. А як знімала плаття, з якого ще не витрились приємні парфуми, то їй видалось, наче сестра стоїть десь поруч і тяжко дихає...

Коли ж годиною пізніше Петро Харитонович вийшов з дитячої в супроводі сонного Павлика, «мами» вже не було, а на туалетному столику лежали чорні сережки, забуті Лідочкою. Їх власниця не приходила за ними, і вони ще довго нагадували про її маленькі вушка, яких Петро Харитонович не мислив без цих чорних агатових сережок.

Житомир, 1958

ВОНИ ЗАЛИШИЛИСЬ НЕВІДОМИМИ

Їх було четверо: дві тіні і дві жінки. Як тільки вони вийшли з катакомб, місяць тут же взяв на приціл їхні поста-ті й кинув від них на пустир довгі, відчайдушні тіні. О, коли б можна було на цю ніч стати невидимками! А так їм доведеться маскувати не лише себе, але й своїх незграб-них супутниць. Недарма кажуть, що іноді треба боятися власної тіні.

Вони називали себе Варенькою і Шурочкою. Ми теж будемо їх так називати, бо поки що не знаємо ні їхніх батьків, ні їхніх чоловіків, ні їхніх дівочих чи шлюбних прізвищ. Вони не належали ні до якої підпільної організації і тому ніде не числяться в списках. Варенька з Шурочкою просто ховалися в катакомбах. Вони любили своє місто і понад усе в ньому любили театр. Вони почали відвідувати його ще ученицями. В ньому набиралися розуму і пристрастей, театр будив у їхніх душах доти не відомі їм почуття. Поки вони не стали повнолітніми громадянками Одеси, театр уже був для них досить давнім знайомим, але вони не зраджували йому і після заміжжя, а полюбили його ще більше. Вони були закохані не лише в музику і співи, а і в сам будинок театру — цю рідкісну споруду Європи. Силою і красою дихала на них та споруда, на яку, здавалось, ніколи не можна надивитись доскоchu. А скільки простору для почуттів давала їм чудова червона зала!

І ось їм стало відомо, що все те має злетіти в повітря. Ворог лютує і чого не може забрати з собою, те залишає на поталу пекельним машинам. Така машина вже, можливо, заведена під театром.

Швидше, Варенько! Легка, висока Шурочка могла б так заспішити, що приземкуватій Вареньці довелося б бігти. Але Шурочка не може дати волю своїм погам, перш ніж ступити крок, вона мусить обшарити очима кожну руїну, кожен закоулок. Варенька цілком покладається на її соколині очі.

Затемнене, напівзруйноване, порожнє місто нагадує здровенне кладовище, на якому місяць холодно сріблить надмогильні пам'ятники. Видається, що десь там, далеко, на тій кладовищі, ходять примари. Звуки теж у порожньому місті страшні — ступиш крок, а луна стріляє кудись углиб і там вибухає так, піби назустріч іде велетень із залізними погами.

А може, справді то ходять примари?

Від тієї луни у Шурочки кров зупиняється в жилах — вона роззувається і йде боса. Варенька ж чомусь відчуває себе зовсім спокійно, але на догоду Шурочці теж роззувається. Від холодної бруківки холопе серце, зате не чути стукоту кроків, мовчать, мабуть дримають, пічні патрулі.

Жінки йдуть так тихо, нечутно, як ходили колись пічні чаклунки із старих легенд. Тільки що ближче до цілі, то більше вони бояться своїх власних тіней і намагаються йти

серед мовчазних чорних руїн, вершини яких поросли бур'янами. У тих руїнах уже давно водяться вужі і змії, але цієї ночі руїни здавались для наших героїнь найпривітнішими куточками міста.

Та ось наче з тих руїн вийшли мовчазні, суворі хранителі храму — боги кохання і мистецтва. Скільки разів Варенька і Шурочка віталися з цими богами і скільки разів говорили їм «до побачення!» А це, мабуть, остання зустріч, після якої тільки хтось один із них буде жити: або наші героїні, або врятовані ними володарі Олімпу. Одні вмирають для того, щоб інші могли жити. Може, маленька пекельна машина вже відлічує останні години безпечному Аполлонові. А може, інша пекельна машина, незрівнянно більша і жахливіша, до мільйонів своїх жертв додасть ще і ці дві жертви?

Варенька з Шурочкою притислися до холодної стіни храму, стоять, слухають. Десь поблизу ходить нічний патруль і наспівує на своїй мові пісеньку про рідну Вестфалію: «Вестфаль, Вестфаль, Вестфаль!» А з храму долинає дикий регіт п'яних солдатів.

Тільки перед ранком усе втихло, послуло, навіть далека фронтова заграва стала блідішою. А вони все ще стояли і слухали.

— Ти чуєш, Варенько?

— Чую...

Десь далеко шуміло море, а їм здавалось, що вони чують роботу пекельної машини. Засмучена покровителька дітей, що стояла над ними, нагадала їм, що і в них є діти, є чоловіки. Діти там, у катакомбах, а чоловіки вже зовсім недалеко. Вже видно заграву...

І від тих думок уявна пекельна машина починає працювати ще голосніше і нестримніше...

Потім по всьому фронту ходила легенда про двох партизанок. Одну звали Варенькою, другу — Шурочкою. Вони проникли в театр, видали себе за оперних співачок і співали німецьким мінерам чудових українських пісень. Вони довго розважали своїх п'яних властителів, а в рішучу мить викрили, знешкодили пекельну машину і зникли. З усіх ролей, виконаних у цьому знаменитому театрі, на їхню долю випала найтрудніша і найнебезпечніша. Виконавиць шукали, хотіли подякувати їм, нагородити їх, але так і не знайшли. В Одесі багато Вареньок, та, мабуть, ще більше

Шурочок. Мовчать і святі попечителі храму, хоч, мабуть, не раз упізнають рятівниць, коли ті у супроводі своїх чоловіків ідуть слухати оперу. Боги, мабуть, ніскілечки не здивуються, якщо поруч з ними над капітелями храму колись з'являться зліпки двох звичайних жінок, які побажали залишитись невідомими.

Київ, 1970

«ГІППОКРАТ»

— Ось і кінець. Тепер ідіть з богом, поки вас не застала зима в цьому лісі. Не поминайте лихом...

— А як же ви, лікарю?

— Я? У мене кілька безнадійних. Залишуся з ними до кінця... А ви йдіть. У села, в міста і замість себе присилайте сюди здорових хлопців...

— А ми, по-вашому, що, уже негодящі? Чим я не солдат?

— Усе жартуєш, Яворипо? Буду скучати за твоїми жартами. На них тримався наш госпіталь.

— Тримався? Навпаки. Він загинув через мої жарти. Якби не штовхнула мене печиста палити з карабіна по месеру, німці довіку не засікли б нас. Але як він падав здорово! Ви пам'ятаєте, лікарю? Цікаво, що ви збираєтесь робити з льотчиком?

— Вилікую і відпущу... Або передам як полоненого. Я ж лікар...

Перед ним недавні відважні кіннотники, кмітливі гармаші, легендарні танкісти, обгорілі в своїх тапках, і старі вічні піхотинці. А тепер — каліки, деякі з них зовсім безнадійні. Він врятував їм життя у своєму заховавому в лісі госпіталі, мало піклуючись про те, який вигляд вони матимуть потім. Він дбав тільки про серце кожного з них. «Було б серце — людина буде», — любив повторювати своїм підопічним. І ось вони стоять перед ним, і він добре знає, яке в кого серце. В оцього високого юнака з перебинтованими грудьми сильне серце — воно врятувало йому життя.

— Ось ти, Перепеле, куди думаєш податися? Перепелу ж потрібна пшениця. Де твоя пшениця, Перепеле?

Молодий борець не одразу відповідає на запитання. Хирлявим виходить він із госпіталю. Важко дихається бійце-

ві — з таким диханням далеко не підеш і широко не ступиш.

— Куди дійду, — гірко посміхнувся Перепел. — Мабуть, подамся у село, де мене поранили. Є там у мене дівчина. Може, женюсь на ній... після війни...

Хтось зло засміявся.

Перепел несхвально поглянув на насмішника, насупив чорні крилаті брови — мовляв, не смій насміхатися, справа у мене серйозна, надійна.

— Женитися — це добре, Перепеле. Але ж війна лише починається...

Про що він каже, цей чоловік у білому чепчику і в білому лікарському халаті? Що війна лише починається? Але ж тут, у глибокому ворожому тилу, на оцій лісовій галявині, залишився тільки їхній госпіталь. Польовий госпіталь з вицвілими наметами, на яких нашито хрести — колись червоні, а тепер зовсім побляклі, з машинами без пального і порожніми ящиками з-під медикаментів; з розпанаханими чобітьми пораниених і пробитими зеленими касками; тут завелись навіть свої госпітальні мухи, великі, сиші, з маленькими крильцями.

Лікар дивиться на бійців, читає їхні думки, розуміє, чого вони здивовані, розгублені, і промовляє спокійно, майже наказує:

— Ідіть! Пароль ви знаєте. Номер нашого госпіталю...

Перезирнулися воїни, похмурі, мовчазні. Так і понесуть вони з собою щось недоумовлене, невияснене на цій війні. Але коли все це стане для них минулим, тоді вони пишатимуться оцим своїм госпіталем і тим, що не здалися, вистояли, що перемогли в сорок першому.

Ім не хотілося йти звідси. Та ось один таки вийшов на дорогу, а вже потім за ним, схиливши голови, засмучено рушила решта, незвично поскрипуючи милицями, постукуючи костурами.

Позаду підстрибував Гнат Яворина на своїй саморобній милиці з лісової ліщини — у госпіталі скінчилися казенні милиці... І відразу ж, чи то жартома, чи серйозно, узяв на себе команду:

— Вище голови! Твердіше крок! Раз, два! Раз, два!..

Солдати залишаються солдатами. Перешикувалися на ходу і пішли по два.

Гордий з свого жарту, зупинився Яворина, підняв руку, жилаву, вузлувату:

— Прощайте, лікарю!.. Прощайте, наш Гішпокраг!..

Все тихішав і тихішав скрип милиць, шурхіт кроків... Стоїть лікар, сумовито дивиться услід бійцям, покладаючи на них якісь свої останні надії. Набігає гірка сльоза.

Хтось закричав у наметі, нагадавши лікареві про його обов'язок, перепинив думки. Він ще раз поглянув на лісову дорогу, підняв санітарну сумку. Що там у нього в сумці? Певно, щось таке, чого він не зважився довірити тим, які залишили госпіталь. Надто вже кволими здалися вони йому...

Змахнувши сльозу, лікар повертається до намету, де лежать безнадійні. Зупиняється біля входу, за яким чути стогін. Заходить у намет.

Тут їх п'ятеро. Чотири напих і німець, льотчик. Увесь оновитий бинтами, льотчик схожий на прадавню мумію. Помітивши лікаря, він притих, заспокоївся.

— А ми думали, ви уже не вернетесь...— каже один з наших.

Знову застогнав німець.

— Горлапить, проклятий, як пайнявся. Сигнали своїм подає.

— Які там сигнали... Досить підозр! Дехто з безруких почуває в руках нестерпний біль. Цей також. Тому й кричить... Не кричи, будь ласка. Ось тобі таблетка...

Лікар простягає льотчикові таблетку, дає запити її водою з консервної бляшанки. Утихомиривши німця, звертається до своїх:

— А вам оце... На всякий випадок...

Виймає з сумки і вручає кожному по пістолету. Одному з них, найслабшому, сам кладе пістолет під подушку.

— Піду спробую роздобути для вас провіанту. Вернусь на світанку...

— Спасибі, лікарю!

— Ми будемо чекати.

— Якщо тільки вони не прийдуть сюди рапіше за вас...

— Що принести, капітане? — питає лікар.

— Яблук. Як чудово пахнуть яблука. Донешти, антонівки...

— А мені молочка. Холодного, з льоху... Я ціле відро міг би випити без передишки...

— А мені першого хліба. У цю пору моя мати завжди пекла перший хліб з нової пшениці. Білий-білий, як сонце. Степом пахне...

— Тобі що, Миколо?

- Мені? Хоча б разочок закурити перед смертю!..
- Знаю, принесу... Тільки треба триматися, Миколо.
- Буду триматися...
- А що тобі? — звертається лікар до німця.
- Не чіпайте його. Нехай спить...
- Я вернусь на світанку...

Дивовижний світанок на лісовій галявині. Сонце ніяк не може вибратися з-поміж дерев. Дятел улаштував свій убогий сніданок на старій сосні, ожили метелики...

Повертається лікар.

Мокрі чоботи, змучений, але з повною сумкою. Схоже, що він виконав замовлення бійців.

На обличчі в лікаря вдовolenня.

Відтепер селяни самі приходитимуть до його госпіталю, і він зможе ще довго протриматися тут, доти, доки не підніме на ноги решту поранених. Тільки тоді закриє госпіталь.

Він прямує до дерева, на сучку якого залишив свій халат і чефчик. Неквапливо одягається. Лікарі завжди вражають хворих своєю зібраністю, підтягнутістю. Потім іде до намету. Іде обережно, щоб не розбудити хворих, якщо вони сплять...

Який там сон...

По тиші, німотній тиші, що панувала там, він одразу все зрозумів. Кинув сумку. Посипались яблука, перекинувся жбаник з молоком, викотилася чорна хлібина.

Найперше його погляд упав на койку, на якій лежав німецький льотчик. Вона була порожня...

Ті ж, усі четверо, мертві...

Лікар позадкував до виходу...

Фашисти побували тут перед самим його приходом. Ще видно на росяній траві слід від машини, що перетинав лісову галявину. Тільки завдяки щасливому випадку він розминувся з ними — повертався до свого госпіталю глухою стороною, мало ходженими стежками.

Глибоко зітхнувши, витерши на чолі холодний піт, лікар узяв біля намету лопату й пішов шукати для вбитих місце...

Копати почав край галявини, під калиною, вона вся була в рожевих кетягах...

Київ, 1970

ПЛЮШЕВІ ЗАЙЧИКИ

Ці маленькі плюшеві істоти, пошиті на машинах артілі «Прогрес», яку заснував ще в двадцяті роки артільний батько Хома Гудима (його поховано в Києві на головній алеї Байкового кладовища, — й те одне вже засвідчує його роль в історії), не мали ніякогісінького уявлення ці про свій родовід, ані про свою роль у перебігу людських обставин трохи пізнішої доби. Пошиті із плюшу і понабивані звичайною тирсою, вони все ж мали бути достатньо елегантні, справляти на дітей враження живих (для того їм умонтовували прозорі скляні очі, а до голівки чіпляли відзігорпі вушка і вусики з кабанячої щетини), а ще повинні бути ті зайчики достатньо прийнятні в ціну, одне слово, то мав бути товар, який би дітям давав утіху, а дорослим творцям товару — засоби для прожиття у важкі, напівголодні повоенні роки.

Меланія Євтихіївна Чагар заготовки тих майбутніх істот приносила з артілі додому в невеличкій сумочці, а вранці поверталась до «Прогресу» з велетенським лантухом, який ледве втягувала до завжди переповненого трамвая. У трамваї її частенько обзивали «мішочницею» та всілякими іншими слівцями, на що вона завше реагувала однаково — стриманою посмішкою, — не пояснювати ж невдоволенням, котрі через лантух не могли посуватись до виходу, що цієї ночі вона майже на тисячу процентів перевиконала план і везе в лантусі плюшевих зайчиків, причому не своїх, а державних, які здасть за актом, не взявши собі жодного, хоч їй частенько кортіло розв'язати лантух і подарувати малепьким пасажирам по зайчику.

Лише брак плюшу трохи стримував той великий розгін, якого домагались Чагарі у цьому одухотвореному ремеслі, що мимоволі опинилось було майже на грані мистецтва. Бо ж коли Меланія Євтихіївна пакувала їх до лантуха, а потім передавала за актом голові артілі, однопомічнику відставному майорові Потоїбі, то бачила, що не було серед них навіть двох схожих — одні були сумні, погнічені своєю долею, інші веселі, ще інші заклопотані; котрісь дурнувато зирили на світ, не в міру нашорошивши вуха, тоді як деякі справляли враження і справді живих розумних істот, — згодом вона майже безпомилково відгадувала авторів тих зайчиків, іще коли зашивала кожному черевце після того, як тварючку напихали тирсою й оснащували зором, слухом та всіма іншими атрибутами існування.

До плюшевих зайчиків на квартирі Чагарів збиралося товариство, числом, напевне, не менше за саму артіль «Прогрес» у роки її найбільшого розквіту, коли ще правив нею Хома Гудима. Щоранку, як приходила Меланія Євтихіївна з лантухом і висипала зайчиків на вимиту підлогу конторки, майор Потойба вже на око майже безпомилково визначав число зайчиків і ніколи не завдавав собі клопоту перелічувати їх, а лише потирив руки і скаржився на нестачу плюшу. Потреба в зайчиках була велика, а слава про них набрала такого розголосу, що невдовзі за ними почали полювати не лише в торговельній сітці міста, а й у деяких закладах, функції яких зовсім не стосуються до дитячого світу. Очевидно, хтось із артіль, покладаючись на домашній конвейер Чагарів, понадпланових зайчиків поширював ще й приватним способом. Їх почали продавати на деяких лотках базару, що досі торгували гасом, милом та сірниками, а затим плюшеві зайчики почали з'являтися і на «товчку», де правила за них утрічі більше тієї ціни, за якою продавали у державних торговельних точках.

Якось сама майстриця, ледве запхавшись із лантухом до трамвая, помітила суб'єкта у макінтоші; він виявляв підвищений інтерес до лантуха, а коли зійшла біля площі Богдана Хмельницького (артіль була на Софійській, в одному із старовинних двориків), то саме він, той чоловік у макінтоші, залюбки допоміг Меланії Євтихіївни завдати лантуха на спину. Здаючи зайчиків Потойбі, вона попередила майора про означеного суб'єкта, який ув'язався за нею на зупинці, але майор не надав тій пересторозі скільки-небудь серйозного значення, він сказав, що обехеєсівець міг прийняти її за спекулянтку дрантям, вона ж працює від артіль і боїться їй не варто.

Того дня артільні кравчині пошили близько чотирьохсот штук зайчиків, точніш, плюшевих заготовок, що за кілька днів мали прийти до артіль в завершеному вигляді. Коли ж вона поверталася додому з мішком тирси, то знову помітила на передній площадці обехеєсівця в макінтоші, він, здавалось, не звертав ніякої уваги на мішок, хоч не міг не впізнати і мішка з клеймом «ВК»*, і саму власницю мішка. Меланія Євтихіївна завбачливо проїхала свою зупинку, суб'єкт у макінтоші був тим помітно вражений, посміхнувся, а на наступній зупинці з удаваною байдужістю пропустив її до виходу. Сам поїхав далі, а жінка, завдав-

---

* Відділ контролю.

ши мішок на плечі, почимчикувала у протилежний бік од свого дому на Гоголівській, гадаючи, що той спостерігає за нею з трамвая, потім двічі перепочивала, заки добралась на Гоголівську.

У старовинному вікні третього поверху вже світилось, на вулицю падала з вікна тінь її старшого сина Юрка — он і його патлата голова. Меланія Євтихіївна скинула мішок на поріг і посміхнулась, уявивши нараз усе оте товариство, яке вже зібралось в її квартирі й чекає на неї.

Складись усе інакше, могла б там бути полковницька квартира, а полковник Чагар приймав би у ній високих гостей, тепер же Меланія Євтихіївна мусить вигадувати на прожиття, мусить ховатися з плюшевими зайчиками, щоб не накликати лиха на себе й на артіль. А ще мусила думати й про тих, хто пособляв їй у виготовленні зайчиків, і гадки не маючи про те, в яку халепу те пособництво може обернутись і для них.

Меланія Євтихіївна перепочила, востаннє оглянула вулицю, чогось особливого на ній не помітила й потягла мішок по мармурових східцях на третій поверх.

На другому поверсі, коли поминала двері полковника Капличного, ті відчинилися, і з них визирнула Каплична, біла, щаслива, в турецькому халаті й у теплих парчевих капцях — вона також приходила «на зайчика» потай від чоловіка, либонь, у неї роман з Максимом Русиним, курсантом міліцейської школи, який навідується до Чагарів майже щовечора. Русин прибув зі Львова два роки тому, відразу ж по демобілізації, неодружений. Через якийсь місяць він завершує навчання. Каплична вмовляє його, щоб залишився тут, у Києві, але Львів — його рідне місто, і він прагне туди. За нього, власне, Меланія Євтихіївна і найбільше потерпала, щоб отими зайчиками, на які впалилась Каплична, на самий фінал навчання не зіпсувати курсантові кар'єру. А тим часом Нонна Каплична і зараз вийшла на східці, залюбки взяла мішок за ріжки і допомгла доправити його на третій поверх.

— Скажете, що я прийду трішки пізніше, — пошепки мовила Нонна й так само нечутно зашпішила вниз, де лишила прочинені двері, а за ними і самого Капличного, який саме дообідував.

По обіді у Капличного газети і соє, а Нонна — «на зайчиках». Лише в суботні вечори, коли Капличний вибирався на Десну, на пічну рибалку, для Нонни наставляла більша свобода, як і для Максима, між іншим.

Та одного разу Капличний завчасу повернувся з Деспи. Опівночі Чагарів розбудив затяжний дзвінок на другому поверсі, а вранці Меланія Євтихіївна помітила на розі будинку обірвану ринву, якою, напевне, скористався втікач.

Відчинив Меланії Євтихіївни Максим Русин, уважний, добрий. Він, як завжди, привітав її й, ухопивши мішок за гичку, поніс його через коридорчик до великої зали-вітальні, де стояв старовинний стіл з полумисками для тирси. Інколи охочих працювати сходилось більше, аніж було в хаті полумисків, тоді доводилось виймати з буфета ще кілька мисок із саксонської порцеляни, подарованих Чагарем родині вже після війни. У тих вишуканих мисках, на дні яких було намальовано родинний замок якихось графів чи баронів, що їм належали колись і порцелянові миски, тирса була ніби викликом високому призначенню посуду. І все ж кожен творець зайчиків волів мати перед собою саме той замок, а не емблему громадського харчування. Лише Максим, здавалось, був зовсім байдужий до посуду для тирси, зате він умів надавати зайчикам такої мистецької довершеності, що скоро навіть і майор Потойба почав примічати їхню деяку вишуканість. Приймаючи зайчиків, він приказував: «Отаких, таких побільше б! Береш у руки, а він ожива. Не забуваймо, що ми робимо їх для наших радянських дітей, і це не якийсь там ширвжиток для базару!..» Максим і справді умів надавати зайчикам тої природності, від якої потім появлялося в них уже і все інше: бадьорість духу, обачність, готовність до втечі, до стрибка.

Зайчики ж Нонни Пилипівни по другий бік столу (на випадок, якби полковник все-таки нагодився сюди, вони ніколи не сідали поруч) справляли доконче інше враження: були то похнюплені розвалюхи. Певно, давалися взнаки розніженість і млявість рук Капличної, чутливих до музики, зате мало придатних для тирси її пальчиків. Декотрих зайчиків Нонни Пилипівни Максимові доводилось переробляти, але від того вони калічили ще більше й їхня рахитичність не могла не впадати в око. Потойба не раз брав таку калічку за вушко, виймав із купи й питав Меланію Євтихіївну: «Хіба це зайчик? Чорті-що, а не товар»,— і жбурляв у куток, на переробку. Слід віддати належне Потойбі, він не допускав фальшу, халтури, всіляко оберігав від неї артіль.

Після того, як готові зайчики опицалися у лаптусі, Чагарі разом із Нонною Пилипівною збирали пехитру вечерю,

заводили радіолу, а то й просто співали пісень, задля яких завжди знаходили пляшечку-другу молдавського вина з базару.

Інколи сюди приносив свій пайок Роман Нестерович Крєкотун, якого тут називали Гераклітом. Високе становище Геракліта не дозволяло йому брати участь у виготовленні зайчиків, оскільки ж вільних стільців не було, то він погойдувався собі у лозовому кріслі-гойдалці, читаючи «Кавалера Золотої Зірки», від якого швидко стомлювався і засинав. Геракліт мав інтерес до самої господині, а оскільки предмет його прихилин був поглинутий зайчиками, то змушений щоразу дочікуватись вечері, де оживав, сипав жартами й співав нарівні з усіма. У нього був гарний бас, співав колись у капелі Кирила Стеценка з самим Тичиною, і ффраза у спогадах Тичини — «Баси пішли красти дрова на обід» — прямо стосується нашого Геракліта, який ходив колись у видатних басах. Йому вже за шістдесят, віп увесь сивий і чимось схожий на мудреця — високий, пеземний духом своїм, схильний не помічати злигоднів життя. За вечерею вони з Максимом Русиним часто заводили філософські диспути, і тоді Максим дуже розпалювався. Однак поява Геракліта у квартирі Чагарів була бажаною для Русина, і коли Роман Нестерович припізнавався, Максим питав про нього. Вже звик і Максим, і всі, що хтось має погойдуватися в кріслі, те поскрипування було немовби колисковою для щойно народжених зайчиків. Інколи Геракліт читав для них «Кавалера» вголос, і від того час збігав піби швидше. Тепер він узявся за «Сталь і шлак», але ця книжечка виявилася складнішою для голосного читання, збагнувши те, Роман Нестерович дозволяв собі зачитувати з неї тільки окремі сентенції (порізно про сталь і шлак), аж ніяк не маючи наміру зачіпати ними громадянську гідність кого-будь із присутніх, де, певна річ, ніхто навіть подумки не міг віднести себе до шлаку, а лише міг би засвідчити свою приналежність до сильного металу. А найвірогідніше, всі так були заангажовані до витворення зайчиків, що могли й не думати про поділ людей на ті дві категорії. Як-не-як, а зайчики мали властивість бодай на деякий час встановлювати певну рівність між цими людьми, що натошували малюків тирсою, курили махру в газеті й слухали Геракліта в гойдалці або ж сипали анекдоти не першої свіжості.

Наталя Шурай, яку тут називали Шурайкою, інколи приводила «на зайчиків» молодого кінорежисера Паніша-

нова, який запропонував їй руку і серце, але був напріч відхилений батьками Наталі до закінчення нею університету. Дівчина навчалася на романському відділі, батько її ходив у моряках, мати ж була піаністка і мріяла видати доньку за диригента, нібито нову зірку, яка щойно спалахнула в оркестрі Натана Рахліна. Наталі ж диригент не подобався, він частенько привозив матір з концертів і, здається, виявляв більший інтерес до матері, ніж до доньки, стриманості й навіть ворожості якої не міг не відчувати. Коли батько Наталі з плавання повертався додому, молодий диригент ніби втрачав на якийсь час інтерес до родини Шураїв і появлявся в їхньому домі лише на звані вечірки, що їх влаштовували Шураї не так уже й часто. Шурай палював до людей стриманих, до того ж мав слабу кров, — нібито зажив тої болячки в Атлантиці, потрапивши під час одного з рейсів у радіоактивну зону від американських атомних випробувань. Отож на одну з таких вечірок диригент і прийшов з Панішановим (мабуть, для прикриття), котрий, маючи душу експансивну й палку, закохався в Наталю, того ж таки вечора освідчився їй, чим і викликав подив і недовіря в родині Шураїв, де дотримувались інших засад. Але сам Панішанов від того ніскільки не охолов у своїх пристрастях до трохи іконописної Шурайки, яка нібито мала символізувати для нього саму непорочність і чистоту, котрої він дошукувався в мистецтві світла і тіней.

Шурайка ж була закохана у Максима Русина, цього незугарного, вайлуватого, натлатого бойка, любила дивитися на плавні рухи його пальців, ніяк не могла в думці сполучити їхню пластичність з їхньою неоковирністю, люто ненавиділа Нонну Пилипівну, зневажала в душі її чоловіка, який або ж дозволяв дружині появлятися біля зайчиків, і гадки не маючи, яка тут знада для Нонни Пилипівни, або ж нічого не знав про її приходеньки сюди. Максимові, гадала Наталя, напевне, подобалася грандіозна біла коса Капличної, і коли б тієї коси не стало, обрізати її чи що, — розмірковувала дівчина, тоді б і спало з Максимової любові. Але ж Нонна Пилипівна мала ще великі лінкуваті очі, наповні густою голуубизною, гарне, високе чоло, якогось виняткового аристократичного носика з горбинкою й біле порам'я зубів. І голос, вишуканий жіночий голос із тим саме французьким прононсом, якого так праглося Наталі, здається, вона досягала його, та лише на лекціях, коли переходила на французьку. В рідній-бо мові той

набуток кудись щезав без сліду. Нонна Пилипівна ніяка не фращуженка, вона родом з Москви, донька генерала. З Капличним вони познайомилися там, у Москві, вже після війни, коли той навчався в училищі Баумана. Звідтоді, як Меланія Євтихіївна перестала бути офіційно дружиною полковника Миколи Чагаря, якою вважала себе всю війну, Капличний ні разу не піднімався на третій поверх. Молода дружина Чагаря, якась ленінградка, зажадала офіційного шлюбу, і Меланія Євтихіївна надала чоловікові таку можливість. Юрко, старший син Чагарів, коли ще навчався в художньому училищі, сам возив до Ленінграда необхідні папери, то був привід побачити батька, з яким не бачився з сорок першого. Він привіз звідтіля портрет батька — олівцем на великому ватмані, накидав його під час розмови і вже уточнював дещо тут, по пам'яті. Портрет висів у вітальні, серед інших робіт. Чагар там уже немолодий, в окулярах, помітно звичений, полковницький кітель напнуто наопашки, видно спідню сорочку. Ознаки пенсії, незвичність цивільного життя. Менший син, Михайло, душевно кволить іще з війни, не витримав батькової зради, зламався. Чагарі приховують це, кажуть, що Михайло подався на Донбас шахтарювати, але Наталя, з якою Михайло кінчав десятий клас, знає, який то «Донбас», і вряди-годи буває там з Юрком. Михайло впізнає її, але плутає з якоюсь Аллою Волковинською з сусідньої школи. Вони шукали Волковинську, щоб розпитати її, чи знає вона Михайла, але не знайшли такої в Києві, мабуть, вийшла заміж і змінила прізвище. З деяких пір Наталя перестала нагадувати Чагарям про Мишка, і тепер його наче не стало зовсім. Лише в очах Юрка, коли хотіла дізнатись про хворого, читала сум і заклопотаність. Під час війни Мишко, якого гестапо прийняло за єврейського підлітка, побував у Бабиному яру, і Меланія Євтихіївна вихонила хлопчика буквально з-під куль. Чагарі жили тоді на Солом'янці, в якійсь кинутій хатині, в цей дім, у якому, до речі, мешкав і Сидір Артемович Ковпак, вони переселилися вже після війни не без допомоги батька та його друзів.

Закохана в Русипа Наталя нелегко зважилась на те, щоб привести сюди Панішанова, як виклик Максимові, як останню спробу звернути на себе увагу. Максиму Русипу сподобався Панішанов, імпопувала його екзальтованість, захоплення Довженком, інколи перебільшене. Панішанов невдовзі став душею товариства — тоді й сама Наталя відкрила його для себе. Його дивацтво, його екстравагант-

ність, його богодухівська (він був родом з Богодухова) щирість перестали видаватися Наталі удаваними, награницями — все те йшло від душі, промовлялося якимось природно і гармонійно. Можливо, якби не було тих плюшевих зайчиків, Наталя вже давно відштовхнула б від себе Панішанова. Тепер-бо, коли він не приходив, Наталя ловила себе на тому, що дослухається до кроків на східцях, — він завше вибігав на третій і дзвонив якимось первово, нетерпляче, наче хотів захопити тут все зненацька, потім, коли йому відчиняли, віддавав згорток Чагарисі й як хлопчисько вклякав перед Наталею, благаючи очима руку для поцілунку. Інший на його місці неодмінно нагадував би клоуна, в нього ж усе те виходило на диво галаптно і навіть красиво, принаймні не викликало відрази, лише Максим багатозначно всміхався, коли Панішанов після заповітної руки оббігав стола, вітаючись із кожним, хто натоптував тирсою зайчиків, і розглядаючи кожного так, наче знайомився вперше. Напочатку декого з майстрів це помітно знічувало, появлялась ніби необхідність вдруге чи удесяте називати своє ім'я, але згодом усі звиклися з тим, і лише Нонна Пилипівна щоразу називала себе, доки він затримував її руку — «Нонна!» — під уїдливи́й смішок присутніх. Після цього ритуалу входження Панішанов згадував ще про одного присутнього тут, повертався до стіни, вклонявся портретові Чагаря в полковницькому кітелі наопашки і казав авторові: «Юро, ви геній! Без перебільшень. Як можна було написати отак портрет свого батька?» Юрко червонів, ховав очі... в полумисок із тирсою, він боявся цього слова «геній» — навіть в іронічному значенні. Одного разу Панішанов усе ж викрив Юрка до решти, додавши до його «геніальності»: «Це майже автопортрет, але на тридцять років старший за автора». Меланія Євтихіївна глянула при тому на стіну — велика циганська голка, якою зашивала черевця готовим зайчикам, ніби зависла в повітрі разом з наперстком. То була справді копія з її сина, Юрко напевно писав себе, але сиві скроні, і очі, і чоло у зморшках, і підкреслена впертість у підборідді, і сама постава голови свідчили про волю, про невблаганність та ще про щось таке, чого вона не знаходила в синові. Тут сама доброта, ніжність на обличчі, окуляри, — і все ж щось є в тому портреті й синове.

Меланія Євтихіївна сама не вправлялась зашивати зайчиків, їй пособляла Жанночка, перестебпута поясом, тендітна, шанувальниця Юркового таланту з першої ж його

виставки. Жанночка Кучеренко навчалась на останньому курсі інституту легкої промисловості, кароока, з витонченими рисами, з вічно вологими вустами малинкуватого кольору, хоч їх і не фарбувала, з трохи глухуватим горлякуватим голосом,— як у найменшої доньки короля Ліра,— на такий голос добре вловлюється слух чоловіків — одне слово, вона зовсім не подобалась Меланії Євтихіївні, з першої появи у хаті до цієї лялечки у матері не минало якесь безпричинне відчуття перестороги, але вона і словом не обмовилась про це синові, неквапливість та поміркованість якого знала. До того ж Жанночка приходила сюди у супроводі Безпалька, як його назвали Чагарі для себе. Був то студент Київського будівельного інституту Федя Предтеча, він не мав на лівій руці трьох пальців, яких позбувся в роки війни, розбираючи запал від гранати. Федя родом з-під Хорола, там у нього батько пасічник, все похваляється, що, як зацвітуть гречки, привезе на весь гурт меду хорольського. Зайчиків витворяв чудових, веселих, але якихось нашорошених.

Федя Предтеча усіх скорив одною розповіддю про себе, яку, звичайно ж, не міг вигадати. Коли йому відірвало пальці, хорольські інваліди відразу взяли хлопця під свою опіку, готували для жебрування в поїздах. Для цього навчили грати на гармошці-трирядці, навчили пісень жалісливих, навчили, між іншим, і чудернацької фрази, що в тім ремеслі мала стати магичною: «Пусть будет счастлив тот, кто подает с улыбкой». Однак із Феді жебрака не вийшло. Батько, дізнавшись про ту науку лицемірства, відшмагав свого сина й спровадив до хорольської десятирічки.

Після закінчення школи Федя Предтеча опинився у Київському будівельному, на курсі архітектора Добровольського. Похвалявся, що нібито саме йому належить ідея викривлення Хрещатика, доки той ще був у проєкті (зверніть увагу на будинок нового поштамту), без цієї його ідеї Хрещатик і справді міг втратити, викривлення начебто природне і вельми приємне для ока. Таким чином, уже один раз увічнивши себе у тому кам'яному вигині, Федя Предтеча не міг тепер опуститись до рядового архітектора, він мріяв про наступні подвиги, які готувався здійснити після закінчення інституту на всегірному київському рельєфі.

Жив Федя на Рейтерській вулиці у прибудівлі, що стояла на чотирьох сваях, мала віконце і двері, до яких вели стрімкі дерев'яні марші. До нього те помешкання обжив

старий одинокий двірник, а коли той вибрався, Федя мусив мобілізувати усі свої зв'язки, щоб запанувати прибудівочкою, що її в житлоуправлінні вважали непридатною для помешкання. До зайчиків він дійшов через Жанну, котра побувала у прибудівочці однією з перших його відвідувачів і збагнула відтак, що Федя у світовій архітектурі поки що явище незначне. Власне, це і надало їй сміливості залучити його до плюшевих зайчиків.

Федя Предтеча, не позбавлений художнього смаку, умів надавати зайчикам тієї доброї кмітливості, котра нікому іншому з присутніх майже не вдавалась. Він це знав і сам чудувався своїми витворами. Сімома пальцями досягав того, чого іншим не вдавалося й десятима. Його дратувала неоконкретність Жапших зайчиків, яких він підправляв. У розмовах намагався триматися тем архітектури, щоразу, правда, побоюючись Максимової іронії, що легко могла зняти з нього ореол знаменитості. Одного разу Максим уже погацьбився з Предтечі, попрохавши заспівати тих пісень, яких навчали хорольські інваліди, готуючи його для відомої вже ролі. І він мусив заспівати. Бачив, як при цьому в Жанночки опускалися плечики, а носик загравав крильцями. Зате Максим зовсім розчулився — не так вразив його зміст пісень, як тоненький жалібний голосок виконавця — той голосок, яким готувався Федя Предтеча впливати на пасажирів поїздів.

Два маленьких хлопчики, синки шофера Ковпака, Івасько та Ромцьо, які часто навідувалися до Чагарів, вважали Предтечу за найбільшого героя за цим столом. Вони завжди сиділи на низьькому ослоні, з цікавістю й захопленням розглядали готових зайчиків, аж поки за ними приходила мати й казала їм: «А гейме додому!» Проганяючи хлопчиків, сама ж залишалася тут, викурювала цигарку, яку люб'язно пропонував їй Геракліт. Марися, так звали її всі, з тих пір, як Ковпачиха хворіє, допомагає їй у домашньому господарстві, то нарікала на партизанів, котрі їдуть та їдуть до «діда Сидора» з усіх усюд, отож мотається вона з ранку й до ночі між першим і четвертим поверхом, між своєю родиною і Ковпаковим содомом. Марися гарна собою, партизани залицяються до неї, то ще мусить відбиватися від них, але ж делікатно, бо ж як-не-як герої, та ще й гості Ковпакові. А тут ще й Гриша ревнує, чоловік тобто, дурень такий. Отак погомонить з Гераклітом, але так, що всі чують оті її нарікання на

долю, і біжить до хворої Ковпачихи, а потім чути Чагарям її каблучки на східцях — десь за північ повертається на перший поверх.

Ось і зараз вона надійшла, прогнала хлопчаків, знову запалила «Северную пальмиру». Сьогодні у Ковпака знову повно нічліжців, один аж із Сибіру прибув, два з Грузії і ще там звідкілясь, і всім треба послати, посуд по вечері перемити, взяти в старій списочок і гроші на завтра на базар. Усе те переповіла Марися і побігла обходжувати гостей на четвертому.

А тут, у Чагарів, робота в розпалі. Ось-ось мав надійти Панішанов з пакупочком. На четвертому заспівали партизани, чути було, як виводив Ковпак. Як завше, почали з гімну ковпаківців, а далі піби розв'язали мішок з піснями,— співали їх не голосно, але влад, підбурювали на спів і третій поверх.

І саме в цей час проти будинку зупинився «газик», потім почувлися кроки на східцях, потім дзвінок, настирливий і довгий, і коли Геракліт відчинив двері, перед ним постав капітан міліції, чорновусий красень. Перш ніж зайти, капітан зиркнув у папірець і запитав:

— Тут проживає громадянка Чагар Меланія Євтихіївна?

— Тут,— відповів Геракліт.

— Тоді дозвольте.

І капітан у супроводі низенького опецькуватого сержанта майже маршовим кроком рушив до столу, за яким працювало все оте товариство, завершуючи останніх зайчиків.

— Все ясно... — сказав капітан, обвівши поглядом майстрів.

Узяв зі столу одненього з зайчиків, чи не найбоязкішого на вигляд, доскіпливо розглядав його.

— А гарна штучка!.. І скільки таких маєте сьогодні?

— Сьогодні буде майже сотня. Точніше — дев'яносто сім. Саме так, дев'яносто сім,— уточнила Меланія Євтихіївна.— Трьох кравчиня не додала, не було пошитих.

Капітан виконав в умі якусь нескладну задачу, поставив зайчика на стіл, проказав:

— Еге ж. Дев'яносто сім на карбованець сорок — буде сто тридцять п'ять карбованців з чимось, це майже моя місячна зарплата. І за один вечір... А то все будуть родичі чи наймана робоча сила?

— Наймана робоча сила... — сказав Максим.

— І скільки платять цій найманій за штуку?

— Карбованець сорок. По державній ціні.

— Я б не радив жартувати вам за таких обставин. Тим більше, що цих зайчиків продають і на базарі, і в Одесі, і навіть у Львові. Так, сержанте? Цих?

— Саме цих.— Сержант пильно оглянув зайчика, над яким щойно трудився Максим. Це було веселе і, як видалося сержантові, безклопітне зайченя з одним вусом.

— Дозвольте де-небудь присісти,— попрахав капітан, розстібаючи сумку.

Юрко звільнив для нього місце за столом, відгорнувши вбік зайчиків. Капітан сів, поклав на стіл сумку, взяв у пучок тирси, понюхав, потім розглядав замок на дні саксонської тарілки. До сумки був прикріплений компас, стрілка його тремтіла, шукаючи півночі. Знайшла, заспокоїлась. Меланія Євтихіївна зашивала черевце останньому зайчику.

Предтеча рушив до дверей, хотів вийти, але сержант затримав його.

— Всім залишатися тут,— наказав капітан і, стріпнувши рукою, написав на аркуші: «Акт», потім закреслив, перекинув аркуш і написав: «Протокол». Навіщось поставив крапку після цього слова. Максим Русин посміхнувся з такого нововведення до правопису. Капітан почухав рукою за вухом і заходився писати історію плюшевих зайчиків.

Сержант затримав біля дверей жінку в парчевих тапочках і в шовковому турецькому халаті.

Партизани на четвертому затягли: «Эх, дороги! Пыль да туман...»

— Сержант, підіть і скажіть їм, нехай затихнуть. Я мушу провести допит.

— То ковпаківці,— сказав Русин.

— Які ковпаківці?

— Гості Сидора Ковпака.

— А він хіба тут?

— Тут, над нами. На четвертому...

— А-я-я-й. Під Ковпаком отаке творити,— і показав на зайчиків, що дивились на світ прозорими скляними оченятами та ніби також дивувалися з того, що над ними живе сам Ковпак. А між тим Меланія Євтихіївна зараз також чомусь подумала саме про нього. Коли зустрічалася з Сидором Артемовичем у під'їзді, іноді з мішечком зайчиків, Ковпак завжди питав: «Як поживають Чагари?» Але й раз у раз не поцікавився, що там у її мішечку. Віш був досить

делікатний, щоб не ранили гідності колишньої дружини полковника. Тепер їй самій доведеться пагадати йому про мішечок, з яким бачив її, та про бідолашних зайчиків, яких вигадало для її родини саме життя, щоб якимось звести кінці з кінцями. Адже Чагар уже давно не платив на дітей, меншому виповнилось вісімнадцять три роки тому, ще до хвороби. А до хворого ж не прийдеш із порожніми руками. А тут ще все оце товариство, яке пачебто й підробляло на зайчиках, а по суті тих підробітків ледь вистачало на картоплю в мундирах, на краби і на дешевеньке молдавське вино, яке Юрко приносив з базару у синій сулії — сулія стояла і зараз повна, в кутку, біля буфета, то сержант помітив її, підійшов, відіткнув затичку з кукурудзи й, понюхавши, сказав капітанові:

— Тут, товаришу капітан, промшляють не лише зайчиками. Ось сулія «лідії».

— Там іще в нас картопля вариться на кухні,— повідомив Юрко. Кулінарні турботи лежали на ньому.

— Запрошуємо і вас до вечері,— посміхнулася Меланія Євтихіївна, все ще тримаючи паперсток на пальці й голку.

— Не маємо права, мамашо, входити у контакт з об'єктом злочину...

Геракліт розсміявся у кріслі-гойдалці, свого часу він застерігав Меланію від зайчиків, передчував, що це добром не скінчиться, і єдина надія тепер на Ковпака.

Коли забирали зайчиків, то Геракліт непомітно взяв однецького зі столу й поклав до бічної кипені свого білого піджака. Для великого партизана, аби той мав уявлення, про яких зайчиків ітиметься. Про малечу, а не про якихось там великих зайців, які й справді могли б підірвати економіку держави. Старий арсеналець знався з Ковпаком іще з війни, керував у Бузулуці бригадою, яка виготовляла для ковпаківців міни уповільненої дії, листувався з підривниками, але після карпатського рейду цей зв'язок обірвався. Тепер чи не доведеться пагадати про міни у зв'язку з цими плюшевими зайчиками, дідько б їх побрав. А тут ще й Панішанов зі згортком. Ледь переступив порога і: «Що тут відбувається?» Дивний цей Панішанов. Завше на якомусь високому трепеті душі, і навіть присутність міліції не може завадити йому відступити від свого звичного ритуалу. Привітавшись з Гераклітом, іде цілувати ручку Наталі...

Потім вечеряли, але вже не було того сплеску радості й зухвальства, з якими зналися тут до арешту плюшевих зайчиків. До протоколу були занесені всі, в тому числі й Панішанов, як свідок. Проти свого підпису він намалював кількома штрихами свій профіль, і капітан мимохіть звірив його з натурою. Капітан вибачався, коли мішечок на широкій спині сержанта зник за дверима. Він не знав, що побував у родині відомого полковника.

1976

МАЛЕНЬКІ ОПОВІДАННЯ

Все життя я буду дописувати сюди хоч по одному рядку, і це коли-небудь зможе скласти книжку.

Автор

ЧАРІВНИЙ КІНЬ

Я працюю. Не надто кваплячись, але й без ліноців, котрі, як не гірко усвідомлювати, міг успадкувати від своїх прабатьків. Коли їх знемагала пудьга, вони любили піти в храм і помолитися богу — цим створювали видимість хоч якоїсь праці і, звичайно, заспокоювали себе. Я не ходжу в дозвільні храми, не молюся, я працюю цілими днями, і дивне диво: який короткий тиждень! Я ніколи не встигаю здійснити до кінця задумане. Часто починаю підганяти себе, обкрадаю ночі — і все одно не встигаю. Час летить, як чарівний кінь: переді мною його чорна розвіяна грива, і я ледве-ледве утримуюсь на ньому. Почуваю, що для пормальної їзди на цьому коні мені не вистачає одного дня. Всього лише одного... Не можу придумати назви цьому днівсі, не знаю, де умістити його, бо всі дні тижня вже названі і всі місяця заповнені. Навіть щілинки немає, щоб утиснути туди той день, якого мені бракує. Але я добре знаю, як багато міг би зробити, коли б став його володарем. Принаймні на цей день я переніс би всі наради з питань про те, хто як працює решту днів тижня.

Іноді здається, що я вже близький до мети, що я віднайду день, якого мені не вистачає. Але все це лише

самозаспокоєння. Ніякими зусиллями мені не вдасться стати володарем цього дня, здобути його, він вислизає, він даленіє, як міраж на дорозі...

Так нехай же не вистачає його і для найфатальнішого — я ладен усе життя мчати за ним на чарівному коні, тільки б не впасти в безодню супокою і неробства, тільки б не спіткнувся мій шалений, несамовитий кінь!..

ДІАЛОГ З МІСТОМ

Уклін тобі, моє місто! І безкорислива любов моя. Але не чванься, не возгордися собою, не міряйся без потреби з іншими містами громадиною століть своїх, бо їхні жителі теж люблять свої міста не менше, ніж я тебе. Отож не будь до мене байдужим, бо я твій хоч і маленький житель, та без моєї любові ти тільки красиве, древнє, але не-одухотворене каміння на мальовничих пагорбах і кручах.

Ти можеш назвати мені тисячі великих імен, які славили тебе своєю присутністю, ти можеш повести мене на Байкову гору й показати мені мармурові й гранітні пам'ятники тим достойним людям, але чи не здається тобі, місто, що ти іноді буваєш трішки неуважним до своїх простих жителів? Твої златоглаві дзвіниці колись зчиняли лемент лише тоді, коли помирав хтось із тих, кого ти не любило і хто тебе не любив, але вони мовчали, коли помирав хтось із тих, хто найбільше тебе любив, годував, зодягав, чистив од бруду і стояв вартовим на твоїх брамах. Цим ти не відрізнялося в минулому від інших великих міст, і я тобі це прощаю...

Коли я ще не був твоїм жителем, а тільки вряди-годи навідувався в всяких мирських справах до тебе, то зупинявся в готелях, як усі приїжджі, і щоразу мусив заповняти осоружну анкету: хто, звідки, чому? Особливо дратувало мене осташнє запитання: чи надовго приїхав? Пригадую, тоді саме цвіли каштани, і я написав у анкеті: «Навічно», чим викликав жах і розпач серед служителів готелю. Виручив мене хіба що афоризм Анатолія Франса: «Всі поети народжуються у Франції, а помирають у Парижі». Господарі готелю сприйняли цей афоризм у буквальному розумінні і падали мені (прозаїкові) кімнату, в якій я мав право, наперед заплативши за неї, вільно й безперешкодно померти.

Але хіба можна померти в Києві, та ще під час цвітіння каштанів? Ніколи! Нізачо!

Так я став твоїм старожителем.

Однак у кожного киянина є свій перебіг цієї проблеми, яка, проте, забувається на другий же день після її розв'язання і потім уже не має ніякого небажаного впливу на любов і приязнь до тебе. Бо ти справді для нас усіх найчудовніше, найкрасивіше місто в світі.

Степові пахощі гарячого хліба опівночі, коли місто спить...

Годинник з часом світу, і мирна мелодія над ним...

Диво-Софія, немовби стомлена віками...

Засумований на Володимирській гірці князь Володимир...

Вогненний кінь Богдана, незримо прикутий до п'єдесталу...

Андріївський собор — шедевр Варфоломія Растреллі...

Дві Аскольдові могили — одна на кручах, друга в театрі...

Міст Патона та інші мости через Дніпро-Славутич...

Сам Дніпро, оспіваний у легендах та піснях...

Чарівна Русанівка — київська Венеція...

Гостишне метро для закоханих у зимову пору...

Численні парки й сади...

Прославлені на весь світ заводи — «Ленінська кузня», «Арсенал», «Більшовик», «Червоний екскаватор»...

Академія наук, університет, пофарбований у традиційний колір...

Геніальна поезія Тичини, мужня проза Гончара...

Пісні Білаша, нев'яучі вальси Малишка і Майбороди...

Дивовижні полотна Глушченка і Кричевського...

Музей і пам'ятник великого Кобзаря...

Пам'ятник Лесі Українці Галини Кальченко...

Дніпровські далі, за якими теж далі...

Нема ліку чудесам твоїм, моє місто! Але найбільше твоє чудо — твої люди, відомі й невідомі твої жителі. Ті мільйони безутомних рук, які творять твоє майбутнє, які підтримують у тобі дух не панського, не міщанського, а трудового міста. Вони годують, зодягають тебе, оновлюють тебе, будують усе нові й нові соти в тобі, складають пісні про тебе, а іноді просто мовчать, як Ярослав Мудрий у Софії...

Шануй і люби їх, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклими епітафіями!

Мишуле сивіє щодня, а майбутнє твориться тільки в будень. Даруй мені, місто, але я найбільше люблю тебе в будень.

Вранці ти нагадуєш мені молоду людину, сповнену віри і снаги; в полудень ти скидаєшся на прифронтовий табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш..

Проте ти завжди подобаєшся мені своїм прагненням до чогось, своїми пориваннями, своєю неспокойною душею. То душа твоїх громадян, які роблять тебе красивим і своєрідним, трохи несхожим на інші великі міста світу. То кияни і киянки, які дарують тобі вогонь свого серця і незрадливу любов свою.

Кажуть, що од великих міст йде сила до всього народу. Свідчення цього — давні оборонні Ярославові вали довкола древнього Києва, мудрий Богдан Хмельницький на площі перед Софією, Тарас Шевченко в непохитній бунтарській задумі навпроти університету, подзьобані кулями стіпи «Арсеналу», Вічний вогонь на меморіалі Слави, квіти глибокої, безмежної шаноби біля пам'ятника Володимиру Іллічу Леніну.

Се ссть Київ!

ПАРТИЗАНСЬКА ДОРОГА

Епілог до повісті «Гнівний Стратіон»

Після війни мені довелося працювати в одному із степових районів. Усю весну над степом носились чорні вихори й, одриваючись од землі, зловіщо піднімалися в жовте, спрагле, чавунне небо. Куріли старі козацькі кургани, немовби підпалені суховіями. Ціле літо не було навіть роси, а на розжухлених дорогах з'являлися міражі озер з цілими флотиліями білих парусників. Хотілося забратися на один з тих парусників і податися в благодатну лісову сторону, але якийсь незримий флотоводець щоразу топив їх у білих озерах, як тільки я наближався до них своєю скрипучою бричкою, зробленою сільськими ковалями. У бричці ходила добра пара коней, яким, мабуть, здавалося, що вони возять бог знає якого районного начальника. Вони, змучені спрагою, все ж гоноровито тримали голови в кантарках і могли безконечно довго трасцювати за міражами, сподіваючись опинитися хоча б по коліна у воді, як це

іноді траплялося з ними в незасушливі роки. І щоразу, коли я мандрував степом з колгоспу в колгосп, чомусь пригадувались мені дороги війни, і я все сподівався побачити перед собою Стратіона на сивому Хмарочосі. Даремно шукав його в степових міражах — іноді я бачив там цілі казкові міста, бачив цілі полки воїнів на білих конях, але його ні разу не бачив. Мабуть, розсідлав Стратіон свого могутнього коня і живе у своєму районі іншим життям...

Якось мені знову довелося побувати на старій партизанській дорозі. Хтось насіяв мальв на її узбіччях — бурочервоних, блідо-рожевих, прозоро-синіх — усіх, які тільки є на світі. Омиті дощами, вони стоять понад дорогою, високі, стрункі, задумливі й урочисті. Парокінна бричка котиться м'яко й безшумно. Іду в гості до Стратіона одкрито, вільно, як і належить у доброму світі. І дивно мені, що колись доводилось крастися цією дорогою, і навіть не хочеться вірити, що по ній розгулював колись наш лютий ворог. Тепер ця дорога належить тільки мені, і, поки я житиму, жодна вража нога не сміє ступити на неї. Після мене її берегтимуть мої діти. Але поки тихо, спокійно на світі, це з успіхом роблять самі мальви, котрим багато могла б розповісти чатована ними дорога.

З полуденного марева вибігло кладовище, так само несподівано, як і тієї незабутньої ночі, коли ми пробиралися до Галички. Біла капличка, в якій помер генерал, вибивалася з кладовищенських хащ і якось тужливо дивилася на дорогу своїм венеціанським віконцем. Генерал немовби зібрав сюди своє погинуле військо і кожному з воїнів видавав посмертно заслужені нагороди. Пад ким росла звичайна кропива, над ким куц бузини у білих п'янкях кетягах, пад ким червоні польові маки, що вже почали облітати, а комусь подаровано ціле сімейство мальв, із тих, що пад дорогою. Мабуть, та нагорода дісталася хорошій людині.

Знайома доріжка веде вниз, на місточок. Його полагали, підсипали, а верболіз біля нього взявся цілим гайком. І гора не така руда, не така понура, як тоді, підросли, виструнчилися тополі, а хата стоїть на тому самому нещасливому місці, тільки вища, просторіша, але вже не така поетична, привітна, як та. Вона якось ніби й не пасувала до цього затишного, чарівного подвір'я й до всього навколишнього краєвиду.

З хати вибіг хлопчик років п'яти-шести. Викапана Галинка. Тільки очі були чийсь інші, світло-голубі, великі, і мені не довго довелося пригадувати, чиї в цього хлопчика очі. Щось неприємне ворухнулось у мені, і я мусив якось затамувати своє почуття.

— Страть? Здоров, козаче!

Хлопчик усміхнувся. Мабуть, його ще піхто ніколи отак не величав. Кудись одійшло від мене оте недобре, зникло враз — у посмішці хлопчика вгадувалася Стратіонова посмішка. Іподі якась деталь незмінно проходить через цільний рід.

— Мамо, до нас приїхали, — кинув хлопчик з порога.

Вона довго не виходила. Мабуть, перш ніж вийти, по добрій жіночій звичці, мусила глянути в дзеркальце, поправити коси або ж напнути хустину.

Та бодай не виходила б! Бо вийшла, впізнала й облилася слізьми. Потім пригорнула до себе хлопчика і якось зразу помужніла, випросталася, заспокоїлась.

— Коли повернувся Стратіон, то ми перевезли Галинку з городка сюди, до генерала... Її останню дорогу я обсіяла мальвами, та тільки й усього... Чого не стало, того не вернеш... А Страть, бачите, який вигнався! Тепер нас обох гримає на світі. Єдина втіха наша...

Варвара подивилась на мене багатозначно, крізь гірку смішинку. Не важко було здогадатися, що від хлопчика приховують таємницю Чорного лісу. Але минуть роки, в цій подвір'ї зросте людина, і добре материнське серце колись розкриється перед нею. Я тільки зараз помітив мальви в подвір'ї — буро-червоні, блідо-рожеві, прозоросині і геть білі, ті мальви, з яких висіяно насіння на старій партизанській дорозі...

ЖУРАВЛІ

Якщо це правда, що світ-велетень складається з безлічі маленьких людських світів, тоді правда і те, що кожна людина шукає собі найбільш підходящого, де вона зможе найкраще проявити себе людиною. Для неї байдуже — стоїть він на великих дорогах чи вдалині від них, знайде вона в ньому щастя і спокій чи недоля спіткає її, якщо

вона справжня людина, та для неї не байдуже одне — потрібна вона там чи ні? І якщо потрібна, то вона стрімголов кидається туди і ніколи не дорікатиме собі.

За своє маленьке життя я бачив багато людських світів, і в кожному з них мені хотілося хоч трохи пожити, але я не міг лишитися там довго і крок за кроком ішов далі, набирався сил. Так я ішов, поки саме життя не послало мені листа. Він починався щиро, без хитрих утайок:

«Шановні керівники інституту! Нашому селу всю війну довелося прожити на болотах, щоб урятуватися від ворожої розправи. Тепер ми ось уже п'ятий рік хворіємо страшним недугом, який забирає від нас наших кращих людей. Щороку до нас прилітають і відлітають журавлі, і щороку все менше людей зустрічає їх і прощається з ними. Село нагадує ліс, охоплений якоюсь невідомою, нерозгаданою, але підступною хворобою. Замість тих дерев, що всихають, народжуються інші, але коли дерев усихає більше, ніж народжується, то треба рятувати ліс.

У нас є лікарня, але лікаря в ній нема. Приїде якийсь смільчак, побуде місяць-два і втече...

З газет я дізналася, що ви випускаєте новий загін лікарів. Дайте їм почитати цього листа. Може, серед них знайдеться сміливець не уявний, а справжній, і приїде до нас.

Зося Селезень — жителька села Лісовий Затишок, 1928 року народження».

Далі йшли адреса і точний опис, як добратися в далекий Лісовий Затишок.

Я ніколи не вважав себе «сміливцем», мені було навіть страшно подумати, що мене приймуть за сміливця, коли я приїду туди, але, зрештою, одне недоречне слово в листі не могло зупинити мене, і я без вагань поміняв своє столичне призначення на Лісовий Затишок. Я сподівався зустріти там кволих, розбитих недугом, підупалих людей і настроював себе на той героїчний лад, коли людині здається, що вона може зробити більше, ніж вона справді може, і з цим добрим переконанням зійшов на найближчій до Лісового Затишку станції, яка сонно покліпувала своїми тьмяними вогниками в облозі ночі.

Крім мене, нікого не було на пероні. Довкола гули старі сосни, як струни-баси. Я слухав їх і смиренно чекав ранку.

Удосвіта за мною приїхала на візку білява дівчина. Вона спитала мене:

— Ви лікар?

Я поки що не вважав себе лікарем, бо ще ніколи нікого не вилікував, але моя розгубленість не завадила дівчині впізнати в мені лікаря, і вона сказала з тією м'якою, ніжною щирістю, якої я повік не забуду:

— Сідайте, поїдемо в наш Лісовий Затишок.

Я сів поруч з нею, і ми поїхали.

Мені видалось, що це та сама Зося Селезень, яка своїм листом примусила мене відмовитись од столичного призначення і кинутись у її невідомий, таємничий і жорстокий світ. Я спитався:

— Ви Зося Селезень?

— Ні,— хитнула золотими кучериками дівчина.— Я дочка нашого голови Самсона Івановича Павлюка. Зося мені говорила про вас, але її вже нема...

Я побачив сховану під її повіками сльозу і більше ні про що не розпитував. Я не уявляв собі Лісового Затишку без Зосі, і тепер у мене було таке почуття, ніби зла доля одібрала від мене найріднішу людину в ту мить, коли я хотів їй потиснути руку.

Я мовчав, і моя супутниця теж мовчала.

Сопла копячина, а сосни гули все тонше і тонше. Було таке враження, що ось-ось розридається ліс...

СЛУЖБА

Старий Сак завжди був у селі непомітною, тихою людиною. Ось уже життя закінчується, а в нього і служба та ж сама, і він такий же — тихенький, скромний, слухняний, хоч ніхто ніколи не дякував йому за це. Може, тому, — думав Сак, — що в нього надто маленька посада. Уже чверть віку він сторожував молочну ферму. Хто хоч раз побував уночі під час теління на фермі, той знає, яка морочлива це справа. Бувають, правда, і тихі, блаженні ночі, в які можна помріяти в яслах про те, про се, але більше тривожних, з пригодами. За цю тривогу Сак і любив свою службу, завжди й скрізь пам'ятав про неї. Коли його запрошували на весілля або на якесь інше святкування, він спокійно пив, їв до свого робочого часу, потім підводився з-за столу і, вибачаючись, ішов. Його запитували:

— Куди ви, Сак?

Він кланявся й казав:

— Служба.

— Так інші сторожі он тут?

— У них не те, — усміхався Сак.

Ходив на сторожування кожної ночі, вдень не маявся, як інші сторожі, а відпочивав, щоб на посту не дрімати. Щовечора його проводжала дружина Палажка. Побажавши доброї ночі, стояла й слухала, поки не змовкали його кроки. І останній раз вона проводжала його, як завжди, але невдовзі він повернувся, вперше за всі роки служби. Вона одягнула його кожушок, узяла його ціпок і пішла сторожувати замість нього. Він чув, як виспівував по снігу його ціпок, поки не вмовк. З того часу він Палажці бажав доброї ночі, а вона кожного ранку поверталася додому з надією, що йому стане краще.

— Ой Палажко, Палажко, — сумовито хитав головою Сак, — знала б ти, як мені важко без служби...

Якось уранці вона прийшла до голови. Той ще спав. Постукала у вікно. В її очах блищали сльози, маленькі, продовгуваті, як зернинки...

За вікном у відповідь почулося важке зітхання голови...

ДОБРЕ СЛОВО

У дитинстві я боявся німих, чомусь думав, що вони лихі люди. Ще й тепер, коли бачу німих, мимоволі ловлю себе на тих дитячих враженнях. І не дивно. Є щось загадкове у їхній жвавій мові, зрозумілій тільки їм самим. Погляди в них теж якісь особливі, гострі, іноді навіть жорстокуваті. І це, мабуть, добре. Людям, позбавленим мови, потрібні промовисті очі.

З одним німим я познайомився зовсім випадково. У нього також були якісь особливі, незвичайно меткі, прощливі очі. По них, власне, я й догадався, що він німий. Бо як би людина не ховала свої вади, а всю її не сховати.

Я чув, що німі мають великий хист до всякого ремесла. Але цього я застав не за легким хлібом. Він стояв по коліна у воді й добував торф. Інші раз по раз виходили з води на лугову травичку, влаштовували собі довгі перекури, а він копав і копав... У нього не було свого співрозмовника, і він, мабуть, вважав за краще не заважати іншим погомоніти.

Помітивши, що я ним цікавлюся, німий змахнув синім рукавом роби піт з чола, допитливо зиркнув на мене своїми білкуватими очима і знову віддався роботі.

Я хотів було заговорити з ним, але бригадир запобіг моєму намірові:

— Не заважайте йому, нехай працює, то німий.

Скоро, за балачкою, ми зовсім забули про нього.

Коли розмова закінчилася і люди знову стали до роботи, німий подікавився, хто я і за чим приїхав. Не знаю, як пояснили йому, але, довідавшись, що я з редакції місцевої газети, він немовби просіяв. Ніхто так гаряче не прощався зі мною, як він. Усе махав мені сиім рукавом, сміявся чорним, засмаглим обличчям. Він був вродливий, юний, і я подумав чомусь, що у нього така ж красива, добра душа.

Повернувся я з того відрядження, як кажуть газетярі, з повним блокнотом фактів на всі випадки життя. Цілий тиждень міг писати про все, але редактор не дивувався з моєї запасливості і спостережливості. Якщо він виїздив на район у справах редакції, що траплялось рідко, то його записника вистачало йому мало не на цілий рік.

Пригадую, що останньою ластівкою з тих моїх скарбів була замітка про добувників торфу.

Виписавшись, я знову подався у відрядження і цілком випадково знову потрапив до своїх «торф'яних» героїв, хоч не мав ніякого наміру вдруге писати про них. Редактор наш суворий, він ревниво оберігав газету від усяких повторень.

Але мої герої не знали звичок мого редактора. Вони зустріли мене ще привітніше, як перше. Бригадир довго тис мені руку, а його сподвижники вдячно похитували головами: читали, мовляв, читали... І тільки одна людина не підійшла до мене і навіть не привіталася зі мною. Це був він, німий. Його синя пропітніла роба то набухала од вітру, то знову липла до широкої спини, на чоло спадала вибілена сонцем чуприна, але він не розгинався і не підбирав її. Він копав і копав, не звертаючи найменшої уваги на мене. Я довго не міг догадатися, чому він так поводиться, аж поки врешті не збагнув тому причину: адже я написав про всіх і забув сказати добре слово про нього, може, найскромнішого і найзавзятішого у бригаді. І, мабуть, це не вперше, мабуть, йому вже не раз доводилось бути жертвою такої несправедливості.

І хоч я й не збирався більше писати про торфрозробників, але після цього захотілося таки написати, не міг не написати. Я написав лише про одну людину — про німого...

Коли я написав свій нарис, то мені все здавалося, що він, німий, почне говорити. І він таки заговорив у нарисі. Ось ті слова, мовлені ним: «Не будьте німими до німих!»

Для більшої певності, щоб мій нарис надрукували, я не признався редакторові, що мій герой і справді німий.

ДІВЧИНА З БІЛОВЕЗЬКОЇ ПУЩІ

У знаменитій Біловезькій Пущі виростають не лише казкові сосни, що сягають своїми оксамитовими шапками мало не до самого неба; не лише дуби царюють уже багато віків, приймаючи на себе найшаленіші грозові розряди; не лише народжуються там, у місцях, не доступних людині, кози, лані та інші лісові красуні, здатні найжорстокішого мисливця зробити своїм покровителем і другом; там не лише ходять цілі табуни зубрів, що нібито замандрували сюди з Польщі, де їх колись винищували, — там є багато такого, чого нема в жодному іншому лісі. Кажуть, що Біловезька Пуща — єдине місце в світі, де в ніч під Івана Купала все-таки цвіте папороть. Але той чаклунський цвіт нелегко побачити і майже зовсім неможливо зірвати. Побачити його може тільки та людина, яка засіялась і виросла в самій пущі й провела не одну ніч на папоротниках. Ця людина мусить бути досить смілива й наспособована, мусить нічого не страшитись і не кинутись геть на випадок біди. Бо справжній страх охоплює не людину, яка злякалася чогось і не намагається перебороти страх, а людину, яка втікає від страху. Коли ж цвіте папороть, то не сплять дияволи. Вони хочуть ухопити той чаклунський цвіт рашіше за людину і все щастя забрати собі. Принаймні так стверджують старі люди.

Отож мисливцям на цвіт папороті треба перехитрити самого диявола, перевершити його людською мужністю й наспособованістю в тому чудесному полюванні за щастям. Але хто вже збере той папоротевий цвіт, той може не боятись виходити з пущі на люди — пучечок цвіту буде давати йому все, що він захоче: і любов, і шану, і всяке інше добро, про яке тільки може мріяти людина. Друзі будуть злітатися до такої людини, як бджоли до квітки, а вороги будуть безпомічні заподіяти їй бодай найменше зло. Людина ця ніде і ніколи не знатиме горя, одна тільки заздрість недобрих людей переслідуватиме її все життя. Та відомо, якщо та заздрість не обертається в щось інше, більш страшне, то вона не заважає людині жити, а тільки сповнює її ще більшим щастям.

А якщо тією володаркою папоротевого цвіту стає ще дівчина-біловежанка, що означає, що вона справді личком біла, як березова кора, з гривкою білою над чолом та з ко-сою, котра, проте, не здається такою важкою, як руса чи чорна коса, з очима, які своїми довгими та густими віями, своїми красивими обідцями і своїм синювато-бірюзовим кольором нагадують сон-траву в тій же Біловезькій Пу-щі, — то в людській уяві та дівчина мусить постати справді щасливою. Принаймні такої думки були про Нону Полесьян самі біловежани, а ці діти природи свої враження про людину складають не скороглядом, вони мусять мати для того добрі підстави.

Коли ті ж біловежани запитували дівчину для зайво-го ствердження своїх переконань: «Нонцю, це правда, що ти маєш папоротевий цвіт?» — Нонка Полесьян мрійливо та поволечки розкривала свої сніжні очі, як розкривається со-цятрава навесні, потім лівою рукою з непомірно довгими пальцями відкидала з чола гривку, яка вічно лізла на очі, й промовляла якось мовби роздосадувано, але гордо:

— Так, я маю папоротевий цвіт.

Вона нікому не признавалася, що ніколи не бачила і ніколи не мала того цвіту, вона не раз ловила себе на тому, що хотіла б мати той цвіт, але навіть у найнещасніші дні для неї вона не боялася стверджувати, що вона його таки має, бо це, мабуть, була та єдина можливість приму-сити всіх отих гордих, незалежних, самовпевнених людей поважати її, Нонку Полесьян, і рахуватися з тим, що вона, некоропована, непроголошена, потаємна лісова царівна, хотіла б мати під своєю владою не лише дерева, птахів, тварин, але й людей, цих непокірних людей, котрі завда-ють так багато клопоту її батькові Варфоломею Полесьяну, старшому охоронцеві заповідника Біловезька Пуща. Коли б Нонка мала їх під своєю владою, то найсуворіші закони встановила б для них, а тваринам, птахам і деревам дала б повну свободу жити й розмножуватися. Бо, попри свою велику любов до природи, всі жителі пущі, хіба що за ви-нятком її батька, не проти покористатися нею для свого блага. Батько ж Нончин живе на ту невелику зарплатню, котру платить йому держава, та вдень і вночі стереже Нончине царство. Батько був охоронцем того царства, не-всипущим і непідкупним, а його донька правила там мудро та дбайливо. З вісімнадцяти років, котрі прожила Нонка Полесьян у пущі, добрих десять були безкорисливо віддані птахам та диким звірам. Щоденні обходи своїх володін

Нонка робила в супроводі своїх приручених улюбленців — дятла Оверка, названого так за свою прожерливість, і косулі Прісі, істоти чистої й непорочної. Оверко ловко перебирався з гілки на гілку, повсякчас пам'ятаючи про своє черево, а Прісія, заворожена гнучким станом своєї господиньки, ходила поруч, коли-не-коли згинаючись за травичкою.

Ось чому, коли хтось питав Нонку Полесян, чи має вона папоротів цвіт, дівчина завжди відповідала якось роздосадувано, але гордо:

— Так, я маю папоротів цвіт.

ХЛОПЧИНА

Це було невдовзі по війні.

Він уперше приїхав у таке велике місто. Все тут дивувало, бентежило його, і він — зовсім ще юний, недосвідчений, з білястим соромливим пушком на тому місці, де колись виростуть вуса, — скрізь запізнювався. Дверцята тролейбуса погрожували прицикнути йому ніс, трамваї рушали, як тільки він зважувався поставити ногу на підпіжку слідом за іншими пасажирами. Він блукав по місту з незграбним саморобним чемоданом, і нікому не було до нього діла, ніхто не звертав уваги на те, що він тут уперше. Місто кудись поспішало, крутилося, мов карусель, навіть сонце, здавалося хлопчині, було захоплене цим невтомним заповзятим рухом і сяяло не з того боку, де завжди сяє там, удома. Там південь завжди залишався півднем, а північ північчю. А тут усе переплуталось. Лише величезні худорляві крани стояли над містом спокійно й гордовито — як криничні журавлі над рідним селом.

Але коли його запитували: «Тобі куди, хлопче?» — він відповідав точно:

— Харків. Сокольники. Павлове поле.

Хлопчина забував, що він уже в Харкові.

Та він усе-таки дістався до Сокольників і замість уявного поля побачив чудовий дубовий ліс, а в лісі величезні червоні корпуси, в яких вирішиться його доля. Хлопчина зупинився, озирнувся на всі боки, мовби пересвідчуючись, чи живий іще він, потім радісно підхопив незграбного чемодана, через якого патерпівся стільки мук, і рішуче, впевнено закрокував до свого судилища. Ні, до біса, він не

якийсь там сільський розтелепа, а досить кмітливий хлопець, який зумів живим добутися до цього заповітного місця!..

Хлопчина усміхнувся: а що в цю хвилину про нього думають там, у селі, де він залишив матір з двома молодшими братами і ще *декого*? У кожного пристойного хлопця неодмінно *хтось* має залишатися вдома... Крім рідних. За ці кілька напружених годин перебування в місті він оце вперше згадав про *неї*, і йому стало соромно. Адже він обіцяв ніколи не забувати її, що б з ним не трапилося...

Викроковує собі хлопчина, а назустріч йому — такі ж, як і він. І теж сільські. Він їх угадує відразу. Зупинили його:

— Куди, хлопче?

— Сюди, — показує рукою на Павлове поле.

Зітхають:

— А ми вже звідти...

І потім уїдливо, ущипливо:

— Золота?

— Ні, — відповідає хлопчина.

— Мабуть, срібна?

— Теж ні.

— Тоді повертай голоблі... — радять йому й дивуються: такий поважний, а такий нетямущий...

Їм невдогад, що хлопчині повертатися нема за що, йому дали грошей лише в один кінець. І якщо він «провалиться», що цілком можливо, то повинен тут, у цьому місті, заробити собі на зворотний шлях.

— Ну а ви? — посміливішав він.

— В степ донецький... — сказав старший серед них, можливо майбутній бригадир, і рушив до зупинки трамвая.

— А яка шахта? — ледве встиг запитати хлопчина.

— Є «Трудова»... Та хіба мало шахт, — відповів йому з підніжки найменший.

— Добре, — сказав хлопчина, поглянув уперед і подався своєю дорогою.

КОМЕНДАНТ ПОРТУ

Бувають хвилини, коли все місто належить йому одному: комендантові порту, найстарішому, найповажнішому тут морякові. Це ті вечірні хвилини, коли він статечно

йде у свій порт, сам, без почту, бо цей комендант уже давно позбавлений тих привілеїв, якими всі інші коменданти портів користуються понині.

Ось він цілує ручку своїй сестрі, єдиній спадкоємиці його незліченних багатств — кораблів, які приходять у його порт під різними прапорами, сходить з ганку свого будинку і, спираючись на бамбукову тростинку, помережану химерною різьбою, спокійно простує мимо славетної баржі, мимо готелів і управління мореплавства, мимо пам'ятника поету...

Матроси всіх країн його знають і віддають йому честь. Він відповідає тихо, стримано, ледь помітним кивком голови, він надто старий і надто великий, щоб затримуватися або піднімати у відповідь руку.

Лише біля широких сходів, які ведуть у порт, він зупиняється на якусь мить і мовить такому ж поважному кам'яному сенаторові, як рівний рівному:

— Здрастуй, Дюк!

Потім ступає на сходи, звідки ніби з далекого марева видніється порт. За багаторічну службу він трохи втратив зір, ось чому звідси порт здається йому далеким і примарним. Насправді ж він тут, поруч, внизу, комендант це добре знає.

Він любить дивитися на порт звідси, звисока, лівою рукою спираючись на бамбукову тростинку, а правою гладить одного з кам'яних левів, що вивершують, увінчують сходи.

У порту помітили коменданта, і корабельні гудки, як завжди, сповіщають про його появу...

Та ба: то тільки йому так здається, то йому хотілося б. Насправді ж він приходить сюди непомічений. А гудки корабельні — то просто кораблі відпливають і прощаються з портом...

В'яз

Був собі в'яз. Звичайний в'яз, привезений багато років тому з якогось гаю й посаджений посеред нашого двору. Старі пожильці пам'ятають його ще підлітком, а тепер — це красень дідуган. Гіллям своїм він затінив мало не все подвір'я. Під в'язом стояла лавочка, і на ній однаково добре було спочити і літнім духмяним вечором, і прохолодним ранком. В'яз мовби підкреслював вічність життя, і яке б горе чи радість траплялися в будинку, то він був байдужий до того. Чи хто помирав, чи хто народжувався, чи

одружувався, то в'яз разом з усіма печалився і радів — він знав усі родинні секрети, і не однієї сім'ї, а багатьох сімей, які здавна жили в нашому будинку. Скільки людських сварок і скільки гарячих любовних історій переслухав він на своєму віку. І поки батько та мати зберуться благословити дитя своє, то в'яз дарує своє благословення і від того ніби сам стає молодший. Інколи він заздрив закоханим, але тією доброю заздрістю, яка не завдає людям ніякого зла. В такі хвилини він мовби сердився — шелестів листям не так тихо, лагідно, як завжди, а щось нашіптував. Але ця маленька вада не заважала йому бути улюбленцем дворової публіки.

І раптом хтось покалічив в'яз — злупив на його стовбурі добру чвертку кори, а щоб рана не дуже впадала у вічі, присипав її землею. В'яз довго плакав, поки загоїв свою рану. Але цим не скінчилось його страждання. Незабаром йому підрубали коріння, яке розпустив він по всьому подвір'ю. В'яз притих, його листя взялося жовтизною. Однак ніхто не знав, від чого він в'яне, всі гадали, що в'яне він від тієї першої рани.

Та ось пішли дощі, і в'яз повернув собі недавню красу і силу, зазеленів, завеселився, і знову добре було під ним спочиваючому люду. О, він навіть викинув нові пругкі пагінци і теж прибрав їх у живе листя! Але, мабуть, тим тільки викликав ще більшу злобу у свого таємничого ворога...

Якось серед ночі, коли в будинку запанував сон, у подвір'ї почулося вкрадливе деренчання пилки. Змовники так захопилися роботою, що незчулись, як на всіх поверхах будинку відчинялися вікна, не бачили, що на них дивляться обурені люди. Тільки тепер стало ясно, хто чинив лиходійство. Під в'язом стояли Ананій Стахович Пшонька і його дружина Марушка. Вони хотіли приховати пилку, та було вже пізно.

Пшоньчиха шугнула в квартиру, а Ананій Стахович стояв під в'язом і випувато-скорено бубонів:

— Я хочу проти своїх вікон розбити клумбу... Моя Марушка любить квіти, і я вчиняю її волю. Я не винен...

На ті його слова сердито зачинялися вікна...

Підрізаний, напівживий в'яз ще трохи пожив і зів'яв. Але його убивця не скористався тією землею, яку колись затіював в'яз. Він мусив вибратися з нашого будинку, і тільки всохлий в'яз пагадував людям, що з ними жив колись Ананій Стахович Пшонька і його вередлива дружина.

Я занедужав і, як усі хворі, прислухався до найменшого шереху за вікном моєї кімнати. Починалась весна, і я чув, як усе дзвінкіше й дзвінкіше лунає капіж, тануть бурульки і крапля за краплею падає з даху. Мені уявився червоний камінь — це на нього з року в рік падають свердлярчі краплі, і він мовби почервонів од обурення й болю. Я знаю: мише багато весен, і ці краплі розіб'ють камінь. Але вони не нависали на мене смутку, бо, як тільки починалася їх ніжна музика, у двір виходила малеча і майже цілий день — з ранку до вечора — я слухав невгамовний дитячий щєбіт.

Але якось серед цих звичних звуків мені почудлося щось незвичайне, по-справжньому весінне. То кричали дикі гуси, які поверталися в рідні місця. Клич цей кілька разів повторився й умовк, квапливий, тривожний, і я собі яскраво уявив гусячу зграю, що перетинала небо. Я від душі вітав сміливців — хіба мало лиха зазнали вони на своєму шляху, перш ніж провістити весну над рідними озерами! Мені стало радісно, легко, тепер я знав: настала весна, і зими більше нема вороття.

Я видужував і майже з дитячою цікавістю підходив до вікна. Мені хотілося ще почути радісний клич диких гусей. І я почув його...

У сусідньому дворі розгулювала пара звичайних домашніх гусей, одвічних мешканців тісних міських сараїв. Це й тоді, першого разу, вони сповістили про весну. Звичайні гуси... Сповістили, щоб потім гордовито крокувати до недалекого озера і лише восени на якусь мить згадати, що в них також є крила, коли їхні дикі родичі наповнять небо прощальним криком...

ЛЕЛЕЧИЙ СУД

Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралось багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опущеною головою стояв один, красень, і слухав стрекотливу, тривожну мову своїх побратимів. Коло то звужувалося, то знову розширювалося, одні поступалися місцем іншим. Була саме пора відльоту лелек, і вони, певно, так я думав, зібралися на цей луг з навколишніх сіл і гаїв, щоб звідси разом вирушити в далеку путь. Спочатку я гадав,

що в центрі стоїть їхній ватаг, але невдовзі відкинув цей здогад. По якомусь невловимому знаку всі лелеки піднялися, а він залишився, він навіть побоявся підвести голову. Вони зробили над ним прощальне коло і полетіли.

Він не стрекотав, не бився об землю, не просив прощення чи помилування. Він стояв, убитий горем. Тільки тепер я здогадався, що відбувся лелечий суд — можливо, найсправедливіший і водночас найжорстокіший з усіх судів. Осуджений не рухався, не ворухився, аж поки його побратими зникли з видноколу. Потім уже він піднявся і полетів у протилежний бік. Його покинули, йому заборонили летіти з ними, і він залишився в самотині...

Виявляється, він не загинув. Його підібрали діти, не знаючи про те, що він учинив злочин, відіграли, привчили до іншого життя, назвали його Халимоном.

Лелеки щовесни прилітали, виводили діток, знову відлітали, а Халимон усе жив самотником і більше ніколи не піднімався в небо.

Зовсім випадково я довідався, за що покарали лелеку. Може, то просто людська вигадка, а може, й правда — не знаю. Люди часто, коли достоту не знають, як було насправді, вигадують свою історію, свою легенду...

Мені розповіли, що того літа в сусідньому селі під час грози блискавка підпалила хату, на якій багато років жили лелеки. Господар хати майже з вогню випіс дітей і дружину. Він же, лелека, рятуючи себе, відразу полетів геть од пожежі, забувши про свою родину. На виручку прилетіли інші лелеки, але вже було пізно — мати з двома маленькими нелітками загинули у вогні. Лелека все літо ховався, а коли настала пора вильоту, він тихенько пристав до зграї. Але там його упізнали і осудили на вічну самотність.

ЯЛИНКА

Приходять у ліс з сокирою і вибирають найкрасивішу, найажурнішу. Перед тим як зрубати, струшують з неї сніг, щоб роздивитись її в незайманій чарівності. Поводяться з нею дуже обережно, щоб зберегти кожну віточку, кожну голочку. А якби побачили інші ялинки, що роблять з нею потім, вони, мабуть, померли б од заздрощів! У найскромніших оселях її намагаються вбрати якнайрозкішніше, як-

найгарніше. А коли на ялинці спалахують вогники, то її просто неможливо змалювати. В такі хвилини хто не замилується, дивлячись на неї!

Але минають свята, і ту ялинку, яка ще вчора сяяла, якою захоплювалися, зачаровувалися, тепер волочать по землі, немовби якусь велику грішницю...

Будьте обережні, ялинки, ховайте свою вроду... для добрих людей!

ЗОЗУЛЯ

У саду помирала зозуля, розтріпана, стара, яка втратила голос. Їй марились молоді літа, коли вона легко перелітала з саду в сад, калинові кущі, на яких вона любила кувати, ті численні гнізда, в яких побувала за своє зозулине життя. Свого гнізда, в якому могла б спокійно прожити останні дні, в неї немає. Вона знову пробувала забратися в чужі, хотіла відпочити там, але звідусюди її гнали. Зозуля сиділа на гілці старої груші, тремтіла і вперше згадала про своїх дітей. Вони були молоді, веселі, сильні, вони кували так само завзято, як колись кувала вона.

— Дітоньки! — звернулася до них зозуля. — Допоможіть мені. Дайте мені хоч крапельку води. Я помираю. Я ваша мати...

— Ти? — здивувалися діти. — Так, ми схожі на тебе, Але це неправда, що ти паша мати. Раніше ми тебе ні разу не бачили. Ми ні разу не зазнали твоєї ласки. Тож не сподівайся тепер від нас допомоги. Для нас ти чужа.

— Не чваньтеся, діти. Ви житимете таким самим життям, як і я. І так же, в самотині, вмиратимете. Я не навчила вас іншому життю...

І замовкла.

ЛАСТІВ'ЯЧЕ ГНІЗДО

Над моїм вікном, у куточку, ластівки звили собі гніздо. По крихітці носили вони у дзьобах мокру глину, трудячись день у день. Потім я бачив їх задумливі палеві голівки, срібно-чорні оченята — ластівки зігрівали гніздо, здається, не залишали його ні на мить.

Та одного разу трапилося несподіване. Замість ластівки я угледів у гнізді горобця. Він витріщив свої жовті очі,

настовбурчився увесь, почував себе хіба ж таким господарем у чужій оселі. Він був незворушний і гордий.

Але бачили б ви, що робили ластівки! Вони злетілися сюди з усіх дворів, кружляли, кричали, плакали... Вони підлітали до гнізда і, вгледівши там розбишаку, знову відлітали геть, на родинну раду. І почалось щось неймовірне. Ластівки прилітали з мокрою глиною у дзьобах і закладали вихід із гнізда. Мабуть, вони вирішили ув'язнити горобця. Так, замурувати його навіки.

Однак горобець, не запідозрюючи про їх замір, лишався у затишному гнізді, непереможний і самовпевнений. Уже ледь-ледь видно його голову, уже тільки очі поблискують з потемок гнізда. А ластівки все несуть і несуть свої останні цеглишки...

Така була розплата.

НЕБЕСНІ ЗВИЧАЇ

Над спекотливим полем довго стояла грізна дощова хмара, та користі від неї ніякої. Жодної краплини не подарувала вона йому. І на тому полі уже вмирало життя.

Помітила це хмарка менша, розкинула свій парусник вітрові і вмить примчала на виручку. Вона кружеляла, кружеляла побіля грізної хмари й зрештою відступилася. Їй би сказати: «Відійди, грізна хмаро! Я люблю обпалене поле». Але вона не наважилась так сказати, і поле далі гірко страждало.

Коли життя на полі, здавалось, уже зовсім пропало, подув сильний вітер, зрушив грізну хмару з місця і погнав її невідомо куди. Тоді відразу появилася над полем менша хмарина і вся до крапельки віддала себе врятуванню життя.

Знову зазеленіло поле, але воно не могло зрозуміти: чому б хмарині-рятівниці не зробити цього раніше? Йому були незбагненні небесні звичаї...

ЛЬОДОХІД

Хто не любить дивитися льодохід! Кому він не подобається!..

Коли дізнаємося, що крига рушила, всі поспішаємо до річки. Бо є щось незвичайне в льодоході. Кожна, навіть

маленька крижинка в безперервному русі, кожній знаходиться тут робота.

Однак, милуючись льодоходом, чи не думаємо ми більше про його шкоду, ніж про його користь? Він, мовляв, зносить мости, руйнує греблі, трощить млини, нерідко відбирає серед нас падто необережних...

Але ось одної весни, як плин річки перепинила ново-збудована гребля, льодоходу на ній не було. Крига розтала, як мовиться, на корню. І річкою запанував якийсь смуток, байдужість до життя. Її береги осувалися, її дно покритися баговинням і смердючими водоростями, вода стала гнила, каламутна. Річці нікуди було поспішати, вона мовби помирала, і ніхто не міг їй допомогти. І зрозуміли тоді всі, що рікам необхідний плин, необхідні льодоходи так само, як і людям.

До біса нехай ламаються старезні мости і млини, нехай руйнуються старі греблі! Зате не буде байдужості до життя, бо все, що пережило льодохід, обновляється.

БУЗОК

Цілий рік він стоїть під вікном — непоказний, забутий. Та ось бузок зацвітає, і тоді всі його помічають. Спочатку його не чіпають: падто вже ніжні, недоторкані його квіти. Але минає кілька днів, і замість чудового пахучого куща залишається щось дивне, понівечене, безформне, безнадійне. Його безжально обламали. Боляче дивитися на нього, здається, що він загинув...

І так щороку...

Але саме через це бузок знову й знову оновлюється, гарнішає, квітує. Якщо ж його зовсім не чіпати, залишити в блаженстві й супокої, він може змиршавіти, виродитися й перестати цвісти, зникне його завзятість, його оновлююча сила життя.

Я не бурчу, коли обламують бузок під моїм вікном. Нехай!

Житомир — Київ, 1952—1977

Провисають траси над поліським краєм,
на безмов'ї видвілих небес.
Час здійматися ключам і зграям
із старих гніздовищ та студених плес.
Метелик в подвір'я надлітав з городу,
дивувався: хто ти, дивина чия?
Увібрало горду красу роду,
чорноброве, юне наше ластів'я.
Йде у вирій вересень борами,
елегійний смуток з ним відлипе пріч.
Райдуга п'є воду попід яворами
за здоров'я літа, до жаданих стріч.

Житомир, 1950

ЕКСПРОПРІАЦІЯ КОХАННЯ

Коли б я був один в степу глухім,
хотів би мати плуга й пару коней,
хотів би мати ще лопату штихову,
щоб викопать криницю в оболоні.

Здобувши воду, розоравши степ,
хотів би мати я насіння для засіву.
Й не скнів би там один,
а вибрав би собі жону красиву
із тих туркень, татарок

чи казашок дикуватих,
що народилися і вирости в степу
й до мене ще нікого не кохали.

Експропріація тоді для мене не страшна —
я мав би все, не маючи нічого.
Бо хто впізнав любов до сіву ярового,
хто горобину ніч з коханою провів —
уже експропріація ніщо для нього!

Чого нема, того не одберуть...
Залишилась любов до степу і до неї;
смішним би видався мені закон
про експропріацію кохання в Емедеї.

Київ, грудень 1961

НІЧ ПІСЛЯ ПРЕМ'ЄРИ

Іде прем'єра!
Чия — не має те ваги для нас.
Навіть не всі дивились на афішу,
побожно входячи до храму голубого.
Не всі діждались автора на сцені
після закінчення прем'єри —
діждались тільки ті,
хто перед тим діждався гостьового.
Всі інші ринули до роздягалок
і мали після того ніч спокійну,
блаженну ніч після вистави,
купленої за власні гроші.

Дружина автора заснула сном тривожним,
рахуючи борги й прибутки за виставу.
А поруч автор скинув руки мляво
й свистів у ніс,
немов скликав глядацькі лави
пожертву принести йому для п'єдесталу.
У домі автора була звичайна ніч після вечері,
лиш таргани на кухні, ненажери,
шукали дешевенького винця,
бо теж любили побенкетувать після прем'єри.

Одним мистецтво солодощі шле,
а іншим — тільки муки...
Страшною видалась ця ніч для героїні.
Вона помітила на глядачах зневірства тіні,
ні, не знайшла вона в собі приховані мотиви,
всього не вбила, що хотіла вбити,
всього не спромоглася народити...
І тому мучилась всю ніч аж до заграви.
В одній сорочці-мережанці,
в кімнатних тапцях гостроносих
виходила без гриму, не лукаво
і говорила з публікою вдруге
мовою людини і бійця,
і мукам не було кінця...

Київ, грудень 1961

ЯКИМ УЯВЛЯЄТЬСЯ МЕНІ ПОРТРЕТ ПОЕТА...

Коли б я був Рембрандтом доби своєї,
то змалював би тебе, як просту людину,
барвами чистими та суворими
на грозovому фоні.
Хоча й не кожен поет — воїн,
бувають просто поети...

Всіх оспіваних та неоспіваних тобою
я мусив би запросити в свою майстерню,
беручись за роботу над твоїм портретом,
щоб мати від них по краплині для тебе.
Лише той має право називатись поетом,
хто взявся на світі не гнотом тліти,
а серце своє роздаровує людям
і мислям не дає у потемках скніти.

Хіба що мені забракувало б хисту Рембрандта...
Але найбільше було б у тобі від тієї людини,
перед гуманністю якої схилився б великий
Данте...

Та хочу бути перед собою відвертим,
вдихнувши життя в свою невеличку працю,

я зробив би тебе в стилі українського портрета,
шануючи інших.

І, хоч люблю Репіна, Куїнджі, Мурашка,
Матейка, Сезанна, Ван-Гога, Пікассо...—
дуже хотілося б мати твій портрет
у виконанні самого Рембрандта.

Київ, 1962

МІНІАТЮРИ

Як тільки в дім уносять спілий кавун,
то я догадуюся з болем —
до мене підкрадається осінь...

* * *

Тихо співають рейки під вагоном друга,
люди ідуть з перону,
а я не зважуюсь ступити кроку.

* * *

Людям показали серце поета,
коли він зотлів до останку,—
те серце було в суцільних ранах.

* * *

Написав книгу,
яку надруковують після моєї смерті,
і від того легше вмирати.

* * *

У Києві, під стінами Критого ринку,
сільський хлопчина розпродує сон-траву,
а немовби приніс у кошику сині лісові ночі.

* * *

Київські дівчата з цнотливими нарцисами
на грудях і з лукавими очима
однаково красиві.

* * *

Бідак благав смерті у неба —
небо озвалося громом до бідака,
але блискавка пролетіла повз нього.

* * *

Бувало, коли діти сипали сіль у квашу,
то самі швиденько втікали з печі —
тепер цим способом користуються боягузи.

Київ, 1962

ЖДУ

Вічний мотив

Найпотасмнішим куточком серця
вслухаюсь у наближення весни,
і байдуже мені,
що десь уже живуть у ній,
що хтось уже відслухав плин її...
Лиш недосягнуте для мене має сенс.
Тому в очікуванні весь
її одної —
двох весен, як і двох коханих,
мені одному забагато.

Київ, 1962

ОСІННІЙ МОТИВ

Перше листя впало на асфальт,
листя моїх спогадів та загадок —
проростало на довічний кшталт,
а лишилось жертвою загадок.

Київ, 1965

БІЛЯ БУДИНКУ ВЕРСІЙ

Збирається на дощ у Києві.
Собаки гавкають десь на третьому поверсі.
Забрьоханий автобус із Тетієва
став на нічліг біля будинку версій,
на вулиці Михайла Коцюбинського.
Всі розбрелись по родичах, знайомих.
Нікого.
Одне дівча залишилось в автобусі.
В столицю привезло воно
у запнутому білим кошичку
суницю ранню, ніби жар.
Посутеніло. Дівча заснуло сторожко.
А на колінах — «Шахнаме» Фірдоусі.
Лише стаканчика забуло взяти...
І спродалось чи ні — не знаю,
бо без стаканчика на торзі тугувато
навіть для читачки «Шахнаме»...

Київ, 1968

ПРИНЦИПИ

Жінки!

Не дозволяйте чоловікам
шепотіти у ваші чудові вухка,
якщо не хочете почути коли-небудь
стогону вбитих...

* * *

Розквітла гілочка бузкова на моїм столі,
гілочка, яку залишили ви на прощання,
потім дивлюся я на кущ, де ви її зламали:
але де, куди зникли сліди вашого «злочину»?
Все там незаїмане, як і раніше...
Ось-ось спалахнуть бентежні хмаринки життя,
спалахнуть геть усі до єдиної!
Як же ви ухитрилися так учинити, жінко?
Просто незбагаченно...

* * *

Коли вдень співають півні,
ми байдужі до їхнього співу.
Чому ж посеред ночі їхня пісня така бажана?..
Тільки пісня поетів, проспівана серед ночі,
здатна прогнати злих духів із дому.

* * *

Кожен раз, коли я бачу море,
мене опановує думка про хитку петривалість
будови життя,
а суходіл мене засмучує множеством могил.
Чи не тому мудрий бог вибрав для себе третю
стихію,
щоб не викликати заздрості людей,
як викликав її Зевс, живучи на Олімпі.

* * *

Ти можеш кепкувати з чого завгодно
і насміхатися над ким завгодно,
навіть над совою,
котра кричить посеред ночі про чиюсь там
смерть.
Але не смій насміхатися над старістю,
бо це принесе руйнацію твоєї молодості
і викриє твій розум у тому,
що тобі не дано збагнути,
хто з кого сміється.

* * *

У безлічі людських турбот, порід
гасаю сам попід землею, наче кріт.
А щоб обвалу не боятися і непорядку,
я, замість рушника, на стіл
кладу уламочок вугілля кам'яного для початку
і думаю про те,
хто це вугілля витягнув із підземелля.
Чи він живий?..

* * *

Ростки весни в головці часнику
їдцеві радість принесуть терпку.
А їхня вся краса у тім, що, як і ми,
вони нудьгують в шкаралупині зими.

* * *

Даруйте, та якщо ви той,
про кого там складають пісню скору,
то майстер цього діла я велінням долі,
і хай для вас я буду невідомим,
все ж славлю вас, не таючи докору.

1971—1975

Публіцистика

САД В ІНЕЇ

Будь-який сад, хай найменший, має свою біографію, свою, коли можна так висловитися, людську історію, якщо тільки він не дикий сад, не сад-самосійка. Згадаємо хоча б «Вишневий сад», історія якого вся уже в минулому, та ми все одно часто звертаємося до неї з вдячністю, бо, якщо вірити шановному історичу, — «минуле треба знати не тому, що воно минуло, а тому, що, відходячи, не вміло забрати своїх наслідків» (В. Й. Ключевський). Вигаданий чеховський сад виявився на диво довговічний, він іще безліч літ хвилюватиме тих, хто спроможеться побувати в ньому, познайомитися з ним, і не так уже й важливо — з необхідності знати своє минуле чи просто з цікавості.

Мені ж хочеться запросити вас у реальний і водночас досить незвичайний сад, який багато років тому, в неспокійні тридцять роки, виник на тодішній околиці Києва, на колишній пролетарській Шулявці, а тепер опинився у надто жвавому районі міста і зберігся таким, яким вимріяв його творець. Хочу запросити вас у сад Київської кіностудії художніх фільмів, у Довженків сад, як називають його тепер усі, бо в історії саду є часточка біографії й самого Олександра Довженка, видатного нашого кіномитця, письменника й мислителя.

Сад народжувався тоді, коли Олександр Петрович працював над фільмом-епопеєю «Щорс». У створенні його активну участь брала вся кіностудія, яка тільки-но була заснована і мала назву кінофабрики. Особливо старалися «щорсівці». У саду й досі збереглися дерева, посаджені героями фільму — «Щорсом», «Боженком», «Дубовим» (останнього потім було вилучено з картини, і, природно, його дерево в саду надовго віддавалося забуттю). Але

саджанці найніжніших й найрідкісніших сортів обласкали руки постановника «Щорса».

Тепер ми знаємо, що, будучи весь у цій своїй епопеї, Олександр Довженко уже тоді поступово готував себе для нового фільму «Мічурін», майже інтуїтивно відчувши, що така кінокартина потрібна народові. Своїм фільмом про великого садівника Довженко мав намір сприяти посадженню в країні мільйонів дерев, це вже виправдувало мету, а поки що він сам спробував побувати в садівниках, перш ніж повідати народові про свого нового героя.

Сад народжувався з великими труднощами, може, не з меншими, ніж фільм про Щорса. Створювався він упродовж кількох років. Як і в усякому новому починанні, з'явилися скептики. Перші яблукові саджанці Олександр Петрович привіз із рідного краю — з берегів зачарованої Десни. Потім «щорсівцям» довелося вдатися до кількох костюмованих «сидячих забастовок» проти керівництва кінофабрики, яке відмовлялося або, точніше, не могло знайти достатніх підстав оплачувати саджанці, що надходили з колгоспів і радгоспів на прохання «великого садівника-фантазера», як називали тоді Олександра Петровича. А коли хто-небудь з молодших «щорсівців» приносив «реквізовані» в приватних власників саджанці, то Довженко влаштовував допит, що набував приблизно такого змісту:

— Покляніться, що це був односібник, а не колгоспник.

— Авжеж, Олександр Петровичу. У нього у дворі віз і кінь...

— Чудово. Але саджанці вам таки доведеться віднести назад...

Крадіїв іноді «виручала» одна обставина: в народі існує повір'я, що дерева, саджанці яких були вкрадені, потім дуже добре родять, а який садівник відмовиться перевірити це на практиці?

Та як би там було, врешті-решт скептики осоромилися належним чином: завзяті «щорсівці», крім прекрасного фільму, залишили ще й чудовий сад для прийдешніх поколінь.

Олександр Довженко дуже пишався цим садом, вважав його чи не найкращим своїм твором, після «Землі», звичайно. Він і справді створював сад не лише з натхненням та любов'ю, але й за найвищими принципами садівничої науки: не допускав односортиці, з північного боку

захистив сад від холодних вітрів густою посадкою декоративних дерев, а його парадну лінію увінчав каштановою алеєю, яка й понині одна з найкрасивіших у Києві.

А втім, Довженко все любив робити серйозно і надовго, не терпів щонайменшої неохайності та байдужості в малому й великому. Він не переставав піклуватися про сад і тоді, коли той виріс і почав родити, проте ніколи не дозволяв собі користуватися його плодами на правах «автора». Іноді восени, коли знімали урожай, Олександра Петровича можна було побачити в черзі за яблуками разом з усіма. І це була не вдавана скромність, а норма поведінки. І так в усьому. Одна лише подробиця. Олександра Петровича часто зупиняли на прохідній кінофабрики, вимагаючи перепустки, яку він мав дивовижну звичку забувати. «Я — Довженко!» — сказав би інший. Але він говорив трохи інакше: «Я знімаюсь у Довженка». І це впливало завжди безвідмовно.

Олександр Довженко умів мислити широко, відрізнити в житті і в мистецтві значне від дрібного, але як людина він навіть у сум'ятті війни не забував про яблуневий сад на колишній Шулявці. «Як там мій сад?» — це запитання було навіть у листах-зверненнях Олександра Петровича до українських партизанів, ніби вони у Цумапських лісах чи деінде неодмінно повинні були знати про долю його саду. Звичайно, під садом розумілося щось велике — та «Україна в огні», про яку так полум'яно розповів Довженко у своїх художніх та публіцистичних творах, у документальних стрічках.

Коли дивишся його фільми, перечитуєш щоденники, то мимоволі починаєш відчувати, що Велика Вітчизняна війна не застала Олександра Петровича знепацька, він готувався до неї уже в «Щорсі», де присутній не лише як художник, упевнений, пристрасний, вимогливий, але й як боєць, як командир. Таке вже правило цієї великої військової гри з акторами, правило, якого ніхто не може обминути, якщо справді хоче створити щось велике й достовірне. «Щорсом», у якому кіномитець зумів воскресити сповна події та характер громадянської війни на Україні з такою переконливістю, з таким вишуканим смаком, з такою пристрасстю, Довженко ніби підготував себе до іншої війни. І ця війна стала для нього воістину священна. З перших її днів до останніх він не втрачав на ній величі духу, в найтяжчі дні був сповнений віри в перемогу,

кожним своїм словом і кожним штрихом пророкував кінець фашизму, був справжнім солдатом своєї Вітчизни.

І все ж таки Олександрові Довженку більше імпонувало бути «цивільним», бути садівником на землі, людиною-сіячем, людиною-творцем. Це особливо відчуваєш у Сосниці, де він народився і виріс, на деснянському привіллі. Відчуваєш це і в його київському саду, де в художникові, на той час уже зі світовою славою, так несподівано гарно озвався вічний селянин-мрійник, павдповижу діяльний, заповзятливий.

Це той рідкісний випадок, коли сад не пережив свого господаря в прямому розумінні. У Довженковім саду немає меморіального напису чи звернення, яке, наприклад, можна прочитати в чудовому Тростянецькому дендропарку на Черпигівщині, що його створено колись руками кріпаків: «Перехожий! Я любив цей сад, і якщо ти помітши у ньому безладдя, скажи про це господареві саду». Колишнього господаря того парку магната Скоропадського (родича пікчемного гетьмана Скоропадського) забуто історією, збереглося лише його звернення, але тепер уже з точнішою адресою.

У Довженковому ж саду подібного заклик до «перехожого» не прочитаєш, та він доміслюється сам собою і не тільки тоді, коли там доспівають яблука і нелад завжди можливий, але і в зимовий час, коли сад стоїть у інеї, відпочиваючи після важкої праці, урочистий і задумливий. Чомусь саме в цю пору він пайбільше нагадує про свого господаря. Нагадує задумливістю, а можливо, навіть отією пезбагпенною мудрістю встояти суворі зими і знову повернутися до життя, цвісти, родити яблука для людей, які не завжди, може, й цікавляться: а хто ж посадив цей сад?

Довженко в усьому залишався Довженком. Здається, він краще за інших розумів, що міста будуються віками, але люди в них живуть лише одне життя і через те не можуть бути байдужими до своїх міст. Тому завжди намагався щось переробити в них на свій лад і смак, яким воістину щедро був наділений. Коли б Довженко не став режисером, то, можливо, став би містобудівником. Тут він був постійним і досить небезпечним опонентом будівельників і зодчих, щонайменша неохайність і безликість у забудові просто виводили його з себе. В нього, наприклад, був свій план перебудови Хрещатика, і досить оригінальний: пожертвувати будинком філармонії, пробити вулицю-

магістраль до Дніпра і тим самим наповнити її річним повітрям Славутича. Площу Перемоги він також бачив оригінальнішою, величнішою, ніж вона є. Однак ці його плани так і не були втілені в життя.

Зате справжньою гордістю Олександра Петровича стала Нова Каховка, до якої він найбільше причетний як зодчий. Мабуть, це і є його маленьке, але цілком реальне «Місто Сонця», повне степового повітря і моря. Розповідають, що саме під час будівництва Нової Каховки у Довженка вперше виникла думка зробити коли-небудь фільм про Кампанеллу, про його «Місто Сонця». Гадається, то був би пристрасний фільм на захист прийдешнього. Але цей нестримний мрійник був дуже реалістичною людиною. Він доклав багато сили й енергії, піклучився про сьогодення нового міста. Олександр Петрович любив повторювати одвічну істину, що навіть накручені міста на землі врешті-решт стають музеями, якщо вони не створюють якихось вартісних цінностей. Він вважав, що кожне місто і навіть містечко на землі повинні що-небудь важливе робити для людей. Прикладів у нього завжди було скільки завгодно. Решетилівка прославилася своїми ягнячими смушками та вишивками. Опішня — керамікою, Косів — різьбярми, Тула — зброєю, а ще раніше самоварами, Палех — незвичайними художніми розписами, Калугу прославив Ціолковський...

Ціолковський... Довженко для мене — Ціолковський у мистецтві. При найменшому зіставленні бачиться спорідненість душ цих двох лицарів духу, двох диво-мрійників віку.

Ось що записав учений 29 вересня 1919 року для свого так і не закінченого твору «Життя у міжзоряному просторі»: «Невже світ обмежується цією кулею і тим, що в ній, а в ній нібито знаходимося ми і наші споруди! Не віряться, що весь всесвіт перед нашими очима, що перед нами безодня без кінця, без краю, що он та плямочка — Молочний Шлях з мільярдами палаючих сонць».

І запитує:

«Що ж за ними, за цими чітко видними стінами, якщо розбити їх і проникнути за їхні межі?»

Довженко, обмірковуючи сценарій про політ у космос, записав у свій щоденник 28 вересня 1956 року: «Один з трьох пасажирів міжпланетного корабля не вірить в існування життя на інших планетах. Він, цей невіруючий, і загинув. Досягнули ті, що вірили. Перемогли ті, що вірили».

І далі: «Згадати Ціолковського: народження сина і його смерть. Радість батька і потім туга в космосі. Музика Шостаковича...»

У Сосниці збереглася хата, в якій тепер музей Олександра Довженка. У ній все, що буває в таких старих українських хатах. Від цієї хати не ближче й не далі до космосу, ніж од інших хат, нехай навіть найновіших і найдосконаліших. Але від самої людини залежало піднятися так високо духом і розумом...

Дивовижна типка панує у зимовому Довженковому саду. Ні-ні та й упаде іній з якої-небудь гілки. Це від поїзда метро, який курсує під садом. Олександр Петрович, заклавши сад весною 1932 року, не сподівався, звичайно, що таке може статися, хоч кому-кому, а йому не закинеш у відсутності фантазії провидця. Адже щоразу, коли він виходив на придніпровські київські кручі й дивився звідти на протилежний берег, на дарницькі піски, то казав, що там треба зробити обвідні канали і вибудувати над ними місто. Тоді це здавалося нереальною фантазією, але тепер це вже дійсність. На тому березі Дніпра, на тих пісках і справді виник цілий район, який усе частіше називають Київською Венецією. Від Довженкового саду сюди півгодини їзди на метро. Ще один ажурний міст зв'язав нове місто зі старим Києвом. Олександр Петрович щиро порадувався б цьому, бо сам завжди будував і творив, завжди був спрямований у майбутнє. І хоч багато чого йому не пощастило здійснити за життя, та згадаймо стару мудрість: про людину треба судити не лише по тому, що вона встигла зробити, а й по тому, що прагла зробити.

Але ж здійснилося багато, і цей сад в інеї — також одне з діянь людини сміливої й доброї. Гадається, що чарівний кінь часу ще довго поситиме на собі цього вершника, який зумів подивувати світ своєю величиною і неспокоєм, який вірив у щасливе майбутнє прийдешніх поколінь і боровся за нього разом зі своїми сучасниками. Закладаючи сад, Довженко якось сказав: «Садівники помирають, яблука залишаються людям...»

Стурбований і трохи запечалений зимовий сад. Іноді здається, що вночі хтось ходить у ньому, сутулячись і куцаючись. Ні-ні та й упаде іній з потривоженої гілки. А ранком, коли пригріє сонце і з дерев починають спадати краплини, сад знову весь у передчутті весни...

ТОВАРИШІ

Є на Житомирщині таке невеличке містечко — Вчорайше, кілометрів за п'ятдесят од славнозвісної Романівки, де народився Максим Рильський. Деякий час тут жив молодий Рильський. Працював він тоді вчителем, любив водитися з простим людом і мав собі за побратима містечкового шевця, чоловіка набагато старшого за себе, але доброго, працювитого, лагідного і, може, тому вже аж занадто підлеглого своїй дружині. Шевця звали Остапом, чоботи він шив чесні й незносимі, але не так гордився своїм шевством, як товаришуванням з учителем, який «умів писати вірші не гірше за Пушкіна» і гарно співати.

Учитель приходив до Остапа вечорами, любив колоти для нього цвяшки з сухих березових кружалець і слухати легенди про Вчорайше. Інколи він забирав Остапа на нічну риболовлю, бо обом не випадало займатися цим удень — ці маленькі містечка дуже схильні до різного розголосу, як доброго, так і поганого.

Дружина Остапа була дуже строга й підозрілива жінка, хоча й знала, що вчитель не введе її чоловіка на щось погане, — підуть собі, порибалять, а потім довгенько сидять під хатою і стиха співають пісень, які тільки є на світі. Однак швець так утягся до тих нічних походеньок, що ревнива дружина якось сказала вчителеві, коли той прийшов до Остапа пізніше звичайного:

— Не пуцу, нізащо не пуцу свого Остапа! Годі!

Учитель стояв під вікном ні в тих ні в сих.

— А ми нікуди і не збираємось... Я просто так, провідати друга. Як він там?

— Уже спить, — відповіла господиня.

— Ні, ні, Максиме, я не сплю. Я зараз, — озвався з хати Остап.

І вийшов до вчителя в самій білизні.

Господиня заспокоїлась. Куди може податися чоловік у спідньому. Нехай собі посидять, побалагурять під хатою.

Але тільки Остап переступив порога, як учитель подав йому запасні штани, принесені з дому, і два побратими знову подалися рибалити.

Так вони робили довгенько, поки зрештою були викриті через власну необережність. Після одної з таких «бесід під хатою» Остап забув зняти «чужі» штани і повернувся в них додому, розуміється, цього разу вже назавжди...

Це розповіли мені у Вчорайшому, тепер містечку мальовничому й затишному, але вже без молодого Рильського і його побратима, доброго, працьовитого й лагідного шевця Остапа.

1964

СВІТЯЗЬ-ОЗЕРО

СВІТЯЗЬ

У цій назві є щось від старовинного слова «витязь». Дуже ймовірно, що назва озера походить саме від цього майже не вживаного тепер слова. Та в самому озері, як і в його назві, наче й справді є щось від отого вічного незборимого витязя, що вистояв тут цілі тисячоліття. Не одного завойовника бачило на своїм віку озеро, це диво землі древлянської. Напевно, воно й нині таке, яким було віддавен. Ніби вічне озеро Світязь...

Саме таким згадується воно в записах Лесі Українки, таким побачив його і Максим Рильський, що не раз навідувався сюди, на величний та повноводний Світязь, котрий вабив себе багатьох мандрівників і поетів. Може, вічне тому, що заховалось колись у цій глухомані, серед боліт та лісів волинських. Воно стоїть на могутніх підземних джерелах, і, може, цим таке ж неповторне, як неповторні Нароч у Білорусії чи Байкал у Росії. Нехай і менше, але це справді український Байкал за геологічним походженням та цінністю як заповідник природи.

В українській енциклопедії сказано досить лаконічно: «У північній частині республіки є озера, що утворились у карстових зниженнях рельєфу (Світязьке, Пулемецьке, Лука та інші)». Отже, Світязь не такий уже самотній. Зовсім поруч озеро Плоске, а трохи далі чи не найрідкісна перлина цих країв — озеро Піщане. Це велетенське озеро не має ніяких водних зв'язків зі світом, але глибоке й повноводе, довкола нього піски та старовинний сосновий бір. Лише тут бачиш по-справжньому, відчуваєш душею велике єднання води і лісу. Піски немовби відступили перед цими двома стихіями. Мимоволі думаєш, що цей піщаний кратер, заповнений по вінця водою, міг утворитись

хіба що внаслідок якоїсь давньої космічної катастрофи. І лише Світязь якоюсь мірою спростовує це припущення, геологічна загадка цих озер однакова: напевне, всі вони виникли одночасно. Тепер усю цю групу озер ще називають Шацькими.

ШАЦЬК

Дорога на Світязь, як і на всі інші тутешні озера, лежить через Шацьк. Колись це було звичайне поліське село, яке розташувалось на невеличкому п'ятачку суходолу серед боліт та лісів. Тепер Шацьк незрівнянно виріс, довгий час він був районним центром, тепер належить до Любомльського району.

Пройдемося по його зелених, прибраних вуличках, немовби облаштованих для тиші та відпочинку. Лише центр ще дечим нагадує про ті дні, коли в цьому вирувало життя цілого району. Тепер Шацьк схожий на типове курортне містечко... без курортників. Відбираючи від маленьких міст якусь одну функцію, слід подумати про іншу, щоб вони не зачахли, не занепали. Місто серед такої незайманої природи має всі підстави стати курортним містом, тим паче, що база для цього більш ніж достатня — майже поруч такі промислові центри, як Львів, Брест, Ковель, Луцьк, шахтарські та нафтові промисли західних областей України. У майбутньому затишний Шацьк підступить своїми курортами ближче до озера Світязь, стане одним з привабливих куточків у цих благодатних краях. А поки що він весь у праці, відчувається тут і приозерне життя.

Ось магазин, де майже впродовж цілого року щодня продають свіжу рибу. По ній шацькі жителі добре знають час путини, дні великих уловів і дні риболовецького затишшя, коли на озерах починається нерест. Шацьк споживає лише невеличку частинку з того, що добуває в озерах його риболовецька бригада. Основна ж частка йде, так би мовити, «на експорт».

РИБОЗАВОД

Свого часу рибне господарство в Шацьких озерах та навіть і культурних водоймах велось стихійно, ним займалось кілька риболовецьких колгоспних бригад, завдання

яких полягало переважно в одному: вибрати з озер якомога більше риби. Становище докорінно змінилося з тих пір, коли на околиці Шацька з'явився рибозавод. Спочатку це було невеличке, малоустатковане підприємство. Тепер — досить сучасне підприємство з холодильними установками, коптильнями, консервним цехом.

Шацькі озера, а також культурні риби господарства довкола Шацька — добра база для рибного промислу як тепер, так і в майбутньому. Рибозавод не лише займається переробкою риби, а й веде значну роботу по відновленню рибних багатств, підтримує тісний зв'язок з Київським інститутом рибного господарства, провадить дослідження по заселенню місцевих водойм такими цінними породами риби, як форель, вугор, сиг. У дослідницькій та селекційній роботі, можливо, і є пайвище призначення рибозаводу, його поки що невеликого, але дружного колективу, який уже нині чимало робить для того, щоб вести рибне господарство не по-споживацьки, а на науковій основі, з поглядом у завтра.

Щоосені на заводі пахне копченими вуграми. Цей запах має властивість підвищувати інтерес до коптильного цеху. Бо навіть у Шацьку вугри вважаються найвишуканішим делікатесом. Але про смачні речі непристойно говорити аж занадто серйозно. Принагідно нагадаємо, що цей рідкісний процес відбувається лише на двох рибозаводах країни: в Калінінграді й у Шацьку.

Але звідки у Шацьку вугри? Відомо, що їхня батьківщина — басейн Карібського моря, за тисячі кілометрів від континентального Шацька. У передчутті європейської весни вугри залишають глибини Карібського моря, гуртуються і йдуть на нерест у прісні води північноєвропейських рік та озер. Озеро Світязь для них — найвіддаленіший пункт, причому з багатьма природними перешкодами. Але ніжні води озера, чудові місця для нересту ваблять їх до себе. Цей цикл, напевне, повторюється з давніх-давен. Вугри заходять у Західний Буг, піднімаються проти течії до його верхів, інколи долають навіть якусь кількість суходолу і досягають свого кінцевого пункту — озера Світязь та суміжних водоймищ.

Тут відкладають ікринки малька й восени повертають у зворотну путь, але, ослаблені, здебільшого гинуть у дорозі. Лише окремим особням вдається дістатись додому, щоб там померти. Молодь же, ледь окріпнувши, пускається

в далеку путь, вигулює в рідному морі, дозріває і знову проробляє дивовижний круг своїх батьків.

Знову Світязь, і знову той же цикл. Тут їх і виловлюють. Певна річ, лише після нересту. Знищення вугра до нересту вважалося б розбоєм. У Шацьку про це знають усі, і все ж вугрів меншає, все менша кількість дістається до своїх нерестовищ, на заваді стають гідроспороди та промислове засмічення рік. І тут на виручку прийшли іхтіологи. Щовесни велику партію личинок вугра доставляють у Шацькі озера на літаку. Якщо експеримент вдається, то бути їй надалі вуграм у Шацьку.

ОСТРІВ

Якщо ви не побували на Острові, то вважайте, що ви не побували й на Світязі. Тепер це вже, так би мовити, цивілізований острів. Кілька років тому тут поставлено двоповерховий дерев'яний будинок, з якого, можливо, почнеться колись велике заселення Острова, облаштовано навіть невеличкий причал. Чудова природа острова з його заростями, старими деревами, піщаними пляжами. Красиві тут вечори та світанки, а ночі тихі та загадкові, коли озеро спокійне. Не віриться, що ви на острові, що довкола вода, і лише тиша озера нагадує вам про це.

Але ж досить невеличкого вітру, як озеро починає хвилюватися, розгойдуватися, шуміти погрозово, і тоді Острів видається хистким і ненадійним пристановищем. Шумлять старі дерева, а на березі починає співати на негоду Татарська гора, найвище місце над Світязем. То співає, або, як кажуть місцеві жителі, гуде пісок, який віками вітри зносять у Світязь. Коли Татарська гора вже починає густити, то гуде не менше тижня. Світязь у цей час, мов розбурхане море, а Острів для місцевого «пароплавства» стає далекою землею.

У роки війни на Острів майже не ступала нога окупанта. Тут, у заростях, збирались підпільники, частенько переховувались дівчата з навколишніх сіл, яким загрожувало фашистське ярмо.

Лише один раз фашисти посміли забратись на Острів. Вони вирушили сюди на катері, який нібито спеціально для цього привезли з Бреста. На Острові нікого не застали. Підпільники човнами встигли перебраться на інший берег,

Світязь був тоді неспокійний, а поки фашисти обнищпорили Острів, знялася буря. На зворотній путі катер перекинуло, і кілька фашистів загинуло у Світязі.

Татари залишили тут назву Татарської гори, яка гуде на негоду, Болеслав Хоробрий, король польський, який ішов цими місцями на Київ, залишив тут перші польські прізвища, німецькі окупанти тут не залишили нічого, крім ненависті й зневаги. І лише розбурхане озеро інколи нагадує старшим бережанам про ті грізні часи.

1887 РІК

Озеро лежить на крейдяному щиті, його дно майже біле, колись воно могло бути дном Сарматського моря, що доходило аж сюди. Академік Тутковський, досліджуючи поліські озера, і це зокрема, доводив, що тут кінчається велетенське підземне море. Поліські озера — ніби вікна до того моря. У народі їх ще називають очима. «Очі» реагують на найменші геологічні зміни.

Два велетенські ключі в затоці Бужно живлять озеро вже безліч століть, а може, й тисячоліть. Живлять розмірено, наче два серця. Озеро не знає засух, не знає інших недомогань, воно завжди повноводне, завжди у своїх одвічних берегах, а температура води на глибині завжди однакова — плюс дев'ять. Але інколи джерела зраджують свій ритм, папевне ж, під впливом якихось геологічних поштовхів, і тоді Світязь погрозовливо виходить зі своїх низьких берегів. Виходить ніби з дива доброго.

Так уже, мабуть, ставалось не раз за довгу історію, але пам'ять озерян зберегла лише останній випадок — 1887 року. Без якихось причин Світязь раптом вирвався з берегів, почав затоплювати навколишні села, луки, ліси. У селі Світязь залишилась незатопленою лише церква на пагорбі. І це в той час, коли в сусідніх озерах рівень води залишався майже незмінним. Тоді ж комусь і спало на думку, як урятуватися від зноровілого озера. Весь люд навколишній зібрався і за одну ніч прокопав канал від Світязя до озера Перемуть. Вода ринула в сусіднє озеро, враз звільнила навколишні села.

Канал і досі нагадує про ту ніч та ще про те, що важить громада навіть супроти стихії.

У водах Світязя живе безліч видів риб — від таких рідкісних, як вугри й форель, до найбільш поширених: короп, лящ, судак, окунь, щука, карась, лин. Але краще заглянути в одну, другу рибальську сітку, щоб пересвідчитись у безлічі порід, які водяться тут. Щодо цього Світязь є своєрідним заповідником і рідкісною лабораторією для іхтіологів. Наймолодшим сімейством можна вважати форель, її завезено сюди кілька років тому, і ще нічого не можна сказати про її майбутнє на Світязі, як і про сига, завезеного сюди трохи раніше з Ладogi. Поки що йде акліматизація цих двох видів, усе з'ясується пізніше.

Але зверніть увагу на невеличку рибину з двома колючими боковими плавцями, які стирчать, мов списи. Це так званий канадський сомик, який більше піде в Європі не водиться, а тут виявився зовсім випадково, ще за панської Польщі. Бажаючи завести соми, тодішні власники озера закупили мальків у Канаді, гадаючи, що з них виростуть велетенські соми. Та замість благородної риби розплодилась оця невеличка рибина, яка стала загрозою для всіх інших видів, навіть для щуки. Два гострих плавці зробили канадського сомика хижаком, який нищив усе підряд і міг би цілком заволодіти озером через деякий час, коли б не втрутились у справу рибалки. За кілька років було виловлено сотні тонн цієї риби, на рідкість плодючої. Свого часу Шацький рибозавод навіть випускав консерви «канадський сомик», які, однак, не принесли великої слави ні заводу, ні озеру.

Тепер з цим заокеанським гостем покінчено, хоча й досі він ще потрапляє до рибальських сітей, пагадуючи про хижацьке ставлення старих господарів до фауни озера, про їхнє прагнення легко розбагатіти. Нині Світязь заселяється обережно і вдумливо, під наглядом кращих іхтіологів України. Йдеться про те, щоб зберегти вугра, завести сига та форель, створити на базі озера велике культурне рибне господарство.

Одне з таких господарств уже діє і щороку дає сотні тонн товарної риби. Воно поруч зі Світязем, у штучних ставах, які збудовано багато років тому. Колись господарство належало одній польській вдові, яка дуже швидко розбагатіла на рибі й мала наміри прибрати до своїх рук і Світязь. Від тих часів уцілів будинок та шматочок луку,

на якому часто збираються рибалки, щоб після роботи зварити юшку та погомоніти біля багаття про минуле й майбутнє.

ПТАХИ

Птахи прилітають на Світязь весною, ледь сходить крига. Вони гніздяться тут, виводяться, живуть до пізньої осені. Мабуть, що ніде нема стільки дикої качки, як тут, у світязьких комишах та на сусідніх водоймах. І все ж справжнім царством птахів Світязь стає восени, коли починається переліт птахів.

Тоді тут з'являються гагари, гуси, північна качка й велетенські зграї чорних озерних курей, які гуртуються для подальшої дороги. Кури живуть великими колоніями, по двісті-триста у кожній, птах цей сторожкий, обережний, рідко стає здобиччю мисливців. На відміну від диких качок, які легко перелітають з озера на озеро, дикі кури залишаються тут до перших холодів і летять на південь майже остапніми. Інколи на Світязь залітають і білі лебеді, почувавши себе тут у цілковитій безпеці. Хотілося б, щоб і все інше птаство тут почувало себе так само безпечно. Давно пора оголосити Світязь пташиним заповідником на зразок деяких чорноморських та придунайських заповідників.

Показовий такий факт. У 1966 році на озеро Пулемецьке прилетіла пара білих лебедів. Вони поселилися тут і вивели четвірку лебедят. Так могла б завестися знову велика лебедина родина. Але почався сезон полювання на качок, лебеді мимоволі опинились під перехресним вогнем мисливців, залишили озеро й більше не виводяться тут, а лише зупиняються під час перельотів. Принаймні згадана лебедина родина сюди не повернулася. Тож чи не час орнітологам з Академії наук УРСР сказати тут своє слово, створити своєрідний пташиний заповідник на півночі республіки, таким чином замкнувши коло безпеки для птахів на трасі Північ — Південь.

Повернемось на лужок, який і досі називають Вдовиним. Тут чудово. Стоять ялини, такі рідкісні у цих місцях, кричать качки у ближніх очеретах, умліває над вечірнім багаттям справжня рибальська юшка, а бувалі рибалки, які вважають себе майже поморами, полюбують у такі

хвилини віддаватись романтиці, згадувати минуле, мріяти про майбутнє. Тут, біля рибальського вогнища, ви можете почути багато чого.

І про потоп на Світязі та про силу громади, чий канал, викопаний за одну ніч, і досі слугує людям.

І про дзвін, який нібито й досі нагадує про себе на дні Світязя.

Світязь — північна перлина республіки. Його слід берегти й обживати, охороняти його природу для людей, для майбутніх поколінь, які знайдуть тут ласкаву красу Подісся. Перші туристські бази, що розмістились на берегах Світязя, аж ніяк не повинні урбанізувати це рідкісне озеро, мусять берегти Світязь для майбутнього.

Нехай щастить тобі, озеро Світязь!

1972

ЛЮДИНА І ХЛІБ

Так, є щось тривожне і разом з тим по-людськи особливо вродливе вже в самому чеканні великого хліба. Адже від першої секунди, коли жива зернина падає в землю, і до тої найгарячішої пори, коли настає ніби аж незбагненна мить народження хліба, землероб не знає ні втоми, ні спокою, а за його труди визначено йому свято підсумку, щораз нового на ратному шляху до великого хліба. У цьому поки що хай і не зовсім послідовно рівному літописі кожні жнива неодмінно залишають свою помітку, подають свій урок на майбутнє.

Усе вражатиме на нинішніх жнивах: розмах і ритм, незорі поля, доглянуті дбайливою рукою, і машинний парк, більший, ніж будь-коли. Але найпримітнішою буде саме людина, хлібороб сімдесятих, що вийшла на нові рубежі як творець, трудівник, з ім'ям якої остаточно утвердилось нове поняття про хліб і загальне благополуччя.

Для нас, людей, які тісно пов'язали свою письменницьку долю з селом і його героями, український мільярд бачиться тією своєрідною вершиною, з якої видно і звершене, і тільки задумане, і весь наш письменницький труд подеколи навіть тьмяніє перед цим звершенням, а заборгова-

ність наша цього разу майже очевидна. І все ж почуття гіркоти від того, що не все ще зроблено тобою чи кимось, тут змінюється дивовижно доброю радістю за тих, хто звершив цей подвиг і хто йшов до нього не один рік, а, можливо, усе своє свідоме життя.

У великих подвигах мирного часу, як і в великих битвах війни, не всі герої можуть бути відомі народові, і обов'язок письменника, якщо в ньому хоч щось трохи збереглося від літописця,— шукати їх і віддавати їм належне, що зовсім не значить перераховувати їх поіменно, а відібрати найістотніші риси як більших, так і менших особистостей, і вже овіяних славою, і ще нікому не відомих. За всієї позірної легкості робити це важко, але урок полягає в тому, що героям майбутніх книг також було нелегко.

Нелегко було в ці роки навіть такому випробуваному хліборобові, як Гіталов, і його розповідь про бригаду, що її чув я сам з його вуст, розповідь без недомовок і прикрас — це сувора, майже піввікова історія боротьби і праці, хоча збоку вже ніби аж звичним стало дивитися на цю знамениту біографію крізь романтичну призму суцільних злетів і повсюдного везіння, тобто в усьому нам звичне те, що завжди було на самій поверхні, що примітне неозброєним оком.

Але чим більша і глибша людина, тим складніше і важче (для художника) збагнути її внутрішній світ. Думаю, скажу правду, що Гіталов ще не дочекався свого художника, свого письменника, як, зрештою, не дочекався їх за свого життя і Марко Посмітний, одна з видатних постатей колгоспного руху на Україні. Були розвідки про нього, але ще не було глибоких і розумних книг. І в цьому наша письменницька заборгованість. Уже навіть в одному цьому.

Людина і хліб — ось тема наших постійних роздумів, наших пошуків, про які доречно поговорити й сьогодні, в такий день. Я добре знаю поліські колгоспи перших повосенних років і писав про них. Я бачив, як важко давався там хліб. У ті важкі часи на Поліссі ще модним було прислів'я: «Полісся не густо родить, але й хліба не зводить». Через багато років я побував у тих же Замисловичах, де колись ранньої весни рятували перелітних птахів, і не пізнав ні своїх героїв, ні самого села, ні доріг, і навіть небо з осіннім ключем журавлів видалося не таким печальним, як раніше,— так різуче все змінилося. І хай поліська пшениця (я і досі переконаний, що там треба

сіяти побільше жита для чорного хліба) не настільки ваговита й авторитетна в наших загальних цифрах, як, скажімо, бершадська, долиньська чи навіть кобеляцька, але вона є в ньому, і Парася Перегуда, якщо вона донині жива, вже не сушить голову над тим, де б позичити для Несолопи хліба до нового врожаю. І Хомі Слоню вже не треба лаштувати скрипучий, як сама біда, обоз до сусідів.

...Хліб — не просто багатство, виражене й оцінене, але ще й заклик закріпити успіх на майбутнє, не боятися дерзати, не боятися мріяти про більше, бо мрія ця реальна, вона спирається на досвід, вона заснована на досягненнях агрономічної науки, на високому прагненні радянських людей бачити країну багатою і сильною. І — завжди з хлібом. Великим хлібом! З тим хлібом, про який мріяли герої книг Коцюбинського, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, а в наші дні — герої Шолохова і Стельмаха, Довженка і Гончара, про який, зрештою, мріяли ще недавно й ті, хто творить сьогодні цей великий хліб.

Хліб Вітчизни!

Чи ж не про нього мріяв Олександр Довженко в фільмі «Земля», пристрасному і гарячому, як саме життя. Хліб не давав спокою героям «Піднятої цілини», будоражив їхню уяву навіть тоді, коли вони вирішували мовчати про нього, терзаючись: буде він чи не буде і — вистачить чи не вистачить його для світової революції, а також для своїх внутрішніх потреб?

Проникливі рядки про паростки нового життя на селі напише Павло Тичина, і, як кодекс поета, звучить його знаменитий вірш «Партія веде!». Тоді ще не були відомі світу ні Федір Дубковецький, ні Макар Посмітний, ні Паша Ангеліна, вони, як і багато інших, прийдуть слідом за Стахановим, чий рекорд, ніби ланцюгова реакція, пошириться і на село. Виявиться, що й тут ніякі старі норми, ніякі старі мірки не мають сили й ваги, все може і повинно бути перебудоване, оновлене. Землероб, скинувши з себе кайдани мислулого, кинувся в бій за хліб.

Людина і хліб...

Здавен хліб був поряд з людиною, визначав її життя, її труд, її соціальне становище в суспільстві. І якщо ми нині говоримо про ту чи ту епоху, то ніяк не можемо обійти питання про землю і хліб. Хто перебирав у свої руки хліб, той ставав вершителем долі інших, тих, хто цей хліб

виробляв, але з різних причин позбавлявся його. Тому хліб, як і людина, має свою історію, свої лихоліття, коли мільйони людей животіли й гинули без нього.

В капіталістичному світі мало що змінилося з того часу. Хліб і донині лишився предметом збагачення одних і зубожіння других, засобом здириництва, спекуляції й тиску на ті народи, які не мають удосталь свого хліба. Найсвіжіший приклад — Чілі. Готуючись нанести злочинний удар в спину Народної єдності, реакція використала передовсім цю зброю — хліб. Путчисти разом із зовнішніми ворогами Чілі робили все, щоб позбавити трудовий народ хліба, спинити млини й погасити пекарні.

Прийом в історії не новий. Фашизм завжди безсоромно спекулював на хлібі. Ідучи до влади, він похвалявся нагодувати голодних, а захопивши її, позбавляв тих же голодних найменшої надії на хліб і свободу.

Коли ми говоримо й думаємо про хліб, то повинні пам'ятати й про це.

Ми протиставили подібним антигуманним махінаціям місію нашого радянського хліба, який нікого ніколи й ніде не припизив, а тільки вивищував людину, допомагав їй жити і боротися. Бо в нашій країні він став тим, чим він і повинен бути в державі робітників і селян, — скарбом усенародним, уседержавним. Його господарі і його розпрядники — ті, хто його творить.

Наші вороги знали й боялися цієї високої місії хліба, і коли у нас хоч що-небудь із ним було негаразд, вони злорадствували, потирали руки, сподіваючись погріти їх на нашій «проблемі хліба». Але труднощі виявлялися не такими хронічними, як їм би хотілося й як вони намагалися зобразити їх.

Заслуга не тільки в тому, що ми забезпечили країну необхідною кількістю хліба, а й у тому, що ми створили тип нового хлібороба, людини вільної, розкріпаченої людини, що раз і назавжди розпрощалася з тягарем минулого, з рабськими клопотами натурального маленького господарства і його міражним «щастям» власника. Вперше за всю історію ця людина перестала бути рабом шматка, стала справжнім господарем землі. Їй уже не загрожують випадковості, побори, безхліб'я — все те, що так добре знає нашим старим селом. Ця людина більше не почуватється малою й беззахисною перед хлібом, перед страхом утратити його, вона навчилася творити його радісно і для щастя інших.

Нарешті людина і хліб стали вривень, шануючи одне одного, перебуваючи в честі, славі й добрім союзі.

Хіба наш нині знаменитий селекціонер з Миронівки Ремесло не мріяв про великий хліб уже в роки війни, обороняючи Ленінград від ворога і бачачи, як руки голодних дітей тягнуться до тоненького крайця хліба?

Це було тридцять років тому, але колишній воїн лишився вірний своїй клятві: «Якщо залишуся живим, то присвячу своє життя Хлібові».

У цій біографії ніби відображається тридцятилітня історія української пшениці — рік за роком, крок за кроком. А ось ще один факт, про який доречно нагадати саме сьогодні. Це також сталося тридцять років тому.

Під натиском наших військ ворог відступав з Таврії. Були дні, коли саме час сіяти озимину. Зоране поле лежало готове до сівби, але засіяти його селянам заборонили фашисти, відчуваючи, що їм уже сюди ніколи не повернутися. Вони розбили сівалки, спалили зерно, але не змогли забрати з собою пухкого таврійського поля.

Селяни зібрали зерно зі своїх мізерних запасів, пристосували для сівби віялки і пізньої ночі вийшли в поле. За кілька ночей було засіяно все поле. І ось фашистський сатрап, що заборонив сіяти, скоро побачив зелену, як шовк, озимину. Падав на неї перший сніг, обіцяючи добрий урожай наступного року. Фашисти вивели на озимину сівачів і розстріляли їх там. Так і називається це поле донині — «Явтухове поле» — за ім'ям призвідника цієї посівної, рядового колгоспника із Побужжя. Я використав цей епізод у новому романі.

Із усіх молитв я зберіг би молитву про хліб, хоча б уже тому, що вона з'явилася раніше, ніж молитви про бога. Вона могла виникнути в ту давню пору, коли перший землероб випік перший коровай хліба, ставши воістину господарем землі й життя. Це величезне відкриття, очевидно, все ж належить скотарям, бо ж недарма й донині подекуди печуть коровай з рогами й ріжками, прикрашають його тими незвичайними амулетами, які ніби нагадують про піонерів хліба, його сотворителів. Звернення до неба, до бога з'явилося пізніше, і з'явилося воно знову ж таки заради хліба насущного, заради добра на землі. Але вже цей великий самообман тривав тисячоліттями, хоча хліб

існував сам по собі, а бог існував сам по собі, хоча людина щиро продовжувала уповати на щедрість всевишнього.

Ще навіть нам упам'ятку ці молитви наших дідів і батьків, говорені в голодних хатах напівмістичним шепотом. Хліба від них не збільшувалось, росли тільки гіркота й розчарування, коли в дію вступала нескладна селянська арифметика, в якій кількість їдців ніяк не могла узгодитися з кількістю хліба, щоб дожити до нового врожаю. Продовжувався найдивовижніший парадокс усіх часів: людям, які творять хліб, не вистачало хліба. В той же час хліб дедалі більше перетворювався в засіб наживи, нерівності, непомітно перебираючи на себе роль золота, потрібного хліба, щоб на ньому подавати до столу звичайний, чорний, житній хліб. Бо з ним ніщо не може зрівнятися, ніяке багатство.

Ми не задумуємося про це, коли хліба багато, але глибоко і трагічно почасті відчуваємо це, коли хліба мало, коли він стає питанням самого життя. Здається, саме тоді все відступає перед хлібом, ми маримо ним, подумки складаємо про нього найполум'явіші молитви, клянучись перетворити їх у якийсь вічний ритуал ушанування хліба. Але людина забудькувата, і як тільки приходить достаток у хлібі на її столі, то вже й тихше звучить її пісня про хліб. Він стає чимось самим собою зрозумілим, скажімо, як вода, як повітря. Але це вже зовсім інше соціальне поняття про нього як про благо, що належить усім однаковою мірою, назавжди втративши свої давні особливості як предмет антагонізму, наживи, класового розмежування, зубожіння одних і збагачення других. Всі рівні перед хлібом! Уперше це прозвучало в нашій країні тоді, коли хлібну пайку одержував сам Ленін, і пізніше, коли черга за хлібом вважалася найнепорухнішою із усіх черг.

Ось уже є мільйони тих тонн, про які ми так довго мріяли. Величезні весільні короваї на рушниках символізують цю перемогу. Ми знаємо всі її віхи, всі труднощі й щоразу з вдячністю думаємо про тих, хто її звершив, ідучи до неї вперто й терпляче. Часто згадується картина Тетяни Яблонської про хліб. Не беруся говорити про виконання, про це вже багато говорено знавцями живопису. Але цінність картини в тому, що вона з'явилася саме вчасно, коли країні, яка недавно вийшла з війни, до зарізу потрібен був великий хліб. Картина ніби відгадала думки і сподівання мільйонів людей, що пройшли всі злигоди війни. Ось він, новий фронт! — так ми тоді розуміли картину,

Бачили перед собою лиш маленьку частину цього хлібно-го фронту, обличчя й руки людей у мареві, їхні ледь роз-плывчасті постаті, могутні, рукаті, й тому вірилося нам: такі можуть прогледувати хлібом увесь світ. Правда й су-ворість картини дуже імпонувала тим часам. Так, це було ще не свято хліба, не сонячні короваї на рушниках, а був це труд здобувачів хліба — упертий і важкий. Художниця спробувала проникнути саме в сферу праці, не боячись докорів у «виробничності» картини, в сюжетній невибаг-ливості та інших гріхах. Мені видається, що саме в цьому проявилася сміливість автора, його чесність перед жит-тям. І ось минули роки, країна одержала великий хліб, уся проблема хліба набула зовсім нових обрисів, але кар-тина від того не поблякла, вона продовжує захоплювати нас своєю історичною правдою, найдорогоціннішою в на-шому мистецтві.

...Як і в старовину, з'являються величезні короваї на вишитих рушниках, як і в старовину, люди воздають хвалу хлібові, хоча сам він разом із людьми пішов далеко в май-бутнє.

У країну прийшов великий хліб, і молитви про нього звучать уже тільки на святах й урочистостях, звучать як пісня про хліб, як величний реквієм про ратний подвиг людини, творця хліба і щастя.

Ще в стародавньому Карфагені говорили: «Земля повин-на бути слабшою від землероба; в протилежному ж випад-ку, якщо в цій боротьбі вона хоч один раз візьме гору, землероб загинув». А щоб бути сильнішим од землі, щоб не стати рабом її і щоб у ній самій підтримувати вічну силу, — не можна людині залишатися окремо, наодинці з нею. І в цьому й сила колгоспного господарства, воно не лишає людину наодинці із землею, а тому й людина в цьо-му поєдинку стає сильнішою за землю.

...Добра, чудесна осінь нині на Україні. Чудесна своїми плодами, хлібом і сіллю, своїми старими й новими пісня-ми, на які також був урожайний рік. І хочеться сказати вже не журавлиному, а людському ключеві, який вибрав цю дорогу до тепла й сонця: слава тобі, людино! Якщо ж у цій дорозі станеться якийсь негаразд, а чи образи, чи непорозуміння з чиеї-небудь вини, то згадай слова старого поета, автора «Преображения России»:

Что мелкие дразги! Ты вырвись из них,
Оставь далеко за собой,

Афіни часів Демосфена їли наш хліб. Коли ерозія знищила квітучі землі Еллади, з Тавриди до Пірею попливли кораблі, вантажені хлібом. Демосфен домагався у народних зборів золотого вінка для правителя Боспорського царства Левкона.

З Феодосії за рік вивозили близько ста тисяч тонн зерна.

На боспорських монетах найголовнішим символом був колос.

Потім колос прийшов у новітні герби.

Хлібний колос — як пролог цивілізації.

«Кримка» — то свого роду вже наша зернова археологія. Цей сорт, вивезений од нас в Америку, вже дав там багато «дітей»: «капред», «тенмарк», «велают».

Якщо дім твоїй з хлібом, а поряд живуть упроголодь, то не знати тобі спокою й радості; справжнє ж щастя ти можеш пізнати лиш тоді, коли з хлібом уся твоя Вітчизна.

Це давнє повчання особливо відповідає нашим сьогоднішнім поняттям про хліб і достаток. Ось чому великий хліб, де б він не з'явився — на Кубані, в Сибіру, в Казахстані, на Поволжі чи на нашій Україні, викликає однако-ву радість і захоплення всіх громадян держави, бо він для всіх, бо ніхто не буде обійдений ним, як і ніхто не владен присвоїти собі його велику кількість. Виникла така нова і гуманна місія хліба, заперечивши старі поняття про нього. По-братськи ділячись хлібом, ми стаємо ріднішими одне одному, і світло пшеничного зерна на долоні хлібороба тепер горить усе яскравіше для всіх.

У нашому народі, який не раз спізнав гіркоту безхліб'я, прийнято говорити про великі хлібні удачі без гонору і чванькуватості, з тією стриманістю і поштивістю, які нібито справдавна втілені вже навіть у самому слові «хліб». Олександр Бузницький, уже будучи автором книги «Мирнівський меридіан», у бесіді з письменниками довірливо сказав: «Хліб не любить тріскотні, чванства, адже він ніби трохи забобонний. Пам'ятаєте, найтрудніше він давався нам у ті роки, коли ми, молоді й недосвідчені, надто багато галасували про нього, похвалялися завалити країну хлібом. Погодьтеся, це було трохи непоштиво по відношенню

до нього та й навіть до країни. В моєму колгоспі надто крилата фразеологія вийшла з ужитку. Всі мають не той хліб, яким похваляються, а той, який збирають».

Олександр Бузницький помер, залишилась його книга, а колгосп, названий його іменем, як і при ньому, лишається справжньою фабрикою хліба. Це звідси, виведена майже поряд із колгоспом, апробована в ньому, поширилась на всю Україну знаменита «миронівська» пшениця. Один із меридіанів великого хліба України — миронівський, саме тут зародилася нинішня єдність науки і виробництва: Ремесло створював сорти, а Бузницький утверджував у виробництві, а бувало, що й повертав на достовірня.

І ось він прийшов, великий хліб! Довгожданий, величний, а прийшов ніби й непомітно, тихцем, усе той же нап давній знайомий — хліб, який усьому голова і в щедрості якого ми, старші, одначе, не запам'ятали великої постійності: то він раптом обнадіював, то знову ніби одвертався від нас, рік на рік не випадав, і це завжди було важким, пригнічувало і найбуваліших, і найдосвідченіших. Рекорди були, подеколи доволі сміливі й зухвали (згадаймо бодай Марка Озерного з його кукурудзою), а великий хліб так і лишався мрією майбутнього. І річ не в тому, що ми не знали якихось там таємниць хліба, якихось одвічних секретів; усе, що належало знати, — знали, але не вистачало сил і засобів, щоб скористатися сповна і нашим, і світовим досвідом хліба. Доводилося більше покладатися на саму землю й везіння. І лиш тепер ми можемо глянути на хліб — при всій його величі — очима господаря, творця, глянути, як і на всяку іншу справу рук людських.

Війна перервала наші плани, надовго відстрочила те, що здавалося справою найближчих літ. А на Україні довелося майже все починати спочатку. Селекціонери розгубили свої сорти, колгоспи втратили багатьох своїх практиків, земля — свою силу. І тоді на допомогу республіці прийшла вся країна. Адже проблема хліба постала ще гостріше і вимагала невідкладних заходів, безмежного напруження сил і ресурсів. Однак ставало дедалі очевиднішим, що справжнього, стабільного успіху можна домогтися лиць тоді, коли визріють умови, що його вирішують наперед, коли будуть підтягнуті на високий рівень усі ланки цього складного виробництва.

Це сталося в останнє десятиріччя. У великому сільськогосподарському виробництві з'явилися усі ознаки виробни-

цтва індустріального, промислового, з усіма неодмінними і цим зумовленими наслідками. У нових умовах незмірно виросла і сама людина, хлібороб сімдесятих, з новим масштабом, знаннями й досвідом, з рисами індустріального робітника.

...Після тривалої відлиги в багатьох областях України встановилася зима. Пшениця, особливо на півдні, почавши, було, оживати, заспокоїлась, притихла. Для неї відлига була небезпечною. Агрономи зірко стежать за контрольними монолітами і за полем. Озимий клин живий, він жде весни, а в ньому мільйони гектарів пшениці. Тривога за неї не закінчується від сівби і до жнив. І так — щороку, І в цій тривозі є своє хліборобське щастя.

Бо тим дивовижніша після неї радість перемоги, тим дзвінкіша величальна після самої пшениці й величальна їй, пшениці.

...Останні журавлині ключі відлітають на південь, полишаючи людям свій незабутній клич і приклад того, як треба триматися в дорозі. Цю пору любив наш великий поет Максим Рильський і написав про неї маленьку, але дуже людяну книгу «Голосіївська осінь». Є щось чарівне й тривожне в нашій осені, як, зрештою, не тільки в нашій. Адже завжди буде здаватися нам, що славетна гоголівська тройка і донні мчить дорогами Русі саме восени. Пора примовклих полів і спокійної мови, пора підсумків і роздумів про майбутнє... І звична народів думка, що це це й пора визволення вічного, хоча й не всі революції в світі звершувалися восени.

Республіка творить, республіка мріє про своє майбутнє з більшою впевненістю, ніж будь-коли. Як по-новому люди глянули на свої багатства, на свою землю й на самих себе. Своє законне місце назавжди відвоювала пшениця, що полюбила цю землю чи не з самих часів Геродота. А коли багато пшениці й багато сталі, то є можливість мріяти про майбутнє не відсторонено од дійсного, не загально, розпливчато, не задля самого лиш мріяння, а задля загального торжества людини, яка дедалі більше стає господарем своєї долі.

1972—1977

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Понад сто років тому взявся за перо звичайний учитель з Надросся Іван Семенович Левицький, щоб стати згодом великим і неповторним майстром слова, знаменитим Нечуєм-Левицьким, у самому імені якого вчувається нам щось дуже рідне, красиве і навіть щось легендарне, хоча він і не був ані кошовим Січі Запорозької, ані полководцем, а був лише письменником.

З появою Нечуя-Левицького наша проза відразу змужніла, почала набиратися сили, щоб стати явищем суто національним і щоб покінчити з тією малоросійщиною, яку їй іноді не без підстав приписувала тодішня офіційна й неофіційна критика. Відомо, що то був шлях важкий, довготривалий, нерівний, і легендарність Нечуя-Левицького, напевне, полягає в тому, що він пройшов той шлях серед найперших, щоб далі своїм прикладом підготувати цілу когорту видатних українських прозаїків. Тут він справді був невтомним і працюючим учителем, одним з будівничих усієї нашої літератури, культури й мови. Його Микола Джеря, якого Іван Франко називав лицарем українського духу, й досі стоїть на самій вершині української прози поруч з шедеврами Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, Василя Стефаника, Юрія Яновського.

Доки письменник живе і працює, він має справу лише зі своєю добою, з тим суспільством, громадянином якого є він сам. Його поведінка в тому суспільстві добре простежується за художніми та філософськими принципами, коротше кажучи, за творами, які він написав упродовж всього свого життя. Потім залишається його спадщина і право наступних поколінь приймати її всю чи лише дещо з неї, пайсильніше і найпридатніше. У цьому письменник майже безправний і беззахисний, бо ж навіть найгуманніший суд над ним чиниться без нього.

Скромний і ніжний Нечуй-Левицький переміг на цьому суді історії. Переміг своєю майстерністю і працюючістю, своєю громадянською проникливістю, відчуттям свого народу і служінням йому чесним та щирим. А ще переміг своїм умінням сміятись, висміювати погане в людині, переживати й мучитись за неї, за її кращу долю в тому суперечливому і страшному світі, який він засвідчив нам з такою яскравістю, як рідко хто до нього.

Так, Нечуй-Левицький умів сміятись, умів висміювати. То незлобно, щиро й задушевно, то сміхом саркастичним

і нещадним. У мистецтві сміху в нас з ним міг сперечатися лише Гоголь. Зважимо, що вони обидва мали для того майже однакові підстави, обидва пародилися на Україні, обидва вийшли з надр веселого і красивого народу. Просто дивно, що вони не товаришували, не зустрічались. Адже один складався на Хоролі, другий — на Росі. Тепер вони дружать, тепер обидва — улюблені письменники нашого народу, обидва й досі посміхаються нам крізь роки, обидва є нашими неперейдешніми взірцями і вчителями. І нехай одного знає цілий світ, а іншого знає лише рідний народ та ще сусіди цього народу, але від цього його постать не стає меншою.

Час не заподіяв жодної шкоди Нечую-Левицькому, хоча траплялися й прикроці, й непорозуміння. Але не можна було не збагнути до кінця того письменника, якого шанував і обстоював ще сам Іван Франко, а пізніше, вже за нової, радянської доби, заново і заново відкривав для себе цілий народ. Значною мірою в цьому прислужилися праці академіка Білецького Олександра Івановича, і пам'яті цього шанувальника Нечуя-Левицького сьогодні також хотілося б віддати палезне.

Досі збереглися старі млини над красунею Россю... Мені довелося бувати на тих млинах у роки війни, довелося партизанити над Россю, над Роставицею. Місця старі, правічні, обжиті, мабуть, ще за аптів. Тут починався великий поет людини — Нечуй-Левицький, звідси він пішов по Україні й ось уже ціле століття не пориває з нею як письменник, як художник слова, як її безкорисливий громадянин.

Нова, Радянська Україна складає йому за це свою шану, свою любов. Нечуй-Левицький з нами, як і ми з ним.

1963

МАРКО ЧЕРЕМШИНА

Не так давно ми вшановували Василя Стефаника, одного з найвидатніших майстрів української новели, людину, чие ім'я з часом неодмінно посяде належне йому місце в світовій новелістиці, якщо тільки суворий закон збереження цінностей у літературі не перестане діяти й далі. Принаймні досі цей закон, якому намарне чинити опір,

не дозволяв машині часу захоплювати з собою те, що могло мати інтерес для майбутнього. Якщо ми не надто категоричні у присудах і не надто обтяжені своєю власною славою, то можемо легко зрозуміти одну майже незаперечну істину: коли чиєсь ім'я з митців минулого маловідоме або й зовсім невідоме нам, то звинувачувати в цьому треба не самих митців, а ті класові, соціальні, історичні умови, в яких їм доводилося жити, працювати, боротися й водночас перебувати в невідомості. Треба володіти величезною волею, щоб знову й знову братися за перо й нагадувати своєму народові, що ти живий, що ти дієш і готовий будь-коли кинути задиля нього в нерівний бій.

Марко Черемшина, чиє ім'я могло б так і залишитися в безвісності, можливо, як ніхто інший з тодішніх письменників Західної України, зазнав на собі всі випробування письменницької долі. Він то змовкав, то знову нагадував про себе, як гнівний викривач протрухлявілої царської імперії, де Західна Україна була на правах колонії, так званої Галиції, а потім опинилася під владою не менш підступної й жорстокої панської Польщі. Ця зміна поневолювачів нічого не дала населенню західних областей України, так само, як і західних областей Білорусії, а лише довела той незаперечний факт, що короновані Габсбурги й некороновані буржуазні президенти з їхніми сеймами варті один одного й однаково ненависні поневоленому народові. Коли щось і змінилося на Галиції, так це те, що визискування трудового люду стало ще витонченішим, утиски свобод ще безсоромнішими, а претензії нових володарів ще більш відвертими й нахабними. Свої нахабні дії вони виправдовували тим, що в них, мовляв, начебто ще й було на це якесь історичне право, хоча насправді уже від часів Северина Наливайка, тобто уже з кінця XVI століття, український народ зі зброєю в руках не раз доводив безпідставність таких домагань польських магнатів, які, до речі, так само не виявляли честі й милосердя чи співчуття і до свого власного народу.

Не будемо вдаватися до історичних екскурсів, як і чому це сталося, чого така несправедливість могла бути, завважимо лише, що мільйони людей Західної України ще багато років жили у злиднях і безправ'ї, а їхній адвокат зі Снятина, як і раніше, тинявся по судах і чиновниках, щоб хоч якось полегшити долю обібраних і принижених. З ним важко було тягатися навіть столичним чиновникам. Марко Черемшина був ученим адвокатом (у вісімнадцять літ

він закінчив Віденський університет. «Так, так, — дивувалися пани, — цей хлопський син зумів зробити оте наперекір усякій логіці»). Але найнебезпечніше — він був ще й тим, що за ним з часів цесаря збереглася в народі слава мужицького писаки, і до того ж заклятого й небезпечного для панів моцвельможних.

Тож коли Марко Черемшина помер (це сталося в 1927 році), судові чиновники не без задоволення пішли помолитися за упокій його душі. Гуцульський же Снятин влаштував йому веселі похорони з славнозвісною «грушкою», яку він так чудово змалював у одній із своїх новел.

Українська література по обидва боки кордону сприйняла звістку про смерть Марка Черемшини зі смутком, а водночас і з співчуттям, що він так мало написав. Була ще сподіванка на його архіви, але і в них не виявилось нічого такого, що стосувалося б до тринадцятирічної перерви в його творчості, перерви, яка сталася за невідомих причин, до речі, як і у Василя Стефаника майже в той же час. По смерті письменника було знайдено його «Автобіографію», написану вже в снятинський період, під кінець життя. «Автобіографія» була опублікована того ж року у Львові з такою приміткою: «За ласкавою згодою високоповажної дружини покійного друкуємо сей посмертний твір, гарний, блискучий і простий, як все, що вийшло з-під пера М. Черемшини». Про цю жінку, яка виявилася такою люб'язною, в «Автобіографії» написано й опубліковано, зауважимо, з її дозволу таке: «Дня 24 січня 1914 р. (чи всі ми пам'ятаємо число нашого весілля? — мої слова) одружився я з молодю, гарною дівчиною Наталією Карпюк у Спятині. Дружину свою любив я безмірно, але щасливий я не був. Слова Федьковича: «А у жінки тільки віри, що на бистрій ріці піни», — відбирали мені спокій... Коли так гляну назад себе, то не можу замовчати, що багато ясного, промінного вносила мені в життя моя дружина...» Наводжу ці слова не задля інтимної подробиці й навіть не задля того, щоб можна було уявити собі, яка атмосфера панувала в цій родині, де були і любов, і ревності, і страждання, але задля того варто згадати про це, що вже в самій цій відвертості відчувається людина небуденна, незвичайна, складна.

Зупинюсь ще трохи на «Автобіографії», бо вже сам стиль її, її правдивість, неприглаженість і те легке почуття іронії, якого письменник не боїться навіть тоді, коли пише про самого себе, стосується всієї його творчості. Навряд

чи якийсь інший письменник відважився б написати свій автопортрет з такими подробицями живописця і з такою тонкою домішкою іронії, як зробив це він.

Читаємо: «Середнього росту, кругла стать, хід енергійний і ще ритмічний, але за маєтками не біжу і не пропадаю. Твар під високим чолом ділиться на дві половинці: одна весела і промінна, а друга сувора і понура та темна як ніч. Очі міняться, раз голубі, раз зелені. Незабаром підуть за ними мої ще темні брови та й стануть мінитися так, як мій чупер став сивіти. Ніс середній, а губи широкі, як у негра. Ноги дрібні, бо покинули постולי і забagli черевиків. Здебільша такий я зверху. А зсередини пустий, як попсований мужик: скептик до філософії, ентузіаст до мистецтва, природи і всього, що гарне. Більше пасивний, чим активний, хоть живо і невгавно шукаю, але не борець я. Швидко запалююсь, але і швидко остигаю. Нечестолюбивий, але свободолюбний. Не терплю ніякого ярма. Не люблю ні чисел, ні математики, ні грошей... Люблю ритм зір на небі і голос життя на землі. Лютий я на все, що погане, брехливе і жалом кривди кусає...»

Так, кривда. Тупа, жорстока, а до всього ще й чужа. Свою кривду ніби й стерпіти якось легше. Адже ти й сам якоюсь мірою в одвіті за неї. Чужа ж кривда удвічі непависна.

Саме в такій атмосфері зневіри й безутішності багато десятиліть доводилося жити й працювати багатьом західноукраїнським письменникам у кінці дев'ятнадцятого й на початку двадцятого століть, коли тут, на Радянській Україні, уже складалася й творилася велика література. Там же доводилося шукати свій власний шлях, і хоча цей процес пошуків не міг відбуватися в абсолютній ізоляції від усієї тодішньої української літератури, все ж таки це був шлях складний і важкий, але по-своєму блискучий за своїми результатами.

Не повісті, не романи, не довгі драми й поеми переважали в творчих пошуках Марка Черемшини, хоча вони вже були і в Юрія Федьковича, і у Івана Франка, і в Ольги Кобилянської, і навіть у молодого ще тоді Марка Черемшини (маю на увазі його драму на п'ять частин «Несамошити», яку лише тепер, у наші дні, поставили деякі наші театри). Перевагу було віддано короткому соціальному оповіданню про простий народ і для простого народу по свіжих слідах життя. Як правило, автори таких оповідань, чи, як вони самі їх називали, новел перебували в гуці

простого народу, на собі відчували його біди й скрути, знали його сподівання й надії. Такі оповідання звучали як крик душі, їх і тепер не можна читати без сердечного трепету, а тоді вони мали психологічний вплив величезний. Згадайте хоча б новелу Василя Стефаника «Новина» про Гриця Летючого, який утопив свою меншу дочку, щоб позбавити її від страждань голодного життя. Мабуть, рідко в якій літературі соціальне оповідання досягло такого високого звучання і такої майстерності виконання, яких досягнуло воно тут. Іван Франко, котрий і сам плідно працював у цьому жанрі (він написав близько ста оповідань), знав ціну цій зброї і піклувався про неї як редактор і теоретик. Саме він, прочитавши перші вірші у прозі Марка Черемшини, підказав йому залишити формалістичні вправи і звернутися до самого життя, до оповідань про життя.

Завдяки Івану Франку, Осипу Маковею, Юрію Федьковичу в тодішній Галиції й на Буковині склалася і діяла ціла плеяда майстрів новели, тих рідкісних умільців, чия творчість до цього часу мовби оповита якоюсь таїною чаклунства, як іноді буває в тих же місцях уже в наші дні з рідкісними ремеслами, коли старі майстри відходять, так і не відкривши нам до кінця таємниці майстерності. Але там, у тодішній новелі, піби й не залишилося таємниць і покривало чаклунства піби й знято з неї нашими літературними критиками та дослідниками. Написано багато розвідок і книг про тих майстрів, і все піби здається доконче ясним. Але після нового прочитання цих маленьких шедеврів знову й знову мимоволі думаєш про те, що й найавторитетнішій теорії іноді не дано збагнути до кінця таїнства тієї унікальної літературної практики, в якій не останнє місце посідає і Марко Черемшина при всій скромності його особистого досвіду. Він умів посміхатися у найнесподіваніших ситуаціях, йому було властиве тонке відчуття іронії, і цим він додавав щось дуже цінне, істотне до досвіду інших. Варто навіть прочитати хоча б його новелу «Парасочка» про сільську красуню-повію, щоб зрозуміти й оцінити цю рідкісну інтонацію, що не втратила своєї принадності і в наші дні.

Ці майстри були такі прості й безхитрісні у своїй творчості, так органічно переплели її з життям, що до них, мабуть, найкраще підходять слова українського філософа Григорія Сковороди, сказані двісті років тому, про те, що в творчості, як і в усякій високій справі, «усе потрібне

просто, все непотрібне складне». Їхні твори потрібні були зараз, у цю хвилину, в цей же день, тому ніякого часу для літературних витончувань просто не залишалося, не могло залишатися, матеріал міг «відсиріти, залежатися, запліснявіти», тому треба було поспішати, поки він був свіжий, поки він найкраще піддавався майстрові, був слухняний його рукам і його душі, не захолюй до нього. Звідси й та простота, безпосередність, потрібність, якщо мовити в тон філософу. Коли вони помирали, в їхніх архівах майже не залишалося залежаних речей. Легко уявити собі, як би здивувала цих трудівників посмертна «скриня Хемінгуея» або щось схоже на це. Їхні різьблені скриньки були розраховані на те, щоб у них віднести Іванові Франку чи Осипові Маковею одне маленьке оповідання — кожного разу одне, щоб за десятиріччя, а іподі й за триваліший час скласти з цих оповіданнячок невелику книжечку.

Зате вражало в них інше. Та безкорисливість і безкомпромісність, та громадянська відвага, з якими вони працювали. Ні в'язниці, ні арешти, ні конфіскації — ніщо не могло зупинити їх або примусити замовкнути, відступити. Це були справжні бійці красного слова, які уже тоді посіли своє місце в бурхливому процесі всієї української літератури, що слідом за російською літературою все глибше й глибше проймалася передчуттям прийдешньої революції в царській Росії.

Є якась закономірність у тому, що дипломований «хлопський адвокат» на західній околиці України робив майже те саме, на що зважився в Полтаві дійсний статський радник Панас Рудченко, написавши свій славетний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і ставши, по суті, тайним радником народу. Царські чиновники так і не змогли знайти цього бунтаря, який старанно виконував свої службові обов'язки, будучи вже батьком соціального українського роману. Бунтарський дух новел Василя Стефаника перегукується з тим, що пише в цей же час у Чернігові Михайло Коцюбинський, відверто ставши на бік революції своєю повістю «Фата моргана». Вельми досвідчений Іван Франко, на той час уже відомий і в Європі, і в Росії революційний демократ, стежить за кожним кроком полум'яної Лесі Українки і щиро радіє її успіхам, її поглядам, її таланту. У нього не було особистих контактів з передовими російськими письменниками, як, скажімо, у Михайла Коцюбинського (його дружба з Максимом Горьким), але він кличе своїх побратимів по перу, однопумців за погля-

дами, за ідеями до єднання з російською літературою, до творчого осмислення всього кращого, що вона створила й створює. На противагу національній обмеженості й замкнутості, яку проголошували буржуазні ідеологи під личиною пошуків так званого «власного шляху» в літературі й житті, Іван Франко проголошував з усією відвертістю і ясністю: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо і любимо...» Цієї мудрості уже з студентських років дотримувався і Марко Черемшина. Читаємо в його «Автобіографії»: «Ми скомунікувались були з поступовим «Обществом студентов из России» і ходили також на їх відчити і сходи́ни і багато користали, бо там... були люди дуже образовані і умні та незвичайно пильні і працьовиті». Саме тоді, каже він далі: «Я приссався до гарної бібліотеки... і так далеко зачитувався в красному письменстві німецькому та російському, що майже нерадо заглядав до римського та німецького права... «Хіба ревуть воли...» та Чернишевського «Что делать?»... тоді на мене зробили сильне вражештя».

І це не в Москві чи Петербурзі, а у Відні, що тільки доводить уже на той час всюдисущу роботу російської літератури, її вплив на уми і бентежні душі. Цей доторк до тодішнього російського духу не минувся безслідно і для Марка Черемшини, і для Василя Стефаника, і для Леся Мартовича, і для багатьох інших, хто зв'язав свою долю з літературою, то більше такою, яка добровільно, за покликом честі й совісті взяла на себе тяжку місію бути виразником народних сподівань, а не привілейованою служницею володарів.

І так ми — в якомусь унікальному ореолі новели, мало не єдиному в своєму роді, принаймні в нашій українській дореволюційній літературі, ореолі, де не було конкурентної боротьби за виживання чи за славу, але де було інше: великі майстри охоче допомагали меншим, боячись утратити кого-небудь у дорозі; де відбувалося змагання чесне й творче; де бралося до уваги, що література існує не лише високими злетами окремих імен, але й тією робочою основою, яка підтримує собою весь бойовий арсенал і зберігає цілими мости для тих, хто прийде опісля них. Що ж до слави, то вони найменше дбали про неї і не прагли ділити її за життя. Мабуть, кожен з них, починаючи з самого Івана Франка, їхнього духовного батька, міг би сказа-

ти про свою письменницьку долю словами, які не завадять знати і нам, теперішнім письменникам, щоб не створювати собі фальшивих ілюзій на майбутнє. Слова належать бенгальському романістові початку двадцятого століття Чоттопадахайю, якого любив і шанував великий Рабіндранат Тагор: «Це над мої можливості узнати: матимуть мої твори яку-небудь цінність чи не матимуть у майбутньому. Якщо моє теперішнє розуміння істини на той час застаріє, мені нічого не залишиться, як здати позиції. Замість того, щоб обурюватися, я волю краще молитися за те, щоб у моїй країні, на моїй мові народилася така література, порівняно з якою мої книжки виявилися б нічим».

Українська література уже в паш, радянський, час зробила багато, що варте пошани й захоплення. Але твори цих сподвижників залишилися. Вони живуть, перевидаються, читаються. Вони мовби оновилися в духовній скарбниці народу. І серед них не загубилися й чудові, правдиві твори Марка Черемшини.

1974

АРХИП ТЕСЛЕНКО

Тривожно і незвично починався двадцятий вік у Російській імперії. На Україні це був час небувалого національного й революційного пробудження, час визрівання чогось великого і, може, ще не зовсім окресленого. Саме тоді на повну силу звучав голос Івана Франка, кликала до боротьби Леся Українка, грізно запитував зі свого полтавського запілля Панас Мирний, виданий Драгомановим за кордоном («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), вражали могуттям правди новели Василя Стефаника, у Чернігові готувався до повісті «Фата моргана» Михайло Коцюбинський, щоб потім дописати її по свіжих слідах революційних подій. У театрі, в музиці й навіть у живопису панувала та сама атмосфера великих передчуттів бурі, яка мала захитати і знищити страшну Російську імперію, щоб натомість заснувати велике й вільне братерство народів, першу в світі державу робітників і селян, вимріяну кращими умами тодішньої Росії.

Саме в цій атмосфері визрівало нове поповнення української інтелігенції, що піднімалась із глибини народу.

Архип Тесленко бунтівником прийшов у революцію 1905 року, і нехай він не опинився в її епіцентрі, але на селянській периферії цієї революції відгартував свою волю свідомого борця й письменника. Дуже мало років випадає йому на продовження боротьби, але ми бачимо, що поразка не вбила в ньому надії, і як письменник, і як громадянин він весь у протесті, він дихає повітрям революції, живе її ідеями. Він, по суті, стає на шлях професійного революціонера, і лише смерть обірвала його боротьбу. Обірвала надто рано, коли він саме визрівав і як письменник, і як революціонер-демократ.

З того часу його постать незмінно приваблює до себе, а його творчість увійшла до найактивнішого фонду літератури про ті часи й залишиться не зужитою на майбутнє. Бо ж чуємо в ній голос майстра і борця, який у потемках царської Росії, в роки розгулу реакції кликав до свободи.

Отим і дорогий нам письменник, за те ми і любимо, і шануємо його, бо ж у тому, що маємо тепер, є частка і його зусиль, сподівань його недовгого, але відважного життя.

1971

ГЕРОЙ «ВИРУ»

Він сам вийшов із «Виру». Безмірно лагідний, ніжний і добрий, Григорій Тютюнник чомусь завжди нагадував мені людину, до якої життя було несправедливо нещадне. Але я ніколи не чув од нього ниття, не чув нарікань ніяких. Навіть у ті хвилини, коли він нишком клав свою велетенську праву руку до серця, в його добрих, проникливих очах не було паніки, не було страху, не було печалі ніякої. Він тільки боляче усміхався крізь зажуру. Я не зустрічав серед нас іншої такої мужньої людини. І, може, тому ми всі легко забували, що він був тяжко хворий багато років підряд і звершував свій подвиг тільки завдяки величезним зусиллям.

Його «Вир», задуманий широко, розпочатий талановито і, може, завершений не повністю не з його вини,— це справді подвиг. Українська проза з появою «Виру» придбала ще якусь одну окрасу — може, ту безпосередність, котру приніс художник. Не манірну, не показну, не підлаштовану під народність, а щирі, перемиту і дуже при-

родну для його густого і в той же час вільного письма. Здається, саме тим він здобув собі добре ім'я в нашій прозі, ім'я, котре ніколи вже не буде самотнім на тій стежині, по якій він рушив, віруючи в себе. Якщо він не закінчив «Виру», то ми дуже мусимо шкодувати з цього приводу і постараємось доуявити собі всю неповторність його таланту. Він так мріяв про завершення «Виру», що жив тими мріями і, може, тримався на них, як човняр на веслах, — човняр поспішав, човняр веслував, човняр не боявся виру, бо сам пробув на вирах ціле життя. Тому міг і умів говорити про нього пристрасну правду.

Ніколи не забуду днів, проведених у його товаристві. Він випромінював щось добре, глибоколюдяне, чисте. Кажуть, що в юнацькі роки Григорій був дуже вродливий. Я не знав його раніше, але для мене і тепер він був красивий, я сказав би, легендарно красивий. Він умів святкувати в душі свої перемоги, умів радіти, як дитина, своїм знахідкам і умів боротися з самим собою за кожне слово. Він мучився і, мабуть, був достоту щасливий, спізнавши ті найвищі муки творчості, бо в нашій ділі мучиться той, хто шукає, хто вічно незадоволений собою.

Востаннє я бачив його навесні, він любив прогулюватися з такою собі «філософічною» паличкою після роботи. «За тиждень написав один рядок...» Не спам'ятаю того рядка, написаного в Ірпені в Будинку творчості письменників, але то був гарний рядок до «Виру». Тоді я подумав собі: а скільки перебрано, відхилено, закреслено слів цим чоловіком, скільки думок переважено і перегадапо за тиждень заради того одного рядка. Письменник високої самодисципліни — ось яким він був серед нас, і тому ми всі, принаймні його ровесники по літературі, встигли полюбити його і будемо шанувати його ім'я. Він залишив пам'ятку гарних героїв, зігрітих своїм духом, бо й сам був найчудовішим героєм «Виру».

На одному з «Вирів», подарованих мені, написано його доброю рукою: «Хай завжди ячать над твоєю долею Білі Лебеді. Григорій Тютюнник». Спасибі тобі, друже, за ці слова, бо мав ти на увазі не мене одного, коли писав їх. Але найбільше спасибі тобі від нас усіх за твоє хоча й недовге, та полум'яне життя. Ми любимо тебе іще більше, бо ти не серпневим метеоритом пролетів над землею нашою, а залишив по собі добру пам'ять, мужній приклад.

ПОКЛИКАНИЙ ДО КРАСНИХ МУЗ...

Потім Михайло Іванович Чабанівський усе життя пишався цим, ніби юнак, що вперше потрапив у товариство дорослих. Уже будучи письменником-професіоналом, він начебто не переставав дивуватися з того, що його доля склалася саме так, дорожив званням письменника, тримав його високо в житті й творчості. Допущений до красних муз не з волі випадку, а за покликанням душі, вже ніколи й нізащо не залишить їх добровільно, а тільки отак і не інакше.

Може, ніхто так щиро, як він, не застерігав молодих, які рано добилися стати на літературний хліб: «Письменницький хліб не з легких... Його не можна ні заробити заздалегідь, не настаратися надовго. Його треба заробляти на щодень. Зважте на це, чоловіче, перш ніж кинутися в ранню професіоналізацію. Може, попрацюйте ще годок-другий, наберіться сил, перш ніж зриватися на самі літературні крила...» Але я не чув, щоб він відраджував від цього когось із старших, тих він навіть спонукав до цього, виходячи з власного досвіду: с якийсь рубіж, після якого письменник має цілком віддатися літературі, жити тільки нею, жити для неї. І тут він називав прекрасні імена: Яновський, Малишко, Паустовський, Сенченко, Леонов і навіть Довженко, який потім так пошкодував, що не зміг цілком віддатися літературі раніше і не встиг написати того роману, про який мріяв багато років,— роману про наш народ. Сам він, Чабанівський, також не встиг написати такого роману, хоч усе життя готувався до цього.

Як мені здається, саме життя Михайла Чабанівського могло стати основою для великого роману, який він не встиг написати. Хотілося б сказати у цих сповідках перед другом, перед товаришем по перу про кілька характерних рис його вдачі.

Він був комуністом з самого початку і завше йшов разом з країною, як її скромний і відданий громадянин. Він був перший серед будівників «Азовсталі» у Маріуполі (нині Жданов). Він згадував про гасла, які писав на будівництві: «Увага! Підніміть цвях! — він може зробити вас калікою». Або до грабарів, яких там були тисячі: «Товариші грабарі! Бережіть воду Міусу для пиття, не купайте в ній коней!» І вже зовсім по-сучасному: «Ми підемо на інші будови, а тут варитимуть найкращу в світі сталь!»

Може, отам, з цих коротких фраз, і починався майбутній письменник. Потім технікум, університет, районна газета, Харків, війна (він фронтовий кореспондент з першого дня до останнього), визволені Балкани, Київ і — література. Робота у «Вітчизні», на прозі. І тут з великим блиском проявився його талант шукача, збирача талантів. Першої цікавої новели було досить для Михайла Івановича, щоб кинути завалений посередніми рукописами редакційний стіл і податися до автора, познайомитися, поговорити, завербувати для прози. Я міг би назвати багатьох наших відомих нині прозаїків, яких «привів» у прозу Чабанівський. А втім, вони й самі про це вже не раз писали, розповідали. Він умів прискорити цей процес приходження для інших, хоч своє власне приходження розтяг на багато років — через скромність, кризь сумніви і вагання.

І ось він прийшов до красних муз уже зовсім зрілий, десь чи не в сорок. Прийшов певно і строго, підготовлений і самим життям, і літературним досвідом, і відразу ж став професіоналом, без вагань, без оглядок. І то був точний і вірний рішенець. Десятки книжок з'явилися одна за одною: романи, повісті, оповідання, нариси, статті. І кожна — осмислений відгук письменника на життя, на події, на історичні етапи країни. Його працьовитість у всіх нас викликала захоплення. Скажімо, «Катюшу» — чи не найкращу свою повість — він написав у Ірпені (Будинок творчості письменників) за два тижні. Він став майстром повісті. Це підтверджують і «Журавлінка», і «Заповіт». Список цей був би продовжений...

Мабуть, ніхто з нас так не вболівав за рідну природу і стільки не написав про неї, як Михайло Чабанівський. Це ціле зібрання повістей, оповідань, нарисів, статей-роздумів на захист землі, води, лісу, повітря. У цьому він був непохитний, і захисники природи мали в його особі свого, так би мовити, письменника. Не одна маленька річка, врятована ним, його втручанням письменницьким, буде жити. І то була не якась поза, не модність теми, а глибоке розуміння процесу, людська турбота про майбутнє. Збереглися листи Леоніда Леонова, в яких той гаряче схвалює цю добру місію українського письменника. Маємо не втратити, не занедбати цієї теми без нього.

І ще одна риса, варта наголошення. Вміння шанувати дружбу й поважати друзів. Він полюблив повторювати слова Григорія Сковороди: «Друзі — це моє друге «я». Шануючи старших і віддаючи їм належне, він усе життя

тягся душею до молодших. Він називав це «оновленням душі», якій так і не дав постаріти. Він читав нас і радів, коли було за віщо радіти, але інколи картав... З ним завше було затишно й цікаво. Великий мандрівник і невтомний читач мав про що розповісти. Та першу половину дня він оберегав навіть од друзів, бо ж вона — для творчості. Його багаторічна дружба з Андрієм Малишком, з Олександром Корнійчуком, з Павлом Загребельним, з Іваном Сенченком, Діодором Бобирем, Борисом Комаром, з Миколою Грибачовим (іще з війни) була заснована на рівних за-садах. Ми ж горнулися до нього як до старшого і до рів-ного. Гордість у нього щасливо поєднувалася з скром-ністю, добротою, щирістю.

Отож, покликаний до красних муз! Якщо літературне щастя буде огортати тебе і буде його аж западто на одно-го тебе, зумій поділитися ним з іншими, подумай про долю інших у тій же літературі. Насамперед про молодших. Якщо ж тобі стане трудно, згадай... Михайла Чабанівсько-го — зумій і тоді, як він, написати «Журавлинку». Як-що ж тобі стане незатишно й ти відчуєш себе самотнім — завітай на його урок життя, творчості й дружби. Якщо ти уважний, то знайдеш там розраду і поміч і почувеш пре-славне слово, напевне, винесене нами ще з прадавніх ко-зацьких часів: товариство.

Покликаний до красних муз свого часу, він виконав там своє призначення. А спогад цей — для живих, для нас.

1970

ЧОРНОЗЕМНІ СИЛИ

Так звалось його перше оповідання, надруковане понад півстоліття тому у «Селянській правді». Воно поклато початок одному з найоригінальніших, складних, але майже неповторних імен у радянській українській прозі. Це був Іван Сенченко, оті чорноземні сили якого потім не висна-жувались так довго, як довго він жив і творив. Він не замкнувся в селянській темі, що могло б і статися для менш допитливого письменницького характеру, а вперто йшов до тих робітничих циклів, які потім стали окрасою його творчості, художнім надбанням усієї нашої прози.

Рідко хто з його сучасників-письменників зазнавав таких перебудов, змін, перелаштувань творчого порядку, як він. Сенченко не боявся цього, не німів перед критикою, шукав якогось доконче свого методу, свого слова, доведеного до найвищої простоти й досконалості, й у тому був справді великим умільцем і новатором.

Ось як він сам говорив про своїх героїв, озброєний уже багаторічним досвідом: «Я бачив їх іззовні, збоку, і не мав сил... побачити милих, хороших живих людей... Лише пізніше, в п'ятдесятих роках, зумів інтуїтивно підняти завісу і побачити людей такими, якими вони є насправді. Я так і не знаю, чи сам зробив це відкриття, чи це знамення епохи, і в руках цієї епохи став лише інструментом для записування її велінь? Новий погляд на речі зробив переворот у мені самому. Як це не дивно, але після всього цього мені самому стало легше, відрадніше жити на світі».

Такі перевороти можливі лише у великому таланті, що не боїться нових випробувань, нових зіткнень із самим собою (попереднім, звичним, а тим паче — визнаним). Ні ж бо, в Сенченку буренять все нові й нові сили, нові невдоволення собою, а з того і достеменно нові художницькі пристрасті, які точаться безпастанно і не пригасають з роками.

І ось «Савка», написаний уже на самому узвишші письменницького життя, стає ніби підсумком цих шукань, вражас нас своєю простотою й досконалістю мовної тканини, внутрішнім випроміненням характеру, як жива і суцця серед нас людина з найтоншими порухами душі й серця. І мимоволі згадується з раннього іще Сенченка: «...Внутрішнє, як цимбали, живе лише справді тоді, коли світ зовнішній кладе на нього свій дотик». (Оповідання «Діоген», 1939).

Його досвід — то ціла письменницька школа в нашій прозі, до якої і старше покоління прозаїків, і ми, молодші, не раз припадали, як до живої води. Йому не потрібно шукати місця поруч з великими майстрами, при всій його скромності й тихості він сам його знайшов і посів іще за життя, не виказуючи на те анінайменших претензій, лише радіючи кожній удачі, як рідко хто, ну і сумуючи, невна річ, коли ми подавали для того підстави. Він просто умів любити нас, умів писати нам листи, умів ділитися словом і досвідом, і здавалося, що отим його чорноземним силам, які він увібрав у себе з глибин народних, не буде

кінця. Почасти так воно і є, і ми ще довго й не раз будемо подорожувати до його немеркнучого Червонограда, щоб ще і ще раз звірити з його словом своє слово.

1975

ЛЮДИ ДУХОВНОЇ ГРАЦІ

Роздуми про образ секретаря райкому

Скількох поразок ми зазнавали тут і не дуже часто могли сказати собі після прочитання того чи того твору: нарешті це він, багатьма недоспіваний образ. Скоріш навпаки, щоразу перед нами виникало старе запитання: який-бо він, секретар райкому, як людина, як тип, як характер, що за властивими йому функціями дуже часто опиняється в центрі досліджуваного нами життя і тому має винятковий вплив на перебіг тих конфліктів, яких ми торкаємось як художники, в даному разі письменники. Так чи так, а цей образ завше буде бентежити нашу уяву від твору до твору, оскільки, наперекір усім шаблонам і «найавторитетнішим» хрестоматійним схемам, він навіть у літературі не може залишатися чимсь постійним, незмінним, відкритим до кінця.

Насправді спостерігаємо щось протилежне: чим далі ми відходимо від своїх попередніх відкриттів цього образу, тим меншими вони здаються, і нам нікого випуватити за це, окрім хіба що самих себе. Дивно, але якось так складається, що час стає на захист наших героїв, навіть найнедосконаліших, і обертається проти нас, їхніх авторів. Принаймні досі небагатьом з нас вдалося уникнути цієї вічної суперечності, й нам залишається втішати себе можливістю нових відкриттів без жодної гарантії на те, що вони будуть більшими за попередні. Зате палкої віри в це нам не бракує ніколи. Цим оптимізмом ми дуже нагадуємо секретарів сільських райкомів, які завжди й до кінця вірять у щасливу зірку своїх районів. То віра у творчість, то вміння за поразками чи труднощами бачити зрушення. Згадайте перші повоєнні роки, відновіть у пам'яті тодішніх секретарів райкомів: ніхто так не вірив у майбутнє своїх районів, як вони, ніхто не вистраждав більше за них. Я б на кожному райкомі тримав меморіальну дошку

і заносив би до неї імена найдостойніших секретарів ще за життя.

Нещодавно, під час днів літератури на Житомирщині, мені знову пощастило побувати в тих поліських районах, які вважаю своєю літературною батьківщиною: Лугини, Олевськ, село Замисловичі, де одної запізнилої весни люди вирятували з біди перелітних птахів. Тоді секретарем райкому в цих місцях, якщо вірити авторові «Рідної сторони», працював Петро Муров, персонаж почасти вигаданий, а почасти написаний з натури. В ці краї Муров прибув з війни, зв'язавши свою долю з прекрасною, хоч, як потім виявилось, і не вельми вірною полісяпкою. Особисту драму Муров пережив з великою мужністю, не дав розбухатись пристрастям ображеного чоловіка, залишився таким, яким його знали раніше, — витривалим, скромним, стриманим, тоді він не залишив району, як, напевне, зробив би це хтось інший на його місці за таких обставин. І все ж Мурова я не застав і не знайшов на Поліссі: або ж він вибрався звідтіля, або ж змінився так, що його тепер не впізнати. Зате відбулося знайомство з новими секретарями райкомів на тому ж Поліссі, і я пересвідчився, що мій колишній літературний Муров програє перед ними.

Здається мені, що вони інші в усьому, — в них інша манера триматись, наказувати й вимагати, зовсім інші стосунки з підлеглими, тут багато ґрунтується на взаємній повазі, а інколи просто на рівному товаристві: навіть у жестах, у вбранні нема жодного намагання конче виділитись, підкреслити свою винятковість — інша мова жестів, інша манера вдягатись, без жодної колишньої уніфікації. Коли люди міняються внутрішньо, то перед цим вони змінюють свою зовнішність. За тими зовнішніми ознаками, сенс яких, проте, не варто переоцінювати, відбулось велике внутрішнє зміщення, і ось у чому: колись особа нерідко заступала собою людину, це потім трансформувалося і в наші художні образи; тепер наперед виступила людина, а вже потім особа, секретар райкому. Особа в такій мірі більше не заважає людині проявитися в усій повноті, а отже, й розгледіти її очима художника. Думаю, що наші невдачі в змалюванні образу партійного працівника, в даному випадку секретаря райкому, нерідко йдуть від того, що ми мало знаємо їх як людей, інколи мало знаємо навіть тоді, коли пишемо про них. Люди ж вони здебільшого чудові, люди з людей, окраса нашої партії. Їхні обов'язки

безмежні, відповідальність велика, а самі вони невгамовні, проте все вміють робити якось легко й красиво, вміють всюди встигати і вміють красиво запізнюватись, як римляни, коли йдеться про справи неспішливі або ж такі, над якими слід гаразд подумати. Та щоб до кінця збагнути, які вони, треба відчутти їх душею і серцем, треба бодай на якийсь час стати ними, тобто уявити себе на їхньому неспокійному місці. Тут же йдеться лише про перше знайомство, про перші розвідки для майбутнього образу.

Кравченко Адам Демидович, поліщук від народження, з тутешніх селян. У юнацькі роки був партизанським розвідником і досі зберіг у собі оту юнацьку допитливість, запальність, невсипущість. Це чудово поєднується з тим, що прийшло пізніше, вже на партійній роботі: витримка, вдумливість, обережність, коли йдеться про людину. Обережність і делікатність. Любить повторювати слова партизанського генерала, який посилав колись Кравченка в розвідку: «Будьте обережні в своїх діях». Адже тепер ідеться про «розвідку» людини, про її виховання, про її, так би мовити, духовне творення, щоденне й безперестанне. Одне необережне слово, один зверхній жест можуть посіяти неприязнь або ж розчарування й недовіря до секретаря райкому як людини, а отже, й до чогось більшого. Це зовсім не примушує Кравченка запобігати перед кожним, зовсім ні,— де потрібно, там він буває суворим і безкомпромисним, але в його критиці ніколи не відчужі образи чи приниження гідності, вона справедлива й одверта. Чую, як Кравченко розмовляє з людьми, бачу, як тепло й невимушено він вітається з ними, інколи просто з віконця «Волги», бачу, як він зупиняє машину й підвозить літню вчительку, якій ще йти дванадцять кілометрів додому, і мимоволі згадую іншого Кравченка, першого повсякденного секретаря райкому партії з Козятина, Івана Андрійовича Кравченка, з якого також дещо взято для образу Мурова. Порівнюю двох Кравченків, той був також чудовою людиною, чуйною, чесною, принциповою, але цей виграє перед тим. І навіть не можу сказати, чим і в чому, лише чую, що характером виграє, цей Кравченко гнучкіший, доступніший і поступливіший, хоч твердості й волі йому не бракує.

Присмно бачити в кабінетах нинішніх секретарів райкомів квіти. Колись це вважалося б просто блюзнірством, принаймні Муров не потерпів би їх у кабінеті, лише своєю

жита дозволялось від жнив до жнив стояти в кутку. А сніп вибирався високий та бравий, щоб без жодної волошки, щоб і думати не моглося про щось інше, окрім хліба.

Нові люди принесли з собою щось дуже свіже й яскраве, якщо ближче розглянути все і вдуматись у те, що відбувається нині в тих же Лугинах, які знову стали райцентром після не зовсім виправданої перерви. Кравченко переїхав сюди з Олевська, переїхав недавно, якийсь рік тому, але він начебто тут народився і виріс, і мимоволі думаєш, як багато може розбудити й зробити тут ця невгамовна, красива людина, якщо не буде довчасу переведена для «зміцнення» якогось іншого району, як це робилося ще не так давно. Бувало, не встигне секретар райкому вкоренитися в районі, вивчити і збагнути його до кінця, як уже переводять його в інший. І там наче хто підміняв людину. На новий район вона дивилася як на щось тимчасове. Появлялася зверхність у ставленні до людей, побіжність та неглибокість у роботі, а сам район залишався не розкритим для секретаря, як і секретар — для району. Здається, тенденція «перекидань» не виправдала себе, принаймні нею не зловживають, і від цього лише вирає партійна робота в районах. Щоб виявити себе як людину й керівника, потрібен час, інколи ціле життя. Кравченку — сорок два роки. Ще все попереду.

Ми, напевне, були б несправедливі, якби не сказали, що характер першого секретаря, незалежно від його віку й секретарського стажу, формують передусім люди, які оточують його, оті найперші й найближчі товариші по роботі. Тут відбувається взаємне доповнення рис і властивостей та постійна дифузія недоліків і достоїнств. Нам, письменникам, на це слід завше зважати. В кіно це має навіть свій специфічний термін: оточення. Інколи воно засмоктує й найкращу, найцікавішу людину, але здебільшого удосконалює її, наповнює, не дає знівелюватись і вискити. Все залежить від того, яке оточення і хто герой. Одному дано впливати на всіх, іншому — ні. Я з приємністю згадуватиму людей, які оточують нашого Кравченка. Адам Демидович має з ким завше залишатися в більшості. Здається, наш козятинський Кравченко такої можливості не мав і, може, тому довчасу пішов з партійної роботи, хоч були в нього навіть у ті важкі часи ознаки справжнього секретаря райкому. Не було великого оточення, яке доповнювало б його. Де він і що з ним? Може, досі вийшов

на пенсію, а може, перевіряє молодих секретарів райкомів як старий більшовик. За все інше не поручуся, але вимогливості там не бракуватиме.

В досвіді старших є немало цінного, і нинішні секретарі райкомів не забувають інколи туди повертатись. Особливо в скрутні моменти. Там було велике вміння піднімати народ, хоч ми тоді називали це штурмовщиною чи кампанійщиною. Тепер ми бачимо, що це було щось інше, значущіше, вкрай необхідне. Умови диктують метод, зміст обирає собі найбільш відповідну форму. Бо це також творчість, висока і натхненна.

В роботі секретарів райкомів є багато спільного, однакового, що, здається, могло б уподібнювати їхні людські риси. Але ж досить почути їхнє живе слово, завести з ними задушевну розмову про щось наболіле, як перед вами одразу ж випромінюється людина, якщо можна так сказати, в чистому вигляді, з суто своїми поглядами на факти й події, з доконче своїм, оригінальним способом мислення.

Є геніальні поети, які не вміють читати своїх віршів, зате посередні поети, як правило, читають свої вірші блискуче. Ми ж любимо поетів не за те, як вони читають, а за те, як вони мислять. Спосіб мислення, напевне, як найбільше визначає характер людини, її самобутність, її оригінальність. До гнучкого, аналітичного розуму потрібна ще партійна пристрасть, тобто творчість, натхнення. Без натхнення не можна керувати районом, не можна запалити людей на щось велике. Це необхідність у партійній роботі. Сіра, ординарна людина здатна творити довкола собі подібних, вона навіває байдужість і смуток. Такій людині партійна робота просто протипоказана. Бо робота залишається, а творчості нема, нема хисту, інтуїції, пристрасті, одне слово, всього того, що складає собою партійний характер, оту людську виштовкуність і неповторність, яка непомітно поширюється на цілий район і має потім пряме відношення до стилю партійної роботи. Коротше кажучи, це талант, і досить рідкісний. І трапляється він не в кожному районі, хоча кожен район прагне його мати. Треба бути великим психологом і великим педагогом для відшукування і виплекування таких талантів. Звичайного способу висування тут зовсім не досить, до того ж він застарілий. Тут відбувається якась тонша, глибша й триваліша робота, про яку найкраще міг би розповісти Яків Хорохонько, який уже багато років займається цим у Житомирському обкомі, а колись і сам був першим секретарем.

рем райкому, причому в найважчі часи. Він не постарів і майже не змінився за ці роки, скромний і невтомний психолог і педагог, відкривач талантів чи один з таких в обкомі, щоб сказати точніше. Так чи інакше, а всі розчарування й невдачі в цьому делікатному питанні потім списуються на нього, на його відділ. Але де є придбання, там бувають і втрати. Безпомилкові електронні машини сюди, напевне, не доберуться ніколи. Навіть думати про це брутално: цей винахід більше загрожує поетам, ніж секретарям райкомів. Розуміється, поетам не від бога.

Дорога до Олевська колись була дорогою до кордону. Тепер це за територією чи не найбільший район на Житомирщині. Тут Адам Демидович Кравченко працював головою райвиконкому. Він частенько заглядає у свій колишній район. Етикою міжрайонних стосунків це не забороняється, хоч сам Кравченко тепер славить Лугини як найкращий закуток Полісся і нпшком мріє колись «відрізати» від сусідів кілька сіл, які географічно й етнічно (переважно піснями) тяжіють до Лугин. В олевських товаришів це викликає лише іронічну посмішку, тут гадають, що межі районів віднині недоторканні. Олевськ — місто древнє й романтичне, Можар Микола Панасович вважає його найкрасивішим містом на всьому Поліссі.

Можар також поліщук. Його прізвисьце для літературного героя просто прекрасне, а можливо, вже й використане нашими прозаїками, за якими важко захопити гарне оригінальне прізвисьце. У мові Можара вчуваються ті ж поліські потки та наголоси, що і в Кравченка. Це чи не єдине, чим вони схожі, що притаманне їм обом як поліщукам. Піщо так не тримається людини, як мова. В їхній мові є щось одвічне, як у морені, що нагадує про древність цієї землі. Але там мовчазне каміня, а тут вічно жива мова, якась жвавіша й тепліша за всі інші діалекти. Можар високий, красивий, з усміхненими очима, з повільними жестами, кабінет у нього північний, і він тягнеться до сонця, як велетенський фікус, що вже багато років живе в райкомі. Цей фікус і справді щось додає до доброї атмосфери, яка тут панує. Можар першим не так давно. Коли б залежало від нього, він ніколи не робив би кабінету на північ. У кабінеті він стриманий, неквапливий, розсудливий. Коли йдеться про щось, має звичку спершу вислухати інших. Це гарна й майже необхідна риса для секретаря. Зате в полі, в лісі, коротше кажучи, «на натурі», він немовби перероджується, одразу ж стає якимсь іншим,

занальнішим, нестримнішим. Закоханий у Полісся, в його природу, в його історію. Любить зупинятися на моренових полях, розглядати валуни, таких красивих морен, мабуть, піде нема, як тут. Морени спочивають, у районі вистачас каміння без них, воли ж — як пам'ятники планети. Поліські поля вже самі собою мають зворушливий вигляд. Невеличкі поля серед вічної незайманої природи. Хочеш не хочеш, а станеш тут романтиком і поетом. Напевне, ніхто не вмів так цестити долонями перший льон, що чекає дощу, як умів це робити Можар. А коли льон зацвіте, Можар не може пропустити й дня, щоб не постояти над синім плесом.

Кравченко практичніший, йому більше подобається запах льону в тіпальних пунктах, коли льон стає «товаром». Романтиком я спостерігав Кравченка лише один раз: на лугинському озері Жерев (так гарно тут зветься річка, а від неї й озеро). А Можар всюди романтик, принаймні за межами кабінету.

Можар не зміг врятувати велетенського озера Корми, яке перебрало в свої руки Міністерство паливної промисловості й висушило, або, як тут кажуть, «спалило». Зате Можар урятував Уборть, що пробивається крізь болото та дрімучі ліси. Тутешні меліоратори запропонували вирівняти її русло з допомогою сучасної техніки. Можар першим відчув небезпеку для річки й не погодився. Мимоволі згадалась картина великого художника «Бог річки Шельди». Охоронець Уборті — перший секретар райкому, і це якимось дуже природно.

По дорозі до Замисловичів Можар зупиняє машину, виходить, зриває на обочині жмут якоїсь трави, дуже схожої на м'яту, тонкими парфумами запахло в машині.

— Це пижмо, росте лише тут, на Поліссі,— каже Можар.

І мимоволі згадався один випадок з газетної практики, давній, у п'ятдесяті роки. Друкувався нарис про хмелерадгосп «Рею». Було написано: чудова каштанова алея веде від дороги до контори. Та в останню мить хтось посівав сумнів: алея не каштанова, а липова. Ніч, газета на виході. Подзвонили в радгосп, розбудили директора: «Яка у вас алея? Каштанова чи липова?» І відповідь: «Зараз вийду, подивлюся». А цей знає кожну квітку на дорозі. За безліччю обов'язків. І кожного жителя в районі, а старших — по імені та по батькові, хоч від квітки до людини іноді космічна відстань.

Самі лише землі радгоспу «Олевський» розтяглися на 130 кілометрів — від Топільні до Замисловичів. Чудова дорога. Її збудовано силами району, без жодних дотацій. Кожен рік — 17 кілометрів таких доріг. Ще одна зупинка. Озеро, викопане на мочарищі нещодавно. В лісі, але обсажене вербичками, зариблене. Два з половиною гектари дзеркала. Озеро Корма мало 1300 гектарів. Це первісток, Можар мріє про двадцять п'ять — тридцять озер в районі, більших за це, яке ще не має назви. Мимоволі хочеться назвати це озерце його ім'ям. Назвати за життя. Такі люди, як він, залишають на географічних картах більше, аніж нам здається. Всупереч Міністерству паливної промисловості. Бодай цим мала б бути оплачена їхня скромність, їхня вічно неспокійна душа за все, що ми називаємо так звично: районом.

Хотілося б сказати про них словами Луначарського: люди духовної грації. Такими вони мають прийти в наші твори, в романи й повісті. Але для цього не досить одного першого знайомства з ними, для цього належить знати їх довше й глибше, відчутти їх як людей у всіх людських розгалуженнях, напевне, не менш безмежних, аніж їхні майже фантастичні обов'язки, вболівання й турботи. Не забуваймо дорогу до них, бо ж відтіля лежить їхня дорога в літературу, де їм не завше щастить, хоч вина в тому не так їхня, як наша.

1968

ТИХ ДНІВ НЕ ЗМОВКНЕ СЛАВА

Тема війни ще довго буде бентежити совість письменників. І не лише тих, які самі були учасниками її, але й молодше покоління, що нагромаджує про війну свої поняття, в чомусь і відмінні від наших. Тут не може бути повного збігу в поглядах, і нам, учасникам подій, не слід аж занадто нарікати на те. Однак основу закладаємо тепер, а на тій основі, напевне, вибудується колись великий і неповторний літопис війни.

Спостерігаємо нині один дуже важливий процес у цій темі. Великий потік мемуарної літератури про війну анітрохи не послабив інтересу читача до творів художніх. Історичний документ і правда художня про війну ніби взаємно доповнюють тему. Проте питома вага художньої

літератури дедалі більшає, бо ж із самого початку значними були її здобутки. Скажімо, без романів Олеса Гончара важко було б уявити не лише літературу про війну, але й саму історію війни, духовний світ її героїв. Щойно видрукуваний роман «Циклон» є ніби Гончаревим епілогом до теми війни. Філософське наповнення цього роману ставить його на особливе місце в прозі самого письменника й додає щось дуже важливе до загального літературного досвіду.

Нема потреби перелічувати всі значні твори про війну і називати їхніх авторів, скажемо лише, що в художньому відношенні цей список і досі очолюють «Вершники» Юрія Яновського, хоч прийшли вони з іншої війни. Не будемо занадто самозаспокоюватись і думати, що вже відкрито все. Час може зробити несподівані, але цілком закономірні доповнення. Тема цієї війни невичерпна, й одне можна сказати з певністю: література не заспокоїться, доки не звершить подвигу, гідного подвигу самого народу.

1970

ЗАДЛЯ ПРИЙДЕШНЬОГО

Виступ на VI з'їзді письменників
Радянської України

Я зараз чомусь думаю про колективний портрет нашої Спілки, про той великий ареопаг письменників, які зібрались тут.

Цей портрет, напевно, позначений рисами суворості й мужності, але він глибоко духовно-оптимістичний.

Роки минають так швидкоплинно, а літературні покоління так заповзятю шикуються одне за одним, що без мандатної комісії, напевне, важко було б встановити, скільки їх у нашій літературі, скільки їх зібралося до цієї чудової зали, яка поки що вміщує нас усіх, незважаючи на категоричні вимоги обласних філій приймати і приймати до Спілки нових товаришів, незважаючи на працьовитість приймальної комісії, яку очолює старійшина нашої літератури Петро Йосипович Панч, людина сувора, але справедлива.

Це знаменно, і це природно. В цьому оновленні, омолодженні — сила кожної літератури, її творчий поступ

вперед. Наша література дбала про це у всі часи і радо відчиняла двері перед своїми новобранцями. Але не дуже вірте в цю лагідність і урочистість, коли ви вже опинились по цей бік дверей, в самій літературі. Не втішайте себе юнацькими надіями на романтичне і безхмарне життя. Тут на вас чекає добровільна, але велика й почесна каторга, отой чорний літературний хліб, якого ніхто не може згарантувати вам наперед до кінця життя, аж хіба що після вашого виходу на пенсію. Тут вам доведеться працювати на найгоншому і найщевловимішому матеріалі, яким є людський характер і все те, з чого він зітканий.

Тут ви зазнаєте всіх мук письменницької праці. Тому не кваптесь професіоналізуватись у письменників в чистому вигляді, тримайте напохваті плацдарм для можливого відступу у свій старий фах. Прикладів цього скільки завгодно було в минулому, є вони й нині, і ніяка це не дивина.

Ось чому письменник-професіонал справді гідний захоплення, — вартий поваги й пошани той, хто пройшов крізь це все і залишився письменником. Ось чому Достоевський якось сказав: «Хоть бы один роман иметь возможность написать так спокойно, как это могут позволить себе другие» (він назвав цих інших).

Характерна деталь: Толстой і Достоевський ні разу не бачились за все життя. Напевне, Достоевському через вічне оте кипіння, через роботу ніколи було приїхати до Ясної Поляни.

Ось чому для мене, як людини, яка вже дечого зазнала в літературі, майже легендарно звучать імена Петра Папача, Миколи Бажана, Андрія Головка, Олександра Корнійчука, Юрія Смолича, Івана Ле, Михайла Стельмаха, Гриши Вільде, Олександра Ільченка, Леоніда Первомайського, Миколи Ушакова, Костя Гордієнка, Івана Сенченка, Івана Виргана, Дмитра Бедзика, Михайла Чабанівського — усіх тих ветеранів літератури, що обрали свого часу цей шлях за покликанням, з честю витримали всі випробування письменницької долі, є тепер окрасою і гордістю нашої літератури. І якщо ми, молоді, до когось хочемо ходити по науку, як стати і як бути письменником, то мусимо ходити до них, саме їхній досвід для нас найближчий і найрідніший.

Наука старших не пропадає марно в жодному ремеслі, а в нашому — тим більше. Так, це не саме патхення, яке

повинно нам підкорятися бодай час від часу, але це ще й ремесло, професія, одна з найважчих професій у люднознавстві. Це вміння підкоряти собі й саме натхнення, це праця, висока вимогливість.

Значний письменник виникає не відразу: він складається поступово і нелегко. Нелегко складаються, формуються і Роман Іваничук, і Євген Гуцало, і Григор Тютюнник, і Роман Андрияшик, і Роман Федорів, але чуємо і відчуваємо: будуть з них гарні прозаїки. Власне, вони вже є. Багатьом з нас відомо, як шліфуються, відточуються, вдосконалюються поезії Івана Драча. Знаємо, як вагається, шукає Дмитро Павличко, перш ніж ми почитаємо ще один його гранослов. Знаємо, як Микола Зарудний, Олекса Коломієць шукають для театру отого найтипівішого в нашому житті. Микола Зарудний добре випробував свої сили і в прозі. Згадайте образ Валинова з «Урагу». Хіба його не вихоплено з життя?

А хіба щось втратив Олександр Сизопенко, тримаючись Баштанки і знову повертаючись до корабелів Миколасва, де починав? У батьківському краю, на дорозі під яворами, серед рідних людей, яких ми знаємо з дитинства,— ось де наша сила, ось де міряти нам свій таланти.

Звичайно, можна пориватися і на інші планети, але там незатишно навіть фантастам. Людина, яка побувала там, записала: «Я не думаю, що можна звикнути до оціпенілості, пустельності й водночас краси місячного ландшафту».

Один французький генерал, чотирнадцять років прослуживши в Сахарі й вибравшись з неї до Парижа, записав: «Пустеля була по-своєму приваблива». Звичайно, якщо споглядати її з Парижа...

Напевно, ніхто так не знає прозаїків, як знають себе самі прозаїки. Передусім ті, звичайно, що не забувають бодай зрідка перечитувати один одного.

Керівництво Спілки зробило цілком вірно, доручивши на цьому з'їзді доповідь про нашу прозу Павлу Загребельному. Гадаю, що сенс цієї доповіді не лише в тому, що доповідач зважився обійти великий і розмаїтий доробок українських прозаїків, що в доповіді названо стільки імен і творів, причому з великою мірою відповідальності й такту, що не так часто вдається.

Ця доповідь вирізняється своїм філософським і художнім узагальненням, яке дістав у ній найбільший цех нашої літератури. Це був розгляд прози не за зовнішніми озна-

ками і навіть не за тематичним її поділом, що робити звично і легко. Відбулась спроба висвітлити нашу прозу зсередини, з погляду найвищих вимог, з погляду не лише суто українського досвіду прози, але спираючись на досвід всієї нашої радянської літератури, як і світових зразків.

Прекрасно те, що в цій доповіді віддано належне не лише старшим майстрам нашої прози, але рівною мірою й молодшому поколінню, на яке наша література має всі підстави покладати нині свої надії на майбутнє.

Мені здається, що у нас зростає цікавий загін молодих прозаїків, які поки що шукають, експериментують, все відкривають для «себе» самих себе, із кожним новим твором ми ніби відчуваємо їхню іншність, неоднаковість, і це добре, це те, що повинна робити справжня література, а не закостеніти на якихось старих зразках, на межах старих здобутків, нехай для свого часу і високих, непере-січних.

Мимоволі відчуваємо, що настав час того покоління, яке прийшло в нашу літературу вже після війни. Одні були обстріляні на війні, але остаточно сформувались уже в післявоєнні роки і взяли за перо не з випадку щасливого, не з «розваги», а з органічної потреби розповісти людям про бачене й пережите.

Ці імена були названі в доповіді, здається, нікого з них не обійдено, не забуто. Пам'ятаємо, що серед них були і такі два славних прозаїки, як Грицько Тютюнник і Володимир Бабляк. Запізно почавши писати, вони все ж багато зробили. Гарно прислужилися нашій прозі й їхні двотомники, які ввійдуть до золотого фонду нашої літератури.

Нас усіх має радувати та обставина, що зағони нашої наймолодшої української прози більшають не лише в Києві, Львові, але й в Одесі, Харкові, Донбасі, і це факт надзвичайно показовий і симптоматичний. Нам всіляко треба підтримувати молодих митців у цих організаціях, зважаючи на мовну специфіку цих районів, на їхню мовну неоднорідність.

Спираючись на великі традиції, на досвід старших майстрів, наша проза напевно перебуває нині напередодні якихось важливих і цікавих відкриттів, вона дедалі більше повертається вся до наших днів, до нашого сучасника, вона дедалі активніше працює на замовлення своєї доби, свого часу. Саме тут вивіряється і вся література, і кожен художник зокрема як громадянин і як творча особистість.

В останній книзі Л. М. Новиченка про це сказано: «Замовлення» часу доходять до художника складними і різноманітними каналами, і для того, щоб письменник явив читачеві ту чи ту істину, він має відкрити, вистраждати, прочитати її в книзі життя самотужки, зусиллями власного розуму і серця».

Додаємо: душі своєї. Письменник і справді повинен мати в своїй голові отой небесний механізм, про який говорив ще Бодлер, той механізм, на який він вловлює всі інтонації життя, всі, за виразом Маркса, «муки» свого суспільства, свого часу, своєї доби.

Щоб цей контакт з добою відбувся, щоб збагнути іншу людину в усіх її вимірах, письменнику, очевидно, й самому треба бути тонковлаштованою людиною...

Письменник — явище, в принципі, беззахисне, але надзвичайно мінливе. Одних псує слава, інших — становище, ще інших — заздрощі й т. ін. Всі людські слабкості властиві і йому, письменнику. Але згадаймо Максима Тадейовича Рильського, Павла Григоровича Тичину, великого вченого Олександра Івановича Білецького. Які це були громадяни, які люди! Скільки безкорисливості, доброти і духовної грації відчувалося в них!

Здорова, творча атмосфера у Спілці дуже залежала й залежатиме від того, хто задаватиме в ній тон, які письменники й які люди спрямовуватимуть літературний процес.

Щоб література рухалась уперед — вона мусить мати взірці, живі взірці, й ми щасливі з того, що в нас, у нашій літературі, такі взірці є — взірці працелюбства, вимогливості, вірного служіння партії, народові, Вітчизні, безкорисливого й чесного служіння нашій українській літературі.

Непорочний аркуш паперу, над яким ми схплюємося, має властивість в один бік відкидати тіні нашого минулого, тоді як на другому боці проступають контури майбутнього. Воно прекрасне, щедро освітлене партією на останньому партійному з'їзді. Тож будемо працювати для прийдешнього — щодесь і щорік.

«НАРОД ВРУЧИВ ВАМ СВОЮ ЛЮБОВ...»

Великою і справді народною залишається та література, котра не скніє в собі, не живе тільки своїми минулими, нехай навіть найпрекраснішими здобутками, не спочиває на лаврах, а висуває все нових і нових самобутніх художників, здатних оспівати свою добу, здатних словом своїм зреагувати на все те, про що не можна мовчати, про що конче треба повісти не лише своєму, але й прийдешнім поколінням, а також іншим народам про свій народ.

У цьому, зрештою, вищій смисл літератури, в цьому її найблагородніше призначення й покликання. Не стати холодним читвом, не старатись потрафити смакам обивателя чи міщанина, а сказати своє правдиве слово про народ: не шукати якогось полегшеного шляху, а йти до народу нехай найтруднішими, але найвірнішими дорогами; не просвіщати пошепки, не шукати компромісу зі своєю совістю, а говорити голосно, боротись за вищі ідеали партії та народу.

Такою уявляється нам наша сучасна українська література, таким постає в ній один з її видатних нинішніх майстрів слова — Михайло Панасович Стельмах.

Ім'я Михайла Стельмаха як письменника склалося не одного чудового дня й не одної геніальної ночі. Тут усе відбувалося складніше, зате ґрунтовніше й надійніше.

Кажуть, що в деяких східних народів є гарна звичка: коли людина розповідає про своє горе, то прийнято, не втрачаючи присутності духу, злегка посміхатись при тому, щоб не здаватись вже дуже нещасною. Кожен народ має свій особливий характер, свої одвічні традиції й звички. Слов'яни навіть тоді, коли їм було горе, любили співати в дорозі свою безконечну пісню, пісню, якій не було кінця, як і самому життю. З такої пісні-думи, не раз чутої і співаної на крутих подільських дорогах, може, й вийшов Стельмах, як вийшло з неї багато українських письменників, потім ми відчували красу і силу цієї невмирущої пісні в їхніх творах.

Бо одне ми знаємо напевне: справжні письменники виходять з народу, вони є дітьми його душі співучої й красивої. Народ вручає їм раніше за всіх учителів свою любов до рідного слова, потім сподіваючись на них і покладаючись на них.

Стельмах виправдав ці сподівання: почавшись як письменник, вибившись із землі української чистим джерелом, він слово своє зробив окрасою нашої літератури, приніс до неї скарби цінні, оригінальні, самобутні. З властивою йому скромністю, не роблячи з цього якоїсь незвичайної події, бо справжній письменник найкращими вважає, мабуть, ті свої твори, котрих він ще не написав.

Кому відомо — може, найголовніше в творчості Стельмаха ще попереду. Але цього ніхто не знає. Це сокровенна таємниця самого письменника, і нехай він залишається з нею. Ми можемо говорити лише про те, що належить уже не тільки йому, а всій літературі. Стельмах пройшов випробування, цілком закономірні для такого письменника, як він: від перших віршів, може, ще потай од усього світу прочитаних молодому Рильському, — до визнання його як видатного прозаїка, як автора великих епічних полотен про свій народ.

Шукаючи себе як художник, М. Стельмах вірував у свій талант, як каменотес, що, відколовши брилу граніту й шліфуючи його, вірує, що, зрештою, досягне бездоганності дзеркала. Він працює з величезним запалом, хоч йому, каменотесові, все життя доводиться шліфувати ті грані. Так, письменник чимсь нагадує отого вічного каменотеса за роботою, і свої перші твори він звіряє людям з таким самим душевним трепетом, як і останні.

Впевненість і самовпевненість — доконче протилежні риси також і в письменницькому ділі. Тому, вірячи у свій хист, письменникові не гріх час від часу задумуватись над ним, щось стверджувати в собі, а чогось зрікатись, певтомно шліфувати всі його грані, як це робить Стельмах між своїми першими входами в літературу і тим визнанням, яке він здобув у ній. Йому не потрібні нагадування щодо цього, він це робить сам, за своєю власною волею. Над письменником немовби витає голос великого Гоголя: «Ніяка сила не може примусити мене створити, а тим більше видати річ, незрілість і слабкість якої я вже бачу сам; я можу померти з голоду, але не видам безрозсудного, необдуманого творіння».

Звичайно, ніхто не збирається помирати з голоду. Літфонд, якого не було в часи Гоголя, не допустить до цього. Але якщо ми сьогодні захоплюємось Гоголем, захоплюємось Яновським, Довженком, найкращими нашими сучасними митцями, то мусимо знати, якою ціною їм це вдавалося і вдається. Ціною найвищої вимогливості до себе. На

наш погляд, Стельмах виховав у собі це дорогоцінне почуття вимогливості, став письменником неабиякої внутрішньої дисципліни, тому й зробив не лише багато, але й щедро вкладав у свої твори все те найкраще, що мав за душею: а мав чимало, та, окрім того, ще й душу має тривожну, вразливу, поетичну, про що найліпше свідчать його романи.

Коли ми роздумуємо про художника, то мимоволі цікавимося: а яку людину він міг би стесати з самого себе? Дещо навіть можна простити художникові, чого, скажімо, ніяк не може Корній Чуковський, дорікаючи у своїх спогадах Купріну за його життя. Коли б Купріну випало інше життя, то, може, й Купрін був би іншим, чого не так вже й хотілося б. Але ми можемо зрозуміти й Чуковського — адже Купріну вже нічим не можна нашкодити, а виховувати нових людей у потрібному плані треба.

Стельмах не може нарікати на своє життя з точки зору письменника Стельмаха. Селянський син зростав серед простих людей, які тільки-тільки зламали старий світ і потяглись до землі, до нової волі.

Стельмах пішов разом з ними, зрозуміло, не підозрюючи, що то й будуть його майбутні герої, бо, мабуть, ще не мав тоді навіть записника. Ця річ, зрештою, не для всіх обов'язкова.

В березні 1943 року, на війні, солдат і письменник Стельмах, може, потай від командування, самолично стає невеличким командуючим невеличкого, поки що нікому не відомого фронту, не підозрюючи, як багато бійців згодом стане під його руку і в який величезний затяжний конфлікт вони його втягнуть пізніше. Він почав свій перший роман, почав благородну війну на благородній війні, збираючи все більше і більше героїв. А, як відомо, чим їх більше, тим трудніше письменнику, тим більше праці над ними. Але то все були люди, котрих Стельмах знав без записника, серед яких колись сам зростав красивою людиною.

Тепер, коли вся його праця на людях, ми можемо говорити про своєрідний літературний подвиг Стельмаха, власне, слідок якого нічого не зруйновано із того, що було створено в цій темі до Стельмаха, але й побудовано дещо нове.

Цілі десятиліття з життя народу, що приковували до себе й раніше увагу наших найкращих художників, раптом одержали якоюсь мірою нове розкриття в трилогії Стельмаха. На це міг зважитися тільки мужній худож-

ник, який повірив у свої сили без вагань, без сумнівів і без будь-яких мостів для відступу, окрім тих трохи незвичайних, до котрих вдавався він, щоб повернутися за своїми старими героями. Що ж, мабуть, ті герої були варті того, коли Стельмах знову й знову повертався до них.

У цій роботі над трилогією він нікого не спростовував, нічого не руйнував. Він був уважним і шанобливим до своїх попередників, до зробленого ними. І все ж його світ людський справляє враження відкритого вперше. Коли б цього не трапилось, коли б його відкриття людини виявились меншими за попередні відкриття, то, може, й не було б Михайла Стельмаха, принаймні такого, яким він є.

Письменник мусить мати сміливість залишатись самим собою. Стельмаху не можна відмовити в такій письменницькій сміливості. Він залишився собою і в новому романі «Правда і кривда».

Якщо людина і земля — це вісь, навколо якої обертається трилогія, то правда і кривда — це ті протилежні полюси, один з яких вічно заважав людині.

Письменник дуже точний у тому, що таке правда і що таке кривда, в художньому визначенні цих протилежностей. Це, мабуть, те єдине, в чому людина взагалі не може не бути точною, бо не так вже й трудно одрізнити правду від кривди. Проте письменнику це трудніше, оскільки за цим, як кажуть, завжди стоять узагальнення.

Виявляється, нашій людині, яка звикла до правди, до великої лепінської правди, вже неможливо жити без неї. Таке узагальнення Стельмаха. Ця велика правда зогріває груди Марку Безсмертному. Вона ввійшла туди разом з колісковими піснями матері, разом з першими засівами поля, разом з народними легендами про правду. І її не можна побороти ніяким людяням, ніяким силам.

Правда завжди революційна.

І людина, котра несе її, теж революційна. «Хоч би на яких вогнях довелось мені горіти, я буду до останнього служити людям», — кляцється Марко Безсмертний у трудну годину свого життя. Але ми за цим чуємо й самого Стельмаха: «Служити людям правдою і вірою».

В романі «Правда і кривда» Стельмах як художник зазнав певних змін. Але коли в художникові зникає або зменшується якась одна особливість, замість неї виникає або ж удосконалюється інша. Стельмах немовби став економнішим і від того точнішим. Внутрішній світ героїв,

котрим невідступно зайнятий автор протягом усього роману, примусив Стельмаха бути ще більшим поетом, ніж раніше, і в той же час стати більшим прозаїком. Більшим поетом, бо тільки великому, точному й тонкому поетові доступно оспівати душу людини.

І все ж найбільший поет на світі — народ. Іноді слово, сказане ненароком простою людиною, могло б годитися для самого Данте. Марко Безсмертний — поет усім еством своїм. Поет у житті. Він незвичайний навіть там, де сам Стельмах звичайний і простий, де автор тільки прозаїк. І в цій поетичності героїв, у цій їхній окресленості глибоко народній найкраще проявляється й народність самого художника. Може, за це ми ще більше любимо й цінуємо Михайла Стельмаха. Бо, зрештою, не кожному художнику це вдається. Стельмах зріс на ґрунті великої літератури, щоб самому бути письменником, гідним своєї літератури. Кожен письменник почуває себе сильним і владним за своїм робочим столом, поки він залишається на самоті зі своїми героями і може робити з ними все, що йому заманеться. Але як тільки він розлучається з ними, іноді досить неохоче і боляче, то зразу втрачає всяку владу над ними й нагадує того хрещеного батька, який, власне, почував себе батьком, доки тримав немовля на своїх руках. А далі всю справу бере в свої руки критика і наш чудовий читач, смаки якого задовольнити стає дедалі важче.

Сьогодні ми маємо той щасливий випадок, коли треба віддати належне і нашій критиці. Вона багато поміркувала над творами Стельмаха, здебільшого чесно й доброзичливо намагалася розібратись у його творчій манері, але, як нам здається, ще не зовсім проникла в його лабораторію, ще не все з'ясувала там.

Але, може, це й добре. Бо якщо б вона все з'ясувала, якщо б вона досягла цілковитої однастайності в судженнях про письменника, то це означало б, що письменник перестав розвиватися, зупинився на якійсь грані, чого ніколи не може трапитись із тим письменником, для якого творчість — це вічне шукання, суперечки з самим собою, безконечне вдосконалення, до якого завжди прагнули всі художники.

Коли Мікеланджело вже десь на старості літ оформляв купол у соборі святого Петра в Римі, то тодішній папа римський виказав своє невдоволення роботою художника, але побоявся сказати йому про це в вічі. Мабуть, не дуже віруючими й улесливими видались папі ті люди, які

з'являлись під куполом. Він послав одного з кардиналів сказати про це Мікеланджело.

— Скажіть папі,— відповів Мікеланджело кардиналові зі своїх риштовань,— нехай переробить світ, і тоді я перероблю мистецтво.

Папі не вигідно було переробляти світ, та й не під силу. Це зробили згодом прості люди. Не пропаша, а нова сила, свіжа кров народу. Ті, хто зніс на собі оману богів і тирапію царів. Ті, що мушили залишати рідну землю й тужливими журавлиними ключами розліталися по світу в шуканні кращої долі. Ті, що годували й зодягали світ, але самі помирали од голоду й холоду. Ті, що не раз протестували проти сваволі, та знову й знову відкидалися назад вогнем і мечем. Але непохитними залишались герої народного духу. Комуністи, більшовики, такі, як Свирид Мірошніченко, один з найкращих героїв у нашій літературі. Вони й переробили світ і будуть змінювати його далі. І такий пристрасний письменник і громадянин, як Стельмах, ніколи не буде осторонь цього. Він ніколи не заважатиме у цьому і своїм героям. Бо він, якщо так можна висловитись, завжди їм довіряє. Дає їм можливість проявлятися на всю широчінь людську: жити, страждати, мучитись, боротись, мислити так, як, мовиться, дано їм од бога і од людей, а не від самого тільки письменника.

Радянська література славна пасамперед тим, що вона завжди намагалася бути там, де перебував її сучасник, де формувалася її герой, де точилася гостра боротьба за нову людину. Наша література ніколи не стояла осторонь цієї боротьби, а втручалася в неї своїми найкращими творами. Без цієї партійної пристрасності, без ствердження прекрасного в людині, в суспільстві, без обстоювання якогось вищого людського принципу або вищого людського ідеалу література втратила б свою силу, свою життєвість, свою окриленість. Тому народ найбільше цінує тих художників слова, котрі вийшли з народу і не забули про народ, котрі не просто вміють талановито писати, а ще вміють підняти своє слово до такого звучання, коли воно стає зброєю і може знадобитися людям не лише для насолоди, але й для битв. Наша українська література може пишатися тим, що в особі Михайла Стельмаха вона висунула ще одного саме такого письменника.

Чудові люди Стельмаха немов живими прийшли в наш день і з минушини, і з наших часів, але ми їх усіх по праву можемо вважати своїми сучасниками, бо вони заодно

в нами, заодно з нашою великою добою. В цьому глибока партійність і животрепетна сучасність письменника, революційна риса його творчості.

Коли б на ювілей свого автора могли прийти його герої, скажімо, на чолі з тим же прекраснодухим Свиридом Мірошніченком або ж його трохи пізнішим ідейним спадкоємцем Марком Безсмертним, то ми, мабуть, уже вкотре почули б від них те, ради чого вони боролися, страждали, жили на білому світі. Бо ще довго буде вчуватися людям їхній ратний голос:

Ми перебудуємо світ, бо ми єсть громадяни цього світу. Ми ганьбимо, тавруємо в людях підлість, черствість, байдужість, зажерливість, зрадливість,— усе те, що вбиває і нищить в людині людське.

Ми хочемо йти у свої заповітні далі без боягузів, без підлабузників, без себелюбців, без дворушників, і всякої іншої духовної мізерії, бо з цієї малечі іноді виростають страшні, мстиві, небезпечні люди — Січкарі, Безбородьки й інші, з котрими нам доводилось мати справу.

Ми хочемо, аби кожен на своїй землі почував себе великою людиною. А для цього треба нам не так уже й багато — миру, праці й справедливості. І, може, легендарний Андрійко, раптом прозрівши й побачивши світ, переповнений новими тривогами, ще раз нагадав би людям, що кров людська — не водиця!..

Ми завжди з найкращими героями радянської літератури, серед яких легко розпізнаємо і героїв Михайла Стельмаха. Бо то все живі люди, вихоплені з народу художником такими, якими він хотів їх бачити, і знову послані в народ робити своє велике добре діло в міру своїх сил, в міру свого тепер уже художнього звучання.

Шана письменникові за цю ратну роботу! Будь сказано в добру годину — сто років живіть і працюйте для людей, котрих Ви завжди вміли любити і шанувати, як добрий роботящий син свого народу!

1972

НА ПОКЛИК МАЙБУТНЬОГО

Про самобутню творчість Михайла Стельмаха, як і про нього самого, написано багато; коли б усе зібрати, міг би скластися не один том досліджень. Мабуть, саме тому,

попри всю легкість завдання, важко написати про нього щось зовсім нове. Тож застережємось одразу: ці замітки — лише скромна спроба домалювати деякі штрихи до створеного вже портрета письменника. Усім відома щедрість Михайла Стельмаха. Але сам Стельмах, можливо, й зовсім не винний у тому, що він ось такий, а не інакший, що він після Михайла Коцюбинського й Лесі Українки опинився, може, чи не на найемоційнішому полюсі нашої вельми і вельми емоційної літератури. Що ж, на таких широтах ми живемо, такий характер нам наділено народом...

Дехто відносить це до наших недоліків (раціонали в мистецтві), інші (таких, здається, більшість) — до наших достоїнств, та тільки час якнайкраще здатний позбавити нас помилок. Він виявився на боці Юрія Яновського і Олександра Довженка, якщо судити по недавніх, зовсім свіжих прикладах. Гадається, час утвердить і Михайла Стельмаха, не заподіє шкоди його кращим творам, його епічній прозі, яка вже витримала чимало випробувань.

Пристаючи до неї, Михайло Стельмах не мав намірів щось руйнувати чи спростовувати в нашій літературі, однак тепер уже можемо констатувати, що він воздвиг у ній дещо якісно нове й примітне. Стверджувати можемо цілком певно самобутність і неповторність його таланту, примітного тим, що він знайшов у собі силу залишитися самим собою в лоні української прози повоєнних років, де успішно працювали такі майстри, як Андрій Головка, Юрій Яновський, Петро Панч, Олександр Довженко, Іван Сенченко, утвердився вже молодий Олесь Гончар, за яким потяглося ціле покоління прозаїків, що повернулися з фронту, те обстріляне покоління, появу якого в нашій літературі провіщав Довженко ще в роки війни. Михайло Стельмах теж належав до цього покоління і міг легко стати в ряд з іншими. Що й казати, спокус було багато, письменник міг легко потрапити під вплив уже усталених на той час авторитетів у літературі, проте він обрав свій шлях, продиктований його ж надзавданням, його талантом, прагненням поєднати, як те задумав Стельмах, лірику, епос і романтику.

У той час народ, що переміг у війні, мав усі підстави сподіватися не просто високого, але й піднесеного слова про свій подвиг. Він знайшов це слово в книгах Михайла Шолохова, Олександра Фадєєва, Олександра Твардовсько-

го, Костянтина Симонова, Олеся Гончара, Івана Мележа, кращих письменників з наших національних літератур. У прозі Михайла Стельмаха читачеві імпонувала авторська задушевність, щедрість, стилістична окриленість або, просто кажучи, ота піднесеність. Незабаром Михайло Стельмах став визнаним прозаїком не тільки на Україні, але й за межами республіки. До речі, «Велика рідня» майже водночас вийшла і в російському перекладі.

Так, це був бурхливий у літературі час. Кібернетичні машини ще мовчали, а фізики й математики були ще далекі від думки складати з їх допомогою вірші, щоб звільнити поетів від цього важкого заняття. Усіх тоді поглинуло більш невідкладне завдання: подолати розруху воєнних років, нагодувати країну хлібом, напоїти дітей молоком, пильніше поглянути у своє найближче майбутнє. Література тут мала зіграти й зіграла не останню роль.

Як і багато інших її майстрів, Михайло Стельмах працював майже без передиху. За порівняно короткий час він завершив велику трилогію, куди ввійшли романи «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» і «Велика рідня», що охопили життя й боротьбу кількох поколінь людей українського села. Знаменно, що автор і тут ішов цілком незвичним шляхом. Почавши з «Великої рідні», тобто з наших днів (по тому часу), він потім ретроспективно в наступних двох романах відтворив історію попередніх поколінь, закінчивши першою російською революцією — 1905 роком. По суті, ціла епоха відділяє Мар'яна Поляруша, який мріє про землю, але вже спроквола пробуджується до класової боротьби і на знак протесту виходить «косити сніг» на своєму уявному полі (фінал роману «Хліб і сіль»), від Дмитра Горлицвіта, котрий стає господарем і захисником цієї землі у «Великій рідні».

Критики сходяться на тому, що найсильніша книга трилогії — «Кров людська — не водиця». Вона як чистилище, як високий історичний перевал, через який автор проводить своїх героїв. Світлі думи Свирида Мірошниченка, комуніста і правдолюбця, беруть гору над рабською заскорузлістю вчорашніх здольників, батраків, маленьких хазяїв уже не панських, а «своїх» десятин. Образ Мірошниченка намальовано з великою тактовністю, любов'ю і переконливістю, потім ми немовби відчуваємо його у Маркові Безсмертному, героєві післявоєнного села («Правда і кривда»).

Трилогія Михайла Стельмаха була удостоєна Ленінської премії в 1961 році. Але й сьогодні ми вправі говорити про неї як про своєрідний письменницький подвиг Стельмаха, що відкривав нам становлення нового світу, який і раніше привертав увагу багатьох наших художників. На таке міг зважитися тільки мужній письменник, що глибоко знає свій народ, його історію, його душу і його літературу. І нехай у нього знаходять доскіпливі критики стильоване співзвуччя з деякими майстрами минулого, він увесь сучасний.

Якщо повірити Полю Валері, який говорив, що в мистецтві багато вирішує орнаментовка твору, так звана «орнаментальна мета художника», то в прозі Михайла Стельмаха вона місцями доведена до віртуозності. Іподі здається, що ця людина створена для того, щоб нічого не забути в хаосі суцього — ані найменшої билинки, ані жодного шереху, ані ледь помітного тону барв. У мистецтві нема дрібниць, і тому ми майже завжди потрапляємо саме під їхній вплив, враження. Стара школа знала це й користувалася цим. Нема причин зрікатися цього й нам і переходити на «метрополітенівську» скоромовку. Стельмаха не можна читати на ескалаторі. Там його читати важко й грішно. При всій позірній традиційності письменника стара школа йому щонайменше «підрізає крила», вона просто перебуває з ним чи він з нею — так, мабуть, буде точніше — у злагоді, а традиції нашої прози тяжіють над ним лише остільки, оскільки йому самому доводиться працювати в тій же прозі, що має велику історію, неабиякий досвід і яскраві злети уже в наш, радянський час.

Наша проза не тупцює на місці, вона рухається, в ній творять цікаві, талановиті молодші літератори: Павло Загребельний, Анатолій Дімаров, Микола Зарудний, Григор Тютюнник, Юрій Мушкетик, Роман Іваничук, Іван Чендей, Євген Гуцало, Володимир Дрозд та інші. І лише час потвердить, якою мірою використовують вони досвід старших майстрів, зокрема й досвід Михайла Стельмаха. Та, зрештою, все, знайдене в мистецтві, ніколи вже не втрачає своєї цінності й неодмінно віднайде свого, нехай навіть і віддаленого, послідовника. Це однаковою мірою добре й погано, бо слабкий послідовник може применшити й найвищого попередника. Сам же Стельмах нікого не применшив, та ми ніби й не можемо приписати йому якогось-небудь конкретного попередника.

Михайло Стельмах залишився вірний собі, своєму стилеві й у новому романі «Правда і кривда», що вийшов слідом за трилогією. Якщо там людина й земля — вісь, навколо якої розгортається трилогія, то тут правда і кривда — ті полюси, в магнітному полі яких відбувається героїчна драма Марка Безсмертного, головного персонажа твору. Людській кривді, що має величезну передісторію, протиставляється правда, яка прийшла до Марка Безсмертного разом з колісковими піснями матері й першими засівами колгоспних ланів, з легендами про боротьбу й самою боротьбою, де герой чимало виміряв власною долею. На цьому нелегкому шляху до правди кожному дано право немовби зрівнятися з Людиною, з тим ідеалом автора, що незримо присутній у його книгах. Ця Людина до самозабуття закохана в землю, ця Людина завжди готова допомогти слабкому, вона вся належить нам. «Хоч на яких вогнях довелось б мені горіти, а буду до останнього служити людям», — клянеться Свирид Мірошніченко у важку хвилину свого життя перед викарбуваною ним же на камені палаючою свічкою: навіть якщо людина горить як свічка, то світло своє вона має віддавати іншим... Таке кредо цієї Людини, піднесеної автором до символу.

Герої Михайла Стельмаха (не очищені від своїх споконвічних традицій, звичок, національних особливостей, не стерилізовані, не позбавлені усяких вад, а живі, люди з народу, з свого нехай драматичного, але великого минулого) врастають у новий світ, котрий вони ж самі і будують. Тому вони так просто й природно осягають сучасне, тому в них така велика потреба віри в майбутнє, такий гарячий відгук на поклик нового життя. Це ми бачимо і в нових творах, написаних за останні роки. У цьому устремлінні героїв у майбутнє, в їхній духовній величчї й полягає справжня, непідробна народність письменника.

Ось уже добру чверть століття ім'я Михайла Стельмаха привертає до себе інтерес не тільки в радянській, але й у світовій літературі. Його кращі твори видані багатьма мовами за рубіжем. Це дає підстави твердити, що його читацька аудиторія не звужується, не підупадає з роками. Творчі ресурси письменника далеко не вичерпані. Тож побажаємо йому великого натхнення.

«БРИГАНТИНА» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кожен твір Олеся Гончара знаходить щирий відгук у читачів. Гадаємо, не стане винятком і його нова повість — «Бригантина». Письменник обрав життєво важливу тему — виховання пової людини, нашої зміни, нашої мелодії. З цього погляду повість порушує одну з животрепетних проблем нашої багатогранної дійсності.

Після опублікування твору хтось із літераторів відніс її до так званого філософського романтизму. Зовсім новий термін. Такого терміна немає ні в літературознавчих, ні в філософських словниках і навряд чи критики сприймуть його. Тим часом якщо цей термін виявився і випадково й не набере громадянства, то все ж для даного випадку він, як мені здається, цілком слушний, бо такі відповідає духу повісті, її філософському насаженню.

Так, термін складнуватий, хоч суть, власне, не в цьому. Що ж до Гончарового романтизму, то в цьому, здається, двох суджень не може бути. Гончар давній, сказати б, закоренілий романтик. У новому творі романтика, лірика, психологізм, філософічність добре єднуються. Згадаймо хоча б виноградники на пісках, що їх доглядає Оксана Кульбака, мати головного героя повісті Порфіра. Усе ніби звичне і разом з тим якесь овіяне любов'ю, захопленням. Здається, немає нічого радіснішого в житті цієї жінки, як виплекувати виноградники на придіпровських пісках, хоч це й не легко. Й мимоволі порівнюєш цю роботу матері з іншою місією — вихованням сина. А це не легше. Недаремно ж у творі героїня звертається до педагогів з такими словами: «Як ми саджанці — так ви дітей наших бережіть». Так, саме на цій антитезі, власне, й розгортається повість, її філософське спрямування. І тут ми одразу вступаємо в складний світ письменницького бачення людини, вболівання за неї.

Я вчитав недавно в одного з наших письменників: «Вітрила не зазнають простору без свіжих повітів». Саме враз до «Бригантини». Без свіжих повітів у педагогіці, а точніше — в житті нашої школи не могло б з'явитися і «Бригантини». З глибоким і сучасним конфліктом, у центрі якого — сотворення людини, її духовного світу, її громадянського ества. Процес цей ніколи не був легким, ніколи не вкладався в інструкції та канони, тож вразлива дитяча душа щоразу виплескувала за них, і тоді й пай-усталеніші канони здавались трохи застарілими.

Такі, як Сухомлинський, ідуть до мети вперте, «серце віддаючи дітям». Олесь Гончар глибоко й чуло засвідчив цей процес у слові, у живому образі Порфира Кульбаки. Гончарів Порфир для мене віддалено перегукується десь аж з Васильченковим Романом з однойменного оповідання, отим Романом, що й хвилі не міг лишатись на місці, весь був переповнений допитливістю й цікавістю до життя. Порфир саме з отих натур — діяльних, невиситимих, допитливих. Таких втрачати боляче. З таких потім складається народ, діяльний, талановитий, або точніше — найактивніша частина народу. Я по-доброму сміявся, коли читав сторіжки, як Порфир готувався до втечі з інтернату, обнесеного мурами. Перетворити дерево в катапульта і з її допомогою викинутись за мур. Так і ввижається молодий Архімед у Сіракузах. Такі потім стають і Архімедами! І чи не про таких Гончар роздумує в «Бригантині»: «Адже міряти людину маємо не по її падіннях, а по її висотах». Підліткові бурі, як він називає цей етап, вшухають з роками, а людина залишається для людей. Але головне не спізнитись, не дати тим бурям вивірити людську породу, дитячу душу, за яку немає нічого ціннішого і складнішого. І в цьому ми, письменники, заодно з учителями, знавцями душ. Ми такі ж шукачі перлин, як і вони. Шукачі перлин не знають, що чекає їх під водою. Одне знають: успіх залежить від досвіду, витривалості, від уміння шукати вперто і довго, але не довше того, щоб вибратись живим на поверхню... І врятувати її — людину. Порфира Кульбаку.

А що, хіба це мало?

Сухомлинський напевне все життя був одним з таких шукачів «перлин». Підіймав людей до життя. Сухомлинський для нас, письменників, є певним авторитетом і в творчості. Він був глибоко емоціональною людиною і як письменник, і як читач умів захоплюватися прочитаним. Хоч і відомо, що педагоги, як і критики, здебільшого належать до читачів раціональних. Це справді суперечність, деяка несумісність навіть, але в цьому і суть їхньої професії. Тверезо судити про те, що письменник створює, хоч і на пайвищих емоціях.

З цього погляду, гадаю, «Бригантина» не завдасть критикам прикрощів. Її ж філософія впливає з художньої тканини, тому вона органічна, вся в русі, в доказах, у характеристах, хоч автор і виступає з доконче новим для нього героєм, на трохи незвичній для нього самого царині життя.

Олесь Гончар і раніше підмічав вихрєстїх, усюдїсущих хлопчиків, без яких, як кажуть, і вода нїде не освятїтьсє, без яких не буває нї свята, нї буднїв, чїї босї ноги навїть у наш ядернїй вїк повсюдї залишають слїди на живїй землї, аж доки не загублятьсє потїм на асфальтовїх тра-сах. Але то були окремі замалюваннє, окремі штрихи до портрета старших. Цього ж разу освїтлювальнї авторськї лїхтарї майже усудїль спрямованї на юного героя.

До речї, Олесь Гончар щоразу нїби ставить нас перед фактом, якїй аж нїяк не впливає уже з відкритого у нього раніше, і наше прогнозуваннє письменника на майбутнє майже нїчого не важить. Тому й цього разу зпову для нас усе незвичне, як незвичним буває полотно художника, виставлене для огляду вперше: і герой, і фарби, якими Гончар користуєтьсє, і вся картина, виставлена цього разу на тому ж Приднїпров'ї, зовсїм пївденному, де пїски бувають такї гарячї, що в них гине фїлоксера на виноград-никах, де цвіте воронець, де народжуютьсє марева, де почї синї, як на полотнах Куїнджї, де їще Геродот відкривав для себе Гїлею, крайну лїсїв, яких нинї там обмаль, але можуть появїтїсє згодом на пїсках, рятуючи і виноград-ники, і Днїпро, його синучї в тих мїсцях береги.

Але ще кїлька слїв про тему. Письменник не може обер-татїсє весь час у звичних для нього параметрах, у так званих «своїх» темах. Вїп там непомїтно виснажуєтьсє з часом, або, як це кажуть критики, виписуєтьсє. Письмен-ник має право на виклик самому собї. У даному випадку Олесь Гончар не побоявсє цього, хоч це, напевне, й не-легко, непросто. Отож для традицїйного Гончаревого чи-тача тут нїби все пове — і тема, і герой, і сама стилїстика твору, її, так би мовити, орнамент поетовїх слїв, думок, деталей, передчувань, всього, з чого складаєтьсє велика проза. Відбулося те, що заповдїює нова тема: вона приму-щує письменника обновити свою мистецьку «зброярню», вилучити з неї вже трохи зужите, відпрацьоване й попов-нити її будївельним матерїалом для нового експерименту. В даному випадку — для розгляду дитячої душї Порфира та його товаришїв по долї. Та і тих, хто має вивести їх у життє, — вчителїв, педагогїв. Тут ми чи не вперше так чїтко бачимо Гончара-педагога, уважного, по-доброму усмїхненого для відкритої дитячої душї, водночас вимог-ливого в своєму гуманїзмі.

Коли прочитуєш «Бригантину», то мимоволї задумуєш-сє не лише над художнїми вимїрами слова, зажитого в нїй,

але й над тематичним розгалуженням письменника; це слово його сягнуло чогось нового та несподіваного. Інколи це навіть важко вловити з першого погляду: а чого саме? Адже це не якийсь інший Гончар, а добре знайомий нам з усього попереднього. У повісті виявилась ще якась граць нашої прози, вельми цікава, плідна як для самого письменника, так і для всієї нашої прози.

1973

ЯКЩО З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ

Хто на Україні не знає його по книжках! І мені нема потреби щось перебільшувати, прикрашати чи зalicькувувати в його творчості, про яку багато написано й не менше переговорено на наших письменницьких зібраннях — з'їздах, пленумах, читацьких конференціях. За обсягом і тематичним розгалуженням вона велика, як рідко в кого з наших сучасних українських прозаїків. За якихось двадцять років роботи в літературі («Каховські оповідання» вийшли 1953 року) — близько п'ятнадцяти романів і повістей, не кажучи вже про п'єси й сценарії (поставлені). У такому великому господарстві могли бути і втрати, одвійки від зерна, і то річ майже закономірна для процесу формування художника. Бо аж западто щасливий перебіг цього процесу завше насторожує: а чи не заблукується письменник у засобах і своїх можливостях? У даному конкретному випадку — ні. Як доказ цього — визнання, велика читацька аудиторія, зібрана пим за ці роки не лише на Україні, присудження йому Шевченківської премії (1974 рік) за історичні романи.

Коли п'ятдесят років поетові, то тут уже начебто все з'ясоване. Прозаїка ж у такому віці ще прийнято вважати молодим, а оскільки так, то говорити про його минуле так само важко, як і про його майбутнє. І в цьому нема якогось прихованого парадоксу чи непорозуміння. Розмова про минуле може звестися до повторення вже зукитих суджень про його творчість, потік яких ніби припізнаювався, не встигав за його роботящістю, а відомо, що вартість запізнілих суджень в літературі сумнівна. Інколи вони нагадують дощ над степом, на якому вже все вигоріло. В даному разі — виспіло. Що ж до майбутнього, то і

найсмівлівіші припущення й прогнози навряд чи мають сенс, оскільки за письменником залишається право їх спростувати. Одне знаємо: Павло Загребельний — людина високої дисципліни, просто дивовижної працездатності, повсякчасного творчого неспокою, і від письменника можна чекати багато. Та чи варто підганяти того, хто так плідно змагався досі на терені української прози, де сяють вершини всесвітньовідомі, а пині доводиться працювати поруч з видатними прозаїками і не боятися змаліти при них навіть тоді, коли ти ще, як було і з Загребельним, тільки-тільки починаєш. Що й казати, їхнє сусідство, їхній досвід лише надає більшої сили та певності, відчуття плеча. І байдуже, що інколи доводиться відчувати їхню скуйність на похвали, деяку стриманість до нового імені. Що ж, напевне, цей аскетичний принцип виховання молодших буде виправдовувати себе і надалі.

Література не стоїть на місці. Й ім'я Павла Загребельного у ній вписалося й утвердилося якнайкраще. У цьому слові-роздумі не стану перелічувати все, створене ним. Сухий перелік мало що зміг би додати до думки про письменника для тих, хто вже склав собі про цього більшого чітке уявлення з творів. Для читача він давній знайомий. Одні це знайомство могли зав'язати іще з «Думи про невмирущого» чи з романів про Європу воєнних років; для інших це могли бути «Спека» чи «День для прийдешнього». Молодь, напевне, віддає перевагу його останнім романам про молодих робітників; та чи не найбільшої популярності зажили його історичні романи, цілий цикл яких почався з «Дива». Все це перебуває пині в обігу читача. І досить активному. Щойно вийшов у світ його двотомник у видавництві «Дніпро».

Завоювання читача в прозі відбувається іноді повільно, поступово, але, якщо воно є, то це вже надовго. І справцює тут не якась щаслива зоря того чи іншого письменника, якого читають, все вирішує, напевне, пізнавальна сила його книг, їхня громадянська й художня вагомість. Принагідно можемо ще раз рішуче сказати, що сумнівна версія про так звану вселенську хворобу малочитання на Україні не підтверджується. І доля книжок Загребельного щодо цього вельми показова.

Кожну його книгу дочитуємо до кінця, кожній віддаємо палежше навіть тоді, коли можемо патрапити у ній і на дещо таке, що не влаштовує до кінця через розбіжність смаків а чи з інших причин. І хоч за кожною новою книж-

кою бачимо і трохи іншого Загребельного, та щоразу за тим експериментом стоїть дослідник, енциклопедист, вигадник у кращому розумінні цього слова і — живописець. І хай це забагато в одній людині, але ж така вже професія письменника, що вона ніби зіткана з безлічі професій. Тому архітектор може сприймати його як архітектора, філософ — як філософа, психолог — як психолога і т. д. Що менше цього всеохоплення в письменнику, то біднішим і плоскішим буде його світ, він може стати хіба що письменником одної теми. А відомо, що навіть великий Конан-Дойль ремствував на те, що все життя не міг вирватись «на волю» з обіймів власного сищика, так чудово ним же ж вигаданого. Його історичні романи не мали такого успіху.

Що ж, тематична розкутість, якщо так її можна назвати, дається не всім, хто до неї прагне. І це прикро, це свідчить лише про те, як важко письменнику перевлаштуватися, переозброюватися для нового зачину. П. Загребельному це якраз і вдається. І то одна з його сильних сторін. Бо і найобдарованіший письменник може виснажитись на одній темі. Неминучі переспіви, повтори, притуплення самого слова й образу. Іноді «втеча» до нової теми просто потрібна — вона може бути пліднішою, ніж коли б письменник усе життя залишався там, де так звично було бачити його нам і критиці. Краще вже спорядимося так, щоб на новому місці застати його спокійно й доброзичливо, навіть якби його там і спіткала невдача. Для Загребельного ця зміна теми — лінія поведінки, глибоко осмислена і творчо виправдана. Бачимо, як поступово від твору до твору складався характер письменника, не схожий на інші, доконче оригінальний характер, який і визначив суть його письменницької особи з широким колом інтересів. Кожна удача не заспокоює його і не тримає на припоні, як декого з нас, а стає лише поштовхом для нових шукань.

Письменник начебто добре знайомий нам і в той же час загадковий. Що ж, загадковість має витати над кожним справжнім письменником, а надто прозаїком такого широкого діапазону. Та глибокий розгляд його творчості чекає на свого критика, на свого дослідника, оскільки цей досвід — щось цінне й неповторне для всієї нашої прози, а надто історичного роману. Саме тут письменник пішов доконче новою дорогою, діє на ній сміливо й розкуто, не спростовуючи досвіду інших у цьому жанрі, а водночас

щедро додаючи до цього досвіду своє. Це ми почуваємо і в «Диві», і в «Первомості», і в романі «Смерть у Києві».

На відміну від інших авторів цього жанру (і в минулому, і тепер), Загребельний не запобігає перед історією, не намагається втрапити у скам'янілі «стовпи» її, а щоразу витворює як піби свою модель з історичного матеріалу, якнайдоцільнішу для наших днів, виходячи з інтересів і потреб сучасного читача.

«Первоміст» здається піби вигаданий, але вигаданий красиво, напівфантастично (згадаймо хоча б опис самого мосту в романі), на складному соціальному тлі тих часів, коли над Києвом уже нависла загроза ординського поневолення. Можемо лише здогадуватись, що назва «Смерть у Києві» притримувалась для роману про цю загрозу, хоч назву прибрано для іншого матеріалу, більш рапного, та, може, й справді потрібнішого читачеві саме зараз. Юрій Долгорукий. Ми знали про нього не так уже й багато. Постать суперечлива, по-різному трактована. Та ось автор створює свою концепцію образу, не схожу на всі донинішні уявлення про Долгорукого, і ми сприймасмо її як відкриття. Що ж до Сивоока в «Диві», то він, безперечно, належить до найкращих образів усієї сучасної історичної романістики. Автор щойно закінчив новий історичний роман, гадаємо, не останній з цього циклу.

Загребельному вдається підпорядкувати історичну легенду, подію, постать, історичну конкретність тій художній правді, яка щось обстоює, наступає, бештежить. Переломлена через душу письменника, історія піби оживає, стає поруч із сучасністю, працює на сучасність. І парадокс: мабуть, піщо не завдає нашому сучасникові такої шкоди, як сіра книжка про нього. Письменник знає це і стережеться цього.

До кожної нової книжки про сучасника він готується з працелюбством і допитливістю не меншими, ніж там, в історичних романах. Формула — я це і так знаю — легковажна. Письменник має знати про людину все, до найменших подробиць. Мало побачити її в цеху, на конвейєрі, знати, як вона працює. Одного цього ще мало, щоб наділити людину людським, розпізнати її до кінця, догадати її, створити образ, тип. Письменник шукає своїх героїв там, де відбувається процес формування поглядів, де з'являється щось нове в людських оцінках і діях, де відбувається формування, становлення людини. Тому конфлікт

у його творах про сучасника не має того суто виробничого пагнітання, яким дехто зловживає, доходючи й справді до грані «виробничого» роману. Романи П. Загребельного аж ніяк не справляють такого враження, оскільки в них на першому плані людинознавча проблема: в яких зіткненнях чи в якій взаємній гармонії його герой перебуває з іншими людьми, а, отже, й із суспільством, як соціально-людський тип, як дитя свого часу. Саме цим і приваблює сучасність у романах Павла Загребельного.

Хотів би закінчити цей роздум відомою думкою: зміни в житті відбуваються невинно, і талановитий письменник нерідко раніше за своїх сучасників може збагнути їхню суть і показати в живих образах. Це й робить Павло Загребельний як прозаїк, як комуніст, як громадянин.

Ну, а щодо вічності, суддею хай буде час.

1974

Я — ТАКЕ ДЕРЕВО...

«Я — таке дерево!» — пригадався вислів з речитативу-роздуму у фільмі «Прощай», вислів, який уже й сам собою, без фільму, як мені здається, чудовий і за формою, і за змістом. Я, мовляв, таке дерево, що не схоже на всі інші дерева. Я народилося й виросло під рідним небом, у новому світі, я не зніжене, не підстрижене, не понівечене, хоча мені й випало зазнати чимало радощів і прикросців, довелося виборювати собі право на життя у нелегкій борні. Врешті, я ще не зрубане дерево, і мене не можна спалити в будь-якому полум'ї. Не можна також і зробити з мене будь-що, бо я придатне лише для каркасу могутніх крил або для грот-щогли швидкісного вітрильника. Так, я дерево особливе й іншим ставати не жадаю і не можу, хочу залишитися собою. Тож прошу на це зважити, рахуватися з цим.

Саме так або щось подібне до цього міг би сказати про себе й Микола Зарудний — людина оригінальна, самобуття й заодне сувора.

Гордість прийшла до Миколи Зарудного від простих селян, доброта, щедрість душі — від студентського співжиття й окопів війни, а також від колишніх життєвих труднощів, працелюбство — від газети, суворість — від важкої

письменницької праці та ще, мабуть, від його діда-хлібороба, який, повернувшись, бувало, натомлений з поля, не дозволяв вечеряти великій родині, аж поки він помие руки й сам сяде за стіл. Проте все це лише здогади, насправді ж ми ще достеменно не знаємо, звідки і як наповнюється людина усім високим, так само, як і низьким. Одначе напевно знаємо, що письменник, перш ніж він стане письменником, повинен гармонійно скластися як людина і, звісно, бажано, щоб склався якнайкращим чином, якщо вже потім сам хоче створювати, утверджувати, проповідувати красивих людей, своїх сучасників. Щоправда, з хорошої людини не завжди виходить хороший письменник. На жаль, часом буває і навпаки. Багато чого в суто людському плані ми схильні прощати нашим колегам по перу, хоча принцип психологічної сумісності з колективом у письменницькому середовищі так само важливий, як і в інших сферах.

Та повернемося до Миколи Зарудного.

Він заявив про себе як літератор давно, ще у Вінниці, де колись жив і працював. Ми не можемо сказати, що Микола Зарудний одразу став визнанням письменником. Печать місцевої «конкретності» була помітна на перших його п'єсах, а обласний драматичний театр, як це часто трапляється, сприяв утвердженню місцевого автора. Але ж зростання драматурга, його популярність починаються саме тоді, коли до нього виявляє інтерес не тільки «свій», а й інші театри. Таке буває часом одразу, часом поступово, але для кожного справжнього драматурга він, цей процес, так чи інак неосудимо настає. Це не лише визнання, але й щось більше, відбувається мовби приховане змагання одного й того ж автора в кількох театрах.

М. Зарудний пройшов це випробування театрами своїх найкращих п'єс, таких, як «Веселка», «Марина», «Сині роси», «Пора жовтого листа», і витримав з честю — його п'єси почали ставити по всій Україні, у Москві, Ленінграді, в братніх республіках, а також за рубежом. За останнє десятиріччя в різних театрах поставлено вісім нових п'єс драматурга. Їхня доля склалася по-різному — деякі зійшли зі сцени, але більшість і досі залишається в репертуарному активі. Надто свою живучість довели його комедії. Треба віддати належне таким прославленим колективам, як франківці в Києві й колектив Театру імені Московської Ради в Москві, творчий контакт з якими для автора особливо плідотворний. На честь М. Зарудного

Родина Вади́ків.
У центрі — батько Сидір Йосипович
і мати Катерина Олександрівна.
Другий справа — Василь. 1936 р.

Василь Земляк.
курсант Харківського
авіаційного училища.
1941 р.

Василь Земляк — кореспондент газети —
бере інтерв'ю
у Героїв Соціалістичної Праці. 1949 р.

У редакції газети
«Радянська Житомирщина».
1950 р.

З Максимом
Рильським.
Житомир, 1956 р.

Анатолій Дімаров, Василь Земляк,
Олександр Дяченко, Платон Воропко. 1959 р

З Сергієм Воскресенком
та Дмитром Павличком.
Київ, 1959 р.

З братом Іллею
та Миколою Зарудним
на полюванні.

У Карпатах
біля каменя Олексі Довбуша.
1960 р.

З донькою Олесею,
Гриною Вільде та Дмитром Суптелею.
*Будинок творчості письменників
в Одесі. 1963 р.*

З Олександром Безименським.
Москва, 1965 р.

У Будинку творчості.
Ірпінь. 1966 р.

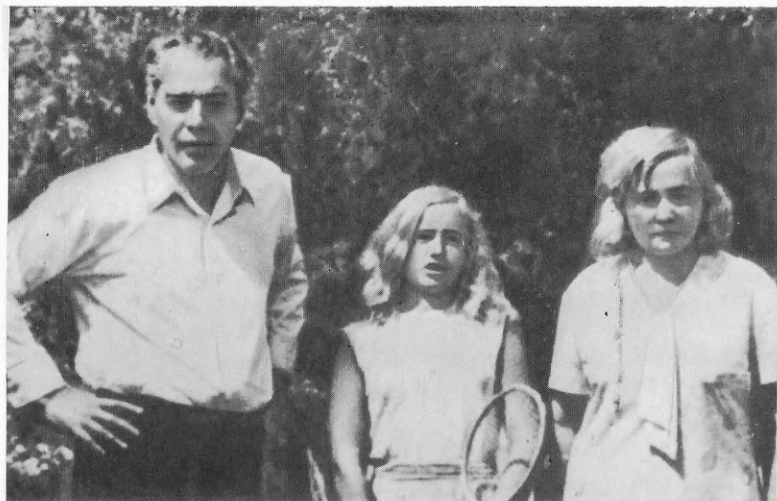

Сава Головапівський, Василь Кучер,
Дмитро Бедзик, Андрій Головка,
Василь Земляк, Микола Зарудний
під час республіканської конференції
прозаїків. 1966 р.

Василь Земляк
дає автографи
під час зустрічі
з читачами.

З дружиною Ольгою Кузьмівною та донькою Олесею.
Будинок творчості письменників в Одесі. 1968 р.

З Віталієм Коротичем та Іваном Драчем
під час установчих зборів Київської
письменницької організації СПУ. 1969 р.

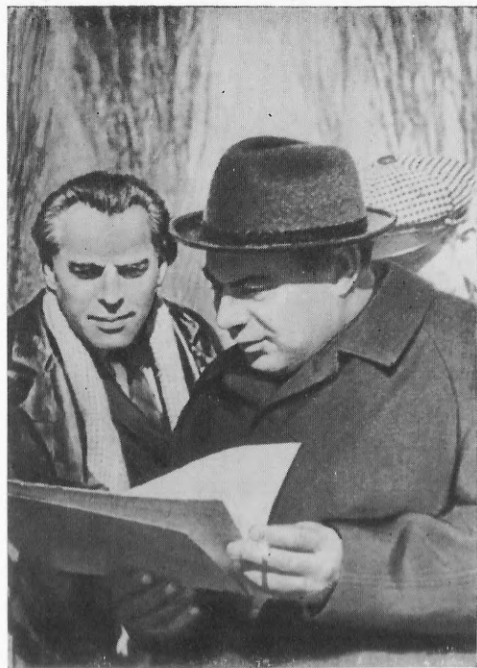
Василь Земляк, Павло Загребельний,
Вадим Собко, Гарегін Севуц,
Будинок творчості письменників у Ялті. 1969 р.

Іван Стаднюк, Микола Зарудний,
Володимир Дальський, Василь Земляк
під час II з'їзду кінематографістів УРСР.
Київ, 1969 р.

Ялта, 1970 г.

З відомим
механізатором
Олександром Гіталовим
на Кіровоградщині.
1971 р.

З перекладачкою
Ізідією Новосельцевою.
Київ, 1971 р.

Карло Каладзе, Микола Олійник, Василь Земляк,
Михайло Рубашов, Петро Гуріненко під час VI з'їзду
письменників Радянської України. *Київ, 1971 р.*

З Анатолієм Бортняком та Богданом Сушинським
під час пленуму правління СПУ
по роботі з молодими авторами. *Київ, 1972 р.*

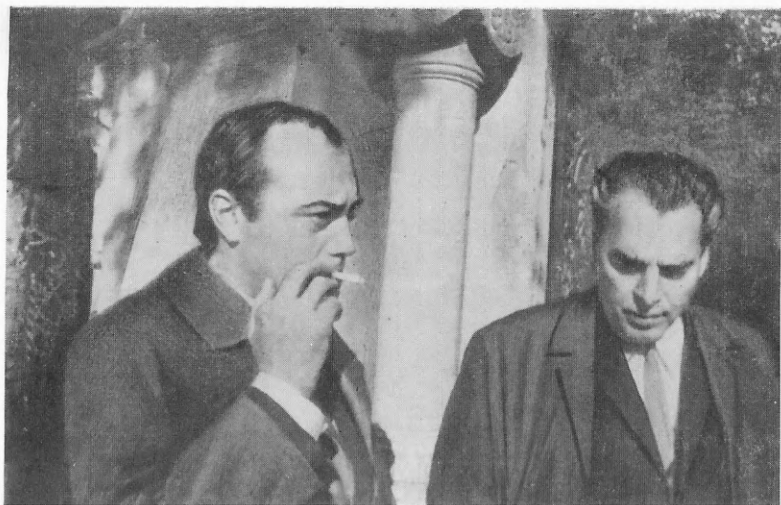

Василь Юхимович, Василь Грінчак, Павло Автомонов,
Василь Земляк, Юрій Збанацький під час тижня
української літератури на Вінниччині. 1972 р.

Микита Шумило, Степан Крижанівський, Василь Земляк
на урочистому вечорі, присвяченому вшануванню пам'яті
Архипа Тесленка. Київ, 1972 р.

З Миколою Віпрановським. 1974 р.

З Євгеном Гуцалом та Робертом Третяковим
під час пленуму правління СПУ. Київ, 1975 р.

Іван Шамякін, Олесь Гончар, Василь Земляк,
Іван Науменко під час днів білоруської
радянської літератури на Україні. 1975 р.

Василь Земляк на VI з'їзді
письменників СРСР. Москва, 1976 р.

треба сказати й таке, що він залишився вірний Вінницькому обласному драматичному театрові, що був для нього своєрідною «альма-матір'ю». Вінничани, зі свого боку, цінують цю дружбу з драматургом, з увагою ставляться до кожного його нового твору. Те саме можна сказати і про Львівський драматичний театр ім. М. Заньковецької та про інші.

Нам же, письменникам, особливо цінне в М. Зарудному як драматургові його вміння вибудовувати в п'єсах комедійну ситуацію, вміння сміятися просто, без пережیمів, по-доброму, вміння радіти разом з героями й картати вульгарність, непристойність, ницість, скнарність, тупість — учорашній день у людях не тільки поганих, але й хороших. І нехай часом він буває традиційний, зате ота позірна модність ніколи не вабила його, головне для драматурга — живописати характери, відчувати їх у найбуденнішій і звичайній ситуації. Саме в цьому від п'єси до п'єси зріє, шліфується досвід М. Зарудного. Чого він досягнув у цьому — покаже майбутнє, шляхи якого для митця незбагненні. Одне безсумнівно: драматург відчуває людину всією душею, вміє перенести її в «живому вигляді» з вулиці (життя) на сцену, в п'єсу. Тому не дивно, що персонажі його п'єс здаються нам добрими знайомими, вони не скопструйовані.

У чому ж витoki, джерела психологічної сумісності драматурга М. Зарудного з колективом? Тут не може бути однозначної відповіді. Відповіді? Це не те слово. Напевне, колись буде доведено, що всі люди обдаровані й талановиті. І все ж від обдарованої особистості до митця — космічна відстап. І щоб подолати її, треба мати відвагу космонавта, упертість селянина, допитливість мандрівника. Треба надаватися усім злигодням та небезпекам цієї мандрівки, недобачати днів і недосипати ночей, треба перейнятися вірою в те, що ти робиш. Все це знайшов у собі М. Зарудний, стаючи на важку літературну дорогу. І ось він є: письменник, художник, витворений не лише зусиллями власної волі, а й тими обставинами життя, які випали на його долю, обставинами нашої, радянської дійсності: сільське дитинство в родині вчителів, Вінниця і Харків у юнацькі роки, університет в Алма-Аті, війна, газета повоєнних років, виснажливі кореспондентські поїздки, спілкування з героями репортажів, перші ненаписані п'єси з тих поїздок і, нарешті, прихід до театру на

правах людини, яка не лише дещо знає про життя, а й має броджений хист про це розповісти об'ємно, не нудно, а якось легко і навіть весело.

Вихід на більшу орбіту не має якихось постійно діючих законів, у кожного художника вони складаються по-своєму. Олесь Гончар якось сказав: «Якщо чиясь творчість має в пароді певну ціну, то рано чи пізно прочують про це і сусідні пароди». У нашій країні завдяки великій російській літературі й культурі цей процес обміну майже безперервний, Микола Зарудний посів у ньому чільне місце спочатку як драматург, а згодом і як прозаїк. Сьогодні він один із шановних авторів і московських, і периферійних російських, і багатьох інших театрів у наших республіках та за рубежом.

Але давайте розглянемо це питання пильніше.

Хто стежить за нашою літературою й бодай побіжно знайомий з її жанровим розмаїттям, той не може не помітити, що, як і раніше, так і тепер, у ній відчувається майже постійний дефіцит майстрів драматургічного жанру. Можемо буквально по іменах полічити, починаючи з Івана Котляревського, наших видатних майстрів сценічного слова в минулому. Негусто драматургів і в наш час, хоча комісія драматургії Спілки письменників при нагоді оперус нібито чималеньким списком. Виявляється, це зовсім різні речі: ходити у драматургах і писати п'єси.

Становище і в інших національних літературах також бажає кращого: старі майстри відходять, залишаючи нам свій обкатаний репертуар, пові ж тим часом не квапляться зайняти їхнє місце. Напевне, це не так просто і не так легко, як може здатися з першого погляду. Це процес тривалий і трудний, як трудний і сам жанр драматургії. Кожен хоч скільки-небудь помітний талант тут цінність, а справжній талант — тут просто рідкість.

І в той же час п'єси пробують писати майже всі — і прозаїки, і поети, інколи навіть і критики, але більшість із них навіть не доходять до другої дії, і тим справа закінчується. І лише великі трударі дозволяють собі довести діло до того, щоб написати останній рядок — «Поволі опускається завіса», після чого знову беруться за своє рідне діло — хто за прозу, хто за поезію, а хто за критику драматургії. І тільки найвідважніші залишаються вірними їй назавжди.

Понад двадцять років тому у цеху драматургів опинився і Микола Зарудний. Не смаглявий хлопець, а обвітре-

ний суворим життям, гордий і непокірний Микола, як потім напише про нього Олекса Коломівць у передмові до ювілейної збірки п'єс. Він із того покоління, яке пророкував нашій літературі Олександр Довженко ще в роки війни. Пригадуєте: «З війни у нашу літературу прийдуть цікаві і самотні письменники». І вони прийшли: одні відразу ж, в обмундируванні солдатів, з ходу взявши мирні рубежі, інші трохи згодом, добряче вивоювані труднощами післявоєнних років, але так само зі своєю темою, зі своїм баченням світу, зі своїми болями і мріями. І був тоді серед них чи не єдиний драматург із молодих — Микола Зарудний, уже популярний у Вінниці. У Києві його ще майже не знали, на Посту-Волинському семафор для нього ще тримали закритим у зв'язку з перенаселенням столиці та іще чи не тому, що Вінницький драматичний театр конче хотів мати свого драматурга під рукою. Пригадую, в сусідніх областях тоді також почали спішно шукати драматургів, але це славне починання закінчилося поразкою і багатьох театрів, і скороспілок-авторів. А от Вінницький театр мав свого надійного автора — Миколу Зарудного. Але навіть пайпрекрасніше рабство в одному театрі є рабством, і справжній митець не міг не мріяти про втечу з нього.

Поява «Веселки» (1958) відкрила семафори на Посту-Волинському і для п'єс Зарудного, і для самого Зарудного, незважаючи на всю перенаселеність столиці й на всю перенасиченість її театрів п'єсами, щоправда, здебільшого посередніми. «Веселка» одразу ж посіла належне їй місце у репертуарі франківців, мала там великого глядача, вона й досі не сходить зі сцен багатьох театрів країни. Написана, як мовиться, по гарячих слідах життя тих років, вона й сьогодні не втратила своєї гостроти і соціальної, і суто людської, не втратила свого громадянського звучання.

Як на мій погляд, то саме з неї, з «Веселки», і починається справжній драматург Микола Зарудний, гострий, дотепний, весь перейнятий пафосом боротьби, пафосом ствердження людини в найкращих її виявах. Вражає простота задуму і якість осяйне, легке, але ніде не награве його втілення. Це комедія, але комедія заблукань героя, комедія глибоких переживань, комедія радості, коли відроджується людина, в даному разі герой п'єси Антон Кряж. Я не стану переказувати п'єсу, щадячи тих, хто її досі не бачив або не прочитав. (До речі, всупереч усталеним твердженням, п'єси дуже добре даються до читання,

в тому числі й п'єси М. Зарудного, треба тільки уявно вибудувати собі добру декорацію й пильно-пильно стежити за автором, як він розгортає, веде і згортає дію. Я, наприклад, люблю читати п'єси більше, аніж дивитися їх на сцені... Ну, а п'єси М. Зарудного я люблю ще й дивитися). Антон Кряж і його діти — ніби одне ціле, вони ніби продовження самого героя у тих його духовних вимірах, які прочитуємо в самому фіналі, хоча напочатку це зовсім різні й ніби чужі за поглядами люди. І коли ми радіємо за дітей, то мимоволі радісно і за нього, за батька, який гадав, що плекас їх заради власного щастя, для себе, а виплекав для суспільства. Вони ж і віддали йому сторицею — відродили його, повернули до життя, яким Кряж був сильний і великий не так давно.

Смію твердити, що в нашій прозі про село навряд чи був герой з такою складною гамою почуттів, що ж до драматургії (яке місце посідає він там), то колись драматурги розберуться в цьому самі. Тільки великий актор міг би відтінити всі грані цієї душі. Але це не пропаде, бо кожна справжня п'єса колись неодмінно дочекається свого великого режисера й великого актора.

Після «Веселки» одна за одною виходять друком і ставляться в театрах країни нові п'єси М. Зарудного, в яких ведеться бій за людину всіма доступними п'єсі засобами: де іронічним підтекстом, де відкритим народним гумором, а де суворою мовою драми. Ці п'єси обійшли безліч театрів, охопили тисячі й тисячі глядачів. Критики ледве встигали за драматургом, і кожна нова п'єса їх заставала так само зненацька, як і кожна попередня. Нам, старшим, так чи інакше знайомі ці п'єси, і все ж я їх перерахую: «Мертвий бог» («Чужий дім») — драма, «Антеї» («Сини йдуть далі») — драма. «Фортуна» — трагікомедія, «Острів твоєї мрії» — драма, «Марина» — героїчна драма, «Сині роси» — драматична поема, «Рим, 17, до запитання» — комедія, «Дороги, які ми вибираємо» — драма, «Вірність» — героїчна драма, «Пробачте, ми без гриму» — комедія, «Пора жовтого листя» — лірична комедія. Ось який «послужний» список Миколи Зарудного за останнє десятиліття після «Веселки».

Звичайно, можна сперечатися про довершеність жанрову, сценічну тієї чи тієї речі. Але незаперечним є те, що в них діють не вигадані, не знекровлені манекени, не набридливі моралізатори і стерилізовані суперсучасні герої, а живі люди з усіма властивими людям слабкостями

і пристрастями, з мовою, якою ще довго говоритимуть люди, з нашою народною мовою, з любов'ю до рідної землі й Вітчизни і знову ж таки з любов'ю, яка має глибоке коріння, а не лише справні дані старих анкет, як, скажімо, Косяк з «Веселки», який найбільше козирав тим, що він не був на окупованій фашистами території, а на всіх, що були, дивився підозріливо. Тих косяків драматург простежив від першої комуні котовців до наших днів і віддав їм належне, знімаючи з них блаженські шати удаваних святенників і «праведників». І тому так рельєфно піднімається над ними, тими тюхтіями духу, наш сучасник, риси якого несуть у собі герої найкращих п'єс М. Зарудного. Як прозаїк, не можу не сказати кілька слів про прозу М. Зарудного.

Є історії, які не можуть уміститися в рамки п'єси, ба навіть кількох п'єс. І тоді письменник вдається до прозового слова, вільного, не скутого рамками сцени, всеохоплюючого слова прози. Так з'явилися за останні роки три романи М. Зарудного — «На білому світі», «Урап» та «Гілея». Це розгалужені, багатопланові твори про наші дні, про землю, про нових господарів землі, з якими не пориває письменник, життя яких знає і працю яких уміє оспівати, оромаптитизувати.

Нам, письменникам, іпколи дорікають (може, й справедливо) за те, що полюбаємо славу, маємо певну слабкість до неї. Скажіть, а хто її, цю велику мучительку, не любить хоч явпо, а хоч таємно? Хіба співак, замовляючи собі костюм у найкращого кравця для нового відповідального виходу, вишком не думає про неї? А чи сталевар, добровільно спалюючи свою душу біля горна, не свідомий того, що його безсмертя відкарбується потім Батьківщиною на звареній ним сталі? Я знаю одного великого тракториста і комбайнера, який уже сорок з лишком років працює на полях, та коли приходить йому нова нагорода — орден чи медаль, — він «занедужує» і щоразу посилає стримувати і дякувати за нагороду свою дружину. Яюсь залитую його по секрету: «Навіщо ви так робите, Йосипе?» — «А щоб жінка знала і відчувала, який славетний у неї чоловік!..»

Письменницька слава зіткана з найтоншого і пайвразливішого матеріалу — зі слова; іноді в ньому вчувається лише спів павутинки з літнього степу або ж торжество весняної ластівки, що вибудувала під стріхою людей і своє житло, — і все ж письменник сподівається, що люди

почують те, що вдалося почути йому, і воздадуть йому рано чи пізно. Усе життя його проходить у сумнівах, ваганнях, у пошуках вищої доцільності не зробленого ще, у вічному невдоволенні собою, у мало кому відомих більше, ніж йому, гризотах совісті про те, чи сповна сказано про людей, яких обрав він для свого живопису і яких було так багато, що йому самому інколи стає дивно, як він не заблукався на тому велелюдді, не розчинився там. А далі приходиться ще один суддя — час, і каже словами великого Рабіндраната Тагора про життя письменника:

Если песня умрет, то, как все, я по жизни пойду —
Безымянная капля в потоке великой реки;
Буду, словно цветы, я выращивать песни в саду,
Пусть усталые люди заходят в мои цветники.
Пусть срывают цветы, пусть склоняются к ним на ходу,
Чтобы бросить их прочь, когда в пыль опадут лесенки.

І все ж, незважаючи на всю ламкість і непевність слави як такої, ми зичимо Миколі Зарудному додавати до його доброї письменницької слави, бажаємо йому нових творчих дерзань для свого народу, прекрасну душу якого він учув і зрозумів. Час, окрім суддівської, має ще й іншу особливість: він працює на того, хто працює, а слава приходить до того, кому ніколи за роботою думати про неї.

1971

СЛОВО ДО ПОБРАТИМА

Поювілейний лист Дмитрові Міщенку

Дорогий Дмитре!

Товариші з журналу «Україна» попрохали мене звернутись до Вас із цим невеличким листом-роздумом, сподіваючись, напевне, що він бодай трохи віднадить автора і журнал від непохитного ювілейного штампуга, який, безперечно ж, набрид читачам. Я охоче пристаю на цю пропозицію, хоч і не певен, що зможу сказати щось аж надто оригінальне, щось більше за те, що було сказано про Вас у червоній папці-адресі президії Спільки письменників України, де аркуш з вітальним текстом заряснів автографами Ваших друзів письменників. Але зважте на те, що

це поювілейний лист, і в ньому роздуми про Вас вже не офіційні, а суто приватні, особисті.

Ви, Дмитре, представник того покоління, яке старші вважають молодим, а молодші — старим аж занадто — як з погляду двадцятирічних. Але тим часом ми маємо друзів та прихильників і там, і там, залежно від того, що і як ми напишемо. Бо для нас ясно: ми — друга хвиля письменників, що прийшла в літературу з Великої Вітчизняної війни услід за Олесем Гончаром, Михайлом Стельмахом, Юрієм Збанацьким, Платоном Вороньком, Василем Козаченком... Ми спізнались на кілька років, і тепер все життя мусимо змагатися, щоб надолужити, не дуже відставати. Адже однаковою мірою стосуються і нас віщі слова Олександра Довженка в листі до Петра Вершигори про те, що з цієї війни в літературу прийдуть нові цікаві письменники.

Вони прийшли. І Ви — один з того по-своєму легендарного покоління, яке так довго долало «звуковий бар'єр» навколо себе найпростішим і найроботячішим шляхом, без особливих премій, звань і нагород, без особливих почесей і шанувань, але із неодмінною прихильністю як старшого покоління літераторів, так і молодшого, що гряде за нами.

Якось вже так сталося, що в тому поколінні менше поетів, а більше прозаїків. До поетичної когорти я непричетний, а список прозаїків — великий і цікавий, починаючи з Григорія Тютюнника, з його «Виру». Люта війна і труднощі перших повоевних років зробили нас прозаїками. Про суворе хотілося говорити суворо, а то й протокольо. Але в душі ми майже всі поети, і про те свідчить поетика нашої прози. Хіба не відчувається поезія вже бодай у самих назвах Ваших книжок: «Сипи моря», «Сіверяни», «Весняна повінь», «Очі дівочі», «Вітри приносять грозу»?

Ваша проза наскрізь пронизана духом поезії, отим гарним душевним чаклуванням митця над речами, на перший погляд, нібито звичайними й буденними. Це відчувається навіть у «Батальйоні необмундированих», речі суворій, майже документальній. Але чи не найбільше цей поетичний стрій відчувається в «Сіверянах». Давня епоха ожила раптом у всій реальності, а образ чернігівської княжни Чорни є один з кращих жіночих образів у нашій історичній літературі. Мені здається, що саме в «Сіверянах» Ви найвиразніше створили себе як зрілий прозаїк, як письменник оригінальний і самобутній.

У житті дехто з нас має Вас за дещо замкненого, мовчкуватого, затамованого чоловіка. Трішки навіть суворого, не кажу вже, що строгого. Але ця «сокритість» — то лише для невтаємничених. Письменника як людину слід розглядати передовсім у його письмі. Там він проявляється весь, бо ж саме там і видно роботу його душі. У «Сіверянах», як і у Ваших останніх повістях, її, цю роботу душі, характеризують поетична пристрасність, задушевність, точний психологічний апаліз.

Я оце знову перечитав «Сіверян» та ніби відкрив Вас для себе вдруге. Історичний роман — це Ваше, і хто спробував себе там раз, то напевне закортить повернутись туди і вдруге, і втретє. Це зовсім не означає відходу від сучасної теми, в якій Ви засвідчили неабияку компетентність, смак відчуття нового. Але не кожен може написати історичний роман; тим-то і дорогий для нас той, хто це може, кому це підвладне. І — ще до цього. Російський історик Василь Ключевський — авторитет серед учених пеабиякий, писав: «Творці діляться на дві групи: одні пишуть про те, що вони думають, а другі думають, про що сотворити». Щиро переконаний, що Ви, Дмитре, належите до першої групи.

Дитинство над морем, війна, університет, робота всі роки підряд і творчість, працьовитість,— такому є про що думати і є про що писати. І коли читаєш написане Вами, то вчуваєш людину не лише талановиту, але й щирю, добру, не скупу, не заздрісну вже як редактор інших... Бо, може, ніщо так не гнітить письменника, як недобрі, злі заздрісці, невміння порадіти за інших, нездатність опечалитися за інших. Від заздрісців меншали навіть великі письменники.

Нехай же лише добра заздрість окрилює Вас. Нехай Ваше перо, Дмитре, і надалі буде, як кажуть, мудріше за Вас. Нехай колоситься гарним врожаєм Ваша літературна лива з усіма її найкращими проявами. І хай не знітить Вас поріг, який Ви щойно переступили. Для прозаїка це іще молодість, зрілість. Тож стійте на тому!

Ваш Василь Земляк

Київ, листопад 1971

НАЙВИЩА НАГОРОДА

Читацька аудиторія — це питання принципу для кожного письменника, якщо він не байдужий до долі своїх творів і пише їх не для власної шафи. Одні письменники цю аудиторію здобувають одразу, вже з перших творів, тоді як інші це роблять поволі, впродовж усього життя, крок за кроком побільшуючи її. Здобує часто, хоч яким би великим воно було, легко розтринькати одним-другим невдалим твором, відштовхнути читача у сто крат легше, аніж привабити його, завоювати надовго. Великі письменники знали це й дорожили цим над усе, хоча кожен мав тут свої засоби, кожен покладався на свої творчі ресурси. Тут ще багато може зробити критика. Легковажна ж, кон'юнктурна критика може лише нашкодити і читачеві й письменнику. Скажімо, пересміхи загалом досвідченого пародиста Юрія Івакіна мало прислужилися моему останньому роману «Лебедина зграя», недосвідченого читача пародія могла лише відштовхнути від роману. А тим часом, можливо, Івакін і не хотів цього. Тому в нашому ділі найкраще покладатися на читача, на його смаки, на його об'єктивність. І тут я хотів би навести слова Юрія Смолича з його нової книжки: «Читачів, як мені здається, можна умовно поділити на два типи: «емоціональні» читачі та «раціональні» читачі. Перші або захоплюються книгою безоглядно, або на перших же сторінках кидають її... Читачі «раціональні», навпаки дочитують кожну книжку. Вони безпристрасні судді». Отож кожен письменник має серед читачів тих і тих, мусить знати про це й однаково старанно працювати для тих обох категорій.

Зараз я пишу другу книгу «Лебединої зграї». Побачимо, якою мірою вдасться мені вивершити цю роботу. А поки що почуваю себе в боргу перед Києвом, який люблю над усе і хотів би про його людей написати.

Вельми і вельми вдячний за цю анкету*. Вдячний найбільше тим читачам, які віддали мені цю невеличку і, я сказав би, певною мірою символічну перевагу.

1972

---

* Відповідь на анкету книголюбів «Робітничої газети». (Прим. упор.)

ПРО РУКОПИС ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Валерій Шевчук належить до цікавого крила нашої прози, до так званої наймолодшої її генерації, представниками якої можуть вважати себе і Євген Гуцало, і Григор Тютюнник, і Володимир Дрозд, як і декотрі молоді письменники, що працюють у Львові, Одесі, Харкові. Валерій Шевчук поміж них посідає особнє місце, на те вказує його попередня збірка, в якій засвідчуємо (в найкращих оповіданнях) певний відхід від узвичаєних традицій нашої прози, але й водночас ті нові шукання форми, які певною мірою той відхід виправдовують, являючи собою цікаві творчі подибування й знахідки. Скажімо, ніхто так просто з молодих наших прозаїків не написав про армію, як зробив це Шевчук в одному з найкращих оповідань попередньої збірки*.

Цього автора вирізняє спостережливість, точний психологічний малюнок, пластичність мовних характеристик героїв, сама тональність розповіді — невимушена і в той же час не спрощена до стилізації, як це нерідко буває, коли автор занадміру прагне до простоти, виходячи за межі дозволеного і впадаючи знову-таки в нарочитість.

У повних творах письменника хотілося б знайти краще підтвердження вже знайомого тобі й не байдужого для тебе автора. Мушу, однак, сказати, що це відчуття радості від рукопису, котрий переді мною, появляється не відразу. Може, тому, що його відкривають, як на мій погляд, слабші оповідання, такі, як «Змори», «Щире золото тиші», «Сутінки». Впадає в око їхня ескізність, невиповненість, тематична недовершеність. Це потім помічаємо в оповіданнях «Закоханій бог», «Казка про великого слона» та ще в деяких, які мало що додають до цієї збірки: одні через їхню незначущість художню, а інші — через їхню тематичну незаангажованість до збірки, яка, безперечно, своїми найкращими штуками є серйозним творчим набутком автора. Такими видалися мені оповідання «Удвох», «Сніг», «Ніч», певною мірою «Батько», де бачимо характери, зроблені тонко, засобами сучасної прози. Нехай у цих опові-

---

* Мається на увазі оповідання «Сині хвили» з книжки В. Шевчука «Серед тижня». (Прим. упор.).

данях десь вчувається Коцюбинський, нехай Стефаник нашпуге авторіві щось і своє, та все ж не можемо не відчутти й доконче нової авторської манери, де, здається, одне слово, одна недоречність могла б зіпсувати весь стрій речі (читайте хоча б «Удвох»).

Книжкою, однак, могла б стати, скласти її основу повість «Золота трава», адже це насправді «Золота трава» душі, по якій автор прийшов до значної прози.

Отже, про «Золоту траву».

Разом з ліричним героєм повісті — Миколою, який час від часу перебирає на себе авторську оповідь, входимо в атмосферу Чуднівської вулиці, де розгортається Миколин світ, обіймаючи й минущину, й сучасне життя цієї вулиці. Майже фізично відчуваємо ту живописну географію, на якій автор тче своє художнє плетиво: і каміння річки Кам'янки, і панорама на старе місто, і Тетерів з головою Чацького, і те нагромадження руїн, яке лишилося від старого ярмарку, і будинок Лауди, і виходи на Кафедральний майдан, — так, усе то старий Житомир, Житомир повосенний, його знаменита Чуднівська вулиця. Автор крок за кроком відкриває нам її минуле, передавши цю роботу дідові Миколі, персонажеві відтак не традиційному й аж ніяк не службовому в повісті. Перед нами маленький філософ життя, трохи незвичний і неординарний, щораз відчуваємо якусь гарну душевну шляхетність цього героя. Старий кабріолет ніби підкреслює цю незатертість гордої людської особи.

Разом з Миколою ми віримо персонажеві, проймаємося до нього доброю людською повагою й довірою. Але в інші мешканці вулиці, автор створює їхній колективний портрет економно і з великою достовірністю, поволі заселяючи ними всю вулицю, всю повість. Образи Висоцького. Люди надовго залипаються в душі.

Повість виписана щиро, дбайливо, з великим смаком, з гарним стилістичним вивершенням кожної зачепленої у ній теми. Тож не дивно, що так рельєфно оживає перед нами минуле життя Чуднівської вулиці, її колишні герої, хоч розповідь про них ніби ведеться спроквола, між іншим, їх вимальовує для Миколи дідова пам'ять, його спогад.

Гадаємо, що автор написав свою найкращу повість, і саме тому хотілося б звільнити її від переборів, які зустрічаються в ній місцями й які явно псують, применшують,

здрібнюють реалістичну ткапину повісті (Миколині сни чи видива, почасти доведені до абсурду).

До сказаного додати можу ще таке: Валерію Шевчуку хотілося б побажати більшого втручання в сьгоднішній день. Часові ознаки його речей маловизначені, це можна віднести до слабкості, яку письменник має подолати лише з власних переконань, доконче своїми засобами.

1972

ОБШИРИ ЖИТТЄВОЇ НИВИ

Юрій Збанацький із Чернігівщини, із чарівного Наддесення. Ця обставина має неабияке відношення до всієї його творчості. Адже саме тут, на цій легендарній землі, складалась і формувалась його, сказати б, дописьменницька біографія. Тут і Десна його дитинства з луками, озерами та білими пароплавами, що так легко спускалися вниз, від Чернігова, та потім так важко долали круті деснянські серпантини; неподалік од рідного села лежав Казенний плях, яким іще так недавно пройшли на Київ відважні загони Миколи Щорса. В уяві селянського хлопця поставав тоді, як суцільна легенда, і сам древній Чернігів з гарматами на валах, «пайдовшою греблею у світі та найбільшим майданом у світі», місто, в якому творили Леонід Глібов і Михайло Коцюбинський, місто, з якого вийшла ціла плеяда революціонерів.

Чернігів тридцятих років стає для майбутнього письменника містом навчання і праці, отого першого самостійного хліба, з яким приходить і доконче свій погляд на світ, на суть життя та боротьби, та й на прийдешнє, що саме народжувалось тоді у подіях складних, неспокійних.

Потім — Ніжин, інститут, колишня гімназія Миколи Васильовича Гоголя. На все життя запам'яталася біла ніжинська зима. Був то кінець заочництва молодого вчителя. Група щойно дипломованих іде ключем до пам'ятника Гоголю, хтось читає вголос папис на цьому. А звучать ті слова, як клятва молодих учителів: усміхатись до світу, нести людям промінь добра і правди, битися за людську душу все життя, до останнього подиху.

Так воно потім і було, хоч, можливо, й не з усіма. Був у тій групі вчителів, напевне що був, Тарас Залужний,

майбутній герой «Малинового дзвону», людина високих понять про наше життя та місію вчителя у ньому. Такий не схибне, не відступить, такий вистоїть, які б труднощі не спіткали його. Бути могла там і Настуся із Скрипалів, про яку потім розповідатиме Залужний: «Вона була маленька, тонісінка, вертлява, з дрібненьким гостроносим обличчям, покрашленим зеленкуватим маком, і сірими врячкуватими очима. Хто б не глянув на Настусю, — відразу скаже: ящірка!» Та загляньте лишень у її душу, як зробив те Залужний, і відразу ж збагнете, як жорстоко прорахувалися шкільні дотепники. Непоказна Настуся завжди приходила на допомогу людині в скрутну годину, вміла переступити через своє заради інших. На те ж бо вона і вчителька! Та певно стояв між випускниками і клятвопорушник, якого впізнаємо потім у тому ж «Малиновому дзвоні». То — Шухновський, кар'єрист і користолюбєць, невірна душа перед школою і людьми. Для цього передзвін хатнього кришталю матиме більше сенсу, аніж малиновий дзвін невтихомиреного шкільного дзвоника, що так бентежив душу Залужного.

Для Юрія Збанацького життя після тієї ніжинської зими побігло чи не аж занадто швидко: школа, партійна робота в Острі, районна газета і війна. Кілька років партизанської боротьби на нашому поліському межиріччі, між Десною, Дніпром і Прип'яттю. Цим великим епізодом чернігівська земля ніби іще раз підтвердила свої революційні й бойові традиції. Пліч-о-пліч із загонами Федорова, Попудренка бились партизани Ю. Збанацького, недавнього редактора, чиї фейлетони в остерській газеті, написані «під Остапа Вишню», так добре звеселяли читачів і чия перша документальна повість, прийнята до друку напередодні війни, не встигла вийти в «Молодому більшовику», київському молодіжному видавництві. Письменницькі задуми, які так і не вдалося тоді здійснити, довелося замінити на суворий небагатослівний щоденник партизанського командира.

Йшла війна, а з нею водночас немовби відбувався призов у письменство. І Довженко запише як клич (березень, 1942 рік): «Тема війни на довгі роки буде основною темою мистецтва... Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!»

Серед новобранців літератури був і Ю. Збанацький, молодий комуніст, Герой Радянського Союзу. Вивокваний, загартований, наділений високим знанням людини, тонким

відчуттям її світу, прагнень, зачарований її патріотизмом і героїзмом, виявленим у боротьбі з ворогом. Був то час, коли здавалось, що й саме повітря просякнуте радістю перемоги. На тому настрої писати праглося всім, та надто великим був подвиг народу, щоб сягнути до нього простим і в той же час високим словом.

«Таємниця Соколиного бору». Простота, щирість, правдивість — ось що вирізняло цю повість із великого потоку літератури про війну, вабило читача.

У нових творах Ю. Збанацького все рельсфніше на перший план виступає людина з її складним світом проблем і відчужань, наш сучасник з усіма властивими йому ознаками. Ю. Збанацький уміє підглядіти людину в житті, уміє вихопити її звідтіля, уміє «змайструвати» характер. Нехай іноді й не так досконало, як того хотілося б, але засобами не зужитими, доконче своїми і тим-то оригінальними. Тому людина в його творах жива, справжня, непідробна. Тепер маємо цілу галерею характерів, відкритих саме Юрієм Збанацьким. І хоч від твору до твору число їх більшає, та не виснажується здатність письменника наділити кожного якимись властивими лише даному персонажеві рисами, змалювати штрихами деінде скупими, ніби й побіжними, але точними. Тим-то героїв Збанацького не сплутаєш ні з чиїми іншими, вони живуть і діють за своїми вимірами життя, привносячи щоразу якісь нові його ознаки та барви.

Інтерес до письменника більшав з кожною новою повістю, з кожним новим романом. І якщо напочатку дехто схильний був той успіх всуціль приписувати біографії автора, його великому життєвому досвіду, то згодом вочевидь бачимо, що Ю. Збанацький-письменник вільно сягає за межі автобіографічного, його творчість виходить на більші обшири. Це помітно й у «Переджнив'ї», «Хвилях» й особливо у «Сеспелі». Власна біографія могла тут бути підґрунтям, поштовхом до теми. Тим і сильний письменник, що обраний ним матеріал не «пливе» у нього з-під рук, не огинається, а, сказати б, слухається майстра, підкоряється йому. Відбувається те непомітне злиття матеріалу з пошуками митця, з його задумом, коли не видно й самих надзусиль, а процес виконання здається доступним нібито для всіх. Але у тій простоті викладу, у невидливості малюнка та наповненості всієї картини якраз і вгадується саме цей письменник, а не інший.

Згадайте лишень, як іде на смерть Іван Пісня в «Єдиній»:

«— Гей, слухайте мене! — закричав хтось на подвір'ї.— Я — Іван Пісня. Нас ведуть на розстріл!..»

Одним штрихом завершено образ людини, чие життя і справді стало піснею для інших, суворим заклик до боротьби. Уміння сказати просто про велике, одним штрихом, одним малюнком відтворити внутрішній стан людини можливе завдяки глибокому знанню її, здатності підмити для неї характерне, почути її на дану хвилю...

Ю. Збанацький написав багато. Нині у нього велика читацька аудиторія не лише у нас, на Україні, а й за її межами. Його твори перекладено російською, вірменською, молдавською, білоруською, латиською та іншими мовами братніх народів. Знають творчість Ю. Збанацького і за кордоном, зокрема в Болгарії, Польщі, Угорщині, Румунії, Кореї, В'єтнамі.

У такому доброму розголосі, розлунні його творчості завдячувати маємо не лише динамічності автора, його працелюбству, а передусім громадянській значущості зробленого, життєствердності його творів. Письменник перебуває у добрій мистецькій формі впродовж усіх років роботи в літературі, а років тих не так уже й мало, якщо лічити від першої повісті, написаної по свіжих слідах подій.

Відтоді отак по гарячих слідах життя і йде письменник, побільшуючи свої здобутки й щоразу приємно дивуючи нас переходом від однієї теми до іншої, від одного періоду життя до другого, від подій, активним учасником яких, а не спостерігачем, він був колись сам, до подій та обставин, які вже захопили його як художника, гаряче зацікавленого і не стороннього.

В арсеналі Ю. Збанацького паявні всі засоби нашої прози, але він користується ними ощадливо, точно, з найбільшою доцільністю в кожному окремому випадку, в кожному новому експерименті. Та є у тому арсеналі й те, що притаманне саме йому і що так гарно забарвлює всю його творчість. Маємо на увазі тонке відчуття гумору, що переходить іноді у явно іронічні інтонації. Разом з ліричністю, поетичністю це створює оригінальний і неповторний орнамент його прози. Це особливо помітно в «Поліських билицях», де посміх, іронія переходять в одверте сатиричне глузування з того, що заважає, що пнеться стати радянським людям на дорозі.

Прозаїк добре знає силу цієї зброї й користується нею вміло, з тонким відчуттям міри й потреби у ній, ніколи не збиваючись на несмак, на сміх заради сміху, як те інколи трапляється навіть у визнаних майстрів «чистого» гумору. Сміх тут органічний, а походження його народне. Без нього деякі персонажі Ю. Збанацького видалися б нам просто недописаними. Іван з «Єдиної» умів кинути жарт навіть в обличчя самої смерті. Або як тихо й по-людському красиво іронізує старий Оболонський («Переджнив'я») у найскрутніші хвилини життя. Одна зайва фраза, одне зайве слово — і вже був би фарс, неправда. Йому ж віриш.

Тематично начебто примикають до «Переджнив'я» і «Хвилі». Тут складається враження, що автор зібрався після великої перерви провідати своїх героїв з того ж «Переджнив'я». До такого сюжетного ходу мала б спонукати й розповідь від першої особи. Але це інше село, інші люди й доконче інша манера письма. «Хвилі» — твір багатопроблемний, це роман-роздум про нашу дійсність, про наших сучасників. Кожного з нас, мешканців міста, чекає, напевне, отаке побачення з рідним селом, якщо воно є на землі та якщо ми не забули до нього дорогу. Автор піби виносить на суд ті моральні й етичні проблеми, що однаково назріли і для міста, і для села. Поруч з великим і значним, що помічає герой у рідній Нестерівці, дещо й розчаровує на цій зустрічі. Такі, як Оксень, мають подібних собі й у місті. Власний дім, власне благополуччя, нехай маленьке нікудишнє щастячко, аби тільки своє, аби тільки не програти його на велике щастя для всіх. Світ цих людей давній, вони вміють оберегати й приховувати його, вміють маскуватися під велике, але ж хвилі життя й цього разу зроблять своє.

У творчому доробку письменника можна вирізнити цілий цикл творів про школу, виховання нової людини, літературу про дітей і для дітей. Очолює цей цикл «Малиновий дзвін», до якого письменник піби готувався довго й спроквола, хоч і написав його чи записав за якихось вісімнадцять днів. Маємо в цьому циклі повісті «Між добрими людьми», «Курилові острови», «Морська чайка», «Курачий бог» та чимало оповідань. Тут став у пригоді педагогічний досвід автора, глибоке знання матеріалу, досвід Ушинського, Макаренка, Сухомлинського, школу яких Збанацький знає, шанує, вивчає й тепер. Одна

з його мрій — написати книгу про Ушинського. Попереду ще праця та праця, нові роздуми, нові проблеми, нові твори.

Багато уваги приділяє письменник інтернаціональній темі, дружбі народів. Свідчення тому — роман «Сеспель», чимало оповідань, нарисів. Сам автор часто й охоче повторює маршрути своїх книжок, має добрих друзів серед письменників братніх літератур. Особливо теплі стосунки в українського письменника з літераторами і трудящими братньою Чувашію.

Ю. Збанацькому минає шістдесят літ. Уже майже тридцять років працює він на ниві художнього слова. Його найкращі твори стали окрасою української радянської літератури, тематично й жанрово збагатили її. Знаємо Юрія Збанацького і як талановитого кінодраматурга, пристрасного публіциста, вимогливого вихователя літературної молоді. Знаємо його і як невтомного громадського діяча, активного партійного бійця переднього краю. Ось уже багато років він є одним із керівників Спілки письменників України, довгий час очолював її партійну організацію.

Літературна творчість і громадська діяльність Ю. Збанацького відзначені високими урядовими нагородами. Він також удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (роман «Хвили»), премії ім. М. Островського (роман «Малиновий дзвін»). За роман «Сеспель» комсомол Чувашію увінчав письменника премією імені Михайла Сеспеля.

Письменницька біографія Юрія Збанацького продовжується. Бентежна душа його й далі буде пориватися туди, де вирус життя, де у всій величі нової доби розкривається радянська людина, де йде кипуча робота народу.

1973

ТРУДІВНИК ПРОЗИ

Література має властивість звикати до імен і нерідко схильна розглядати того чи того письменника в ряду звичайних явищ навіть тоді, коли засвідчує тим свою неухвалюваність. Але на це не слід нарікати нікому з нас, пам'ятаючи, що запізніле визнання тривкіше за дочасне. До Михайла Олійника воно приходить поступово та спокійно, він

утверджував себе в нашій прозі крок за кроком, але з кожною новою річчю дедалі міцніше. І тепер маємо хоч і врівноважений, зате зрілий талант, заснований на працьовитості, тверезому уявленні свого призначення як мистецького, так і громадянського.

Микола Олійник узяв собі щось од бишівських ткачів, які в старовину і Київ постачали своїми виробами, бо ж конопель там сіяли zelo багато. Може, оте вміння ладнувати нитку до нитки, слово до слова, аби збігало з верстата полотно цупке, густе, гоже і для найдоскіпливішого замовника, взято від них, і вже напевне взято від ткачів оту добру звичку — працювати день при дні, коли на полотні для тебе постають, немов оживаючи, людські історії.

Коли я читаю «Велику Глушу» чи «Кров за кров», то мимоволі вчувається мені оте вдумливе ткацтво, добротне, заповзятливе і якесь безперервне. Саме так — воно не обривається через кожні якісь проміжки, а тече, піби само життя Жилюків, час від часу міняється на полотні лише малюнок того життя, міняються барви, тіні, відтінки, а тканина піби пливе безперервно. А то і є проза. Оснащена притому дуже точним і пругким діалогом. Я не знаю «балакучішого» прозаїка з-поміж нас, хоча в житті він справляє іноді враження зовсім протилежне, зате слух його завше налаштований до мови інших, до живої мови народу. Основа її, звичайно ж, рідний Бишів, запашна мова рідних людей, знана з дитинства. І коли ми потім чуємо її з уст Лесі Українки («Дочка Прометей»), чи Степняка-Кравчинського («Туди, де бій»), чи з уст тих же волиняків Жилюків («Кров за кров»), то щоразу вчувається нам, як прозаїк, не одриваючись від підгрунтя, на якому склався, уміє виборювати, оздоблювати, персоніфікувати свої мовні набутки для кожного окремого випадку, відповідно до характеру, до часу, до місця дії, — то чуємо діалог афористичний, з філософським підтекстом; то діловий і органічно прозорий, як у Кравчинського, що весь у дії, у поступі борця; то заземлено простуватий, місцями аж занадто, але по-народному точний, як у Жилюків. Тому-то й такі живі люди в прозі Миколи Олійника. Прозаїк, у якого всі люди розмовляють однаково, стає монотонним. Тут цього нема.

Іще про одну особливість його прози. Це вміння вживатися, проникати в ту часину, яку обирає письменник для твору. Може та доба бути як завгодно далеко від нього, але ж він-бо мусить опинитися в ній весь так, наче її сучасник, її живий свідок, її співтворець. Інакше не здолати

Йому часових холодів, не зазнати радості відкриття для інших, хоч самому письменникові і може здатися, що він зробив для того усе сповна. Чи не тому деякі біографічні романи мають для нас лише споглядальне значення, не стають надбанням художнім.

Уже на життєписі Лесі Українки письменник пройшов неабиякий курс цієї науки. Знаємо, скільки перегорнуто фактичного матеріалу, скільки подій та людей довелося ввести автору до книги про велику поетесу. І все ж маємо повісті, з яких образ великої поетеси постає найперше в людських вимірах. І хай би не все вдалося авторові, але цей шлях для прозаїка плідніший, аніж безсторонньо переказувати цю, хай і неповторну, біографію. Та тут прозаїк подекуди іще відступає перед істориками, перед біографом, де свідомо, а де й підсвідомо зв'язує собі руки фактами, ніби сковує свою письменницьку фантазію; нічого не вдієш, надто велика і надто відома постать людини, чие живе життя він одважився написати.

Та ось маємо новий роман «Туди, де бій», із цього не біографічного циклу про знаменитого народовольця, революційного письменника Степняка-Кравчинського. Постать складна, буремна, в чомусь і суперечлива. Одна з героїчних біографій тих часів. Автор не піддався спокусі піти по лінії пригодництва, по біографічних спалахах героя, від одного подвигу до іншого. Він розпорядився цим матеріалом, як і належало чекати від досвідченого прозаїка. Ніщо не може заступити людини, характеру, атмосфери, в якій діє герой. І в результаті є роман, досить повчальний як для цього жанру, є герой, ніби випромінений автором зсередини. З роздумами, з драмою, з долею.

Що далі звабить Миколу Олійника як літератора — наші дні чи якась давня доба? Певен, що ці рішення остаточно приймаються в рідному Бишеві, в тій хаті, де батько й мати можуть порадіти за сина, а ми з ними — за гарного оригінального прозаїка в нашій літературі, якого раді бачити дедалі більшим та більшим.

1973

МІРА ОДВЕРТОСТІ

Основне класичне призначення літератури — бути дослідником суспільства і людей. Бо ледь суспільство і його люди рухалися далі у поступі своїм, як відразу ж з'ясову-

валосся, що до ідеалу було ще вельми і вельми далеко, а література, на яку ще вчора моглося нарікати за ті чи ті критичні тенденції, правильно розуміла, а точніше сказати, відчувала приховане прагнення суспільства до досконалості як себе всього, так і окремо взятої в ньому людини. Мені здається, що кожна справжня література продовжує це робити й досі, якщо вона не хоче збочити на манівці, не хоче заскніти на мілководді життя, не хоче звести свої громадські функції до пошуків лише ідеальних явищ та до відкриттів самих лише позитивних героїв, які в житті є цілком реальною субстанцією, а в літературі мають дивну властивість перетворюватися здебільшого, особливо при повторному їх відкритті, в обмерлий і гнітючий штамп, нічого не здатний будити в людській душі.

У цій практиці сліпої й второваної ідеалізації героя косяляється дивовижна розбіжність між високим призначенням літератури й результатами її впливу на людей. Тому велика література за якимись неписаними законами сама оберігає себе від цього, від практики всепоглинаючої ідеалізації. Власне, вона дошуковується цього своїм досвідом. Прикладів скільки завгодно. Один Мересьєв — прекрасно, але другий уже став штампом... Спрощено кажучи, достатньо по одному ідеальному герою на той чи той випадок життя, але знайти по ідеальному герою на всі випадки життя — то вже було б занадто, було б то марною витратою сил і художніх ресурсів.

З практики останніх років бачимо, як декотрі з наших письменників, кинувшись у «полум'яне» описування окремих історичних героїв, так заідеалізували їх як людей, що їхні біографії є, а самих людей нема, бо ж нема їх передусім як людей...

А ось Ігорю Муратову вдалося уникнути бар'єра «суцільної ідеалізації» й показати Примакова як явище зсередини, з людських узвиш, бо саме з них і починається герой. Таким чином бачимо, що навіть ідеалізація достовірних героїв мстить за себе. Ну, а як же з тими, яких ми вигадуємо і видаємо їх за соціальних типів наших днів? Тут, щонайменше, втрата міри відразу ж обертається в нещадний штамп на зразок тутарипових та інших отаких собі легковажних кавалерів і кавалериків, залежно від того, які людські зусилля вкладено в них. І повчально те, як далеко відійшла від нього і наша, українська, і нинішня російська проза. Згадаймо хоча б її вологодське крило: Астаф'єв, Белов. Або Тендрякова й Абрамова. Хіба, чи-

таючи цих письменників, ми не відчувасмо всієї неперезжитковості класичної російської прози, продовження її кращих традицій, хоч традицій, у принципі, слід остерігатися й не боятися час від часу вириватися з них на повітерени і мислення, і творчості вже хоч би тому, що і найкращі традиції певною мірою «зв'язують» руки новим митцям. Особливо небезпечно, як нам здається, штучно, примусово перетворювати в традицію те, що іще саме не вазнало перевірки часом.

До всього нового доробку неодмінно слід ставитись як до експерименту і не більше, а не прагнути тут же ж таки канонізувати його як доконечний взірець для інших. Наприклад, немало було написано на Україні історичних романів, а Семен Скляренко ніби вивершив якусь певну усталену традицію своїми двома романами — «Святослав» і «Володимир». Та ось узявся за цю тему Павло Загребельний, вибрався з полону зужиткованої й звичної традиції й створив один за одним два доконче нових за формою, за стилем, за трактуванням історичних подій романи — «Диво» та «Первоміст», які вигідно відрізняються від усього традиційного, звичного, хоча й, може, для свого часу й досконалого. Саме з погляду новаторства, обрушення якихось звичних традицій приваблюють нас і твори Романа Іваничука, і перші спроби в цій темі Романа Федоріва, і навіть шукання Романа Андріяшика, незважаючи на деяку неузгодженість у нього задуму й виконання, втілення темп. І все ж таки суть новаторства, яке ми бачимо в нашій історичній прозі, чи не найкраще проглядається в романах Павла Загребельного. Письменник ніби вирвався з облоги історичного матеріалу, запанував ним, господарює в ньому — сміливо та вільно підкоряє його своєму задуму, звичайно, в межах історичної достовірності. Тож і не дивно, що Мостище, якого могло й не бути насправді, яке вигадав автор у «Первомості», засноване таким кипучим життям, загаповане такими пристрастями людей, що сприймається пами як доконче достовірне, кортить навіть пошукати його на сучасній карті десь на схід від Києва. Стати господарем історичного матеріалу — не так-то й легко, а ще важче відійти від традиційного його трактування. Хіба тепер Сивоок не звучить для нас як майже історична особа, хоча це всього лише витвір автора, витвір його душі, плід його непересічного погляду на історію.

Наше майбутнє, напевне, так само буде заселене невідомими, а точніше сказати, не відкритими для нас героями,

як і минуле. Та чи не пайважче шукати, відкривати героїв сучасного, хоч ми всі перебуваємо під враженням, що його, сучасне, ми знаємо найкраще. Але й це, якщо можна так висловитися, лише «оптична омана». Між прагненням знати сучасне, відчувати його, пасотувати його на свою душу і тим, чим ми володіємо тут насправді, завше будемо помічати великий розрив. Ось чому найважче, але й найбагородніше відкривати й нам нашого сучасника або, попросту кажучи, самих себе. І якщо наш сучасник не такий уже й ідеальний, як нам хотілося б, якщо ми натрапляємо на його вади, то не зловтішаймося з того, не падаймо їх аж надто холодно та відчужено, а вболіваймо за нього, бо тим ми вболіваємо і за себе, за свою добу. Бездумна ж ідеалізація могла б лише зашкодити справі... Художник, який легко шугає по поверхні життя, — легковір, той же, що бачить лише бруд і не користується світлимими барвами там, де вони є, неодмінно опиниться за межами правди, бо його так само, як першого, викриють мільйони свідків життя, його сучасників. Саме життя постійно спонукає нас до певної міри одвертості, хоч у кожного з нас вона не однакова з іншими, бо та правда, якою ми оперуємо і яку потім читач знаходить у наших книжках, залежить від ступеня нашої творчої доскопалості. В устах одного вона правда, що кличе вперед, в устах іншого вона ні до чого не спонукає, вона — неправда.

Отож удосконалюймося, шукаймо, виважуймо на терезах життя свої і пайменші відкриття, бо сучасник поруч, він не схильний дарувати нам наших не те що великих прорахунків, а й маленьких похибок щодо нього. Він виріс, піднявся, змужнів, він перейшов великі гони життя й боротьби, нині ж він у розквіті. Ось чому працювати у прозі стає дедалі важче, але й дедалі цікавіше. Бачимо це на Гончарові, на Стельмаху, на Сенченку, на молодших наших прозаїках, таких як Загребельний, Зарудний, Мушкетик, Тютюнник, Іванчук, Федорів, Гуцало, Чендей, Колісниченко, Дрозд та інші. Добре вже те, що наша проза свідома нелегких доріг.

«Давно сказано, що література є записане життя, а літератор є свого роду секретар свого часу» (Лєсков). Приклади з минулого літератури блискуче підтверджують цю тезу. Життя, «записане» в нашій літературі В. Стефаником, М. Коцюбинським, П. Мирним, залишилось нетлінним документом, без якого сьогодні важко було б уявити собі їхню епоху. Без буремної поезії П. Тичини, без «Вершви-

ків» Ю. Яновського, без того, що залишив нам А. Головка, без творів П. Панча, І. Сенченка, Ю. Смолича й багатьох інших художників старшого покоління ми не мали б епічної цілісної картини становлення Радянської України на перших її етапах розвитку, складних, сповнених класових битв, високого людського пафосу.

Ми ж маємо написати сучасну книгу життя.

1974

ВПЕРШЕ РОСІЙСЬКОЮ

Український прозаїк Анатолій Колісниченко родом із нашого горбистого Поділля, того мальовничого краю, де «вниз по течії Бугу, скільки зору сягнути, все млини та млини, немов водяні павуки на ріці». Великі водяні млини движе тут Буг, і в осінню пору стікається сюди люд із сіл далєких і суходольних. І в час такий, здається, коли вірити авторові, немає більшої радості для ріки, аніж трудитися для людей, невтомно обертати колеса давніх, покритих оксамитовим мохом, немов самим часом, і нових млинів...

Вишукано й тонко змалював молодий прозаїк Південний Буг і життя на ньому — в будні та свята. Прочитайте оповідання цієї книжки — «Тихе світло», «Востанне і назавжди», «Щоосені, щовесни» та інші — і ви відчуєте Буг зі всіма його порогами, перевозами, мостами й гатями, мальовничими заплавами, птахами, млинами, а головне — побачите його людей — живих, мудрих, добрих — таких, як мельник Филимон із «Тихого світла» або пороник Тодось із оповідання «Що підкажеш, суфлере?». Багато їх, і крізь долю їхню лине ріка, і в цій єдності, органічності якась особлива краса цієї картини життя, і ви разом із автором неначе зазирнете в ці місця. Ландюг оповідань, об'єднаних рікою і природою, створює враження безперервної повісті про село Самосуди, де живуть і діють усі герої Анатолія Колісниченка.

Автор не часто звертається до оповіді від першої особи: їх небагато в книзі — «Хліб», «Не відлітай, горлице!», «Безсоння», «Я згадаю», звучать вони як вставні новели, не руйнуючи її загальної тканини, а лишень надаючи їй якихось нових нюансів. Завершується книжка невеликою

повідстю про Івана Скомороха, що написана трохи в іншій тональності, ніж оповідання, повістю ледь печальною, але без неї, а точніше — без Івана Скомороха та його долі історія села Самосуди видалась би не викінченою. Психологічний малюнок повісті, її сюжетні перепади, її мова дають підстави сказати, що письменник перебуває на шляху до більш об'ємних жанрів прози — розгорнутої повісті, роману.

На мій погляд, Анатолій Колісниченко — один із тих молодих прозаїків, на якого можна покладати великі надії. І справа не тільки в таланті, а в ґрунтовному знанні життя, у ставленні письменника до людей і літератури. Анатолій Колісниченко вміє відчувати людину, хвилюватися разом з нею. І це, напевне, важливіше іншого для молодого письменника. І ще суттєве: письменник не виявляє зайвої самовпевненості, копітливо працює над словом і образом, а з цього, безумовно, вибудується згодом висока дисципліна прозаїка та стає для нього нормою творчості. У прозі завжди краще обережність та стриманість, аніж безсоромна барабанність письма, котра може перетворити в посередність і неабиякий талант. Гадаю, що Анатолію Колісниченкові не загрожує така девальвація. Уже перші його книжки, видані на Україні («Дві притчі одного дерева», «Хроніка Івана Скомороха»), свідчення у тім, що автор прийшов у літературу із найсерйознішими намірами, зі своєю темою і яскравим, трохи незвичайним характером — характером, ясна річ, авторським. Бо, врешті-решт, усе сягає до авторського ставлення до життя, до його морального світу, до душі художника, незалежно — старий він майстер чи тільки заявив про себе. Як говорив Лев Толстой, найбільший інтерес становить характер автора, віддзеркалений у творі...

Хіба не вгадується широка натура автора хоч би в такій фразі: «І сани з Ясею і татом мчать межі двох світил»? Це з «Передчуття» — оповідання, що ним відкривається книжка. Нема потреби переказувати його нескладний сюжет, здається, в цьому й немає сюжету, а тільки є у Ясі передчуття першого кохання, виписане автором тонко, поетично, розкрите через усе, що оточує Ясю у ці врайшні хвилини дня. Почуття глибокої внутрішньої чистоти викликає це оповідання, як і наступне («Світанок і сутінки»), в якому хлопчик Микола захищає свою світлу дружбу з маленькою Наталкою від вульгарних «салоїдів». Коли видалося хлопчику в лісі, що він винен у загибелі

Наталі, автор відкриває нам його душу, сповнену дитячої й чистої тривоги: «Місяць зайшов, і думки його враз стали повільнішими (а може, то й не від заходу місяця, а від втоми?), знебарвленими та іще похмурішими, гейби не думки, а самі тіні од них».

Або оповідання «Юстя і Грицик». Здавалось би, зпову простий сюжет: не прийшов до школи Грицик, але ж не вперше він не приходить. Але молода вчителька Юстя (родом із Західної України, вона перший рік учителює в цьому південному степовому селі) стривожена сьогодні відсутністю Грицика більше, ніж будь-коли. З цієї стривоженості й починається оповідання, сповнене динаміки почуттів, переживань дівчини. Дозволю собі навести лише один штрих. Ось пробігає Юстя повз кузню й мимоволі слухає: «Чути голос металу, то глухий, то раптово високий, мов лемент цуценяти...» Тільки в загостреній свідомості й могло з'явитися таке незвичне й точне в даному випадку порівняння. Фінал оповідання напружений, майже драматичний. Юстя застає Грицика вдома, але, по суті, якраз у цей день рятує його для школи, а можливо, й для майбутнього життя, од тиранії тата-сектанта.

Прикметливе своїм психологічним рисунком і оповідання тієї ж тематики «Птах у льоду».

Є у книзі й суворі, сповнені драматизму новели. Їхні герої — наші сучасники, люди легендарного минулого, й ті непоказні, по-своєму також великі громадяни, що вже покидають життя, на очах чийх і зусиллями яких творився виникає новий світ. В одній із авторських ремарок про них мовлено з надзвичайною точністю: «І старим було про віщо помовчати...» Героїв пребагато. Але для кожного автор зумів знайти справу, фарби, деталі, кожного зумів наділити характером, заселив ними свою бузьку сторону, сам же при цім начеб зостаючись збоку й дивуючись власному диву, тому, що вони живуть, люблять, сперечаються, страждають, будують...

Але це його люди: і Марта у галіфе, жінка з кам'ярні, що любила в собі тільки очі — батькові, блискучі, як смола, із золотистими іскринами, і Аполлон Маркіянович, майор у відставці, що програв за всю війну лише один бій і який нині усе переграє подумки його, намагаючись дібрати, де причина поразки, і в свосму дивацтві він живий, достовірний, прекрасний як людина; то і Михтодь, що все життя любив сдину, втрачену ним, чоловік дивний, розмовляє із лелеками, що їх рятує, коли ті прибиваються

падно рано в краї ці... А старий Базилика із хутора! А Лександра, що вийшла заміж за нелюба і тепер перебуває в суцільному сум'ятті! І багато інших героїв, з якими познайомиться читач у цій книжці, не залишать його байдужим, як не залишить і старий Ригор з «Далекого голосу, зозулі», котрий усе життя мріяв подарувати людям музику, але так і не створив її.

Жодна з цих невеличких людських історій не видається вигаданою, а всі ніби вихоплені з життя й виписані автором із таким достовір'ям, у таких деталях та подробицях, неначе кожне це життя прожив він сам. Але при усій деталізації авторська мова небагатослівна, економна, образна до афористичності. Наприклад, ось як пише автор про дівчину в якомусь дивному, старенькому, вицвілому плащі. «Вона була у плащі кольору фата моргани, кольору марева». А ось про птахів в осінньому небі. Багато написано про них, а ось так, гадаю, вперше: «Останні птахи у скляному спокої неба». Так, вперше і добре. В'язь цієї мови, може, ще не в усьому ідеальна, довершена, видається багатообіцяючою, не схожою на багато того, що з'явилося у молодій українській прозі в останні роки.

Тут слід віддати належне й перекладачці книжки Юлії Верніковській. Вона добре відчуває українське слово, вловила стиль автора й донесла його російською найкращим чином, у всій музичній гамі та з усіма відтінками авторської думки та образності. А це запорука того, що знайомство з російським читачем зможе стати задушевним і тривалим. Бо ж у автора також іще багато попереду.

1974

НЕ БІЙТЕСЯ ЗАЛИШАТИСЬ У ТІНІ

З виступу на Всесоюзній нараді
молодих письменників у Москві

Природно, що не всіх молодих письменників запросили на цю нараду. Одні «поквапилися з віком», другі «запізналися» з першими книжками чи публікаціями, треті ж (і таких багато) ніби вийшли за межу молодих, хоча де вона починається, та межа, ніхто точно сказати не може. І тут справа, мабуть, не лише у віці, проте і в ньому. Одне

вже стало непорушним: на такі наради запрошують тільки один раз. Запрошений удруге міг би викликати до себе сумнів, як такий, що засидівся у молодих.

Так ось спершу про незапрошених, яким може здатися, що вони нібито залишилися в тіні. На Україні, зокрема, таких багато, принаймні більше, ніж тих, чії твори обговорювалися на цих семінарських заняттях. Про декого з них уже була розмова на республіканській нараді молодих літераторів. Назовімо лише кількох, які працюють у прозі. Це автори перших книжок, але вже досить відомі українському читачеві. Ось, наприклад, Іван Григурко, автор роману «Канал» і двох невеликих повістей, що позначені перш за все добре виписаними характерами діючих персонажів. Анатолій Колісниченко — повеліст з Одеси, перша книжка якого здобула визнання в республіці й незабаром вийде у перекладі російською мовою у видавництві «Молодая гвардия». Богдан Бойко з Івано-Франківщини, автор роману про події, що відбувалися на Західній Україні під час Великої Вітчизняної війни. Його роман «Липовий цвіт сорок першого» беззаперечно свідчить про неабиякий хист молодого прозаїка. Привернув до себе увагу також і Володимир Яворівський, який нещодавно надрукував у журналі «Дніпро» роман під назвою «Ланцюгова реакція» про будівників атомної електростанції.

На цій і республіканській нарадах неоднораз називали імена молодих українських прозаїків: Богдана Сушинського, автора кількох повістей і збірок оповідань, Ігоря Кравченка, який написав повість про воїнів нашої сучасної армії, Леопіда Верпигори, котрий добре знає народне життя і вмів написати про нього просто й невимушено, Василя Шкляра, який виступив поки що з першою, але вельми непересічною повістю «Шовкова нитка». Все це здібні, серйозні літератори, від яких можна сподіватися нових цікавих книжок.

На нашому прозовому семінарі, що його вів Олександр Овчаренко, відбулася широка розмова і про російську та білоруську молоду прозу. Під час цієї розмови ми познайомилися з багатьма авторами. Найбільше запам'яталися імена Олександра Титова — молодого друкаря з Липецької області, Олександра Криги з Білорусії, Валерія Острога з Нижневартівська Тюменської області, Михайла Чванова з Башкирії. Їхня проза свіжа, вся від життя. Вона переконує нас, що в літературу йдуть люди оригінальні, талановиті.

Розмова на семінарських заняттях була сувора й чесна, твори аналізувалися без знижок на літературну молодість їхніх авторів. Можливо, це декого й розчарувало чи пригнітило, однак тут треба пам'ятати, що на такому обговоренні, де пильно й доскіпливо розглядаються твори, то цілком закономірно: хтось має бути визнаний, а хтось і залишився в тіні. Тому не варто впадати в смуток чи нарікати на долю. Треба добре поміркувати, зважити свої сили і братися за працю мовби з самого початку. Бо якщо ми, старші, й були до молодших надто вимогливі, то це тільки від доброти й щирої турботи про нашу майбутню прозу. Молоді прозаїки мусять бути вдячні майстрам прози й критики, що вони виявили так багато уваги до них.

Звичайно, важливо, щоб ніхто не залишався в тіні, однак не забуваймо й того, що шлях до визнання часом буває довгий або й дуже довгий. Іноді для цього потрібно багато років важкої й наполегливої праці.

1974

...І ПРИЙДЕ ВСЯ БАГАТОГРАННІСТЬ ЖИТТЯ!

У нашому суспільстві склався новий тип художника. Своєю творчістю він служить народові, комуністичному будівництву. І цілком зрозуміло, що XXV з'їзд КПРС для творчих працівників, як і для всього радянського народу, — подія особливого значення, історична віха на шляху в майбутнє. Йдучи назустріч з'їзду, ми, письменники, підсумовуємо зроблене, оглядаємо свої сили для реалізації нових партійних завдань, для дальшого підвищення ідейного і художнього рівня творчості.

Всі роди й жанри літератури, які є на озброєнні сучасного письменника, мають ширше охоплювати і глибше відображати всю багатогранність життя нашого сучасника, людини праці. Безумовно, одне з почесних місць тут належить жанрові роману, про який Шолохов говорив, спростовуючи «антироманні» сумніви деяких західних естетиків, що саме роман успішно розвиватиметься в наш бурхливий вік науково-технічного прогресу. Ось чому слід продовжувати й розвивати кращі традиції на основі художнього новаторства, наповнювати новим, соціалістич-

ним змістом форму сучасного роману. Ми творимо не тільки для сучасних поколінь, а й для майбутніх. А це накладає на нас вищу відповідальність за рівень художньої творчості.

Якщо звернутися до нашої літератури, то побачимо загалом багатобарвну картину: різні манери, стилі, тематичні обрії. Але попереду чекає нас велика робота.

Я не вірю, що хтось колис знав а чи тепер достеменно знає, як слід писати романи. Напевне, кожна епоха висуває свої вимоги, використовує свій досвід, які потім наступна або ж підтверджує, або ж спростовує.

Соціалістичний реалізм висунув свої принципи роману, підтвержені життям. Саме їм маємо завдячувати і за Шолохова, і за Айтматова, і за Гончара, за все краще, що маємо тепер у прозі. І якщо комусь із нас не все вдається, то винуватити слід себе, переглянути в чомусь свої погляди — доозброїтись, перелаштуватись.

Сучасний роман! Об'єкт чи не найбільших суперечок, вічна турбота практиків і теоретиків, наділених високим правом заперечувати або ж утверджувати. Незважаючи на всі перепони і на всі перестороги до цього жанру, де так важко робити відбір кращого, у людському обігу романів усе більшає та більшає. До прославлених уже і всіма визнаних приходять все нові твори, позначені духом шукань.

Але ж часто одні гноблять нас своєю переобтяженістю, зате у них б'є ключем живе життя; інші здіймаються легко, як ракета, та ледь вони виходять на читацьку орбіту, як всі сором'язливо забувають про них; треті, виконані свого часу великими майстрами, знову й знову повертаються до нас з вічних своїх мандрів, і ми сприймаємо їх так, наче вони щойно написані про нас і для нас.

Роман стає ніби дзеркалом всього процесу розвитку мистецтва.

Збагачуючись і від поезії, і від драми, а тепер, може, навіть і від кіно, роман щедро повертає їм свої розсипи думок, образи, навіть мову: то мову «Вершників», буремно-пристрасну; то мову «Прапороносців», ніби відточену в боях, суворо-строгу, місцями і лагідну, з вкрапленням народного гумору; то мову романів Стельмаха, орнамент і оркестровка якої також вражають і радують.

Переживши вже у наш час різні новації, роман знову і знову повертається людям у всіх своїх найскладніших проявах, вбираючи в себе усе найцінніше, що мають інші жанри, щоб, коли говорити не зовсім категорично, закрі-

пити надовше й зробити тривкішими їхні досягнення, ніби акумулювавши їх. Роман — наче «законодавець» у мистецтві. У прозі він тим прекрасний, що не має властивості гнобити собою ні новели, ні повісті, але завше ніби готовий сполучитися з ними, вирости на їхньому корінні. Тож-бо бачимо, як щасливо й неповторно з новел склалася Гончарова «Тронка».

Ось чому так важливо плекати й доглядати роман у всіх його тематичних і часових розгалуженнях, аж до історичних, у всіх людських обсягах, які він здатний обіймати. Допомогати йому розвиватися, вдосконалюватись, витворювати суто сучасну форму, якої ми всі так вперто шукаємо (а тим часом вона, можливо, вже віднайдена, і нам доведеться лише скромно повторити чи то Яновського, чи то Леонова, чи то ще когось із великих майстрів, але ж тим, сподіваємось, самолюбству нашому ніякої кривди не було б заподіяно). А час потім з кібернетичною безпристрасністю розбереться, що вціліє під цією нині такою звичною й поширеною рубрикою — «роман».

Роман... Він визріває і базується на досвіді всієї радянської літератури. Тому сьогодні через його призму можна дивитися на світ ширше і бачити далі. Чуття єдиної родини дедалі зриміше входить у сучасний роман. Добре про це сказано у М. Шамоти: «В тому, що ми різні й розмовляємо різними мовами, немає нічого заслуги. Але в тому, що ми єдині в своїх думках і діях, що ми розуміємо один одного, закладено працю, терпіння, в тому добра воля кожної радянської нації, і цим кожен має право гордитися». Сучасний український роман і далі буде черпати з великої російської прози, з досвіду всіх братніх літератур. І коли нам сьогодні докоряють, що чогось ми ще не маємо, то, значить, щось послаблено, чомусь віддано належне, а чомусь і ні. Мусимо мати, напевне, пильніший погляд на нове поповнення прози. Адже воно цікаве, самотутнє і вже заявило про себе.

Є там і Ніна Бічуя, і Володимир Дрозд, і Євген Гуцало, і Володимир Яворівський, і Іван Григурко... От нам би тільки не відсахнути нового Головка чи молодого Шолохова! А така прикрість все ж можлива при найменшому недогляді, хоч, безумовно, помилка потім конче буде виправлена, як це й траплялося в минулому. Кожен винесе свою перлину з морського дна не раніше, аніж те дозволить йому спроможності й умови цього нелегкого промислу. Іншої втіхи ні для кого немає.

Довженко все життя мріяв написати великий роман про наш народ, навіть пригледів собі місце для хати — на Десні, на Білій кручі (неподалік Сосниці), де збирався засісти за роботу... Нещодавно одійшов один з найоригінальніших і невтоленних шукачів нового Іван Юхимович Сенченко, чий ніжне редакторське перо торкнулось не одного нищії діючого романіста. Я не зазнав такого щастя, але знаю, що у Сенченка була щаслива рука, чуле серце і просто легендарна вірність прозі, велика людська залюбленість у слово, в його безмежжя. Нам ще не раз доведеться повертатись до цього досвіду, бо ж він щось доконче своє вносить у спільне надбання прози, в якій найстарші і найвидатніші майстри працюють сьогодні пліч-о-пліч з наймолодшими, змагаючись вільно і справедливо, бо проза — це важка робота простих робітників, про яку Лев Толстой сказав колись і для нас: «Все работаю, и все еще не запутался, а подвигаюсь к лучшему». А закінчивши одне, починав друге, і знову його ж слова: «Очень хочется писать, и знаю что». А ще застерігав себе: «Надо писать, непременно надо, а нет еще страстного желания, без которого нельзя».

Я навів ці слова, свідомо не перекладаючи їх, щоб зберегти стиль і точність думки великого романіста, гадаючи, що вони добре можуть прислужитися й нашим роздумам. Але і в Толстого немає рецепта, як пишуться романи, а є лише про те, як незбагнено складно це робиться.

Радую ж найбільше те, що у сфері українського роману стає жити дедалі неспокійніше. Порушено якісь застарілі ходи, прийоми, зламано звичні схеми, йде шукання, в одному випадку гарячкове, поспішливе, в іншому — стримане, врівноважене, але з щойно видрукуваного в наших журналах видно, що в романі відбувається плідний пошук, який неодмінно має увінчатися чимось новим, великим, значним. І хоч це відбувається за певними законами творчості, які потім будуть «розшифровані», але ж сам результат завше справлятиме враження радісної несподіванки, до якої, виявляється, всі вже давно готові...

Гадаємо, сьогоднішні творчі пошуки нашої романістики узгоджуються в своїй напрузі з тими новими завданнями, яких ми чекаємо від XXV з'їзду нашої Партії.

Тож хай приходять у сучасний роман все багатограння нашого радянського життя.

НОВІ ОБРІЇ РОМАНУ

Про мене говорять як про письменника сільської теми, але, на мій погляд, ніші старі поняття про робітничий роман, колгоспний роман сильно змістилися. Головне і в тому, і в іншому — духовний світ людини. До того ж у наш час важко уявити собі літературного героя, вихідця з сільського середовища, який би не вrostав у сферу промислового виробництва, не мав соціальної рідні в робітничому класі. Тому на часі література, яка обіймає всі сфери нашого життя.

Уже саме створення аграрно-промислових комплексів є доказом того, що нинішнє село ми повинні розглядати в іншій площині, ніж раніше. А коли так, то й сама людина села має сьогодні інші ознаки, ніж десять-двадцять років тому. Про це свідчить і документальна література, яка зробила чимало для популяризації героїв дев'ятої п'ятирічки і в промисловості, і в сільському виробництві. Проте, як мені здається, тут переважає кількість, а не глибина відтворення явища, процесів, характерів. Багатьох авторів більше цікавили виробничі проблеми, ніж становлення, розвиток людини.

Художня література повинна узагальнювати ті внутрішні процеси, які відбуваються в житті нашого суспільства в місті й на селі, і нести узагальнення через літературних героїв, яких сьогодні неможливо замкнути лише в одному якомусь середовищі. Можемо спостерігати цю тенденцію в новому романі Павла Загребельного «Розгін». Головний його герой — академік Карналь, працюючи, по суті, в сфері промислового виробництва, створюючи кібернетичні машини, не пориває з рідним селом. Уся його «сільська передісторія» добре доповнює цей цікавий образ людини міста.

Тепер уявімо собі сучасне село з усім його сьогоднішнім технічним оснащенням — і зразу ж переконаємося, що в його виробничій атмосфері виходець із міста, з робітничого класу чудово себе почуває. Отож тут і треба нам, літераторам, шукати нових колізій, нових конфліктів, цікавих поворотів людських доль наших героїв. Нам, письменникам, дуже важливо встигати за бурхливим розвитком нашого життя, вдумливо і глибоко відтворювати його.

Треба сказати, що в новому романі Олеся Гончара «Берег любові» відчувається тенденція розглядати село

майбутнього і в образах Інки та голови колгоспу, а найбільше Ягничка, який, повернувшись після років плавання в рідне село, відчув душею романтика всі ті зміни на краще, які ще десятиріччя тому могли належати до фантазії.

З цього погляду дуже цікавим здається мені все те, що роблять у своїх робітничих романах Вадим Собко, Олександр Чепіжний, Іван Мельниченко, Юрій Бедзик та інші наші прозаїки, які розширюють рамки робітничої теми, показують широкі зв'язки людей з різних середовищ. І це ще раз підтверджує тезу, що сьогодні роман виходить на цікаві нові дорogi.

1976

НАША ПРОЗА

Виступ на VII з'їзді письменників
Радянської України

Українська література — один з випробуваних бойових загонів усієї радянської літератури. Цим обумовлена її партійна і громадянська місія, про яку вчора в напутньому слові нашому з'їздові було так переконливо сказано першим секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії України товаришем Володимиром Васильовичем Щербицьким.

Нас має радувати те, що поряд з молодими на нашому з'їзді присутні й виступають ветерани нашої радянської української літератури. Знаменно, що з'їзд відкривав Микола Платонович Бажан, який і сьогодні своєю творчістю подає нам великий приклад служіння народові словом, мистецтвом.

А тепер дозвольте перейти до теми, до нашої прози.

Ніхто не стане заперечувати, що проза — один з основних цехів нашої літератури. Адже в ній працює більшість наших письменників, її проблемами зайнята більша частина нашої критики, якщо не вся критика; проза, зрештою, завойовує нам основного нашого читача і без перебільшення — багатомільйонного. Про це свідчать і тиражі прози, і попит на неї в наших бібліотеках, і, нарешті, її вихід за межі республіки — українська проза посідає чільне місце в наших братніх літературах, вона стає все помітнішою на всесвітніх обрїях і насамперед у соціалістичних країнах, духовний обмін з якими дедалі ширшає.

Ми тепер можемо сказати, що, напевно, ні кіно з його велетенськими тиражами фільмів, ні музика, якій, здавалося б, найлегше долати кордони, і ніяке інше мистецтво не здатне представляти життя нашої республіки у всіх його сферах, у всіх його найновіших проявах, як спроможна робити це проза, література тим кращим, що маємо у ній сьогодні.

Тим-то не можемо не зважати на цю інтернаціоналістичну народну місію літератури і, зокрема, прози, маючи перед собою за взірць у цьому місію російської прози.

Сама душа російського народу неначе заново проявилась перед нами у великому потоці сучасної російської прози, яку просто не уявити сьогодні без нових романів Маркова, Абрамова, А. Іванова, Бондарєва, Проскуріна, без повістей Астаф'єва, Шукшина та багатьох авторів, нехай і менш відомих, але глибоко національних, посправжньому російських. У нас близькі стосунки з білоруською прозою, ми бачимо її незаперечні успіхи. Шамякін, Биков, Бриль, Мележ, Чигрипов — ці імена, їхня творчість випромінюють щось надзвичайно дороге для нас із падр білоруського народу, вводять нас у живу атмосферу його недавньої історії і його сучасних днів.

Як добре ми відчувасмо рідне село Янки Бриля у його новій повісті «Нижні Байдуни», видрукуваній нещодавно. Згадую цю повість саме тому, що бачу в ній щось дуже істотне і від української прози. Білоруське село, як і українське, було іще в горі, злиднях, та вже тоді визріла для майбутнього прекрасна душа народу, яку потім спостережемо в сучасних комедіях Макайонка. На прикладі білорусів ще раз бачимо великі можливості прози, її вагу в духовному житті народу.

Отож наша Спілка, не послабляючи уваги до всіх інших жанрів літератури, має й надалі всіма засобами, які є в її розпорядженні, підтримувати творчу атмосферу в складному й багатогранному мистецтві прози. Адже бачимо, як багато з'являється ще сірої, посередньої прози, яка не може навіть прислужитися для «фону» і ніяк не має художньої цінності.

Говоримо про це з уболіванням, але й без ілюзій щодо того, що цей за давніми законами різних рівнів нам буде легко і просто подолати. Оптимізм тут вселяє те, що основна тенденція нашої прози правильна й сучасна: світ людини, її боротьба, її духовне вдосконалення, її доба, в якій є минуле, є буремне сучасне і світла перспектива майбут-

нього. Напевне, жодна людина сьогодні не передчуває його з такою силою і вірою, з такою, сказати б, відповідальністю, як передчуває майбутнє радянська людина, озброєна історичними рішеннями XXV з'їзду нашої партії, грандіозними планами десятої п'ятирічки, до яких нині прикута увага всього прогресивного людства.

Правильно й те, що нам не все вдається; маю на увазі й ті твори, які були названі в звітній доповіді, та все ж таки наша проза піднімається. Не можу погодитися з Вадимом Миколайовичем Собком щодо роману «Розгін» Павла Загребельного. Мушу сказати, що образ академіка Петра Карналя несе в собі щось дуже цікаве. Мені здається, що він духовно багатий. Напевне, Вадим Миколайович не скрізь вчитувався в ті роздуми, які супроводять цей образ. А в тих відступах Павло Загребельний показав себе знавцем у цій галузі. Автор дає професіональне поняття про образ, який, як мені здається, розкриває цю пову тему зсередини. Це робиться у межах сприйнятного. Якби Загребельний був геніальним кібернетиком, то він був би присутнім на нашому з'їзді лише як гість, як кібернетик, а не як делегат.

Я цілком згоден з Вадимом Миколайовичем щодо головного героя «Берега любові» Олеся Гончара. Я хочу сказати, що цілком сприймаю ваші роздуми про цей образ. Чую у ньому й мою власну долю. Цьому образу притаманні ті риси, які характеризують ціле покоління. Воно все ще міцно стоїть у нашому житті. В цьому соціальна ознака образу Ягничка. Це найбільше досягнення роману.

Хочу кілька слів сказати про воєнну тему.

Без перебільшення можна сказати, що література про війну чи, точніше, тема війни у всіх її людських, соціальних і філософських вимірах стала ніби єдиним неподільним фондом всієї радянської літератури, кращих її досягнень, і ми можемо пишатися з того, що внесок української літератури до того фонду значний і примітний у всіх жанрах.

Корнійчуків «Фронт», Довженкові повісті тих полум'яних літ, написані по гарячих слідах подій, бойова, сповнена гніву й великої людської мудрості поезія Тичини, Бажана, Рильського, Малишка, Первомайського були тим живлющим прикладом, який не міг не мати продовження у прозі, у нашій великій прозі, яка прийшла з окопів разом з її творцями й сказала про війну своє справді немеркнуче слово.

Згадаймо ті роки, роки злигоднів і розрухи, і згадаймо, як ми вчитувались у «Прапороносців» Гончара, у «Велику рідню» Стельмаха, у партизанські повісті Збанацького, згодом — у повісті Василя Козаченка, у кожне нове слово про війну, не перестаючи в душі аж дивуватися з того, що це і є ми, що все це ми зуміли пройти як люди, як громадяни, як воїни, і вибороли перемогу. І так близько нам прийшлися тоді слова Платона Воронька з поезії «Я той, що греблі рвав».

Наша література ще і ще раз засвідчила перед усім світом, яка незборима сила визривала в надрах нашого народу проти ненависного фашизму, які величезні духовні резерви мав наш народ, щоб відстояти свободу й незалежність Батьківщини. З цього великого, розрізненого, виваженого на терезах часу, глибоко людського матеріалу про війну склався ніби монолітний художній образ радянської людини в усій її історичній величі та незламності духу. Образ народу — ось яка остаточна мета цього літопису, потрібного для світу, для нинішніх і прийдешніх поколінь.

Вирушаючи у свій розбійницький похід на нашу землю, фашистські стратеги везли у своїх обозах так званих літописців війни, включно до батальйонних. Їм хотілося записати для історії легку перемогу. Але горе-літописці знайшли собі могили на нашій землі, а велику правду випало написати нашому народові. Ми це робимо з великою відповідальністю, пам'ятаючи знамените застереження Бертольда Брехта: «...це черево родити може, яке випошувало гада». Тож хай наші книги про війну і падали стоять на варті миру.

Кілька слів про нашу критику. Вона робить багато. Це визнано в доповіді, це доведено всім ходом літературного процесу. Книга — невичерпна скарбниця. Книги Леоніда Новиченка, Миколи Шамоти, Бориса Буряка, Йосипа Кисельова ми читаємо, знаємо, цінуємо, радіємо з появи у критиці кожного нового імені.

Талант — як невидима сторона Місяця для людини. Ніхто з нас не знає, який він у нас, кожен має лише тенденцію перебільшувати свій талант. От критика й має прийти нам на допомогу, показати отой невидимий бік Місяця, нанести на рельєфі вершини і впадини, застерегти від небезпеки, подати допомогу в потрібний момент. Але для цього треба любити і знати свою справу.

Багато з наших критиків обрали собі нелегку справу. Перелік імен. Але за цим переліком не завжди є глибина

і аналіз. Вчора один хороший літератор сказав мені, що його ім'я назвали серед інших... «та інші...»

В кіно, між іншим, вигадали іншу форму, там говорять... «та інші, менш маловідомі режисери». Можливо, і нам треба вдаватися до цієї формули, бо ніхто, сподіваюсь, не буде наполягати на тому, щоб його називали менш маловідомим.

Хотів би повторити дуже точні слова Олесья Гончара, сказані ним про критику нещодавно на вечорі, присвяченому творчості Галини Кальченко, про те, що нашій критиці палежало б «з більшою проникливістю вивчати живий процес сучасної художньої творчості, виявляти, чому один твір живе, а другий — ні, чому цей глибоко паспажує душу, а той по-пустому пролітає повз неї. Корисно було б дослідити саму природу художності, внутрішній потенціал життєвості твору, причини швидкого згасання або, навпаки, — довготривалості його ідейно-художньої дії!»

Ще кілька слів про «малу» прозу, значення якої у наш динамічний час переоцінити просто неможливо. Сьогодні, може, більше, ніж будь-коли раніше, потрібна бойова, глибоко сучасна новела, оповідання, коротка повість. Є людські проблеми, є такі повороти життя, є образи й характери, що не можуть чекати роками на великий роман; на наші довготривалі роздуми, є речі, на які митцеві треба відгукуватись негайно, і тоді на перший план висувається мобільний жанр — новела, оповідання. Це розуміли письменники минулого, про це не може бути двох думок і в нас. Новелі — зелену вулицю! — так стоїть питання сьогодні. Але новелі справжній, високохудожній, з усіма атрибутами й ознаками того часу, який вона обстоює, відтворює.

Українська література має великий досвід і майже вікову традицію новелістичного письма. Кращі зразки новели можна віднести до шедеврів світового письменства. Досить назвати Стефаніка, Коцюбинського, з пізніших майстрів — Яновського й Головка, вже тепер додати до них новели Гончара, щоб упевнитись: велика школа не знає перерв, а її кращі традиції в літературі живучі й неперейденні. Маємо всіляко підтримувати і розгортати цю школу, дбати про багату спадщину, про її творче наслідування.

Поява гарної новели має бути для всіх нас таким же святом, як і поява гарного роману, гарної повісті. Адже є твори цього жанру, місткість і значущість яких — художня, соціальна — можуть прирівнятися до розгорну-

тої повісті, роману. Згадаймо гоголівську «Шинель» або ж немеркнучі чеховські шедеври, які й сьогодні продовжують вражати світ.

Хіба не вміщає в собі цілий роман про людину, про її складний духовний світ «Пізнє прозріпня» Гончара, надруковане минулого року в журналі «Жовтень»? З пристрасного, стривоженого письма перед нами постає, наче живий, образ Смуула, автора знаменитої «Льодової книги», постає саме в той період життя, коли він виношував цю книгу в Арктиці — скромний і непомітний, мовчазний і вразливий, послухняний і зосереджений. Проблема митця і людей, колективу і героя тут виступає перед нами в усій своїй неповторній складності. Сідай і пиши роман. Але Гончар обійшовся повелюю, з якої постає сильна і сучасна людина.

Не можу назвати тут усіх кращих здобутків, які маємо, однак хотілося б сказати про письменників, які зберігають вірність повелі, працюють у цьому нелегкому жанрі, і, треба сказати, не без успіху: Ірина Вільде, Семен Журахович, Олександр Сизоненко, Віталій Логвиненко, а з молодших — Євген Гуцало, Анатолій Колісниченко й багато інших товаришів не поривають з нею, настійно трудяться в цьому важливому жанрі. Тож будемо й далі всіма засобами підтримувати і розвивати повелу, рівняючи її на кращі зразки й пам'ятаючи при тому, що ця галузь прози рідна і близька нам здавна, що з неї починалася велика література.

Сьогоднішнє радянське життя багатогранне, багатобарвне, тим воно й захоплює нас, художників, ми вперто намагаємось розпізнати оту його багатогранність і все ж ні на йоту не наближаємось до чогось абсолютного, а лише переконуємось у безконечності цього вічного процесу пізнання. Як прекрасно, що література в цьому процесі не зазнає поразок, хоч і не знає вона переможного фінішу, а лише вбере в себе все краще, що ми всі разом у ній створимо, і понесемо людям майбутнього від нашої чудової доби, від нашого сучасника, який так високо піднявся сьогодні над світом.

Тож розкажімо пристрасно про нашого сучасника, про нашу добу!

АЛІБІ ДЛЯ СЛІДЧОГО

Полемічний діалог з рецензентом

Як іноді буває — хороша книжка може пройти і непоміченою, доки не натрапить на свого упередженого рецензента. Здається, щось подібне сталося і з новою книжкою Ростислава Самбука, яка нещодавно вийшла у видавництві «Молодь». Тут дві пригодницькі повісті, не такі вже й великі за обсягом (усього близько 10 аркушів). Одна зветься «Колекція професора Стаха», а друга — «Портрет Ель Греко». Тематично й сюжетно об'єднує їх спільний герой, слідчий в особливо важливих справах Роман Паца-сович Козюренко.

Прочитавши ці повісті, я щиро порадив за автора, який спроквола, але від книжки до книжки дедалі вагоміше стверджується у цьому нелегкому, хоча, як уже давно визнано, дуже потрібному жанрі, вмів просто й невимушено ткати сюжет, а головне — відкриває людину, вмів викласти з безлічі деталей цільний характер героя.

Саме героєм постає для мене слідчий Козюренко, нітрохи не меншим, ніж комісар Мерге чи інші, якщо можна так висловитись, визнає і інші стандарти у цьому жанрі. Можна було б послатися тут на «Рудих сестер» («Рыжие сестры» — нещодавно надрукований переклад з іспанської) або й на інші найкращі зразки сучасного пригодницького роману, який так чи інакше, а веде свій родовід від неперевіреного Конан-Дойля.

Кожен, хто відважується на цей жанр, мусить чи не наперед змиритися з «тавром» пригодника (таким оприкрілим свого часу Конан-Дойлю під кінець його життя — навіть за такої небувалої до того слави!) та копче шукати своєї власної дороги. Цього вимагає ну хоча б уже та висока конкурентність, на якій ця література, можливо, й тримається, наприч відкидаючи бездумне читиво й залишаючи літературу з усіма її найвищими ознаками і вже без тавра, не милуючи при тому навіть таких, як Агата Крісті, на яку, здається (на що вже!), минає мода. Що ж, трава забуття загрожує багатьом із нас, та на пригодницькому жанрі вона полюбляє зростати частіше. Дивись, був-був при славі письменник — і враз не стало його в один мент.

Чомусь певен, що в Самбука такої загрози нема. Це вже відчувалось і в «Ювелірі з вулиці Капуцинів», у «Крахові

чорних гномів», і у «Валізі пана Воробкевича...» Своє слово, свій малюнок, своє відчуття жанру засвідчено й тут, у новій книжці, де превалюють не перипетії сюжету, не гра у піддавки заради інтригоплетіння, не протокольна течія подій і вчинків, а жива людина з усіма незабгненними вимірами її душі. Колись про неї гарно писав Петру Гроза у своїх щоденниках, опинившись у лабетах сигуранці: «Чудесна й еластична структура людської душі. Вона також підвладна законам відносності, єдності протилежностей, вічного руху вперед». Як і вся література, пригодницький жанр існуватиме, думається, доки зважатиме на це. Без цього вищого свого призначення він захирляв би давно й непробудно.

Герой згаданих повістей несе в собі всі ознаки людини, психолога, знавця своєї важкої професії. Нам цікаво спостерігати за ним, цікаво мати його на всіх поворотах сюжету, в усіх нюансах оповіді. І навіть там, де він ще ніхто, а просто юнак, який тільки-по-входить у життя (згадаймо хоч би епізоди з продажем подушок чи оповіді про університет). Позасюжетні оповіді ніби рухають дію, працюють на героя, вимикають його з тисняви пригод, дають йому почуватися звичайною собі людиною серед людей.

Багато похвального можна сказати про персонаж, та краще читачеві самому побути з ним у цих повістях... І притому неодмінно в обох, бо важко сказати, яка з них краща, досконаліша. Либонь, у другій («Портрет» Ель Греко») герой розкривається повніше, цікавіше. Одне слово, видавництво «Молодь» не похибило, видавши цю книжку, а її автор, котрий, як гадаємо, ниці у доброму творчому розквіті, ще й ще раз довів свою непересічну спроможність у цьому жанрі. Кажу: я щиро порадив з його успіху, хоча, признатися, і не збирався писати через свої скромні пізнання в царині пригодницького письма.

Та ось з'явилась перша публічна рецензія на книжку Р. Самбука («Літературна Україна» від 29 жовтня ц. р.). Її автор Гліб Чапгулі — знавець права, науковий співробітник українського Інституту держави і права АН УРСР, людина поважна й компетентна в судочинстві й криміналістиці, що, однак, ще зовсім не гарантує компетентності в законах пригодницького жанру. Вже сама назва статті «Якщо ігнорувати закон...» чи не свідчить про безапеляційність і тенденційність розмови, яка може відбутися під такою назвою.

Власне, так воно і сталося. Визнавши у першому абзаці попередні заслуги автора й сумлінно перерахувавши майже все, написане ним досі, Гліб Чангулі тут же заходився звинувачувати автора у всіх гріхах — аж до викривлення діючого в республіці Кодексу кримінального судочинства. Для ілюстрації взято чомусь не обидві, а лише другу повість — «Портрет Ель Греко», хоча, як уже було сказано, вони сюжетно об'єднані спільним героєм. Саме ж бо йому, слідчому Козюренкові, й приписані грубі порушення правових норм кримінально-процесуального кодексу, на сторожі якого вже хто-хто, а він, досвідчений криміналіст, мав би непохитно стояти.

Рецензент переказує сюжет і побіжно вказує на місця порушень, які сталися з відома Козюренка та його підлеглих. Ідеться передусім про незаконні обшуки та несанкціоновані допити підозрілих або зв'язаних з ними. Що ж, рецензент начебто має рацію, нікому не дозволено ігнорувати закон за будь-яких обставин, ба навіть у пригодницькому жанрі, де події перідко обгавняють правові регламентації, і пошуковцям доводиться зважати на це в ім'я дотримання закону. Додамо лише, що життя може вносити і в найідеальніший кодекс свої корективи.

Отож, віддаючи належне досвіду й ретельності рецензента, звернімося все ж до повісті. Невже й справді автор, на рахунок якого такий список книжок і досвід (визнаю і рецензентом), цього разу виявився таким собі дилетантом у криміналістиці й припустився помилку, які йому так скрупульозно інкримінують? Чи нема чогось навіть проти самої логіки у такому раптовому занепаді автора? Починаємо згадувати Конан-Дойля, нинішніх відомих майстрів: як-бо вони узгоджували блискавичні дії своїх героїв з правовими тодішніми нормами? Виявляється, ми цьому досі аж ніби зовсім не надавали значення, а просто читали й захоплювалися або ж відкладали книжку, коли залишались байдужими до неї. Здається, однак, нас не вельми переобтяжували цією право-формальною стороною справи, вона розумілася сама по собі, як умова гри, й залишалася десь по той бік сюжету.

Наш письменник — не вишток із правила, але поглянемо, а як же все це в нього. Почнемо з першої повісті, до якої чомусь не вдався рецензент. На сторінці 52-й читаємо: «Встановити адресу Ганни Кирилової було не важко. Другого дня Козюренко одержав ордер на обшук і доручив зробити його Шульзі».

Досі Козюренко не вдавався до обшуків і випуватити його в порушенні якихось правил нічого. Але гортаємо далі. Сторінка 59-га, де Козюренко майже натрапляє на слід злочинця. Він говорить Шульзі:

«Візьміть у прокурора дозвіл і поцікавтеся вкладником, який одержав тринадцятого числа чотириста карбованців. Ось вам і Семен».

Натрапляємо і на відхилення від протоколу, з якого міг би скористатися рецензент. Та чи таке вже кричуще це відхилення? Читаємо:

«Через годину всі троє — Зоя, Клара і Роберт — сиділи в Козюренка. Слідчі розмовляли з ними просто так, не дотримуючись формальностей, намагаючись витягнути з них якомога більше фактів і деталей. Поступово образ Семена дедалі більше вимальовувався в їхній уяві...» Тобто відбувається безпротокольна розмова у слідчого з людьми, які не мають прямого стосунку до справи, але чії враження можуть прислужитися слідству.

Письменник і в другій повісті, на яку посилається рецензент, не забуває нагадувати час від часу, хоча й рідше, ніж у першій, що існують процесуальні формальності. Сторінка 106-га. Козюренко наказує Владову: «...прошу підготувати постанову на обшук у Семенишина. Подзвоніть до міліції, щоб опергрупа була наготові». 124-га сторінка. Козюренко наказав тому ж Владову: «— Будемо робити обшук. Владчайте всі формальності і викликайте оперативну машину».

Гадаю, достатньо цитувань, на які, між іншим, міг би послатися й рецензент, тоді не довелось б виносити такого суворого присуду книжці й звинувачувати слідчого в тому, проти чого, висловлюючись мовою жанру, він має досить певне алібі. Додамо також, що йдеться про художній твір, а не про інструкцію з питань судочинства, й відповідно слід розглядати ці дві повісті, які, безперечно, є повним кроком у творчому доробку автора.

Хочеться ще сказати: повага до закону громадянського може іноді починатися і з пошани до закону жанру, якщо це справді творчість, помножена на чесну працю. Гадаю, що маємо саме такий випадок з нашої письменницької практики. Добре було б, щоб ті, хто прагне щиро допомогти нам, були до нас уважнішими, бо лише тоді ми зможемо піднятися до їхнього іноді й справді високого розуміння прочитаного.

Таким чином, бачимо, що і слідчому може не завадити алібі, якщо він виходить за межі суто кримінальної практики і стає літературним героєм, як у даному конкретному випадку.

1976

ПАВЛИЧКО СЬОГОДНІ

Коли ми віддаємо палежне котромусь із поетів, нехай і по справедливості, то так і хочеться почати з невеличкого застереження на добре йому ж: «Поете, хоч яким би значим і дужим ти здавався нам у хвилину нашого захоплення, а згадай лишень, яких поетів мали ми перед тобою, тож не менші за них можуть з'явитися і в майбутньому». І те слід мати на увазі не йому одному, а всім нам не так заради вищого порядку речей, як заради власної самодисципліни, заради самовдосконалення, заради того всього, чого вимагає сама природа поезії, така висока здавц.

Не знаю, як інших, а мене завше дивуватиме і вражатиме гранична окресленість чи визначеність (палевне, є гут іще якесь проміжне і пайтонше слово) у тому надзавданні, яке щоразу ставить перед собою поет кожним рядком, кожним образом, кожним віршем чи циклом, так наче він уже ніколи не може повторитися. Домагання діяти, визначитись, що це саме він, а не хтось інший, запасти в душу, посіятись і розростися там за будь-якої негоди, ба навіть у сніговії — це чи не найвища людська одержимість, чи не пайщедріша людська відчайдушність, з якими може зрівнятися ще хіба що безнастанна віра поета у слово, у його магічну дію на людину, з якою поет шукає мови і співрозмови. Невдачі в цьому обопільному стосунку ще не могли зупинити жодного поета, скоріше він вгамовувався, коли досягав мети.

Дмитро Павличко ось уже третє десятиліття шанує й плекає цей закон єднання з тими, для кого пише, закон взаємин з читачем, з мільйонною аудиторією, яку доводить не лише завойовувати, але перідко й «відвойовувати» від інших, чи й не менших, а може, і більших де-чим, зазнаючи в цих незримих поєдинках і слави, і сумнівів, і поразок, і радості нових відкриттів, одне слово, всього

того, що належить вистраждати кожному з нас до визнання і після нього. Павличко один із тих, кому до визнання було навіть легше або здавалось легше. Але свято народження минає, а славу народження потім доводиться відпрацьовувати чи не все життя, обстоюючи вже не лише самого себе в поезії, своє право бути у ній, але її саму, обстоюючи разом з іншими на правах рівного, щоб не дати їй спокою, перепочину, не дати вкинутись їй у самовдоволення, самоспоглядання — не дати заспокоїтись (так і в прозі, між іншим). Слава при тому може й не більшати (у неї є якісь свої незбагненні секрети), а відповідальність більшає. І це призначення чи не найвище з усіх, бо з ним появляється відчуття колективних зусиль, снага змагання, воно дарує тобі радість за інших, якщо ти, певна річ, не запеклий егоїст у мистецтві, а здатний збагнути, що ти — це ще хтось, крім тебе. Схоже на те, що у Павличкові це почуття відповідальності, це розуміння місії поета вже прокинулося з першої книжки. Згадаймо лише, яким «акустичним дивом» пролунала слава молодого поета. Інший міг би на ній триматися довго. Та Павличко вже тоді був не модним, а потрібним поетом, покликаним бути самим життям.

Пароде мій, ясна любове,
Ти волю лиш яви свою —
Поклич,— а серце вже готове
За тебе згинути в бою!

(«Я син простого лісоруба», 1950)

Доба не може бути чистою, полишеною всіх неуспіхів попередніх класових нашарувань. Вона очищається, як вода в криниці. І в цій важкій, складній роботі очищення велика місія палезить поетам. Вони вміють, як ніхто інший, зосередити мале, химерне, ба навіть вороже, і прославити велике, їхня чутливість і їхнє передчуття належать до явищ усього народу. І якщо якийсь поет хотів би поставити себе над цим — він неодмінно зазнав би поразки не лише як громадянин, але й як художник. Свідомість і світогляд митця мають свою ціну в народі і йдуть з його глибин. Найменші відхилення чи збочення від цього ведуть до занепаду художника. Виростає стіна непорозуміння, де художник — навіть будь він насправді таким — є певизнаний однак або просто ніщо. Для поета це смерть, хоч би в які шати єднання він лаштувався. І це має пам'ятати справжній поет: він не вся доба, а лише її

частка, один з її променів, один з її первів. Той, хто претендує на всю добу, кому здається, що він один може охопити все, позбавив би нас чудової необхідності чекати й сподіватись безлічі поетів. Та навіть із десяти тисяч поетів завше може вирізнитися один, один з кількох, найбільш необхідних. І тут уже діє закон не числа, а зовсім іншої категорії, не позбавляючи десяти тисяч можливості змагатись, шукати, творити і змовкати заради кількох. Закон обраності не підлягає прагненню більшості й напевне має якісь свої вищі принципи, природу яких пам поки що не дано знати. Не дано знати, за якими ознаками народ із свого середовища обирає собі своїх поетів. Будемо думати собі, що за цим незбагненним законом з'явився свого часу і Дмитро Павличко. Чверть століття тому, в аудиторіях Львівського університету.

З того дня і всі ці роки поет прагне бути на виду своєї доби щодня, щохвили, тому і таке рухоме його слово, такі несподівані за тематикою його цикли і книги. Від «Я — комуніст», від викрицюваних «Рубаїв» до «Пальнової віти», від «Двох кольорів» до «Сопетів подільської осені», від великих філософських узагальшень до лагідних і щирних, сповнених грайливої фантазії творів для дітей.

Все це разом складає нині книжку «Любов і ненависть», складає все те, що поет стверджує і що осуджує, те, що він хотів би продовжити в людях і від чого хотів би відвернути їх, застерегти, затаврувати в них. Цей двобій поета, ця здатність і оспівувати і боротись водночас проймає всю його творчість, надає їй філософській й громадській сили, підносить його слово до вагомості суспільної й державної. А що може бути вищого за те, ніж прагнути стати державним поетом, хоч стати ним вдавалося так небагатьом.

Не зважаючи на всю молодість духу поезії як такої, роки в ній летять так само швидкоплинно, як і у всіх мистецтвах, що наче не старіють від часу. Та то не старіють від часу великі митці. Людська природа сприйняття не відхилить у них нічого великого, нічого високого. Тичина знову й знову зазвучить на повну силу ще не в одному поколінні, бо ж усім еством своїм спрямований був у майбутнє. Таким сучасним сьогодні постає й Бажан уже з вершини життя, такими були всі наші великі поети. Для молодшого покоління нема якихось більших засад за ті, що їх ствердили великі майстри. Саме з висот цих засад,

з досвіду великих попередників і слід дивитися на Павличка сьогодні, «Любов і ненависть» — ґрунтовна підстава для такого погляду на поета.

Спираючись на світ, який він буде, сприймає і стверджує, громадянином якого він є, поет протистоїть світові, якого він сприйняти не може, з яким веде рішучий бій. Ця двоборність дана напевне самою природою кожному поетові, цьому ж — дано нею щедро й на життя. Митець, як і сама природа, нічого не робить даремно, нічого не робить навмання, а конче заради чогось. Що визначніше оце заради чогось, то точніше діє і сам закон творення. Не слід, однак, думати, що ранній Павличко — наскрізь трибун і тільки, що йому байдужі були порухи ліричної душі. Вже у першій книзі бачимо його і неабияким ліриком. Та саме вони — високі громадянські мотиви — тоді ніби цілком займали поета, не залишали часу для «тихої роботи».

Можемо тепер широ дивуватися з того, як багато поет встиг обійняти й промовити відразу і як зростав він від книжки до книжки, якої ваги і точності прибирало його слово щодалі. То він нестримний і грізний у мові з ворогами, то вірш його охоплює закура, коли торкається він страждань і горя свого народу, то з трепетом синовньої любові звертається він до Івана Франка, то він бунтівливо-пристрасний, звертаючись до читачів Лесі Українки й водночас і до себе, то добрий і мудрий біля могили Конопницької, як от:

Земле українська, у тобі
Польки прах лежить. Благаю, пене,
Щоб її чоло, ясне й студене,
Не давити в кам'яній злобі!

Що ж, слово добре дано нам, щоб милувати, а слово суворе — щоб ним карати. Ось панові Кравціву, українцю, який мріяв побачити над Львовом «сонце у вінку шрапнелів», посланіє поета нещадне, сповнене сарказму і гніву, й такий він усюди, коли веде бій, коли на чатах, коли доводиться бути добувачем слів важких і грізних, убивчих слів.

Та ніби перероджується поет, ніби опромінюється добром його вірш, коли йдеться про близьке і любе йому.

Ось іде він по рідному селу вже тепер, опиняється там, де річка Лючка круто в'ється. Гарпа задума опановує

ним, і течеться тоді його вірш у злагоді й мирі, і думка постає зі слова легко!

Яке то щастя — свій парод
У світлі бачити! Мені
Оце найбільша з нагород
За всі страждання і пісні,
За все, чим жив і що творив,
За кожен молодий порив!

Ніколи не втратить свого емоційного й естетичного призначення звичайний вірш, як спалах думки і настрою, як вивірений засіб поета «вести речь с миллионами», як одна з форм підтримування цієї розмови щодень на безмежжя тем. Світ завжди буде зацікавлений у цих спалахах інтуїції поета, у його, так би мовити, стихійному мисленні, коли в кількох раптових і несподіваних рядках виникає картина, образ, думка, здатні пережити і самого їхнього творця. Та інколи хочеться побути з поетом довше, аніж встигне обернутись Земля навколо своєї осі. Тому так цінуємо ми в поетах їхню наданість до, сказати б, поглибленого спілкування з нами, чи що, їхнє вміння перейти межу звичайного вірша, межу отого миттєвого спалаху і звідати радість більших відкриттів. Павло Тичина протягом майже сорока років повертався до свого «Сковороди», подарувавши його нам усього вже посмертно. Мабуть, нема поета, який напричі відмовився б спробувати свої сили в поемі, драмі, романі. А Іван Кочерга, навіть не звідавши радості звичайного вірша, став великим поетом у драмі. Либонь, тут кожен поет іде своїм шляхом.

Павличко — майстер поеми, майстер великої форми. Це відчуваємо вже у першій поемі «Земля» (чи не 1954 рік, у книжці нема точної дати). Ще більшою силою наданість поета до великих форм підтверджено в поемі «Іван Загайчук» (1961). Дуже близьке до поеми й «Дитинство», хоча й виконано цю річ вільно, у вигляді окремих віршів, які сюжетно об'єднує саме дитинство героя, його світ, його доля. Але за обсягом, і за єдністю стилю, і за охопленням подій та людей — це поема. І «зроблена» вона не на якомусь відпрацьованому матеріалі, не на рештках використаного раніше — у перших книжках, де поет так часто звертається до свого дитинства, до свого коріння, то, виявляється, був лише вступ до цього епічного «Дитинства», в якому все і ширше, і глибше, ба і сам поет за ці роки міг надбати і в погляді, і в досвіді.

В поемі «Іван Загайчук», яку точніше було б віднести до поеми-монологу, автор з великою переконливістю малює дитинство і самого героя, і його синів (пасербів), і ми майже чуємо, як автор, вражений цією драмою, в душі ніби дивується: ось що роблять з людьми земля, багатство, власність. Ця звичайна напочатку історія переростає у страшну соціальну драму між батьком і дітьми. Це цілий роман, якби розгорнути таке життя у прозі, поет же сконденсував його у порівняно певеликій поемі, й таке враження, що написав її одним подихом. (Він почув цю історію, попрохавшись на ночівлю до добрих людей, як те нерідко буває з подорожніми, яких ніч застає в путі). І ось ніби зненацька — така історія, така прикметна для того часу доля. Залишаємо героя, та чаче йдемо у поетове дитинство разом із ним:

Іду у рідне Підкарпаття,
Де батько мій мене чека.
Тяжкі сльозинки, як прокляття,
Летять із віч Загайчука...

Не вперше нам приходити в дитинство поета, не вперше дошуковуватися його коріння як поета, його, так би мовити, першопричини. І якщо тепер нам надсилають анкети, в яких стоїть і таке ґносеологічне питання — хто з ваших далеких чи близьких родичів колись писав? — то Павличко — не шукаючи п'яких родичів, міг би відповісти не лише за себе, а за нас усіх своїм знаменитим віршем, який, безперечно, належить до відповідей класичних. Не боюсь перевтомити вас цим віршем, тому наведу його тут повністю, щоб краще збагнути, звідки взявся, як виник Павличко. Ось цей вірш без назви:

Там, де Лючка круто в'ється,
Де хати в садках,
Де мене носила мати в поле на руках,
Там я знаю кожну стежку,
Кожен камінець,
Там узяв я пісню в серце
Із людських сердець.
Там земля скупа на жито —
Родить тернії,
Люди потом, чорним потом
Ползли її.
Мусить хліб для них родити
Неродючий глей.
Добре мати в серці пісню
Від таких людей!

Добре мати у своєму арсеналі таке дитинство. Його пам'ять чіпка, майже вічна, зберігає в чистоті й недоторканності всі деталі, всі вчути й відчути мелодії життя, що западали у незахищену душу майбутнього поета. Тому так легко повертатися у країну дитинства для оновлення душі й пам'яті. Якщо вдуматись, то лише в дитинстві ніхто нам не заважав відкривати чудеса світобудови. Може, тому така спокуса повертати туди щоразу, у ніким не займану стихію, де безцінні скарби, що колись належали лише тобі, мають бути тепер повернуті людям. Павличко щедрий у тому, як рідко хто з сучасних поетів, його «Дитинство» є справді викінченою поемою, яку сміливо можна поставити поруч з «Мандрівкою в молодість» Максима Рильського й іншими зразками не лише тематично, світоглядно, але й за глибиною та майстерністю виконання.

Тринадцять віршів, наче тринадцять глав у цій книзі, становлять єдине і нерозривне ціле, відтворюючи епічну картину того важкого бідацького дитинства, з яким ніби прощається поет назавше:

Останнє літо йде дугами
Із дзвоном мідяної тронки.
І плачуть коні за літами,
Що відсвістіли батогами,
Порвалсь, наче посторонки.

Майстер великого й безперервного плину мислі вчувався нам і в перших книжках — спробуйте лишень зібрати мислено докупи вірші про першу любов, скомпонувати для себе оті всі складні душевні повороти — і матимете цільну картину про героя і героїню, про велике і мале в людях, про драму, яка починається з вікон великого міста, повз які йдуть обое, з зелених абажурів у затишних квартирах і кінчається на стежці у спілих пшеницях, де ці двоє вже зовсім чужі й це їхня остання стежка в житті.

Нестримний і несхибний лет думки ми потім вчуємо у «Пальмовій віті», у драматичному етюді про Фіделя Кастро «В найтяжчу мить», де з допомогою філософського діалогу розкрито внутрішній світ революціонера у найважчу мить боротьби — його невгасима віра в перемогу. Павличко був на Кубі, мав зустрічі з Кастро, мав можливість доторкнутися душею до всього, чим такою легендарною свого часу була ця боротьба, тому таке достовірне

й проникливе його слово у всій «Пальмовій віті», а надто в цій філософській поемі, скромно названій етюдом, так наче й він сам починав у Сьєрра-Маестрі.

Павличкові конче треба побачити те, про що він пише, — побачити зблизька, відчутти, вбутися і вжитися в матеріал, і тоді його поетична фантазія, її плин здатні на багато. Перечитуючи його, бачимо, що він весь у подіях, у русі, в постійному прямому контакті з живим плином доби, від того взаємини його з добою високі й чесні. Ще на самім початку, у знаменитій тоді «Відповіді батькам», він ніби наперед визначив своє кредо поета:

Співати треба, звісно, і про зорі,
Про те, як шепче в лузі очерет,
Але, людське забувши щастя й горе,
Який до чорта буду я поет!

Павличко став тим, ким і прагнув стати, ким проголосив себе у вірші «Я — комуніст», будучи вже зрілим поетом, глибоко свідомий своїй ролі й свого місця в суспільстві, в буремній добі своїй, де він і співець, і дозорець, і будівничий, і просто солдат «в армії Життя».

Наша критика вправі гордитися з того, що була в чомусь добрим путівником для поета, мала на обці його слово, мала найживіший стосупок до стаповлення й виплекування поета, якого піколи не бачив ніхто з нас ні крихти зарозумілим а чи неухважним до інших. Поет і сам умів щиро радіти з появи кожного нового імені поруч із собою. Прихід Івана Драча, Бориса Олійника, Віталія Коротича, Миколи Вінграновського, Петра Перебийноса та ще кількох наших гарних поетів ніби побільшив і самого Павличка, прибравши з нього враження винятковості й додавши йому снаги до вільного й чесного змагання. І хоч ми іноді з легкістю вживаємо це слово — вдосконалення, гадаючи чомусь, що йому нема меж, та є, напевне, межа і в цьому, важливо, однак, не наблизити її для себе передчасно, не стати жертвою міражу в цій дорозі. Павличкові це не загрожувало, тож у гарних злетах товаришів по слову вже був і він, як старший, як ведучий у тих «осінніх синіх небесах» (Малишко), ніби розсікаючи пругке повітря для інших, для слабших у перельотах, хто лиш одважився у путь. Там передні міняються... Та кому з нас і самому не хочеться інколи перепочити за ватагом, хоч які б ми витривалі здавалися собі.

Про поета ще можна судити не лише по тому, якою мірою причетний він до своєї доби, до свого середовища, але й по тому, які у нього стосунки з іншими епохами, з іншими поетами світу, що обирає він із світового загалу для себе, яких вершин здатний він доторкнутися своєю душею, своїм словом. Я пригадую, як свого часу гаряче взявся Павличко за Хосе Марті, з якими труднощами він подолав цю «мовну» відстань до великого поета. Щоб бодай трохи відчутти Марті в оригіналі, збагнути його самотність й індивідуальність, Павличко «впрягся» у вивчення іспанської з упертістю, що викликала у всіх нас захоплення. І Хосе Марті невдовзі з'явився на нашій мові у всій своїй високості поета і революціонера. А згодом Павличко доніс до нас Христо Ботева, майже всього, і також за високим рахунком і смислу, і форми, щоб потім у власному вірші про нього процитувати його ж (у своєму перекладі): «Вірую в єдину спільну силу людського роду на земному падолі, яка повинна творити добро». А скільки радянських поетів переклав чи переповів нам Павличко з властивою йому вимогливістю до свого й «чужого» слова! Тут його інтереси широкі, багатогранні, неситимі, хоча через них іноді й зупиняється на якусь днину і своє власне, спочиває власний вірш. Та в мистецтві щедрість до інших винагороджується сторницею. І цю винагороду, це збагачення ми потім чуємо в поетові щоразу, коли він, зробивши гарне діло для світу, повертається на поклик власної ліри.

Павіть той, кому може здатися, що він давно знає всього Павличка, в цьому томі відкриває для себе Павличка знову і знову. Так, це той самий Павличко, якого ми знали у п'ятдесяті й шістдесяті, та трохи й не той, хоча і геть інший, неймовірно не схожий на себе він буває. Він хіба що співучіший, мелодійніший, пластичніший, але при тому при всьому, як і раніше, доскіпливо точний, майже категоричний, непоступливий перед істиною життя і правди, перед силою слова. З кожною книжкою в його оркестрі ніби більшає інструментів, але від того дисципліна в оркестрі не гіршає ніскільки. Тут він скидається на суворого погамовувача звуків зайвих, непотрібних, неістотних, будучи інколи аж чи не занадто суворим до себе, до правил гармонії.

Павличко від самих «начал» ні перед ким із своїх попередників не прибіднюється, ні перед ким не запобі-

гає, ні до кого не пристосовується. Можуть бути окремі збіги у сфері форми, але й вони такі віддалені й незалежні у зрілому Павличкові, що тепер те вже й ніби давнє для поета. Про це велемовно свідчать останні збірки й останні цикли, надруковані вже після виходу «Любові і ненависті». У них зміст невимушеніше виростає з прибраної форми, аніж це робилося в ранніх поезіях. Молоді поети заради форми нерідко йдуть на деформування змісту, на втрату смислу, як тонко підмітив колись Леонід Новиченко, й декотрі вже не можуть подолати цього впродовж років. Павличко ж, розвиваючись із самого початку як поет думки, тепер усе очевидніше єднається з поезією настрою, може, від того стаючи дедалі невимушенішим і не таким грано-словним.

Для справжньої поезії напевне необхідні, як для живопису, для музики, ба навіть для прози — напівтони, чвертьтони і просто ледве вловимі інтонації, тоді й сама мисль у вірші не на поверхні, а ніби проростає з чарівної мелодії слова, зі сполучення слів, прибирає образу в рухливій течії.

Так і хочеться процитувати вірша з останнього циклу «Думайте, світи обнявши зором» («Жовтень», 1976, № 9). Поет пише про свої відвідини будинку Хемінгуея під Гаваною, а йдеться, певна річ, не про будинок, а про господаря, який тут жив і творив:

Я зайшов... і в душі обімлів.
Позгасали слова величальні,
Заячали сльозами очі козлів,
Буйних буйволів очі печальні.

Завершується вірш майже новелістично:

Він лишився з рушницею на самоті,
Заворожений блиском патрона.
І з останнього пострілу в його житті
Тихо вибухла музика похоронна.

Здавалося б, усе, інший тут поставив би крапку, та поетові потрібен ще один штрих до фіналу майже алегоричного:

Наче хмари, плывли вінки
Над Америкою сумною.
Лиш одягнені в чорне вовки
Усміхались і йшли за труною.

Поет начебто і не розкрив нам ніяких таких таємниць про великого письменника, він лише, опинившись у його домі, мимоволі зажурився з того, що там побачив і відчув. Він не осуджує і не засуджує, він просто торкнувся душею життя, в якому буяла ця пристрасть, і він не знав, була вона, ця пристрасть, слабкістю чи силою, знадою Хемінгуея, бо хто ж зна, ану ж без цього не було б і самого Хемінгуея. Поет стриманий і обережний, але й гранично чесний у своїх судженнях, тому вірш звучить як легенда, як уболівання по комусь великому. Я зупинився на цьому вірші не тому, що він якийсь винятковий, зроблений і справді філігранно, а тому, напевне, що він характерний для стилю поета: уміння багато сказати при крайній ощадливості барв і засобів, уміння вистраждати душею те, що потім постане у слові. Тому так мало у Павличка допоміжно байдужих слів, їх майже нема, а це так звично, що вони б мали бути, що аж сум іноді від того, що їх нема. Але то вже принцип, а принцип майстра доводиться шанувати.

В поезії відстоялися свої поняття величини й значущості. Вони ґрунтуються не лише на потребах даного моменту, на актуальності й доцільності того, що робити поезії сьогодні, але ще береться до уваги, напевне, й те, з чим іде поезія й окремо взятий у ній митець у майбутнє. Книга «Любов і ненависть» дає підстави саме для такого виміру, для такого погляду на поета, на його роль і місце в поезії.

Ще і ще раз нагадаймо для себе ті думки, які розростались у книги і ставали для поета цілими етапами шукань, вдосконалень, новаторських відхилень від «самого себе» і тих щасливих повернень до першосуті, до самоствердження, зважаючи не лише на те, як думають і що думають про тебе інші, але покладаючись передусім на свою власну творчу інтуїцію, на побільшений з роками досвід і свій, і довколишній. Бо, замкнувшись лише в собі, і найкращий поет може виродитись, змаліти, перетворитись у якусь постійну «оригінальну величину», до якої з шанобою звертаються у ювілеї.

Доки діє приклад праці й подвигу в мистецтві, доти матиме до цього пряме відношення Павличко як недремний поет свого часу, своєї доби, покликаний нею ж до праці — нелегкої, звияжної. Сьогодні поет може повторити з повним правом свою ж тезу:

Я слів коваль, і молот мій нелегкий,
Та не зів'януть м'язи від ваги.

Що ж, можемо лише радіти з такого найвищого принципу, взятого не на одnodень, а на все життя. Радіти й чекати нових відкриттів від того, хто кличе думати, страждати й боліти, світ обійняти зором поета.

1977

В ДОРОЗІ ДО ЧИТАЧА

Поява нового літературного імені завжди радує, а тим паче на такій многотрудній ниві, як епічний жанр.

У Маргарити Малиновської, авторки «Гримучих озер», по-справжньому свій і, певно, нелегкий шлях до цього жанру.

Воша починала, і не без успіху, як критик. Її останні критичні праці про творчість Олеся Гончара і Леоніда Леонова справляють враження особливо цільних і оригінальних. Усе, здавалось би, складалося для молодого критика якнайкраще, і враз така несподіванка: роман. Причому на дуже складному й мало дослідженному в нашій літературі матеріалі, який дає привід для великих соціальних і художніх узагальнень. Мовиться про переддень возз'єднання західних областей України в єдину Радянську Українську державу, про ті складні революційні процеси, які передували цьому на Волині, де, як відомо, боротьба була особливо гострою й драматичною з причин жорстокої експлуатації і вкрай зубожілого життя селянства. Звичайно, щоб зрозуміти ці складні процеси, розібратися в них у всіх тонкощах і втілити не в історичній хроніці чи в соціальному нарисі, а в романі, потрібна серйозна й довготривала підготовка та міра компетентності й творчого чуття, без яких у будь-якій темі успіх малоймовірний. Тут творчий розрахунок підтвердився, виправдав себе. Що ж, здається, перед нами давня письменницька істина: чим важчі й болючіші підступи до теми, тим вірогідніший успіх. І справа не тільки в тому, що Маргарита Малиновська, озброївшись усіма об'єктивними даними, спробувала менш переконливе в інших зробити переконливішим; за цим зовнішнім і, так би мовити, вч-

східним боком у романі відчувається прагнення відкрити істинність речей за допомогою засобів, притаманних романові як жанру: живописати невимушено, цікаво, в тим художнім наповненні, яке не стає самоціллю, як це бувас інколи у молодих, а лише допомагає глибше показати людину та її час, допомагає відтворити атмосферу життєвої достовірності. До сильних сторін цього письма я відніс би те, що в ньому відчувається здатність авторки малювати людину глибоко й тонко, вміння відтворювати характер в усіх його виявах.

До Маргарити Малиновської про той час писали багато. Торкалися цієї теми й такі відомі наші творці, як Петро Козлапюк, Ірина Вільде й інші. Проте ці паралелізми, ці будь-якого суперництва з ними в «Гримучих озерах» не відчувається, а є лише часовий збіг. Та головне — хочеться підкреслити оригінальність цієї речі і ту незаперечну істину, що все залежить від виконання, від авторського, якщо можна так висловитися, надзавдання. Зауважмо, на радість молодих письменників, що право вето на допуск до теми не діє і ним не може скористатись навіть найбільший художник собі на користь чи за своїм розсудом. Тому-то правильно зробила редакція журналу «Жовтень» (Львів), надрукувавши роман і цим поставивши його в один ряд з найкращими творами про революційну боротьбу на землях Західної України до 1939 року. З появою «Гримучих озер» Волинь ніби посіла в цій літературі належне їй місце. Сам же роман, безперечно, викликатиме в нас інтерес як явище художницьке, незвичне й незвичайне. Про це свідчать перші відгуки на нього.

Ось що пише, наприклад, доктор філологічних наук Зінаїда Голубева в статті «Горизонти сучасного роману. Рік 1975-й» («Прапор», 1976, № 5):

«Відтворені на тлі поданих широким планом історичних, часом гостродраматичних подій долі багатьох людей — представників різних соціальних груп, дозволяють побачити всенародну боротьбу за утвердження Радянської влади в західноукраїнських областях, за возз'єднання всіх українських земель.

...Герої роману «Гримучі озера» живуть напередодні другої світової війни. Вдаючись до жорстокого терору, польська дефензива намагається вбити навіть саму мрію про свободу. Але ніякими репресіями не винищити народного свободолюбства. Діє і бореться у підпіллі Комуністична партія Західної України. Розповідаючи про долю

комуністів-підпільників Сидора Хвещука, Кельнера, Бобровницького та інших, Маргарита Малиновська виявляє внутрішні джерела їх політичної переконаності, високої моральності і громадянськості. Сила комуністів — у їх нерозривному зв'язку з народом. У надзвичайно складних умовах, виявляючи повсякчасно партійне розуміння загальної справи і особисту мужність, працює керівник підпілля Саверій Озимок — один із кращих образів роману. Він не шукає легких шляхів, він завжди на передньому краї, завжди там, де важко, де над усе потрібне правдиве слово більшовика. Досвідчений конспіратор Озимок показаний як талановитий організатор, умілий і мудрий ватажок народних мас. Сила комуністів — у міцній внутріпартійній дисципліні. Це переконливо засвідчує приклад молодого, гарячого, а тому іподі схильного до непродуманих, необачних вчинків Сидора Хвещука. Лише завдяки вимогливій і вдумливій допомозі з боку товаришів по партії знаходить Сидір своє справжнє місце в боротьбі...

До безсумнівних творчих знахідок Маргарити Малиновської слід зарахувати індивідуалізоване неодновимірне зображення ворогів українського народу, починаючи від попа Ераста Пуха, «народного» депутата Кирика аж до керівника націоналістичних молодчиків Адама Роюка.

...Більшість розділів, написаних майстерно, пластично, свідчать про обдарованість, власне мистецьке світосприйняття романістки».

А ось інша стаття — Олександра Климчука «Рік активного сонця» («Літературна Україна» від 18 травня 1976 року):

«...Приємна несподіванка — роман Маргарити Малиновської «Гримучі озера». Інтерес до твору цілком зрозумілий — літературний критик виступає в незвичайній для себе (а може, читачів?) ролі, причому відразу ж — з романом. Дебют молодій письменниці відбувся в «Жовтні», і в цьому теж є своя закономірність — із Львова пролягають дороги Маргарити Малиновської у критику.

Твір містить сильний ідейно-художній заряд, його міцно тримають підпори історичної осмисленості, активної авторської позиції. Життя західних українських земель до часу їхнього історичного воз'єднання 1939 року, маловідомі сторінки підпільної діяльності Комуністичної партії Західної України — звідси епічна визначеність матеріалу.

Побіч Болота Лютенського двоє сіл — Білий Хутір і Вовковиї. Тут зійдуться долі Сидора Хвещука і Петрани Медведюк, тут у душі парафіян сіятиме зерна невіри Ераст Пух, сюди буде наставлене «вухо» дефензиви: Вовковиї — суціль «червоне село».

Сидір Хвещук — один із тих хлопців, які мріють про зміни на селі і наближають їхній прихід. Ідейні переконання він перейняв від батька, надто від старшого за себе односельця — Саверія Озимка, зазнайомившись з ним у тюрмі. Озимок рекомендував його в комсомол, згодом — у секретарі підпільного райкому комсомолу. Разом хапали кілки для двобою з поліцією, організували переможний страйк на лісозаготівлях. Утім, Сидором править стихія, і лише довір'я товаришів, уроки волі й боротьби у в'язницях, сумлінність у засвоєнні нелегкого життєвого матеріалу допомогли Хвещуку стати ідейно зрілим борцем.

Школа постійної революційної практики утверджувала його зрослою ідейною значимістю. «Життя мені не буде, якщо виключите з партії», — мовить він у момент, коли товариші по боротьбі засуджують його поведінку. Переконаємося пізніше, що то не були слова з прицілом на мить. У критичній ситуації Сидір Хвещук до кінця залишається бійцем партії.

Міцного гарту і його духовні спільники — Саверій Озимок та Ісак Кельнер, Федір Конопльов і Юхим Левко. Кожен із них має по-своєму цікаве життя, — письменниця не змушує їх «працювати» виключно на особу головного героя. Їхня неподібність і, сказати б, художня повнотність — це те магічне поле, крізь яке пройдуть силові лінії Хвещукового життя: ним вони наснажаться, у ньому вони також не щезнуть безслідно.

Роман Маргарити Малиновської «Гримучі озера», віриться, знайде широкого читача. Уже в дебюті маємо визнати добротну художню підготовленість Маргарити Малиновської — вміння відбирати життєвий матеріал, композиційно його організувати... Письменниця добре розуміється на колізіях людських взаємин, уміє надати їм художньої виразності».

Наводжу ці судження широко і бачу головне їхнє достоїнство в тому, що обидва критики не робили сумнівної спроби переказати сюжет роману. Адже стількох читачів ми віднаджуємо від хороших творів примітивним переказом змісту. «Гримучі озера» важко переказати навіть у великій рецензії, якщо тільки не спрощувати уявлення про

глибоку внутрішню насиченість твору, про його стилістику, про ту гарну людську атмосферу, яка, на перший погляд, і не має прямого зв'язку з дією, але дуже необхідна для відтворення загальної картини нелегкого народного життя «червоного села».

Є навіть елемент якоїсь доброї таїни в атмосфері родини, де живе Петрана Медведюк — найкращий з жіночих персонажів роману, незважаючи на всю, здавалось би, зовнішню її інертність. Такий характер, і добре, що автор не намагається форсувати нам її найкращі якості, а робить це ненав'язливо, поступово, і тим приємніше відкриття Петрани в самому фіналі.

Кілька слів про мову роману. Гадаю, що жоден художник не вибирає довільно й задано мовну структуру свого твору. Вона насамперед диктується задумом, характером і жанром речі, приходиться і вдосконалюється вже під час роботи над нею, тобто уточнюється самим досвідом, живим, так би мовити, звучанням слова, якщо тільки автор не глухий до своєї власної мови, до всіх її перепадів і нюансів. Прочитавши «Гримучі озера», можна сказати, що тут дотримано тієї мовної структури, яка продиктована задумом твору. За, здавалось би, простотою і строгістю слова тут вловлюєш особливості саме тутешньої мови, не перевантаженої діалектизмами (чим грішать інші автори), й тому-то сучасної, хоча й не позбавленої місцевого колориту. Гарна й образна авторська мова з вкрапленими в неї афоризмами, порівняннями, тонкими спостереженнями, побутовими деталями. Дуже оживляє всю тканину роману іронічний наліт, уміння посміхатися, відчувати народний жарт.

Переконалий, що роман Маргарити Малиновської «Гримучі озера» викличе інтерес у читачів як твір справжнього художника.

1977

ШОЛОХОВ

З тих саме пір, як Вешенська стала синонімом цього літературного подвигу, ось уже п'яте десятиліття погляди мільйонів читачів не лише в нашій країні незмінно звертаються до неї, чекаючи від Михайла Шолохова нових і но-

вих відкриттів. Тим часом він, залишаючись вірним собі, зводить свої будови поволі й обживає їх сповага, не проявляючи ні найменшої гарячковості, а дбаючи лише про глибину та незужитість свого бачення людини. Уже узаконився в літературі своєрідний шолоховський ритм, плодотворність якого незаперечна. Не кількість, а якість створеного — ось основна ознака вищої письменницької дисципліни, без якої не могло б бути взірців, без якої звелася б наніведь світова письменницька школа. Творами про війну Шолохов ще раз довів вищість цього свого принципу. Іще Лев Толстой сказав про це, виходячи, напевне, з власного досвіду: «Каждый взрослый человек имеет свой разумный ритм согласованных с его возможностями и потребностями движений, и с этого ритма его снимать не нужно, потому что если его все время торопить и подгонять, то он не то что большего не сделает, но не сделает и того, что у него раньше получалось». Толстой, певна річ, мав тут на увазі себе, свою письменницьку працю, важку і каторжну, надто в прозі, і що труднішою вона була, то сильніший потім її вплив на людину, то глибше втручання художника в її духовний світ. А це і є Шолохов, у цьому й полягає суть його надзавдання.

1969

ЗОЛОТІ НИТКИ БАЖАНЬ

У кожного, хто хоч раз побував у Вірменії, не рвуться й не іржавіють золоті нитки бажань побувати там знову, дружити з Вірменією все життя. Вабить до цієї землі геть усе: і біла шапка Арарату, яку заледве рукою не дістати ясного ранку, і древній Матенадаран — криниця знань і мудрості народу, давність християнства, про що свідчать зруйновані храми, в яких перепинили свої молебні богомольці ще на світанку нашого тисячоліття, і нетьмяніюча й понині народна поезія, що спалахнула замість молебнів; ваблять до неї водограї Бревана і така ж швидкоплинна й плавна, ніби потоки водограїв, мова вірменок; ваблять до себе картини великого Сар'яна в його будиночку-салоні й божественні ритми Нарекаці з «Пісні воскресіння»:

І зупинилось колесо повозу,
Й воли червонобокі поставали...

Так, майже через тисячу років — у подиві й захопленні від того, що з'явилося й що виникло на вірменській землі. І насправду здається, що часові властиво зупинитися тут на мить, аби людина могла огледітися довкола, зважити в думці минуле й сучасне древнього народу, цієї багатостраждальної колісь землі, де так багато пам'ятників незламному людському духові й гідності.

Усе це я відчув сповна на святкуванні ювілею Ованеса Туманяна, і не лише в його рідному селі, звідки починався поет, а й скрізь і всюди. Дивувався умінню вірменів зберігати народні традиції, пам'ятати історію, любити теперішнє й дбати про майбуття. На цьому святі я бачив слезу радості в Анастаса Івановича Мікояпа, коли біле покривало впало з гранітного обличчя Ованеса Туманяна, чув на площі майже ласкаві заклики маршала Івана Христофоровича Баграмяна — «Тихше, товариші!» — коли говорила Марієтта Шагінян про поета. З мовленого тоді запам'яталось повчання самого Туманяна: «Ніколи не слід запитувати письменника, як він живе, як він себе почуває. Бо відповідь щоразу буде одна й та сама: завжди погано, дуже погано, доки погано його народові».

Поезія — мова духу, тому поетові завжди важко і завжди тяжко. Павла Тичину, який перекладав вірменських поетів, захоплювала велич їхнього духу, вражало їхнє життєлюбство.

На Україні люблять і шанують вірменську поезію так само, як і рідну. У нас не може бути глухоти до тих, чия доля нагадує нам власну долю. З давніх-давен наші народи знали один одного. Вірменія ніколи не здавалася нам далекою країною... І коли на тому ж святі Ованеса Туманяна згадали про село Івана Христофоровича Баграмяна, який у сорок першому захищав Київ, як про село генералів (село Чардах, з якого вийшло багато генералів!), то хтось із моїх земляків кинув жарт: «А в нас теж є село, з яких вийшло не менше старшин». Що ж, у нас майже завжди були спільні вороги і спільні друзі, тому завжди була необхідність у генералах і старшинах, так само, як і в поетах та художниках — для боротьби і для дружби.

У цьому взаєморозумінні та єднанні неоціненну роль відіграла література. Вона мовби освітлювала нам середина весь пройдений шлях, пояснювала нам просто

і ясно заклики філософів і трибунів устами своїх кращих умів, знаходила в собі мужність не змовкати в найнебезпечніші й найтрагічніші хвилини історії. А особливо велика місія літератури в наші дні. І нехай нам не здається, що її довголітній шлях позначений самими лише лаврами. Немало в ній було й такого, що залишилося за межами тих великих діянь, які покликане робити красне письменство. Ми ще недостатньо прислухаємося до нових голосів у сучасних наших літературах, а іноді недочуваємо й один одного. До речі, недавно нам приємно було познайомитися з прозою Гранта Матевосяна і поезією Разміка Давояна в українських перекладах. Але цього мало. Більше перекладати, більше знати, більше спілкуватися, і не лише під час ювілеїв чи письменницьких з'їздів, а постійно, щоденно, в звичайних робочих умовах. Ось які наші жадання, котрі здаються нам взаємними, обопільними. Тож нехай не рвуться і не іржавіють золоті нитки цих бажань!

1969

БРАТЕРСТВО

Сьогодні ми приймаємо письменників Казахстану. Серед них є й укриті памороззю років ветерани літератури, які чули живий голос акина Джамбула, і ті представники молодшого покоління, котрі навчалися в творчій лабораторії Ауезова, Муканова, Мусрепова й стали поруч із старшими гідними продовжувачами того складного шляху, що його розпочав у минулому столітті великий просвітитель і основоположник казахської літератури Абай Кунанбаєв і якого ми добре знаємо за славним романом «Шлях Абая».

Дружба наших народів сягає в далеке минуле, ще в часи Київської Русі. Відомо, наприклад, з писаної історії, що так звані чорні клобуки, які мешкали на південній окраїні Русі, багато важили в житті Київської держави, охороняючи її південні підступи. Гадаємо, що це були кипчаки, або пізніше — казахи, від яких ми, русини, українці, потім, мабуть, перебрали назву й почали називати у своєму народі найвойовничіше і непокірне плем'я — козаками.

Від часів ординського іґа долі наших народів дуже схожі й дуже печальні. На кілька століть вони і ми втратили свою державність, було зупинене їхнє і наше культурне становлення. І пізніше багаті землі їхні і наші не давали спокою завойовникам. Але дух волелюбства і дух боротьби не покидав наші народи в найтяжчі часи. І коли наш Шевченко опинився на казахській землі, то він відчув душею поета і серцем революціонера цю спільність доль, цей тягар німоти й безправ'я, коли свій володар був ніскільки не кращий за володаря чужого. Можливо, тим і дорогий казахам Шевченко, що він нагадує їм їхнього Абая. За тих часів національне пробудження знаменувало собою і пробудження соціальне, класове.

Ми нині пишаємося Казахстаном так само, як і своєю Україною. І не тому, що там живе і працює багато українців. Ми знаємо, що Казахстан — одна з найбільш багатонаціональних республік, і казахи в ній — люди надзвичайно тактовні. Ми пишасмося їхнім інтернаціоналізмом, бо самі також керуємося ним. Наше братерство виправдало себе і в роки війни, і в роки нинішніх будов...

Наше спілкування, наша обопільна пошана, наша постійна допомога один одному стали непорушними нормами громадян одної держави. Ми досить часто і досить звично декларуємо братерство, іноді й не вникаючи в глибоко людяну суть цього слова. Література покликана допомогти оживити й поглибити це велике поняття. Вона має чудові зразки для цього — творчість наших класиків. Щоб полюбити інший народ — треба знати його. Що глибше це знання — то більше помани, надійніше й саме братерство.

1972

МУДРІСТЬ ЧЕХІВ

Чехи завжди відзначалися тверезістю розуму, розсудливістю і передбачливістю. У їхньому, так би мовити, характері від народження вважалося безглуздом, неподобством кидатися на крайність там, де це не продиктовано життям або смертю. Уся історія чехів, починаючи з найдавніших часів, свідчить про те, що вони вміли зберігати присутність

духу в найнебезпечніших життєвих поворотах, які могли б виявитися фатальними, якщо не смертельними. Треба бути направду мудрим народом, щоб пройти крізь тисячоліття і вистояти проти багатьох імперій, починаючи з римської, і зберегти при цьому всю свою національну самобутність і неповторність.

Я кажу про це з тим більшою гордістю, бо знаю цей народ з дитячих років, бо виріс і жив серед чехів, знаю їхню мову, звичаї, культуру. То були моравські чехи, які понад сто років тому опинилися на Україні й живуть понині в чеському селі Миколаївка на Вінниччині (серед чехів це поселення більше знають як Голендри, за назвою залізничної станції). З цих чехів мій батько, мати в мене українка. Я люблю Україну, вважаю себе споконвічним українцем, але ніколи не забуваю про чехів, і коли приїжджаю в рідне село, то почуваюся майже правовірним чехом. До речі, я закінчив з відзнакою чеську семирічку, хоча до п'ятого класу (ми жили тоді в українському селі) по-чеськи не вмів розмовляти. Мені завжди захоплювало в чехах оте рідкісне й дивовижне уміння — берегти, охороняти своє. Думаю, що і в цьому також їхня мудрість, яка склалася по краплині, як складається янтар з крапель смоли. Мудрість не з'являється раптово, це процес тривалий і тяжкий. Мудрість накопчується віками.

Чехи одними з перших стали жертвою німецького фашизму. Почалося методичне, майже математично розраховане знищення народу, звільнення життєвого простору для «арійської раси». Порятунок приходить зі Сходу.

Корпус генерала Свободи перше бойове хрещення мав на Україні. Багато чехів з України були в ньому. Добре відомо, що було потім. Чехи й словаки опинилися в центрі світової історії поруч з росіянами, українцями, поляками, вони так пішли вперед, що інші народи ледве встигали за ними... То хіба це не тверезість розуму? Хіба це не розсудливість, не передбачливість, не мудрість?

НА ВСЮ СИЛУ

Я підтримую думку, що біографії героїв революції цілком заслуговують на те, щоб стати темою великої розмови в мистецтві кіно. Але говорити про них треба повно, вичерпно, на всю силу голосу.

Візьмімо постать комуніста-революціонера, командарма Павла Дибенка. Якщо розповісти про нього все, це буде хвилююча й повчальна розповідь. Коли ж розповідати половину біографії, то краще, мабуть, за такий фільм і не братися.

А хіба не заслуговує на увагу кіномитців біографія Олександра Петровича Довженка? Якщо знайти ключі до образу цієї людини як до образу типового, можна було б багато прекрасного сказати з екрана.

Я дуже закоханий у Олександра Богомольця як ученого, людину дивовижної чистоти. Мене хвилює вже те, що він народився у царській в'язниці, а став людиною, яка облагороджувала всіх і все довкола.

А який прекрасний образ Платона Симиренка!

А чим не тема — композитор Микола Леонтович?!

Можна взяти тисячі визначних постатей і показати їх у кіно. У цьому є великий сенс. Але ж треба за це практично братися.

І є ще одна біографія. Її написав геніальний Гоголь. Це «біографія» Тараса Бульби. Адже це не тільки герой літературний. Це узагальнений народний образ. Це легенда. Я вважаю, що фільм, новий фільм про Тараса Бульбу, треба робити негайно, і робити саме на пашій, Київській кіностудії.

Так само я думаю про фільм «По синьому морю». Може бути чудова пригодницька картина про героїчні подвиги запорожців. Уже написаний сценарій. Все вирішено. Тоді чого ж ми тягнемо? Визріває фільм, який з успіхом може посперечатися за екран з самими «мушкетерами» і який не дасть державі збитку. Треба тільки насправді бути сміливими й оперативними.

1964

ЕКРАНОВІ — МОВУ СЬОГОДЕННЯ

З виступу на вїзному засіданні
секретаріату правління
Спілки кінематографістів СРСР у Києві

В кіно так усе переплетено, що не можна, наприклад, говорити про кінодраматургію, не зачепивши питань літератури й режисури. Кіномистецтво швидкоплинне, тому в порівнянні з ним література і театр інколи здаються тихим притулком. Однак і там далеко не спокійно, коли заходить мова про нашого сучасника, про невідкладні проблеми наших днів. Про це свідчить недавній пленум правління Спілки письменників СРСР з питань критики, де були висловлені серйозні претензії і до театру, і до літератури, і до кіно, а передусім — до самої критики.

Коли мовимо про театральну драматургію, то неодмінно починаємо з театру, з того, якою мірою він готовий втілити її на сцені, продиктувати свої смаки та вимоги. Посередній театр не здатний викликати до життя велику драматургію. Щось подібне може відбуватися й з кінодраматургією, з тією лише різницею, що вона ще сприйнятливіша до свого театру, а її театр — це режисер, студія. Звісно, кінодраматургія здатна впливати на режисуру, але в дуже вибірковому плаші в разі щасливого творчого збігу, або, як ми кажемо, потрапляння. Адже і найкращий сценарій може стати лише вихолощеним протоколом у руках посереднього режисера. На жаль, ми не завжди судимо про кінодраматургію з того, що було написано, а переважно з того, що з'явилося на екрані. Невдачі приголомшують, та ще небезпечніше для художника їх повторення. Вже саме побоювання невдачі сприяє появі такого психологічного стану, який робить її майже неминучою. Щось подібне один час переживала українська кінодраматургія.

Сталося так, що після розквіту українського кінематографа 30-х років, де так успішно працювали Олександр Довженко, Ігор Савченко, Іван Пир'єв та інші майстри, настав тривалий період малокартиння, який призвів до згасання не лише режисури, а й кінодраматургії. Пізніше відбувся помітний відплив з України молодого режисури, яка ледь почала складатися в післявоєнні роки, проте складатися почала цікаво. Студія імені Олександра Дов-

жешка намагалася подолати і, можна сказати, з часом подолала ці втрати, Одеська ж відчуває їх і досі.

Усе це не могло не позначитися й на кінодраматургії. Адже саме в той час до кіно прийшли кращі прозаїки і драматурги, такі, як Олесь Гончар, Михайло Стельмах, Олександр Корнійчук, Олександр Левада, Юрій Збанацький, Микола Зарудний та інші, але їхні роботи, за деяким винятком, не знайшли належного втілення на екрані. В результаті лише деякі з них продовжували роботу в кіно, сподіваючись на успіх.

Кінокритика ж нерідко дорікала післявоєнному українському кіно, не намагаючись глянути на речі ширше й глибше, не дошукуючись причин занепаду. В той час тільки-тільки складалася та режисура, яка нині становить основу режисерського цеху. Маю на оці перші роботи Тимофія Левчука, Віктора Івченка, Юрія Лисенка та інших, які пізніше довели свою активність і творчу спроможність. Мабуть, у кіно, так само як і в літературі, є якісь цикли піднесення й спаду, закономірності й неминучості, яких критика майже не визнає і завжди вимагає успіху, вважаючи, що процес становлення має відбуватися тільки по висхідній.

Але після спаду, який тривав майже десятиріччя, завдяки спільним зусиллям митців, студій та Комітету по кінематографії, почався новий період, з'явилися стрічки, з яких, по суті, утверджується зовсім новий відлік в українському кінематографі. Це передусім «Наш чесний хліб» (Одеса), «Сон», трохи раніше — «Іванна» і «ІП», нині — «Білий птах з чорною ознакою», «Родина Коцюбинських», «Хліб і сіль», «Комісари», «Захар Беркут», «Іду до тебе», «Тронка» і «Варчина земля» (останній для телебачення). Нехай ці фільми різні за школою і манерою виконання, за своїм художнім значенням, але споріднює їх ідейна цілеспрямованість, новий рівень вимогливості художника до своєї праці. Саме тут найкраще простежується поєднання режисури й драматургії, їхня взаємна обумовленість. Можна тільки пошкодувати, що цього не сталося із кращими творами наших сучасних письменників, хоча їхні літературні доробки давали підстави чекати на екрані значних полотен. Роман «Тронка» міг би стати основою для кількох самостійних фільмів про південь України, ми ж ледь відважилися на один. Гадаю, що в майбутньому наш кінематограф може повернутися до цього роману, як і до творів Корнійчука, Стельмаха, що вже були екранізовані.

У процесі відродження українського кіно дозріли нові сили, які своїми роботами кинули виклик сірості, посередності, ремісництву. Про цей період нині говорять як про нову хвилю українського кіно, його поетичну школу. І хоча старших до цієї школи чомусь рішуче не зараховують, але ж цей так званий поетичний напрям не міг з'явитися на порожньому місці, він має глибоке коріння, яке започаткував Олександр Довженко.

Нині було б, однак, нерозумно всіх штовхати на цей шлях, до всіх і до всього підходити з міркою «Білого птаха...». Цінне й те, що роблять Т. Левчук та В. Івченко, В. Довгань і М. Мащенко, В. Іванов і А. Буковський. Декому поетичний лад може бути просто невластивий. Ми вже відчуваємо його неорганічність у двох останніх стрічках Володимира Денисенка «Важкий колос» та «Озарілля», які, будучи виконані строгіше, без силкувань на поетичність, могли б прозвучати набагато переконливіше й не так ускладнено. Мабуть, тут бракує того відчуття світу, яке потрібне для поетичного кіно. Що ж, кожен птах співає добре лише на своєму генеалогічному дереві.

Відомо, як довго Микола Мащенко шукав, метався від однієї крайності до іншої. Але ось два останні його фільми («Комісари», «Іду до тебе») з усією переконливістю довели нам: парешті він знайшов себе. Пристрасна публіцистичність раптом обернулася в поезію душі, розсунувши звичні рамки самої поезії на екрані. Виявляється, як просто і невигадиво ми можемо говорити такою мовою кіно про жагучі проблеми наших днів. Говорити чисто, прозоро, зрозуміло.

Мащенко зараз береться до нової роботи з минулого, а йому б штурмувати наші дні, йому б продовжити відверту розмову з сучасником про сучасника. Гадаю, що саме ми, кінодраматурги, винні в тому, що не привабили Мащенка сучасною темою, де його режисерський стиль, його творчі особливості виправдали б себе.

Справедливо піддано критиці новий фільм Кіри Муратової «Довгі проводи» Одеської кіностудії. В її першому фільмі «Чесний хліб» ми бачили щире бажання сказати про життя своє слово, захоплювалися прекрасною грою актора Дмитра Мілютенка, втіленням теми, були всі підстави чекати від Кіри Муратової нових стрічок хоча б такого рівня. Однак наступний фільм «Короткі зустрічі» вже став наче побічною лінією життя. Він ще міг задовольнити наших естетів. Тобто — й декого з нашого се-

редовища, публіка ж до фільму поставилася холодно. І ось — «Довгі проводи»: Режисерові так і не вдалося здолати сценарних натяжок, герої живуть на екрані в атмосфері драгівливості, психологічної несумісності. Не дивно, що глядач не сприйняв фільму, позбавленого високого життєвого сенсу. Такою ціною доводиться платити режисерові за ігнорування речей очевидних і безперечних, за відхід від правди життя.

Приваблюють деякі роботи Володимира Довганя, Анатолія Буковського, Миколи Ільїнського, Леоніда Бикова (як режисера), Петра Тодоровського й Вадима Лисенка з Одеської кіностудії. З кращого боку показав себе на «Тронці» Артур Войтецький, якого слід віднести до вимогливих митців; цікаво заявили про себе як режисери наші недавні сценаристи Євген Хринюк та Микола Рашев. Для нас, сценаристів, певну цікавість становлять і Василь Ілляшенко, і Роллан Сергієнко. Їм довелося починати з невдач, але люди вони дуже цікаві. Хотілося б повернути до сучасної теми молодих режисерів Бориса Івченка та Володимира Савельєва (Івченко — постановник «Аннички» та «Олесі», Савельєв — «Сеспеля»). Хочеться, щоб талановитий режисер Леонід Осика після «Камінного хреста» і «Захара Беркута» заговорив, нарешті, про наше життя. Молодих кіномитців, певно ж, має надихати досвід старших майстрів радянського кіно — О. Довженка, М. Ромма, а нині — С. Герасимова, Т. Левчука та В. Івченка, які головною темою своєї роботи обирали чи обирають сучасність.

Хай не все вдалося В. Івченкові у його фільмі «Шлях до серця», але це був правильний крок на його творчому шляху. А Т. Левчук після «Родини Коцюбинських» одразу ж узявся за «Довгу дорогу в короткий день» з Натаном Рибакіом, який написав для режисера оригінальний і досить проблемний сценарій. Такий поклик життя, така закономірність творчості.

Є в кінематографії й ще одна серйозна проблема: з'явилася група режисерів — прихильників так званого «авторського кінематографа», які пробують самі писати сценарії. Пишуть для себе Ю. Іллєнко, В. Денисенко, В. Лисенко, пробують писати А. Войтецький, В. Гресь; дивлячись на старших, намагаються вилізти на норовистого Пегаса й молоді режисери, навіть ті, хто ще не спробував свої сили по-справжньому в режисурі, пишуть навіть актори й оператори. Що ж, писати дозволено всім, але чи все

написане слід приймати і тим більше екранізувати? Адже цілком ясно, що комедія «Дайте мені 15 діб» (група авторів) несе в собі всі вади цих літературних вправ. Помітних втрат з цієї ж причини зазнали й деякі інші фільми наших кіностудій.

Невже товаришам так важко зрозуміти, що вміле поєднання двох талантів у кіно (наголошую — талантів) напевне дасть більший результат, ніж безпідставні й часом болісні шукання цих двох талантів у самих собі. Не всім щастить здійснити те, що робить С. Герасимов, одначе термін «авторський кінематограф», взятий на озброєння, навряд чи зможе виправляти ті прорахунки, яких стає дедалі більше. І, здається, не лише на Україні. З'явилися навіть заперечувачі самої кінодраматургії, як це сталося свого часу в одній полеміці на студії ім. О. Довженка.

А тим часом руйнується справжня творча співдружба. Чому б, наприклад, тому ж В. Савельєву не продовжити роботу разом з Ю. Збанацьким, чи А. Войтецькому після «Тронки» — з О. Гончаром, чи М. Мащенку після «Іду до тебе» — з І. Драчем? Хотілося б побачити й нову співпрацю Г. Кохана з М. Стельмахом, якого він так добре відчув у «Хлібі й солі». Це «притирання» завжди важке, цікаве й складне, і тим більше не зрозуміло, чому так легко рвуться старі зв'язки, що творчо себе виправдали. Той, хто вмів їх цінувати, майже завше лишається у виграші.

Професія сценариста важка і складна. Не будь кінодраматургії, не стало б і самого кіно, воно перетворилося б на безплідне мистецтво аматорського імпровізування на екрані. Театральний драматург свою п'єсу віддає одразу кільком театрам, тому може розраховувати на вдалу постановку хоча б в одному з них. Сценарист такого вибору не має. В нього один режисер, тобто один театр і до того, як правило, кожного разу інший.

Не розуміти всієї складності сценарної творчості — значить недооцінювати професію сценариста, кінодраматурга. В самому Києві близько 400 письменників, однак лише деякі з них наважилися писати для кіно. Одиниці. Чи не тому, що це важко й дуже відповідально? Прихід деяких наших режисерів у сценарну справу показав з усією наочністю, що сценарист — професія містка, багатогранна, не менш складна, ніж професія режисера, а талант драматурга — явище рідкісне. Зверніть увагу: драма-

тургів завжди було менше, ніж режисерів. Коли деякі режисери випишуться, вичерпається їхній літературний талант, який вони в собі вбачають, потреба в кінодраматургах різко зростає. Це вже з особливою гостротою спостерігається на телебаченні. Адже режисер може виявитись з першого фільму, тоді як сценарист формується роками і, по суті цей процес триває все життя. Жоден сценарист не може перебувати в «резерві», не може простоювати. Він тоді гине як художник.

Нині на студіях України в роботі перебувають сценарії «Лаври» О. Сацького й П. Загребельного, «Все попереду» Л. Череватенка, «Тихі береги» В. Говяди, а також сценарії Є. Онопріска, І. Старкова та інших.

Прикметним є те, що йдеться в цих сценаріях про наші будні, про нашого сучасника, про молодого героя наших днів.

Не можу не зупинитися на «Лаврах». Ця розповідь про робітників трубопрокатного стану переконає добрим знанням матеріалу, свіжими, точно окресленими характеристиками молодих людей, таких, як Шляхтич, Черета, які й справді можуть представляти сьогодні робітничу молодь на екрані, і не традиційно, за старими, звичними схемами, а цілком по-новому, з точними ознаками сьогодення.

Герої цих сценаріїв нічим особливим начебто й не примітні, їхні життєві біографії тільки-тільки розгортаються перед нами, але так чи інакше всі вони — абітурієнти на подвиг, на зрілість, так само, як і героїня О. Гончара в його повному однойменному сценарії. В цій молодості героя є якась своя чарівність, своє знамення часу, але в ньому і трудність їх відкриття. Легше писати про людину, коли перед тобою все її життя. На зміну поколінню, що виграло війну, прийшло покоління, яке має виграти битву за хліб, за метал, за вугілля, за все те, що є основою нашого життя.

На останньому семінарі кінодраматургів у Кіровоградській області перший секретар обкому партії Михайло Митрофанович Кобильчак, звертаючись до нас, сказав: «Добрі фільми зробили радянські кінематографісти про війну, про наші перемоги на фронті, про Сталінградську битву, але як би добре було зараз зробити фільми про битву за хліб».

Докір правильний, ми в боргу і перед нашим селом, і перед нашим робітничим класом. Ми краще знаємо село двадцятирічної давнини, ніж ту технічну революцію, яка

відбувається нині не лише в нашій промисловості. Тому заклики глибше вникати в життя для нас мають глибокий сенс. Сценаристу О. Сацькому кілька разів довелося повертатися на завод, у цех, де працюють його герої. Л. Череватенко все літо пробув на шахті. Наполегливість сценариста, його вірність темі заслуговують уваги. Це характерно і для інших сценаристів молодшого покоління. Добре вже те, що вони не «всеїдні». Лише дилетанти, всезнайки легко можуть перекочувувати від теми до теми в пошуках легкого успіху. Необхідне глибоке знання життя, знання того матеріалу, яким ти збираєшся оперувати. Художник кочче має знати свій матеріал. «Чужий» матеріал відхилиться від художника.

Не будемо приховувати, що письменник у кіно відчуває повну беззахисність. Адже сценарій не має тієї недоторканності, що п'єса в театрі. Хіба останній епізод із сценарієм «Матвійович» Є. Онопрієнка не підтверджує цього? Сценарій зазнав стільки змін і доопрацювань у самому процесі постановки, що втратив багато з того, що мав. Загубився сам Матвійович — головний герой фільму. Виявляється, сценарні слабкості міг здолати лише сам автор, а не хтось ізбоку. Як наслідок — фільм нагадує не кращі речі на цю тему в минулому. Нехтування авторських прав письменника, сценариста, режисерська сваволя тільки шкодять справі. І дивно, що редактори чомусь завжди займають позицію режисера, позицію сильного, навіть коли все цілком очевидне. Нам хочеться більше підтримки з боку редакторів, але редакторів, які ставитимуть однаково справедливі вимоги і до нас, і до режисерів.

Основна проблема нашої творчості — нова людина сьогодні, процес її становлення, формування. Сам цей процес дуже складний, але не менш складно втілювати його в мистецтві, в даному разі — в кіно. Помилкою було б стати на шлях суцільної ідеалізації нової людини. Вона сама перестане нам вірити, якщо ми в цьому переберемо міри. Згадайте деякі літературні зразки п'ятдесятих років. Але ж ми помітно пасуємо і тоді, коли нам доводиться говорити правду про свого сучасника, іноді сувору, але потрібну.

Певною мірою це відбувається від незнання нової людини, подеколи ж від побоювання применшити, зіпсувати її велику біографію на екрані. Виникає якийсь психологічний бар'єр на шляху до сучасного героя. Правдоподібність — ось що рухає нами щоразу, коли ми беремося за цю тему. Легко досягти її там, де все давно вже зверши-

лося, вляглося, відстоялося. Там же, де все рухається, змінюється, зароджується, першовідкривачеві завжди важче, але в цьому весь сенс його завдання, вся цінність його пошуку.

Коли фільм «Голова» вийшов на екран, ми всі мимоволі підпали під його вплив. Ось він — справжній тип голови, погоджувалися ми одностайно. Справи на селі вимагали кращого, і нам імпонувала тверда, вольова людина на господарстві. Але навіть на той час це був багато в чому вже вчорашній тип голови. З глибини життя вже виходив новий господар — вчений, мислячий і водночас діючий. Нині ми відкидаємо деякі риси старого голови, наприклад, його жорстокість. Але в тому, що наш кінематограф поставив «Голову», — помилки не було, не було й шкоди, тільки користь. А коли б фільм з'явився раніше — його вплив був би іще помітнішим.

Нам здається, що нині український кінематограф цілком визрів для розв'язання відповідальних творчих завдань.

Хоча все-таки ми ще багато недобираємо. Особливо великий цей недобір у сучасній темі. Тут трапляються помітні розходження між нашими бажаннями, закликами й практичними кроками. Чи то життя обігнало нас і ми стали надто старомодними, чи то нам бракує сміливості після деяких невдач знову взятися всіма силами за сучасну тему. Ми, я кажу не лише про сценаристів, повинні відчувати докори сумління за відставання в осмисленні цієї теми на Україні, за слабе відображення в нашому художньому кіно життя республіки. Ми якось не вміємо зосередитися на головному, розпилюємося, не наважуємося залучити до цієї теми кращі свої сили, нерідко відволікаючи їх, чи, точніше сказати, дозволяємо їм відволікатись для речей побіжних і необов'язкових.

Постаюва Центрального Комітету КПРС «Про літературно-художню критику» акцентує саме на цьому, вимагаючи від творчих спілок стати ініціаторами й організаторами в постановці й обговоренні актуальних питань художньої творчості. Найактуальнішим з них є сучасна тема, її втілення в літературі та в кіно. Над нею, об'єднавши зусилля, нам і слід нині натхненно й талановито працювати.

ВЕЛИКИЙ ПРАЦЕЛЮБ

Роздум цей про художника, про те, хто він для нас, для нашої культури.

Не хочу нікого ані применшувати чи, тим паче, запідорювати в недостатній активності—кожен митець сам розпоряджається своїми творчими ресурсами, однак хочу сказати, що мало хто із старших майстрів нашого українського кіно працював у повоєнні роки з такою активністю, як Тимофій Васильович Левчук. За якихось двадцять п'ять років він поставив близько двадцяти повнометражних художніх фільмів, що, по суті, становить цілий кінематограф у кінематографі, одну з його магістралей.

Будемо справедливі: нехай у його творчості не все рівноцінне, не все в однаковій мірі вивершене, але, знаючи ідейну, громадянську спрямованість творчості Левчука, її прицільність і безкомпромісність, можемо сказати про митця, що він дотримується вірного принципу. «Ганебно мовчати, даючи можливість говорити Сократу»,— сказав колись Арістотель про свого супротивника. Маю тут на увазі тих зарубіжних сократів, які хотіли б бачити наше кіно беззбройним і не наступальним, дрібнодухим і байдужим до великих звершень радянського народу. Західних естетів більше влаштовують модерні фільми ні про що, аніж сповнені пафосу життя і боротьби стрічки Тимофія Левчука та інших радянських майстрів кіно, чії твори знає і любить наш народ.

Художнику можна щось і простити, щось і вибачити, коли головна суть його творчості має свою незужиту цінність, коли то творчість його душі, його світогляду.

До Тимофія Левчука творча зрілість, визнання прийшли не відразу, як режисер він складався поступово, від фільму до фільму, зазнаючи часом і сумнівів, і невдач, проте впродовж усього його творчого шляху бачимо художника на висхідній.

Професію режисера соціолога вважають за одну з найважчих і не дарма прирівнюють її до професії випробувача літаків. Кожен новий фільм для режисера і справді що новий літак для випробувача: піднятися легко, а приземлитися важко. Режисерові треба проробити величезну і пекельну роботу в неспокійному небі мистецтва, надто, коли це мистецтво ще зв'язане з виробництвом. Але й після «приземлення» тут не відразу тиснуть руку, не відразу

кличуть до премії. Ще є поважні інстанції, є доскіплива фахова критика, від яких в значній мірі залежить доля фільму, потім іще глядачі, мільйони глядачів, котрі або підтверджують прогнози критики, або ж спростовують її в глядацьких залах.

Тимофій Левчук неоднораз проходив крізь ці випробування. І щоразу не одип, а неодмінно з ким-небудь із письменників, з автором сценарію. Щодо цього він для нас, письменників, є взірцем режисерської непохитності. Це можуть підтвердити всі ті, кому довелося писати для «Левчукового театру» і ставитись там. Це театр неспокійний, вимогливий, плодотворний, на його сцені відтворено складні образи Івана Франка і Бальзака, побували на ній герої з п'єс Олександра Корнійчука, підпільники Києва з «Двох років над прірвою», на цій сцені ми бачили велику рідину Коцюбинських, варили на ній і сталевари свій космічний сплав, тепер її надано фізикам-атомникам, з якими незабаром зустрінемося на екрані.

Знаючи, що життя режисерське не безкінечне, Тимофій Васильович спирається на літературу, вміє дружити з нею, тоді як декотрі інші режисери пускаються на манівці своїх власних літературних виробів. Хто не вміє цінувати в собі одного таланту — не поцінує і другого, навіть якби той і насправді в нього був. Адже важливо не те, що ти майстер на всі руки, а те, скільки світу ти як митець можеш обійняти, зогріти, опромінити отим своїм провідним талантом, якщо він справді в тебе є. Іноді ж і з кількома талантами все життя можна ходити в підмайстерцях.

Витривалість, непідробна доброта, гарне почуття гумору, таке властиве нашому народові, громадянський партійний неспокій, що його всі ми так добре відчуваємо повсякчас у Левчукові, є характерними рисами його портрету і як режисера, і як громадського діяча, і як педагога. Але є ще і те основне, що виплекало в Левчукові талант художника: працелюбство. Не оте дрібне і метушливе, яким дехто інколи створює ілюзію роботящості, а працелюбство на совість, чесне, а інколи, коли потрібно, і відважне.

Напередодні шістдесятиріччя Тимофія Васильовича відбувся такий епізод, з якого можна б почати якийсь фільм. Одна поважна організація (не буду її називати) вирішила придбати для ювіляра подарунок у художніх салонах Києва. В одному з салонів натрапили на симпатичних во-

ликів, вирізьблених з дерева львівськими майстрами. Робота тонка, з настроєм: дві буйнорогі милі голови у ярмі. Композиція чудово малюється на стіні. Не зважаючи, що ціна того виробу досить солідна, колись за такі гроші можна було б купити і живих воликів, організація вирішила все-таки придбати його. Але, як це завше буває, кожен твір мусить натрапити на свого критика. Натрапили на критика і волики. «А що вони символізують? — запитав він. — Національну впертість, повільність?..» — і так далі. І це вплинуло на покупців, не взяли вони воликів. Хоч впертість, як мені здається, не така вже й погана риса. Надто в кіно без неї не можна обійтися. Але ж волики, либонь, могли б символізувати і дещо інше: ну, хоча б велике працелюбство. Хіба не на них ми добиралися до нового світу, щоб пересісти на трактор, а потім і на ракету, світу, в якому Україна стала ще й республікою великого кіно, що його в нас започаткував Олександр Довженко, а зараз продовжують розвивати наші кращі майстри, серед яких провідне місце посідає і нинішній ювіляр. А ще волики, можливо, нагадали б йому і про його дитинство на Вчорайшанщині, де він народився і виріс у селянській родині. Я знаю ті краї, сходив їх колись пішки, і добре, що Тимофій Васильович, на відміну від інших, не пориває з ними. Адже саме там він перейняв у спадщину кращі людські риси, і працелюбство також, яке стало основною рисою митця.

Доки інші шукають щось «таке», чого інколи нема і в самій природі, або вичікують і вагаються, піддаючись апатії чи й просто корозії простоїв у резерві, Тимофій Васильович працює. Жодної вільної днини в нього, все ущерть заповнено кіно, справами Спілки кінематографістів України, активним громадським життям. Може, за оцю динамічність та невтихомирність, за добру непогамовність його душі ми найбільше й любимо Тимофія Левчука. Бо ж кіно — мистецтво динамічне, роки в ньому минають інколи так швидкоплинно, немов на екрані, тому й екранне життя митця вимірюється не задумами, які не вдалося втілити, не добрими намірами, бодай навіть пайвозвишенишими, а невблаганною стрічкою, на якій він засвідчив роботу своєї душі, виклав нам свої принципи, в міру свого таланту висловив те, що його непокоїло й бентежило в цьому буремному віці. І ми тоді судимо — надався товариш до кіно чи був і залишився там людиною випадковою, трішки модною,

трішки навіть модерною, а загалом то просто ніякою, тому про нього потім напишуть в історії кіно: був ще й такий-от, але його талант до кінця не розкрився...

Тимофій Васильович Левчук, здається, з самого початку збагнув жорстокі закони цього великого мистецтва, яке водночас є ще й просто виробництвом, при тому не таким уже й загадковим виробництвом чарівної стрічки. До свого шістдесятиріччя він витворив її немало, скажімо, в перекладі на письменницьку працю — це цілі томи. А поперед ще роки і роки, де діятиме зрілий, сформований художник, знову ж таки не в світі ілюзорних пошуків і «виграшних» тем, а на терені реальних звершень свого народу.

Коли хочеш скласти уявлення про митця, поглянь на його творчі інтереси, бо ж, здається, саме тут діє той не зжитий принцип: чому? заради чого? У Тимофія Левчука вони завжди не випадкові і завжди на часі. Уже в самому виборі теми проступають характерні риси його таланту.

Тимофій Васильович не клопочеться про славу. Адже ніхто до ладу не знає, якими путівцями вона приходить і якими йде геть. Знаємо тільки, що є митці, до яких слава навідується рано, інколи навіть дуже рано; потім вони все життя поволечки розтринькують її, залишаючись наприкінці майже ні з чим. Нерідко створюється враження, що вони яскраво спалахують ніби лише для того, щоб засліпити самих себе. Далі ж фіксуємо з уболіванням (коли то був справжній талант), що людина переродилась у нас на очах, запишалась, вазналась, а то й просто їй забракло характеру лишитись собою до кінця, вистояти проти ілюзорної спокуси слави. Інколи — навіть критися! — стає нам просто не по собі, коли бачимо, з якою легкістю й заповідливістю виплоджуємо у своїм середовищі отаких собі самозакоханих маленьких метрів од літератури й од кіно, при тому нерідко обходячи увагою митців справжніх тільки за те, що ті починали, може, й не так яскраво, зате визрівали поступово, від твору до твору, а тим часом випробувані майстри налягають на роботу, пишуть книги, знімають фільми.

Режисерський талант рідкісний, як і письменницький, і його просто злочинно розмінювати на цілі роки глибокодумного мовчання або ж на щось таке «виняткове й видатне», що при пильнішому розгляді виявляється і не сим, і не тим, а просто собі звичайним заблуканням митця.

У зв'язку з цим хотілося б сказати молодим: учіться в Тимофія Левчука і таких, як він, обирати тему, не впадайте в амбіцію передчасно, ледь заживши невеличкої слави. Навіть такий досвідчений митець, як Михайло Ромм, перед кожним фільмом виважував та виважував свої сили. Вчитайтеся у його останнє інтерв'ю: «Головне в кінематографі — відкрита ясна думка».

Не штукаство, не данина моді, а глибоке знання життя, знання людини визначає справжнього художника. Тому нам звичний і природний світ героїв у фільмах Тимофія Левчука. І нехай не все з того світу вціліло, нехай децю зужило себе, але все краще продовжує жити — від натхненної «Киянки» до народної епопеї «Родина Коцюбинських». Шлях складний, не все на нім вдалося бездоганно, але ж то був сміливий шлях і сміливі пошуки митця й громадянина. Робота душі, серця — ось що ми завше помічали в творчості Тимофія Васильовича. Нехай же ця дорогоцінна риса буде притаманна йому й надалі. Нехай не проспить він її з роками, чий вантаж для одних — старість, а для інших — зрілість і праця, рушії справжнього таланту.

1972

ПИСЬМЕННИК І КІНО

Я не поділяю думки деяких кіномитців про право кінорежисера на довільну інтерпретацію художніх літературних творів. Звернімося до творів — романів і повістей, — які дістали нове життя на кінополотні. Не чіпатиму доробку Олеса Гончара, Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Юрія Збанацького та багатьох інших своїх колег, до яких хотілося б побачити шанобливіше ставлення. Кілька й моїх книг перекладено на мову кіно, серед них «Дочка Стратіона», «Підполковник Шиманський», «Новели Красного дому».

Якби ж то — дякуючи режисерським шуканням, професійним кіноприйомам — вони стали вищими за першоджерела, не було б у нас і претензій до кінематографа. Але ж ідеться про те, що довільна інтерпретація часто веде до порушення художньої єдності твору, до жанрової еклетики. Фільми «Дочка Стратіона» та «Підполковник Шиманський» широко пройшли, але ж художня цінність цих

стрічок, на мій погляд, не вельми висока. Тоді в чому ж зміст такої популяризації у наш час? Адже кожен здатен прочитати книгу.

Мені здається, головна невдача письменників у кіно йде від нешанобливого ставлення режисерів, а інколи й студій в особі редакторів та працівників інших творчих цехів до першооснови. Так було й у випадку з картиною «Новели Красного дому». І хоча вади стрічки — далеко не в усюму на рахунок талановитого режисера М. Мащенко, але, врешті-решт, не це цікавить глядача. Вони не запам'ятали прізвиська, які прочитали в титрах. І справа не лише у буквальному дотриманні тексту, а й у відповідності жанрових ознак, композиційної єдності, точної образної системи, характерів тощо...

Звичайно, ми завжди радіємо успіхам кіномитців. Нещодавно завершено трилогію «Дума про Ковпака». Її достоїнство саме у дотриманні історичної та людської правди. Я вважаю, що епопея про легендарне з'єднання Ковпака — одна з найкращих робіт режисера Тимофія Левчука. А образ, створений Костянтином Степанковим, — колоритний і правдивий.

Окремо варто говорити про фільми Леоніда Бикова. Він працював із сценаристами Олександром Сацьким і Євгеном Онопрісником над стрічкою «У бій ідуть тільки старики» і з Борисом Васильєвим та Костянтином Рапопортом над фільмом «Ати-бати, йшли солдати...» І сьогодні ми не ведемо розмов, де чії «парафії». Картини ці — вже надбання нашої культури.

Не залишилися непоміченими і глибоке проникнення у світ письменника, і вдала інтерпретація Олександром Муратовим творів Михайла Стельмаха. О. Муратов, знявши фільм «Гуси-лебеді летять», створив нову стрічку за романом М. Стельмаха «Щедрий вечір».

Та мені хотілося б порушити питання про режисерську непостійність. Жоден театр не дозволяє собі залишити автора, з яким працював, а в кінематографі ця співдружність носить чомусь епізодичний характер. Свого часу я із задоволенням працював з режисером Володимиром Денисенком над фільмом «На Київському напрямку». Але згодом цей «альянс» розпався, хоча співпраця могла б бути тривалішою і пліднішою.

Я згадав В. Денисенка ще й тому, що саме він вивів на кіноорбіту Дмитра Павличка, який написав сценарій картини «Сон». Згодом Д. Павличко став автором ще од-

ного сценарію за мотивами Франкової повісті «Захар Беркут». А фільм, знятий Леонідом Осикою, знайшов визнання у нашому кінематографі. І дуже шкода, що студія не підтримує контактів з цим майстром слова, бо таких сценаристів, як Д. Павличко, не так уже й багато.

Незважаючи на вади «моїх стрічок», я вдячний режисерам і Володимирі Левіну, і Георгію Юнгвальд-Хількевичу, і Миколі Мащенку. Тому що знаю, наскільки мої книжки важко екранізувати. Та, думаю, недоліки першої стрічки могли б подолатися у наступній, але студія вважає чомусь за потрібне доручати постановку іншому режисерові, не завжди враховуючи навіть його бажання. Так і руйнуються наші контакти. А чи не варто спільними зусиллями їх поглиблювати, всупереч власному егоїзмові, переборюючи свої вади — і творчі, і людські?

1976

ПОДВИГ

Кінотрилогія
«Дума про Ковпака»

У чудовій книжці маршала Олександра Михайловича Василевського «Справа всього життя» вміщена серед багатьох інших цікава фотографія, на якій зафіксована зустріч Олександра Михайловича і Костянтина Костянтиновича Рокоссовського з прославленими партизанськими ватажками Сидором Артемовичем Ковпаком і Олексієм Федоровичем Федоровим. Зустріч відбулася за багато років по війні, мабуть, у Москві, в 1956 році. Щось розповідає Сидір Артемович, уже в похилому віці, полисілий, з білою борідкою, яку ковпаківці пам'ятають ще чорною-чорною і від того завжди суворою, — розповідає, певно, у своїй ледь жартівливій манері, і, мабуть, з одним його улюбленим слівцем «поняв», однаково доречним і перед боєм, і після бою, перед бойовим завданням і після нього. А Федоров мовби вивіряє крізь окуляри правдивість розповіді свого друга. Василевський по-доброму усміхається. Рокоссовський дуже зосереджений, можливо, він уперше слухає Ковпака. Принаймні відомо достеменно, що під час війни ці люди з різних фронтів боротьби жодного разу

не зустрічалися. По тому, як реагують на розповідь маршали, мова, очевидно, йде про війну. Один зі спогадів про неї...

Дивисься на цю фотографію, зовсім мирну і благополучну, на тлі старовинного інтер'єру, і мимоволі думаєш про те, яких чудових людей, яких великих командирів висунула війна з глибин народних, іноді здійснюючи щось просто неймовірне, майже незбагненне в природі людини. Те, що Василевський і Рокоссовський стали маршалами, полководцями,—закономірно. Адже в них давно розпочався військовий шлях, як і в багатьох інших наших полководців. А ось Ковпак і Федоров (та хіба тільки вони!) були до війни суто цивільні. Один жив і працював у Путивлі, другий — у Чернігові. Ковпак був головою Путивльської міськради, Федоров — першим секретарем Чернігівського обкому партії. А через кілька років обидва стали генералами, двічі Героями, легендарними партизанськими ватажками.

Щині мовитиметься про Сидора Ковпака.

В останній частині книжки Олександра Михайловича Василевського, де мовби відбувається підсумок війни, є чудові розмірковування про полководця і полководців, про те, що являє собою це високе поняття — «полководець».

«Існує точка зору, що полководець — це не посада і не чин. Я не прихильник такого відособлення цих понять, хоча безсумнівно й те, що воєначальник удостоюється звання полководця не за службовим наказом чи якоюсь постановою. Звання полководця має специфіку, але невинувато відділяти його від посади воєначальника. Якщо воєначальник не командує крупними оперативними формуваннями, він не може розраховувати на визнання як радянський полководець. Звання полководця — це свого роду загальнонаціональне визнання військових заслуг воєначальника; той, хто не обіймав командної посади крупного масштабу, той не має ніяких перспектив на честь називатися полководцем».

Як відомо, Ковпак командував не фронтом, не армією в їх звичному військовому розумінні, його партизанське з'єднання складалося спочатку з загонів, а потім з рот — понад десяток бойових рот склали його грізне військо, що рушило з поліських пуць на Карпати. На самих Карпатах у ротах залишилося небагато сміливців, і все ж таки у передфінальних кадрах фільму нас не полишає почут-

тя, що Ковпак — саме полководець, цілком дозрілий для командування і армією, і фронтом, якщо б у цьому виникла необхідність. Такою високою стає віра в цю людину — генерала Ковпака.

Як це відбувалося, як складалася й формувалася на війні ця людина, як мужніла й міцніла в боях вся його партизанська армія, звідки бралася його сила і його слава — про все це ми знали з книжок, в тому числі з книжок і самого Ковпака, з офіційних історичних документів і народних легенд.

І ось уперше нам запропоновано побачити все це на екрані, у великій історичній епопеї «Дума про Ковпака».

На Україні давно виношувалася ідея створення художнього фільму про Ковпака, про бойовий шлях його з'єднання. Захоплював сам образ легендарного героя. Можливо, така потаємна думка визривала і в самого Олександра Довженка ще під час війни, уже в ті дні, коли він у листах до Петра Вершигори закликав його «записувати все, буквально все» про людей у фашистському тилу, про тих, хто поруч. І нехай ця моя думка може здатися спірною, але, на правду ж, іноді мені здається, що уже в «Щорсі» образом батька Боженка художник мовби провістив появу Ковпака у майбутній війні, появу таких, як Ковпак. У батька повинні ж були з'явитися гідні сини з народу, хоч і війна не та, і ворог не той. Але Довженко пішов в інші проблеми, більш невідкладні після війни, і шлях до Ковпака залишився вільний для інших художників. І залишався довго, три десятиліття.

Здається закономірним, що до цієї теми прийшов кінорежисер Тимофій Левчук, який, виявилось, був найбільше підготовлений до неї. І своєю воєнною біографією (сам пройшов сувору школу війни на фронті), і як митець, і як громадський діяч. Але, крім досвіду, потрібна була ще й мужність узятися за такий складний фільм, за легендарний, здавалось би, уже в усьому усталений в народі образ, образ, що мав свою закінчену історичну сутність. Адже тут можливі не лише відкриття, художнє підтвердження історії, але й втрати. Адже на екрані належало відтворити атмосферу тих днів, відновити з достовірністю шлях Ковпака від самого його початку. Від Путивля до Карпат пролягав вогненний шлях з'єднання. Звичайно, режисер залучив досвідчених консультантів по партизанській, так би мовити, лінії — колишнього ковпаківця Героя Радянського Союзу В. Войцеховича, який написав про

Ковпака документальні книжки, і колишнього командира партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу, відомого нашого письменника Юрія Збанацького. За цим за-тримки не було. Але де взяти ті села, ті дороги, тих людей? Адже все змінилося невпізнанно, «історична фактура» відійшла мовби і не на тридцять років, а на століття в минуле. І ще: чи вдасться відтворити на екрані ворожий табір? Тих, з ким боровся Ковпак? Вороги, лише «здадалеку» схожі на ворогів, ніяк не могли б задовольнити епічний фільм такого плану. Уроки багатьох фільмів про війну зі «слабким» ворогом були для Левчука ніби пересторогою. Герої в таких фільмах втрачали багато. Не можна було допустити подібного щодо Ковпака. Одне слово, багато проблем виникло перед режисером і його групою, однак найважчою, просто аж нездоланною виявилась ось яка: хто ж утілить образ Ковпака на екрані? Бо в кінцевому результаті саме від цього найбільше залежала доля великих творчих зусиль.

Мені тоді, коли я ще працював у кіно, довелося бачити цей початковий період праці, входження в неї, цей — хочеться сказати — натхненний «вступ у партизани» людей, які розуміли, на що вони зважилися. Найспокійнішим видавався тоді сам режисер, але це було лише зовні. Хто знає близько Тимофія Левчука, той посвідчить, що він уміє складне робити просто, спокійно, розсудливо, тонко відчуває народ і його традиції, глибоко розуміє душу радянської людини. Чи не тому саме він і прийшов до образу Сидора Ковпака з усіма його проблемами й труднощами, але при цьому з натхненням художника, якому образ цей і надто дорогий, і вже мовби зримий. Без цього, без цієї сумісності майстра й матеріалу, що передувала роботі над фільмом, було б кепсько. Зникли б стривоженість, захопленість, і байдужість опанувала б екран.

При всій традиційності й «доглянутості» жапру рецензії як такого найменше хотілося б писати про цей трохи незвичайний для нашого (не лише українського) кінематографа фільм традиційну рецензію. Мабуть, це будуть вільні, нехай часом і суперечливі та малодисципліновані — що стосується форми — роздуми про самого героя і його образ, про втілення цього образу на екрані, про фільм у цілому і його творців, бо, як мені здається, про Сидора Артемовича Ковпака як про особистість історичну сьогодні вже недостатньо тих звичних суджень, які склалися про нього ще при його житті, по свіжих слідах його

подвигу. Тепер ми можемо дозволити собі поглянути на його постать, осяяну легендами, уже з історичної дистанції, тому тут можливі, якщо не обов'язкові, і деякі відхилення від сугубо «книжних» суджень про нього. Адже тут — кіно.

Ковпак за життя, як, між іншим, і всі великі люди (читай — герої), дуже ревно ставився до найменших уторгнень в те, що становило чи могло становити, як він вважав, його недоторканні людські таємниці, де завжди переплітаються слабкі й сильні сторони особистості. Великим завжди здаватиметься, що їхні слабкості, якщо вони стануть загальновідомі, можуть затьмарити їхні сильні сторони, хоча насправді це зовсім не так. Самі сильні сторони найчастіше створюють враження декларації про велику людину. І те, що для сильної особистості, навіть для найскладнішого характеру, цей закон самопізнання незрозумілий, справді парадоксально. Зате це повинно бути зрозуміло художнику, який наважився пізнати, розкрити зсередини свого героя. Здається, саме так поставився Фурманов, а потім і брати Васильєви до образу Чапаєва, трохи пізніше Довженко — до Щорса і Боженка, Фадєєв і Герасимов — до молодогвардійців, тому герої і виїшли живими, повними привабливості, чарівності й житейської щирості, з книжок та екранів вони повернулися в життя, хоча для самих героїв це сталося посмертно. Зберігши лише історичну канву та історичне тло, художники надали перевагу вільній трактовці — згідно із своїм відчуттям часу і героїв. Звичайно, багато залежить і від поставленої художником мети, але елемент скутості, стриманості, що його мимоволі диктує «прототип», не завжди був кращим помічником для художника.

Таку стриманість чи напівтональність щодо Ковпака мимоволі відчуваємо, скажімо, у Петра Вершигори в його «Людах з чистою совістю», не кажучи вже про речі суто документальні, яких написано про Ковпака (та й самим Ковпаком) немало. До речі, збереглися й документальні, вині просто неоціненні кінострічки тих бойових літ, зняті кінооператором Борисом Вакаром, який загинув уже після Карпатського рейду. У трилогії вони використані досить точно й сміливо, але в них мало тодішнього Ковпака, про що можемо тільки пошкодувати. «Дід» (так називали Сидора Артемовича) не готував себе до безсмертя, кажуть, що він був зовсім байдужий до слави, радив Вакару берегти плівку для переправ і боїв, для спалених фашистами

хуторів, сіл і міст, як обвинувачення на майбутнє. Його комісар Семен Васильович Руднев у цьому був з ним одним думцем і також уникав «зніматися». І все ж таки ця стрічка стала нині невідмінною підмогою для епопеї, і ми переконуємося в тому щоразу, коли ігрові кадри раптом поступаються документальним. Мовби оживає при цьому й сам Вакар з кінокамерою, тепер уже один із персонажів фільму. Суворі й грізні люди постають з цих кадрів. Але це вже сорок третій рік. (Вакар прибув у з'єднання у тисяча дев'яťсот сорок третьому році. Він загинув у селі Білопіль під Шепетівкою, де й похований).

А починалося все значно раніше, в неймовірно тяжкому для нас сорок першому, восени, у відомих нині Спадчанських лісах, неподалік древнього Путивля, оспіваного ще в «Слові о полку Ігоревім». Згадайте:

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи...

Здається, що саме з тих давніх жіночих сліз і починається фільм, починаються події, що завершують свій несамовитий біг у далеких звідси Карпатах, де в найтруднішу хвилину для Ковпака і його людей знову оживуть слова древнього поета:

Лучче нам порубаними бути,
Ніж полопу зазнати!

Власне, цей шлях від Путивля до Карпат — дорога величезних людських випробувань, яку легко було накреслити на військових картах, але як важко було пройти, і в мовби сюжетною основою фільму, його композиційним стрижнем. Не думаю, що тут є якийсь вплив, але композиційна побудова фільму, його структура ніби споріднена із «Залізним потоком» Олександра Серафимовича. Цей збіг диктувався самою природою матеріалу, але таке відчуття — на честь авторів сценарію — мимовільно виникає у завершальній частині картини, ще до фіналу. Ніякі ретроспекції, ніякі інші сценарні хитрощі не могли б порівнятися з тим, що вибудувало саме життя, сама воєнна доля Ковпака і його людей.

Ми повернемося ще до літературної першооснови фільму, до сценарного задуму і його літературного виконання, тобто спробуємо, переглядаючи фільм, перевіряти його

матеріалом війни. Я маю на увазі всю епопею як єдине ціле, хоча в ній кілька фільмів і кожен має свою назву — «Набат», «Буран» і «Карпати, Карпати...»

А поки що ми бачимо героя в Путивлі, в день евакуації міста. Нашому поколінню, на долю якого випав увесь тягар війни і всі її грізні випробування, досить зрозумілий драматизм тих днів, коли доводилося залишати рідні села й міста під натиском ворога. Людям мирним робити це було ще важче, ніж людям військовим. Військові вели війну, підкоряючись наказу, военній долі тих важких днів, а ось жінки, діти, старі люди, залишаючи свої міста і села, часто опинялися перед повною невідомістю, маючи з собою єдину зброю: жагучу ненависть до ворога, ненависть, яку не було способу матеріалізувати, перетворити в боротьбу. І ось серед таких незахищених, розгублених людей ми й бачимо вперше Сидора Ковпака. Бачимо й мимоволі думаємо про себе: що може ця людина, чим вона може допомогти путивльцям, закоханим у своє містечко, в чарівні вигини тихого Сейму, в ті відвічні гнізда-дворики, де досі так мирно й статечно протікало їхнє життя. Ці невеликі міста через малу насиченість підприємствами здебільшого жили до війни життям скромним, але не настільки бідним, щоб з'явилася думка залишити їх і шукати собі щастя деінде. Бурхливіше життя в них тільки-тільки починалося, й сподіванки на краще здавалися дедалі реальнішими. Країна все більше піклувалася про ці маленькі районні столиці, свій ритм життя в яких складався роками, десятиліттями. До цього життя упродовж багатьох років мав безпосереднє відношення і він, їхній путивльський голова на той час — Сидір Артемович, їхній добрий, мудрий і суворий Ковпак, який іноді міг полаяти і за бур'ян у дворіку, і за перекошені ворота, і за всяку дрібницю, але вмів і допомогти в горі, і погуляти на весіллі, і щось порадити на майбутнє. Уже кілька років він був головою міської Ради, приступний усім, люб'язний, справжній голова Путивля. І ось уперше вони бачать його таким, що теж не знає, що робити, як повестися в цю хвилину. Залишати їм чи не залишати Путивль? А сам же він як, куди? Якщо ми вже не встигаємо евакуюватися, то як же Сидір Артемович? Дайте йому подумати, дайте викурити в своєму кабінеті останню цигарку самосаду... Схоже, що вони могли б і залишитися, але тільки з ним, підтримані його спокоєм і його жагучим вогнем у очах. З людиною, яка ось так уміє дивитися в саму душу іншо-

го,— не пропадеш. Така знайде розраду і в горі. А горе насувається. Страшне, невідоме, невідворотне. Фашисти захопили Київ. Наші війська ведуть нерівну боротьбу на полях Полтавщини й Сумщини. Кожної хвилини танки Гудеріана можуть з'явитися на тій дорозі, яку побудував Ковпак незадовго до війни від Путивля до станції Путивль, будучи тоді ще начальником дорожньої справи в місті. Двадцять п'ять кілометрів цієї дороги. Гордість його життя, власне, найбільше, що він поки що встигнув зробити для людей, для Путивля: зв'язав місто з довколишнім світом, який раніше, надто весною і восени, здавався таким далеким і недосяжним. Можливо, саме в ці драматичні хвилини він також думав про цю дорогу...

Вже тоді не молодий, нипі він вступив у п'ятдесят п'ятий рік. Людина з досвідом. І йому також легко зрозуміти путивльців, їхню розгубленість і безвихідність. Але допомогти їм поки що нічим, і, може, єдина втіха в тому, що він знає: війна, цей жорстокий учитель, навчить і їх того, до чого вже внутрішньо, в глибині душі, підготував себе він. Будемо боротися... Можна загарбати Путивль, можна загарбати багато чого і крім Путивля, але не можна підкорити людей.

А доки на його дорозі не чути ворожих танків, Путивль ще радянський, а він сам, Ковпак, завжди такий щирий, відвертий перед своїми співгромадянами, це може сказати їм, розгубленим, що сам він залишається в місті.

Путивль уже майже в тилу фронту. Але вирішено й те, що він, Ковпак, залишається. Ось лише як сказати про це людям? З цією душевною роздвоєністю і починає актор Костянтин Степанков роль Сидора Ковпака. Починає ще невпевнено, ще в пошуках себе, в пошуках у собі героя, але починає добре, уже майже достовірно, з тонким підтекстом того сум'яття, яке, мабуть, свого часу пережив у ці хвилини й сам Ковпак. Адже війна уже стала диктувати йому свої закони поведінки... І він повинен підкоритися їм — у рідному Путивлі, на рідній землі,— ось що тяжко. Важко з цим примиритися такій людині, як Ковпак, такому характерові, який не звик щось приховувати, таїти від людей, який завжди вважав, що щирість можна викликати лише щирістю, і потім чудово довів це в стосунках з Рудневим, а також і з усім з'єднанням. Костянтин Степанков мовби відчув це заздалегідь і зіграв початок ролі по-справжньому, з болем в очах, із щирим страждан-

пям. Щоб не виказати його, він розмовляє мало й коротко. У його напутній пораді тим, хто залишається в Путівлі, немає жодних декларацій, немає й тіні «начальницької» пишномовності. А лише біль. Глибокий біль в очах... Біль і готовність до всього, що могла обіцяти доля за таких історичних обставин громадянину вже немобілізаційного віку, комуністові Ковпаку.

Якщо б цей фільм був вигаданий, а не взятий з життя, то вже самі сцени в Путівлі, в тому, як у них показаний герой, дали б підставу багато чого сподіватися від героя. Така відразу ж народжується інтуїтивна віра в нього: кажучи його ж словами, «щоб я вмер», але ця людина не помре так собі, від горя й печалі, вона ще розпружиниться, випростається й покаже себе. Нехай у малому, нехай у великому, але такі просто з боротьби не виходять. Такі неодмінно мають добудувати свою дорогу, нехай на двадцять п'ять, а якщо треба — то й на тисячу кілометрів.

Хоча Ковпак прожив і немало років, та все ж таки відчувається якась несправедливість у тому, що в залі, де ми дивимося про нього фільм, нема його, його самого, немає його найближчих соратників і сподвижників — комісара Руднева з сином, Базими, Вершигори, прославленого Карпенка, нема багатьох, хто міг би впізнати чи вгадати себе на екрані. Але прийшли ковпаківці, прийшли ті, хто починав з Ковпаком, з Рудневим і закінчив з ними свій шлях у Карпатах. Відомий у країні поет Платон Воронько, письменник Олексій Палажченко, український прозаїк Анатолій Шняп, який не раз побував у з'єднанні. Тут же і Юрій Збанацький, і Василь Войцехович — консультанти, автори багатьох книжок про партизанів, про Ковпака, про Руднева. Одне слово, уже на перегляді першого фільму «Набат» були живі свідки тих подій. Вони прийшли подивитися не лише на Ковпака, але й на самих себе, звісно. В таких випадках в учасників подій майже завжди виникають упередження, що вони знають предмет краще, ніж художники. Якоюсь мірою це часто буває справедливо, але художник має одну велику перевагу: він може відчутти матеріал глибше й немовби оновити, художньо узагальнити його через роки й десятиліття. У цьому одна з таємниць мистецтва — за глибиною, за відчуттям, за яскравістю думки й почуття перевершити і, якщо хочете, здивувати, чи що, навіть тих, хто колись мав до предмета найбезпосередніше відношення, сам творив історію.

Екранного Ковпака вони визнали. Визнали ковпаківці!

Потім повезли до Путивля, багато путивльців які знали Ковпака, також визнали Ковпака в Степанкові.

Ковпак був трохи нижчий на зріст, спочатку трохи згорбленіший, сутулуватіший (ковпаківці казали, що потім, уже ставши генералом, він випростався, хоча й далі ходив у фуфайці), але очі, погляд, вираз обличчя в хвилини радості, в хвилини душевного піднесення, жести рук і манера розмовляти — поривчасто, несподівано говорити уголос про найзаповітніше — це його, ковпаківське. А слівця «поняв» та інші — це водилося за ним давно, це путивльці пам'ятають відтоді, як ще будували з ним ту свою славетну дорогу до станції Путивль.

Ковпак народився в степу, на Полтавщині, в містечку Котельва, але вже, мабуть, тут, у Путивлі, набув багато рис поліщука — кмітливість, спритність, швидку реакцію на все, та й говірка його стала поліщуцькою, з вкрапленням російських і білоруських слів. Здавалось би, дрібниці, але й вони донесені Степанковим. І все це зовсім не сліпе копіювання героя, а та художницька достовірність, той спосіб вживання в героя, який і допомагає акторові створити живу людину, відчуті її характер у малому й великому.

І тут також слід віддати належне постановникові. З усіх, хто «пропонувався» на роль Ковпака, він вибрав саме цього, свого, актора Київської кіностудії, актора трудолюбивого, пластичного, талановитого. Уже до цього він виконав багато цікавих ролей — у «Комісарах» Миколи Мащенка, в «Камінному хресті» й «Захарі Беркуті» Леопіда Осика, в багатьох інших фільмах. А тут ще одне достоїнство — портретна схожість, щасливий збіг, який, правда, ще нічого не міг обіцяти без осягнення внутрішньої глибини й народної мудрості, які так властиві були цій людині, Ковпаку.

Пошуки внутрішньої суті Ковпака виявилися найважчими — пошуками тієї «летючої людської субстанції» (не лише для актора, а й для режисера), яка ось уже, здається, є, уже знайдена, але, дивись, знову зникла, залишилася за межами кадру. Скільки разів лунало, згадує тепер Костянтин Степанков: «Погано! Не те! Давайте шукати! Запам'ятайте, ви ще не той Ковпак, яким станете потім. Ви поки що просто Ковпак...» І вже в запалі полеміки: «Ви поки що не Жорж Кодудаль і не Денис Давидов, але ви можете стати ними... потім!..»

А кого ж і як грати тут, у Спадщанським лісі? Прокляття, яким він був тієї осені сорок першого? Мудрим, зви-

чайно, і хитрим, безмежно хитрим (адже ніхто в Путивлі, крім тих, кому належало знати, не здогадався, що він залишається), але він іще не знав перших провалів і перших облав, він іще не бачив очей зрадника, запродавця; він поки що влаштувався в Спадщанському лісі... Попереду зима, ворог рветься до Москви, боротьба буде довгою й упертою. Звичайно, якщо б узяти Путивль, то добре було б перезимувати в Путивлі. Але взяти його й нічим, і ні з ким. Ще немає ні Руднева з загonom, ні Карпенка з автоматниками, потім славнозвісного у з'єднанні Карпа, командира третьої роти. І вже є жертви. Підірвавшись на міні й боячись потрапити до рук ворога, покінчив із собою голова Путивльського райвиконкому Висоцький. З його смертю обірвалося багато зв'язків. Утрата для справи величезна.

Ледь засмучений Ковпак вишикував свою спадщанську гвардію. Всього дванадцять чоловік. А з тринадцятим — морока. Загордився чолов'яга, що йому негоже ходити в рядових, утік. Зате дюжина залишилася, і то була справжня дюжина! І ось стоїть він перед ними, ніякий не стратег, не полководець, а просто комуніст Сидір Ковпак, тут, як і раніше в Путивлі, всіма ними шанована людина. Трохи заріс, схуднув у лісі. «Тепер ми не чортова, а справжня дюжина». Вони справжні люди вже тому, що прийшли сюди з власної волі. Так що Ковпак навіть забуває нагадати їм, що всяке військо, хоч мале, а хоч велике, починається з дисципліни. Потім це візьме на себе Руднев. А на початку Ковпаку досить і огляду.

А був він суворий, іноді навіть занадто суворий, згадує хтось із ковпаківців. Любив носити за поясом гарапник для коня. Коней він любив з дитинства, не бив. І в партизанах бив коней рідко, влітку любив спати під возом і їв під возом на привалах. Селянська звичка. Віз для нього, як хата. Усе вмів, що стосувалося воза і коней. Не терпів, коли завищить незмазане колесо або в збруї непорядок.

У перших двох фільмах ці деталі його поведінки не використані, хоча Степанков і знав їх. Зате в «Карпатах, Карпатах...» ми побачили Ковпака на коні в усій красі. Його, і Руднева, і ще багатьох — всю партизанську кінноту, зібрану людиною тямущою, знаючою. Піший Ковпак не міг би стати Ковпаком, хоч чистих кіннотників у нього майже не було. Вози, сани. Коли б він мав у Карпатах коней до кінця — ніяка сила не могла б його поду-

жати. Але гірські стежки позбавили його коней, позбавили раніше, ніж він припускав.

Уже в Спадщанському лісі, тобто на самому початку подій, прозвали його Дідом. Не за вигляд, звичайно, а за мудрість, розсудливість, покладливість. Багато вкладалося в це добре слово — Дід. Потім, коли він став генералом і Героєм, комісар Руднев почав вимагати від партизанів, щоб вони зверталися до Ковпака за всіма правилами: «Товариш генерал, Герой Радянського Союзу!» Одного разу, коли до Ковпака так звернулися, він, усміхнувшись, сказав: «Який я в біса генерал...» — зовсім по-ковпаківському.

Але поки що до генерала не близько. Поки що відбулося лише перше бойове хрещення в Спадщанському лісі. Ще не було Руднева, але вже прийшов Карпенко — знаменитий потім Карпо (М. Голубович), прийшов Бакарадзе (у фільмі — Зураб Толадзе, зіграний З. Кіпіанідзе), прийшов Устюжанін — великий майстер по техніці, один з кращих народних образів, створених у фільмі (його грає М. Кокшенев). З Устюжаніним прийшла у ліс і пувлянка Тоня (Н. Гвоздикова). Прийшли до Ковпака й інші.

...Бій був важкий, перівний, фашисти кинули на партизанів танки з піхотою. У фільмі танків більше, ніж було тоді насправді, але суть не в кількості. Суть у тому, що вже восени 1941-го ворог відчув у Ковпакові серйозну небезпеку для себе й спробував «викорчувати» його із Спадщанського лісу. Але «викорчувати» не вдалося — Ковпак вистояв.

І тут уперше проявився в Ковпакові не лише обережний і дбайливий господар лісу, не лише мудрий і терплячий збирач загону, але командир, який уміє й оборонятися, і наступати, людина з неабияким військовим талантом. Костянтин Степанков тонко й точно грає в кадрах цього бою, вселяючи людям спокій і витримку особистим прикладом. Що ж, у партизанській війні багато, якщо не все залежить від особистого прикладу командира, від його волі й безстрашності. Адже тут нічого не відбувається на якійсь «стратегічній віддалі», тут усе і всі на очах. «Я вами командую тільки тому, що я разом з вами в бою» — лише так могло тут бути, і альтернативи цьому немає. Ковпак мало стріляє у фільмі, нікого не вбиває, але він завжди в гущі бою, в найнебезпечніших місцях. Степанкову вдається протягом усього фільму досить природно трактувати

його безстрашність, яка випливає з самої природи характеру. А від природи він був безмежно сміливий.

Потім Рудневу й іншим доводилося навіть оберегати його, застерігати, прикривати, чи що, але це вже в останній період, коли нерви Діда іноді здавали і він міг кинутися в ближній бій одчайдушно. Адже рукопашний був знайомий йому замолоду. Ще будучи солдатом у першу імперіалістичну війну в Брусиловській армії, він був нагороджений двома «георгіями».

Руднев Семен Васильович. «Товариш комісар», — найчастіше до нього зверталися саме так. Кристалевої душевної чистоти людина, рідкісної громадянської відвертості, безкорисливості, зразок вірності справі, за яку боровся з юних літ. Письменник Олексій Палажченко, ковпаківець, який зібрав і видав щоденники Руднева, нагадує, що в чотирнадцять років Руднев брав участь у штурмі Зимнього. Якщо б не драматичні обставини, одною з жертв яких він став, а це сталося в розквіті літ, то життя його могло скластися зовсім інакше. Пройшовши школу революції і громадянської війни, він безсумнівно був підготовлений для виконання будь-якого завдання партії. Ті, хто знав його близько, розповідають, що він справляв враження визначної особистості — навіть у найзвичайніших, рядових обставинах, у звичайному спілкуванні з людьми. У ньому завжди почувалася та притягальна сила, яка зближувала й ріднила з ним різних за вдачею і за загальним розвитком людей. Він, здавалося, мовби сам і не прагнув увійти в душу кожного, але кожний, починаючи з Ковпака, прагнув пропикнути в його власну душу, щоб краще зрозуміти себе. Це рідкісний талант людинознавства, глибокого відчуття природи людини, психології бійця, відчуття такту в спілкуванні з людьми, для яких ти найперше — комісар.

У третьому фільмі трилогії є глибоко людяний епізод, присвячений Рудневу (хоч і без участі Руднева). Щоб вирватися з оточення, ковпаківці, зовсім несподівано для ворога, атакували і взяли Ділятин. Але фашисти отямившись після втечі з Ділятина й почали насідати, тоді Руднев, за власною ініціативою, узяв на себе прикриття відступаючих. Разом з батьковою групою пішов і Радик, син комісара, не інакше, як для того, щоб оберегати батька. А в безпечній зоні за нього до болю тривожився Ковпак: уже надто довго не повертався комісар... Ковпак звернувся до командира третьої роти — людини, для якої і най-

важче завдання є всього лише завдання, яке треба виконати хоча б і ціною власного життя. «Карпе...» — почав Ковпак, украй збентежений. Але Карпенко перепинив його, він сам усе зрозумів: «За комісара просити не треба. За комісара мого життя...» — і не доказав... Спокійно пішов на очевидну смерть.

Пішов той, з ким у Руднева у Спадщанському лісі виникла перша, як її потім назвали, «маленька» сутичка. Свого часу, прийшовши до Ковпака і ставши комісаром (а прийшов він з загоном), Руднев зажадав од усіх без винятку однаково суворої дисципліни. Карпенку з його людьми це здалося утиском. Тайкома говорили навіть про те, щоб позбутися утисника. В першому ж бою... Дізнавшись про це, Руднев сам прийшов до противників дисципліни. Їх розвінчали свої ж. І ось тепер Карпо і не повернувся. Загинув за Руднева.

Обидві сцени — і перша і остання — дуже правдиві. Режисер тут не скупиться «па метри», памагаючись до кінця дослідити й змалювати Карпенка, цю складну людину, а водночас — на цьому ж матеріалі — показати, ким був для загону Руднев. Не без впливу комісара Карпенко дійшов до пайвищих принципів у своєму ставленні до війни і до бойового товариства. Він став улюбленцем з'єднання, був за приклад для інших. Хтозна, як би на самому початку повівся з своїм опонентом менш досвідчений комісар в умовах лісу. Руднев же завжди намагався зрозуміти психологію бійця в її розвитку, допомогти людині побачити те, що вона іноді сама не бачить. А людина, як відомо, найбільше схильна ненавидіти свої недоліки, свої слабкі сторони. При Рудневі люди мовби очищалися, ставали красивішими душею, охайнішими зовні, переймали його уроки безкорисливості й честі. Безсумнівно, Руднев мав глибокий вплив і на самого Ковпака — це видно в багатьох «гарячих точках» фільму, хоч безсумнівно й те, що тут найімовірніше відбувався глибокий взаємний вплив. У комісарській діяльності Рудневу багато допомагала і його власна чарівність. У батька вдався й син, Радик, який парівні з усіма пройшов увесь партизанський шлях. Радик (Петро Ластівка) — один з героїв цієї війни, її типова постать, її ніяк не може, не повинна заступити батькова постать. Можна без перебільшення сказати, що Валентинові Білохвостику, який грає Руднева, вдалося створити в цьому фільмі образ великої сили. Те саме слід

сказати й про Михайла Голубовича, про його правдиву й щирю трактовку Карпенка.

Героя створює оточення, середовище. Оточення не в кінематографічному розумінні «масовки», а в тому, які особистості оточують героя. Мені здається, що це глибоко й точно враховано у фільмі. Акторський ансамбль підібраний з великою старанністю, і в третій частині фільму, на Карпатах, кожному персонажеві дано завершити свій «розгін», розкрити себе до кінця в найважчих випробуваннях.

Одначе повернемося до вихідної точки шляху, до Путивля.

Узятий партизанами Путивль. Це відбулося 26 травня 1942 року. Менше ніж через рік мирний путивльський голова повернувся у рідний Путивль генералом, Героєм Радянського Союзу. Повернувся в тяжку годину для Батьківщини і для Путивля. Повернувся таким самим, як і йшов. Усе ожило, все набрало руху, виник перший мітинг на майдані, «свинцевий взвод» (так називали журналістський взвод) потурбувався про газету, про листівки, з'явилися і свої читці, й свої гармоністи, зажив Путивль душа в душу з партизанами.

Широко задумане й зроблене це свято визволення, навіть Сейм з його трьома рукавами в цих місцях немовби заслухався — що то відбувається в Путивлі? Путивлянка повернулася до своїх дітей, з Устюжаніним повернулася. Купають, перевдягають дітей, які набралися горя без матері. Ось так уже й жити б у Путивлі...

Але гул танків за Сеймом, здається, на тій самій дорозі, яку з такими труднощами колись будував Ковпак, нагадав знову про страшну війну, про необхідність продовжувати боротьбу до кінця.

Інтуїція цього разу не ошукала фашистських гауляйтерів — Ковпак і його з'єднання вирости в серйозного й небезпечного супротивника. Підтвердження тому — взяття Путивля.

Фашистські афішки з цифрою призначеної за голову Ковпака ціни викликали й раніше в наших людей гнів і саркастичну посмішку, гордість за героя і ще більшу ненависть до ворога. Слід зауважити, що коли афішки довго не з'являлися, це навівало деякий неспокій путивльцям, а поява афішки свідчила: «Ага, значить, живий наш Ковпак!» Але гестапівцям такі тонкощі були невямки...

Не допомогли фашистам не лише афішки, не лише високи карателів, але й психічні атаки на партизанів регулярних частин з корпусу генерала Бегумана. Ковпак вигравав у цього генерала позиційну битву під селом Веселим. Це відбулося взимку сорок другого (ще до взяття Путивля).

Свідки розповідають, що під час цієї атаки Руднів перебігав від роти до роти, закликаючи бійців зберігати спокій і не відлякати супротивника, не відкривати вогонь передчасно. Всі потім прислухалися до його кулемета, він мав почати першим. Стояв тридцятиградусний мороз, ніч місячна, хоч голки збирай. Коли психічна атака захлинулася й атакуючі залягли в снігу, Ковпак, приберігаючи патрони, сказав: « А тепер нехай полежать і покурять ».

Утративши кількасот чоловік під Веселим, фашистський генерал не лише відмовився від психічних атак, але невдовзі й зовсім пішов геть із цих гарячих партизанських місць.

Проте заміна одного карателя іншим уже мало що давала фашистському командуванню. Переживши важку зиму в постійних боях (Стара Гута, Вернигора та інші місця боїв), з'єднання загартувалося, зміцніло організаційно. До літа 1942 року Ковпак і Федоров, Наумов і Сабуров, білоруські й брянські партизани, завдяки допомозі з Великої землі й дедалі більшій увазі до них нашого військового Головнокомандування, позбулися « партизанщини » в його життєвому розумінні й усе більше нагадували добре організовані підрозділи регулярної армії, звичайно, з своєю специфікою ведення війни в тилу ворога.

Цей етап змужніння переконливо показаний у фільмі. Парада партизанських командирів у Сталіна, прибуття Коротченка — представника ЦК КП(б) України в тил (у фільмі товариш Дем'ян, якого грає Микола Гринько з властивою актору стриманістю й теплотою). Жаль, що не знайшлося місця в фільмі Тимофію Строкачу, який, очоливши у Москві Український штаб партизанського руху, так багато зробив і для Ковпака, і для інших, координуючи і направляючи їхні дії. Ця чудова людина вміла і при житті залишатися в тіні, але зате залишилася в історії як один з організаторів війни в тилу ворога. Партизани жартували, що в самому прізвищі Строкач учувалося їм щось партизанське:

Фільм, набувши свого темпу і ритму, рухається стрімко,

як відбувалися колись і самі події. Але про всіх не скажеш, всього не вмістиш.

Виконуючи завдання радянського командування, партизанське з'єднання здійснює важкий рейд під Сарни з двома переправами через Прип'ять і Дніпро, надто нелегкими переправами. Фільм показує, якими складними вони були. Та і весь шлях північною Україною був нелегкий. Не в змозі зупинити Ковпака, фашисти зганяють свою лють на мирному населенні, палять села, знищують людей. Багато патріотів іде до Ковпака, в інші з'єднання й загони. Так утворився величезний партизанський край, у якому фашисти остаточно відчули себе оточеними, ховалися у великих гарнізонах.

Рейд під Сарни, незважаючи на всю його трудність і жертви, був глибоко виправданий і з політичного боку, і з воєнного. Досить сказати, що Сарненський залізничний вузол, один з найбільших на північній Україні, було виведено з ладу. Ось тут і попрацював великий майстер підривної справи Устюжанін з командою під надійним прикриттям з'єднання. Можна стверджувати, що до Карпатського рейду операція під Сарнами — одна з пайсмівіливіших операцій Ковпака. Багато фашистських верховод здригнулося тоді від цього удару, який був завдалий у такому глибокому тилу і в найнапруженіші дії на фронті.

І, нарешті, Карпатський рейд, показаний у фільмі «Карпати, Карпати...». Якщо дві попередні частини епопеї — «Набат» і «Буран» — майже невіддільні одна від одної, то третя, безсумнівно, найсильніша за виконанням і за напруженням, найсюжетніша, так би мовити, дивиться вона як завершене, композиційно самостійне полотно. Вона органічно завершує всю трилогію. Наберуся сміливості сказати, одначе, що без двох попередніх фільмів, без глибокого вживання в атмосферу боротьби, в настрій людей, що йшли в цей відважний і небезпечний рейд, навряд чи вдалося б відобразити все, що тоді відбувалося, з такою людяністю, достовірністю і правдивістю. Третій фільм густіший і точніший за драматургійним матеріалом. Жодного прохідного, жодного зайвого кадра, жодної несуттєвої репліки, фільм небагатослівний, він увесь — дія, суворі й правдиві. Карпати з їхньою грізною природою мовби підкреслюють велич духу людей, які зважилися прийти сюди всупереч, здається, усім законам війни і самому здоровому глуздові. Але сенс їхнього приходу — великий, і це

починаєш розуміти, коли бачиш на екрані, як затривожився, заметушився ворог. Генералові Крюгеру, якому доручається «замкнути й знищити» Ковпака в горах, щедро додають військові сили, починаючи з гірських стрілків і закінчуючи літаками.

Фашисти назвали цю операцію «кам'яним мішком», і Крюгеру здавалося напочатку, що йому залишається лише «зав'язати цей мішок».

Альгіс Масюліс дуже точно грає цього генерала, який зазнався уже від того, що саме йому рейх доручає знешкودити сильного й невовимого супротивника.

Важко дався цей прорив у Карпати, ще важче було в Карпатах, але вже запалали нафтові вишки на промислах під Битковим і Дрогобичем, шугонули полум'ям до неба склади з бензином, хвостовитий Крюгер залишився без пального, будучи в центрі нафтового району, а значить, і втратив маневреність. В умовах гір це був неоправданий провал фашистського стратега. Точно невідомо, які сили мав у своєму розпорядженні Крюгер, але перевага в людях була велика, та ще авіація, проти якої Ковпак був безсилий. Гармату сімдесятшестиміліметровку, яка так славно прислужилася на Поліссі, довелося скинути в міжгір'я. Ковпак зазнає великих втрат у конях, у припасах, але найстрашніше — неоправдані втрати у людях. Єдина була втіха: що завдання виконано, рейд здійснено. Одначе вмирати в цих красивих горах все ж таки не хотілося...

Ще там, у Спадцанському лісі, Руднєв любив цитувати Ковпаку Дениса Давидова. Запам'яталися його слова про партизанську тактику: «Убити й зникнути». Так, тут ворога вбити можна, а зникнути — нікуди.

Учасники Карпатського рейду згадують, що, при всьому вмінні Ковпака зберігати цілковите самовладання і зовнішній спокій у найважчих обставинах, тут траплялися, однак, і в нього, загартованого, вельми досвідченого ватажка, хвилини, коли і йому бувало тяжко...

Так, могли бути такі хвилини і в Ковпака, що ніскільки не принижували його. Бо то був не відчай, а пошук виходу.

Вихід прийшов раптово, як осяяння. Він дозрівав у багатьох, але сміливість висловити його чесно й просто, не криючись, узяв на себе Петро Вершигора. Розсіятись у горах малими групами, головній же групі завдати несподі-

ваного удару для прориву там, де ворог найсильніший, а тому й безпечний.

Такою точкою було вибрано Ділятин, де улаштувався сам Крюгер із своїм штабом!

Нічний бій за Ділятин був важкий, тяжкий бій. Але ворог подоланий, у паніці втікає Крюгер, ледве рятуєчись від полону.

Тут усе витримано, як мовиться, згідно із буквою історії, саме так, як і насправді було.

Ковпак потім довго не міг заспокоїтись: «Утік, сучий син. Як шкода!»

І ось останній подвиг Руднева. Комісар прикриває тих, що відходять з Ділятина. Прикриває разом із сином Радиком, разом з іншими. Ні, він не попросився з Ковпаком, ідучи в цю останню свою партизанську засаду. Єдине, чого йому не хотілося, — брати з собою сина. Це показано у фільмі: тяжка хвилина для батька. Але він поступився. Зрозуміла людська поступка. А може, й комісарська?

Загинули і батько й син — втілення чистоти й відданості того покоління, яке він представляв у армії народних месників.

Як уже було сказано, ті, що пішли виручати свого комісара, також не повернулися.

Не знаю, чи є пам'ятник на тому місці, але якщо його немає, то повинен з'явитися в майбутньому: комісар із сином...

В одному з епізодів цього рейду, опинившись на попелищі спаленого фашистами білоруського села Глушкевичі, в якому ще під час походу на Сарни зупинилися ковпаківці й були тоді прийняті тут з усією гостинністю, Ковпак розмірковує вголос про життя й волю. У фіналі фільму він немовби розриває й конкретизує цю свою думку. Він сам, його небезіменні й безіменні сподвижники — частка народу, яка увібрала в себе його гнів, його силу, його рішучість відстояти свободу, визволити Батьківщину від ворога, перемогти.

Війна Сидора Ковпака — одна з легендарних сторінок цієї всенародної боротьби й волі до перемоги. Тому подвиг його не тьмяніє з роками.

Фільм присвячений партизанам і партизанкам, але хочеться, щоб якомога більше радянських людей подивилося його.

Фільм вражає своєю масштабністю й глибиною, викликає почуття гордості за радянських людей, допомагає глибше

зрозуміти ту революційну перетворюючу силу, яку народ, виборовши свободу, приклав до своїх мирних справ.

Безсумнівно, «Дума про Ковпака» — одна з найкращих робіт у нашому кінематографі на воєнну тему за останні роки.

І тут хотілося б віддати належне авторам сценарію Ігорю Болгарину і Віктору Смирнову, які подолали й «партизанські ревності» до того, про що писали, і опір величезного фактичного матеріалу, який, як відомо, скоує художників. Їм доводилося вислуховувати й брати до уваги поради українських письменників, дехто з яких сам був ковпаківцем.

Атмосфера довкола фільму на всіх етапах роботи над ним була творчою й теплою, і це також багато допомагало справі.

У нашій художній літературі поки що немає великого твору узагальнюючого характеру про подвиг Ковпака. І можна бути лише вдячним кіномистецтву, що воно випередило літературу. Випередило з таким творчим результатом, зробивши фільм на повну силу історичної й людської правди.

З М І С Т

ПРЕЗИДЕНТ

Трагедія на три дії * 5

ОЛЕСЬ ЧОБОТАР

Кіноповість * 63

ОПОВІДАННЯ

Родина Сосніних * 131

Як закувала зозуля * 150

Тихоця * 152

Лісничкова дочка * 157

Гапна Лебідь ** 177

На озері ** 184

Паша Орися ** 193

Чорні серьжки * 196

Вони залишилися невідомими * 199

«Гіппократ» * 202

Плюшеві зайчики ** 206

Маленькі оповідання * 219

ПОЕЗІЯ

«Провисають траси
над поліським краєм...» 240

Експропріація кохання * 240

Ніч після прем'єри * 241

Яким уявляється
мені портрет поета... * 242

Мініатюри * 243

Жду * 244

Осіпній мотив	244
Біля будинку версій	245
Принципи *	245

ПУБЛІЦИСТИКА

Сад в інеї **	249
Товариші **	255
Світязь-озеро **	256
Людина і хліб **	263
Іван Нечуй-Левицький **	273
Марко Черемшина **	274
Архип Тесленко **	281
Герой «Впру» **	282
Покликалий до красних муз... **	284
Чорноземні сили **	286
Люди духовної грації **	288
Тих днів не змовкне слава **	295
Задля прийдешнього **	296
«Народ вручив нам свою любов...» **	301
На поклик майбутнього **	307
«Бригантипа» Олеся Гончара **	312
Якщо з погляду вічності **	315
Я — таке дерево... **	319
Слово до побратима	326
Найвища нагорода **	329
Про рукопис Валерія Шевчука **	330
Обшири життєвої ниви **	332
Трудівник прози	337
Міра одвертості **	339
Вперше російською **	343
Не бійтеся залишатись у тіні **	346
...І прийде вся багатогранність життя! **	348
Нові обрії роману **	352
Наша проза **	353

Алібі для слідчого **	359
Павличко сьогодні **	363
В дорозі до читача **	374
Шолохов **	378
Золоті нитки бажань **	379
Братерство **	381
Мудрість чехів **	382
На всю силу **	384
Екранові — мову сьогодні **	385
Великий працелюб	393
Письменник і кіно **	397
Подриг **	399

---

* © Видавництво «Радянський письменник», 1978 р.

** © Видавництво «Радянський письменник», 1983 р.

ВАСИЛИЙ СИДОРОВИЧ ЗЕМЛЯК

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ЧЕТВЕРТЫЙ

ПРЕЗИДЕНТ

Трагедия в трех действиях

ОЛЕСЬ ЧЕБОТАРЬ. Киноповесть

Рассказы, стихотворения,
публицистика.

Составитель *Леонид Петрович Чубарь*

Редактор тома *М. Я. Зарудный*

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Білиж*
Художник *А. О. Хмара*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 2360.

Здано до складання 14.02.84.
Підписано до друку 26.09.84. БФ 33307.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Ум. друк. арк. 22,26+8 вкл. Ум. фарб.-відб. 23,1.
Обл.-вид. арк. 25,007. Тираж 65 000 пр.
Зам. 4-572. Ціна і крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ — МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків, Донець-Захаржевського, 6/8.

Земляк В. С.

З—53 Твори: В 4-х т. Том IV. Президент: Трагедія на три дії; Олесь Чоботар: Кіноповість; Оповідання, поезії, публіцистика / Упоряд. Л. Чубар.— К.: Дніпро, 1984.— 421 с.

До четвертого тому творів відомого українського радянського письменника (1923—1977), лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка ввійшли п'єса «Президент» про трагічні дні фашистського перевороту в Чілі, кіноповість «Олесь Чоботар» про долю селянського хлопця, будівника Дніпрогесу, а також оповідання, поезії, публіцистичні нариси й статті.

З $\frac{4702590200-228}{M205(04)-84}$ передплатне

У2

BACON AND
BENJAMIN

44